

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

VOLUME 5
№03
2025

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 5 / ISSUE 3
ISSN 2181-1784**

**March
2025**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. LAZIZ A. TURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Historical
Sciences, Head of the Department for the
organization of research activities of students of
TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate
Professor of the Department of Social Sciences
and Technologies, National Research
Technological University MISIS, Moscow,
Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

ABU NASR FAROBIYNING ADOLAT, AXLOQ VA IJTIMOYIY UYG'UNLIK HAQIDAGI G'OYALARI

Raxmatov Akbar

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

3-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Abu Nasr Farobiyning adolat, axloq va ijtimoiy uyg'unlik haqidagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Farobiyning "Fozil odamlar shahri" asari asosida uning ideal jamiyat haqidagi ta'limoti, adolat tamoyillari, axloqiy fazilatlar va ijtimoiy uyg'unlikka erishish yo'llari o'rganiladi. Shuningdek, Farobiy g'oyalarining bugungi kundagi ahamiyati va dolzarbligi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: *Abu Nasr Farobiy, adolat, axloq, ijtimoiy uyg'unlik, Fozil shahar, falsafa.*

ABSTRACT

This article analyzes the philosophical views of the great thinker Abu Nasr Al-Farabi on justice, morality, and social harmony. Based on Al-Farabi's work "The Virtuous City of People", his doctrine of an ideal society, principles of justice, moral virtues, and ways to achieve social harmony are studied. The significance and relevance of Al-Farabi's ideas today are also considered.

Keywords: *Abu Nasr Al-Farabi, justice, morality, social harmony, Virtuous City, philosophy.*

KIRISH

Abu Nasr Farobiy (873-950) Sharqning buyuk mutafakkiri, qomusiy olimi, faylasufi va musiqashunosi sifatida jahon ilmiy-falsafiy tafakkuriga ulkan hissa qo'shgan. Uning asarlari nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham Sharq va G'arb mutafakkirlariga ta'sir ko'rsatgan. Farobiyning falsafiy qarashlari, xususan, **adolat, axloq** va **ijtimoiy uyg'unlik** haqidagi ta'limoti bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega.

Farobiyning "Fozil shahar aholisining qarashlari haqida risola" asari uning ijtimoiy-siyosiy falsafasining cho'qqisi hisoblanadi. Ushbu asarda mutafakkir ideal jamiyat, uning tuzilishi, boshqaruv tamoyillari, aholisining axloqiy fazilatlar va ijtimoiy uyg'unlikka erishish yo'llarini batafsil bayon etadi. Farobiyning fikricha, **fozil shahar** - bu aholisi o'zaro hamjihatlikda, adolat tamoyillari asosida yashaydigan, ilm-fan va ma'rifat rivojlangan, axloqiy fazilatlar ustuvor bo'lgan jamiyatdir.

ASOSIY QISM

Farobiyning adolat, axloq va ijtimoiy uyg'unlik haqidagi qarashlari insoniyatning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Uning falsafiy qarashlari orqali inson va jamiyatning ideal holatini izlash, adolatli va axloqli jamiyat qurishning yo'llari ko'rsatilgan.

Farobiy adolatni insoniyatning eng oliy qadriyati sifatida ko'rib, uni jamiyatning asosiy ustuni deb hisoblagan. Uning fikricha, adolat – bu har bir insonning huquq va majburiyatlarini to'g'ri taqsimlanishi, hamda barcha ijtimoiy munosabatlarda tenglik va halollikni ta'minlashdir¹. Farobiy adolatni ikki asosiy jihatdan ko'rib chiqadi:

1. **Individual adolat** – bu insonning o'ziga nisbatan adolatli bo'lishi, ya'ni o'zining aqliy, ruhiy va jismoniy qobiliyatlarini to'g'ri yo'naltirishi. Farobiyning fikricha, inson o'zini bilishi, o'z qobiliyatlarini rivojlantirishi va ularni to'g'ri yo'naltirishi orqali adolatga erisha oladi. Uning fikricha, inson o'zining ichki dunyosida adolatni ta'minlash orqali tashqi dunyoda ham adolatli munosabatlar qurishi mumkin.

2. **Ijtimoiy adolat** – bu jamiyatda barcha a'zolar huquq va imkoniyatlar tengligi asosida yashashi. Farobiyning fikricha, adolatli jamiyat – bu barcha insonlar o'z qobiliyatlariga mos ravishda rivojlanishi va jamiyatning umumiy farovonligiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan muhitdir. U adolatni ta'minlashda davlatning muhim rolini ta'kidlaydi. Farobiyning fikricha, davlat rahbari adolatli, dono va axloqiy jihatdan mukammal bo'lishi kerak. Bunday rahbar jamiyatning barcha a'zolarining manfaatlarini hisobga olib, adolatni ta'minlashi mumkin.

Farobiy adolatni ta'minlashda qonun ustuvorligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, qonunlar adolatni ta'minlashning asosiy vositasi bo'lib, ular barcha fuqarolar uchun bir xil darajada amal qilishi kerak. Farobiyning fikricha, adolatli jamiyatda hech kim qonundan ustun emas va barcha insonlar qonun oldida tengdir.

Farobiy axloqni insonning ichki dunyosini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida ko'rib, uni insoniy kamolotning muhim qismi deb hisoblagan. Uning fikricha, axloq – bu insonning yaxshi va yomonni farqlash qobiliyati, shuningdek, yaxshi xulq-atvor orqali o'zini va atrofida qilarni yaxshilashga intilishidir. Farobiy axloqni uch asosiy prinsip asosida tushuntiradi:

1. **Hikmat (Donolik)** – bu insonning haqiqatni bilish va uni hayotda qo'llash qobiliyati. Farobiyning fikricha, dono inson o'zining aqliy qobiliyatlarini rivojlantirib, dunyoni to'g'ri tushunishi va unga mos ravishda harakat qilishi kerak. Donolik insonni yaxshi va yomonni farqlashga, shuningdek, hayotda to'g'ri qarorlar qabul qilishga olib keladi.

¹ Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri* (Al-Madina al-Fadila). Toshkent: Sharq nashriyoti, 2005. – 45-bet.

2. **Jasorat** – bu insonning o'zining maqsadlari va qadriyatlarini himoya qilish qobiliyati. Farobiyning fikricha, jasoratli inson to'g'ri yo'ldan qaytmaydi va har qanday sharoitda o'zining axloqiy prinsiplariga sodiq qoladi. Jasorat insonni qiyinchiliklarga qarshi kurashishga, adolat va haqiqat yo'lida turishga undaydi.

3. **Iffat (Poklik)** – bu insonning nafsni zabt etishi va o'zini yomonlikdan saqlashi. Farobiyning fikricha, iffatli inson o'zining shahvoniy istaklarini boshqarib, ularni axloqiy me'yorlar doirasida qondirishi kerak. Iffat insonni axloqiy jihatdan toza va kamolotga erishishga olib keladi.

Farobiy axloqni jamiyatning barqarorligi va uyg'unligi uchun muhim omil deb hisoblagan. Uning fikricha, axloqli insonlar jamiyatni yuksak darajaga olib chiqadi va uning barqarorligini ta'minlaydi. Axloqiy qadriyatlar insonlar o'rtasida ishonch, hamjihatlik va o'zaro hurmatni mustahkamlaydi.

Farobiy ijtimoiy uyg'unlikni jamiyatning muvaffaqiyati va barqarorligi uchun asosiy shart deb bilgan. Uning fikricha, ijtimoiy uyg'unlik – bu jamiyatning barcha a'zolarining o'zaro hamjihatlikda yashashi, bir-birining huquq va manfaatlarini hurmat qilishi va umumiy maqsadlar yo'lida birga harakat qilishidir. Farobiy ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlash uchun quyidagi omillarni muhim deb hisoblagan:

1. **Ma'rifat va bilim** – Farobiyning fikricha, bilimli jamiyat uyg'un va barqaror bo'ladi. U insonlarning ma'rifat va bilim orqali o'zlarini va jamiyatni yaxshilashlari mumkinligini ta'kidlagan. Bilim insonlarni axloqiy jihatdan kamolotga olib chiqadi va ularni ijtimoiy mas'uliyatni anglashga undaydi.

2. **Adolat va tenglik** – jamiyatda adolat va tenglikni ta'minlash orqali ijtimoiy ziddiyatlar kamayadi va insonlar o'zaro ishonch va hamjihatlikda yashaydi. Farobiyning fikricha, adolatli jamiyatda barcha insonlar o'z qobiliyatlariga mos ravishda rivojlanishi va jamiyatning umumiy farovonligiga hissa qo'shishi mumkin.

3. **Axloqiy qadriyatlar** – Farobiy axloqni ijtimoiy uyg'unlikning asosi deb bilgan. Uning fikricha, axloqli insonlar jamiyatning uyg'unligini ta'minlaydi va uning rivojlanishiga hissa qo'shadi. Axloqiy qadriyatlar insonlar o'rtasida ishonch, hamjihatlik va o'zaro hurmatni mustahkamlaydi.

Farobiyning fikricha, ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlashda davlat va rahbarlarning roli juda muhim. U davlat rahbarlarini adolatli, dono va axloqiy jihatdan mukammal bo'lishini talab qilgan, chunki ular jamiyatning boshqaruvchilari sifatida uning uyg'unligi va barqarorligini ta'minlashlari kerak².

Farobiy g'oyalari zamonaviy jamiyatda adolat va axloq tamoyillarini qaror toptirish, ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Yosh avlodni tarbiyalashda Farobiy g'oyalaridan foydalanish: Yosh

² Abu Nasr. *Fozil odamlar shahri* (Al-Madina al-Fadila). Toshkent: Sharq nashriyoti, 2005.

avlodni axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalash, ularda adolatparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik kabi sifatarni shakllantirishda Farobiy merosidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Farobiy merosini chuqur o'rganish, uning g'oyalarni zamonaviy sharoitga moslashtirish, uni ommalashtirish va targ'ib qilish muhim vazifalardan biridir.

XULOSA

Abu Nasr Farobiyning adolat, axloq va ijtimoiy uyg'unlik haqidagi g'oyalari bugungi kunda ham o'zining dolzarb ahamiyatini saqlab qolmoqda. Uning fikrlari insoniyatning axloqiy va ijtimoiy kamolotiga yo'l ko'rsatuvchi qimmatli manba hisoblanadi. Farobiyning ta'kidlashicha, adolat, axloq va ijtimoiy uyg'unlik insoniyatning tinch va farovon hayotini ta'minlashning asosiy shartlaridir. Uning g'oyalari zamonaviy jamiyatda ham insonlar o'rtasida hamjihatlik, adolat va axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash uchun muhim yo'l ko'rsatuvchi hisoblanadi. Farobiyning merosi bizga adolatli, axloqli va uyg'un jamiyat qurish yo'lida ilhom beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Farobiy. "Fozil shahar aholisining qarashlari haqida risola".
2. Abu Nasr Farobiy. "Baxt-saodatga erishish haqida".
3. Abu Nasr Farobiy. "Axloq haqida risola".
4. "Abu Nasr Farobiy. Qomusiy olimning ilmiy merosi". (To'plam)
5. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
6. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
7. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
8. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.

ЎЗБЕК ОИЛАЛАРИНИНГ КИТОБХОНЛИК ВА ТАРБИЯ БОРАСИДАГИ АНЪАНАЛАРИ

Чиниева С.А.,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти,
педагогика фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Ўзбек оиласида китобхонлик воситасида ўсмирлар маънавиятини шакллантириш педагогика назарияси ва тарихида педагогик муаммо сифатида тадқиқ этилди, оила китобхонлиги воситасида ёш авлод маънавиятини шакллантиришнинг илмий-амалий механизми яратилди, оила китобхонлиги анъаналари педагогик нуқтаи назарда тарихий-қийёсий таҳлил этилди ва бу борадаги тажрибалар аниқланди; оила китобхонлиги воситасида ўсмирлар маънавиятини шакллантиришнинг самарали шакл ва методлари белгилаб олинди; оила китобхонлиги воситасида ўсмирлар маънавиятини шакллантиришнинг бир бутун тизими ва тавсиялар яратилди.

Калим сўзлар: китобхонлик, ўзбек оиласи, болалар маънавиятини шакллантириш, оилада китобхонлик анъаналари, оила китобхонлиги мониторинги, кутубхона, адабиёт, маҳалла, мактаб, кўп ўқиш.

ABSTRACT

The formation of the spirituality of adolescents through reading in the Uzbek family was studied as a pedagogical problem in the theory and history of pedagogy, a scientific and practical mechanism for the formation of the spirituality of the younger generation through family reading was created, the traditions of family reading were analyzed historically and comparatively from a pedagogical point of view, and experiences in this regard were identified; effective forms and methods of forming the spirituality of adolescents through family reading were identified; a comprehensive system and recommendations for the formation of the spirituality of adolescents through family reading were created.

Keywords: reading, Uzbek family, the formation of children's spirituality, traditions of reading in the family, monitoring of family reading, library, literature, neighborhood, school, extensive reading.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича

комиссия тузиш тўғрисида”ги фармойиши ҳамда 13 сентябрдаги “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги қарори китоб, китобхонлик маданиятининг жамият маънавий ҳаётидаги ўрни ва ролини яна бир янги босқичга кўтарганлиги ҳамда китобхонлик маданияти шакллантиришда дастуриламал бўлиб хизмат қилаётгани қувонарли ҳолдир. Юртбошимизнинг китоб мутолааси борасидаги тарихий фармойишидан сўнг оилаларда, ўқув даргоҳларида, қолаверса бутун жамиятда ёшларимизнинг китобга бўлган қизиқишларини янада ошириш бўйича талайгина ишлар амалга оширилиниб келинмоқда. Китоб тарғиботи, кўчалар бўйлаб ташкил этилган китоб жавонлари, таълим муассасаларида йўлга қўйилган “Китобхонлик” тўғараклари, кўп ўқиш бўйича ташкил қилинаётган викториналар ва ҳ.к натижаларида мамлакатимиз ёшлари ўртасида китоб ўқиётганлари кундан кунга кўпайиб бораётгани таҳсинга сазовордир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбек оиласи китобхонликда ўз анъанасига, китоб воситасида тарбиялашда ўзига хос миллий тажрибага эга. Қадимдан китоб ўзбек оиласи учун муқаддас саналган, нондан кейин азиз бўлган маънавий мулк ҳисобланган.

Ҳар бир оилада бола дунёга келдими, уни тарбиялаш, уни вояга етказиш ота-онанинг муқаддас бурчи саналади. Ота-она фарзандини баркамол этиб тарбиялашга интилади. Баркамолликнинг бирламчи ва муҳим мезони билим олиш бўлиб, у китобхонлик билан боғлиқ бўлган. Бу қадимдан қолган анъана, ёш авлодни маънавий-ахлоқий баркамол этиб тарбиялашнинг ҳаётнинг ўзи тақозо этади. Бунда халқ педагогикаси билан бир қаторда алломаларимизнинг ижодий меъросига ҳам таянилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай меросий асарлардан бири Қайковуснинг “Қобуснома” асаридир. Унда муаллиф жавонмардлик тарбияси йўналишларини тавсия этар экан, билим олиш йўлига кирган толибларга китоб ўқишга қунт қилиш, илм йўлида қайғу-ҳасратга берилмаслик, илмни ёдда сақлаш учун уни такрорлаб бориш, ёд олиш, илмда ҳақиқат учун курашиш, тақлид қилмаслик, доимо ўз ёнида китоб ва бошқа ўқув қуролларини сақлаш, оз сўзлаб, кўп тинглаш ҳақида фикрларини баён этади.

Лекин илмни китобдан ўрганиш билан чекланиб қолмай, ақл ва тафаккур билан ҳукм чиқариш зарурлигини таъкидлайди. Ана шу талаблар асосида у тижорат илми, тиб илми, илми нужум (астрономия), ҳандаса (геометрия) илмлари борасида ўз қарашларини баён этади. Ва бунда ота-оналарнинг ўз

фарзандларини тарбиялашда аввало уларга илм-у одоб ўргатишлари зарурлигини таъкидлайди.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ота-онаси унинг болалик давридаёқ илм олишига, китоб ўқишига катта эътибор берганлар. Унинг ўқишга ҳаваси эрта бошланиб, мактабга боргунига қадар араб, форс тилларида жуда кўп ғазалларни ёд билган.

Навоий машҳур форс шоири Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” асарларини севиб ўқиган. 4 ёшидаёқ Фаридиддин Атторнинг “Мантукут-тайр” асарини бошдан оёқ ёд билган. У китоб таъсирида тенгқурларининг ўйин-кулгиларига аралашмай қўйган. Бу ҳолдан қаттиқ ташвишга тушган ота-онаси бу китобни ўқишни ман қилганлар. Лекин Алишер ушбу асарни бошдан оёқ ёд олиб бўлган эди. Кейинчалик ўзи ҳам унинг таъсирида “Лисонут - тайр” (“Қуш тили”) асарини ёзган.

Навоий туркий, форсий ва араб адабиётларини чуқур ўрганган, ҳусни - хатни машқ қилган. Илм ва адабиётни чуқур ўрганганлиги боис у замонасининг адабиёт, фан, рассомлик санъатида ном қозонган шоирлари, олимлари, рассомлари билан таниша бошлаган. Ана шу бадий ва илмий мулоқотларини у ўзининг кейинчалик ёзган “Мажолисун нафоис” (“Нафис мажлислар”) асарида тасвирлаган.

У ўз қобилияти, ўткир зеҳни билан олим ва санъаткорлар эътиборини тортган. Масалан, у 1456-йилда ўз замонасининг етук инсонларидан бири бўлган Сайид Ҳасан Ардашер билан танишади, у Алишернинг зеҳн-у қобилиятини кўриб, унга ўз умрини илмга, “назм айтиш”га бағишлашини таклиф қилади. Чунки Алишернинг шеърлари таъби нозик, юксак дидли бу инсонни мамнун этган эди. Навоий ўзининг “Ҳолати Сайид Ҳасан Ардашер” номли асарида бу ҳақда ҳикоя қилган.

Демак, Алишернинг илм олиши ва келажакда буюк инсон бўлиб етишишида болаликда китоб устида муттасил, жиддий ишлашга асосий туртки - оила муҳити бўлган.

Ота-онанинг фарзандлари илмли бўлишига қайғуришини Бобур Мирзонинг оиласи мисолида ҳам кўрса бўлади. Бобур ўғиллари Ҳумоюн Мирзо, Комрон Мирзо ва қизларини илмли бўлишга ундайди. Бу ҳақда унинг ўзи “Бобурнома” асарида маълумотлар берган. Бир ўринда Бобур Мирзо ўғли Ҳумоюнга ёзуви ҳунуклиги ва хато ёзганлиги учун қаттиқ танбеҳ беради.

У шундай дейди: “Имлоинг ёмон эмас. Агарчи ҳейли рост эмас (у қадар тўғри ёзилмаган), илтифотни “то” билан битибсен. Кулунжни “ё” била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр (ташвиш) қилиб ўкуса бўладур,... Такаллуф

қилай дейсен, ул жихаттин муғлак (қийинчилик) бўладур. Бундан нари (кейин) бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз (ширин сўзлар) била бит; ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучига”.

Юкоридагилардан маълум бўладики, ўтмишда ҳам ота-онанинг асосий бурчларидан бири фарзандини ўз кузатуви остида илмли қилиш эди.

Бундан ташкари, ота-онанинг бурчи фарзандга билим ва одоб (“билиг ҳам адаб”) ўргатиш бўлиб, токи бу билан икки олам (“икки ажун”) уники бўлсин деб ҳисобланар эди.

Айни пайтда бундай тарбия натижасида фарзанд балоғат ёшидаёқ мустақил фикрга эга бўлиб, лозим ҳолларда оила бошқарувини ўз зиммасига олган. Шу сабабли ота-она фарзанд олдидаги бурчини қатъийлик билан адо этишга интилан.

Қадимда фарзанд тарбиясида ота-оналар имкон борича хусусий тарбиячидан ҳам фойдаланиб, фарзанд мукамал тарбия олмоғи учун ўз даврининг бирор донишмандига топширишган. Ўз навбатида, бу донишманд шогирдини фарзанд сифатида қабул қилган.

Хусусий тарбияловчилар X-XII асрларда *бек атка*, XVI асрдан эътиборан *отолик* деб юритилган. Хусусий тарбия олганлар нафақат оилани, балки балоғат ёшиданок давлатни бошқаришдек салоҳиятга ҳам эга бўлишган. Мисол учун, Бобур Мирзо (XVI аср) 12 ёшида отасининг ўрнига подшо бўлган, унинг ёнида отолиқи маслаҳатгўй эди.

Оилада хусусий тарбиячи (устоз) ёллаш кейинчалик бутун Шарқда пирлик институтини келтириб чиқарди. Хусусий тарбияловчи (устоз)нинг низоми ҳам ишлаб чиқилган эди.

Бадавлат оилада фарзанд тарбияси учун ишончли бир мураббий тайинланар эди. Бу мураббийлар билимдон, ўқимишли кишилардан бўлган. Болалар уйда таълим олганда уларга мутолаа билан бирга ҳуснихат ҳам ўргатилган. Шаҳзодалар шеър ёзиш, мусиқа тинглаш, расм чизиш, китоб мутолааси билан шуғулланишган. Шунинг учун ҳам уларнинг кўпчилиги ҳуснихатда, шеър ёзишда яхши натижаларга эришган. Бириктириб қўйилган махсус китобхонлар уйда ва ҳатто сафар пайтларида ҳам болаларга китоб ўқиб бергани Бобурнинг “Бобурнома” асарида келтирилган.

Ана шундай бадавлат оилаларнинг қизлари ҳам уйга тақлиф қилинган муаллимадан сабоқ олганлар. Аксарият қизлар отинойи хонадонида ўқитилган. Отинойилар ҳам хотин-қизлар билан китоб мутолаасида кўпроқ шарҳли ўқишга эътибор беришган.

Оила китобхонлиги одатда маҳалла китобхонлиги билан қўшилиб кетган. Маҳалла аҳли маълум хонадонларга йиғилиб, ғазалхонликлар қилар эди. Унда Жомий, Навоий, Фузулий, Бобур, Машрабларнинг ғазаллари ўқилар, машрабхонлик, яссавийхонлик, бедилхонликлар қиш кечаларида узоқ давом этарди. Китобхонларнинг билими, савияси мушоираларда синовдан ўтар эди.

Демак, ўзбек оиласи ҳамма замонларда ҳам ўзининг китобхонлик анъаналарига эга бўлиб келган. Бу таълим-тарбия тажрибалари ҳозирги даврга қадар мавжуд. Китобга бўлган интилиш, қизиқиш узоқ ўтмишдан асрлар оша бизга ажойиб мерос сифатида етиб келган.

ХУЛОСА

Оилада бола тарбияси, унга касб-хунар бериш каби масалаларда ҳам Шарқ халқлари бой анъанага эга. Зотан, Шарқда қадим-қадимдан оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқадас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи саналаган.

Абу Райҳон Беруний, Форобий, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий ва бошқа буюк мутафаккирлардан ҳам болалар тарбияси, уларни ўқитиш, билим бериш масалаларига оид бой илмий мерос қолганки, улар ўзларининг аҳамиятини бугунги кунда ҳам йўқотмаган.

Ҳозирги кунда биз оилада телевидение, интернет каби замонавий техникалар билан бир қаторда шарқона тарбиянинг манбаи бўлган китобхонлик анъаналарини давом эттириб, болаларимизда китобга муҳаббат орттиришимиз даркордир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кайковус. Қобуснома. Т.: Ўқитувчи, 1986. 168-б.
2. Абдурахмон Жомий. Ҳафт авранг. Танланган асарлар. Т.: 1971, 360-б
3. Бобур. Бобурнома. Т.: Юлдузча, 1989. 421-б
4. Ал-Бухорий. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ал-адаб ал-Мурод (адаб дурдоналари). Тарж., мушад. ва изоҳлар муалл. Ш.Бобохонов. –Т.: Ўзбекистон, 1990. -6-7 б.

OILA - JAMIYAT ICHIDAGI QO'RG'ONDUR

Qodirova Nargiza Muxtarovna

Yangi Asr Universiteti o'qituvchisi

Saidumarxo'jayeva Munavvarxon Saidolimxon qizi

Filologiya va tillarni o'qitish: (SHMT) ta'lim yo'nalishi

1-kurs talabasi

saidumarxojayevamunavvarxon@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola bugungi kunda jamiyatimizda sodir bo'layotgan voqealar va oilaviy munosabatlarning turli xil tushunmovchiliklarini bartaraf etish uchun, oilada ota-onaning farzand oldidagi va farzandning ota-ona oldidagi burch va vazifalari qanday bo'lishi kerakligini yodga solish maqsadida yozilgan bo'lib, ushbu masala yuzasidan qisman izohlar berilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, oila, farzand, burch, hurmat, tarbiya, davlat, Vatan, huquq.

АННОТАЦИЯ

Данная статья написана с целью устранения различных недоразумений, происходящих в семье сегодня, напоминания о обязанностях и ответственности родителей по отношению к детям и детей по отношению к родителям, а также для частичного освещения законов, принятых по этому вопросу, и аятов из Корана.

Ключевые слова: общество, семья, ребёнок, долг, уважение, воспитание.

ABSTRACT

This article was written in order to eliminate the various misunderstandings that are happening in the family today, to remember the duties and responsibilities of the parents towards the children and the children towards the parents in the family, as well as partial comments on the laws adopted on this issue and the verses in the Qur'an.

Keywords: society, family, child, duty, respect, upbringing.

KIRISH

Har bir davlat jamiyatlardan, jamiyat esa oilalardan tashkil topadi. Oila nafaqat shaxsiy hayotning asosiy qismi, balki jamiyatning axloqiy, madaniy va iqtisodiy poydevori hamdir. Oila tarbiya maskani bo'lib, yosh avlodni ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini shakillantiradi. Shuningdek, oila jamiyatning barqarorlik va ijtimoiy tartibini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Davlat oilani qo'llab-quvvatlash orqali jamiyatning rivojlanishini ta'minlaydi, chunki mustahkam va sog'lom oilalar

barqaror va rivojlangan jamiyatning asosidir. Albatta oilaning asosi ota-ona va farzandlardir. Har bir jamiyatning rivojlanishi, uning har tomonlama mukammalashishi, malakali kadrlarni tayyorlashi va kuchli raqobatchi davlat sifatida maydonga chiqishida har bir fuqaroning, ayniqsa yosh avlodning Vatanga muhabbatli bo'lishi, o'z burchlarini bilishi, Vatanga fidokorona xizmat qilish kerakligini bilib, komil inson bo'lib yetishishi muhim va zarurdir. Unib, o'sayotgan yosh avlodni esa asosan ayol tarbiyalaydi va uning bu boradagi o'rni va martabasi beqiyosdir.

Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lib, uning barqarorligi va taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Oila nafaqat yangi avlodni dunyoga keltiradi, balki ularning tarbiyasi, ma'naviy va madaniy qadriyatlarni avlodlardan avlodga yetkazishda ham asosiy institut hisoblanadi.

Oilada shakllangan muhit bolalarning shaxs sifatida kamol topishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ota-onaning o'zaro munosabatlari, farzandlarga bo'lgan e'tibori va mehr-muhabbati ularning kelajakdagi xulq-atvori va jamiyatdagi o'rnini belgilaydi.

Shuningdek, oila jamiyatda ma'naviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirishda, milliy an'ana va urf-odatlarini davom ettirishda beqiyos rol o'ynaydi. Oila a'zolari o'rtasidagi mehr-oqibat, hurmat va mas'uliyat hissi jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va hamjihatlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ota-ona va farzand o'z burch va vazifalarini bilmas va bajarmas ekan bu oila hech qachon rivojlangan jamiyatga o'z hissasini qo'sha olmaydi. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksida "Ota-onalar farzandlarini axloqiy va ma'naviy jihatdan tarbiyalashi, ularga ta'lim olish imkoniyatini yaratib berishi, farzandlarining huquq va manfaatlarini himoya qilishi, ularni zo'ravonlikdan va boshqa zararli ta'sirlardan saqlashi, voyaga yetmagan farzandlarini moddiy jihatdan ta'minlashlari, farzandlari bilan mehr-muhabbatli va hurmatli munosabatda bo'lishi, ularning fikri va istaklarini inobatga olishlari kerak"-deb belgilab qo'yilgani hech kimga sir emas. Darhaqiqat ushbu mavzuning dolzarblik darajasi yuqori ekanligini yana bir isboti shundaki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining -moddalarida ham ota-ona va farzandlarning vazifalari belgilab qo'yilganligini ko'rishimiz mumkin.

ASOSIY QISM.

Har bir bola oilada tarbiyalanish, shuningdek, ta'lim olish huquqiga ega. Farzandlar ota-onalariga hurmat ko'rsatishlari, ularga mehribon va itoatkor bo'lishlari, voyaga yetgan va mehnatga layoqatli farzandlar keksaygan yoki yordamga muhtoj ota-onalarini moddiy jihatdan qo'llab quvvatlashlari kerak. Farzandlarning ota-onaga bo'lgan munosabati va ota-onalarning farzandi oldidagi majburiyatlari haqida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ham belgilab qo'yilgan.

Oila to'g'risidagi qonunchilikning vazifalari oilani mustahkamlashdan, oilaviy munosabatlarni o'zaro muhabbat, ishonch va hurmat, hamjihatlik, bir-biriga yordam berish hamda oila oldida uning barcha a'zolarining mas'ulligi hissi asosida qurishdan, biron-bir shaxsning oila masalalariga o'zboshimchalik bilan aralashishga yo'l qo'ymaslikdan, oila a'zolari o'z huquqlarini to'sqinliksiz amalga oshirishini hamda bu huquqlarning himoya qilinishini ta'minlashdan iboratdir.

Ta'kidlash joizki, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlarni yanada yaxshilash va mustahkamlash o'zaro hurmat-ehtirom bilan muloqot qilishlariga uzviy bog'liqdir.

XULOSA

Vatanimizda ona va bola manfaatlarini muhofaza qilish ayollarning mehnati va sog'lig'ini saqlashga doir maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqilgan, mehnatni onalik bilan bog'lab qo'shib olib borish uchun ayollarga sharoit yaratilgan, onalik va bolalikni huquqiy himoya qilish, moddiy va ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlash yo'lida ko'plab islohotlar amalga oshirilgan. Yaratilgan imkoniyatlar va islohotlar bugungi kunda oilada sog'lom muhitni yaratishda poydevor ustun bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi
2. Oila kodeksi 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son
3. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
4. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
5. Po'Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
6. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN'ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.

KOREYS VA O‘ZBEK MAQOL VA MATALLARIDA “OTA-ONA” OBRAZINING AKS ETISHI

Ermetova Jamila Ismailovna

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

UrDU “Koreyashunoslik va til ta’limi” loyihasi rahbari

jamilaismailovnae@gmail.com

Charos Matchanova Shakirjon qizi

Filologiya va tillarni o‘qitish: koreys tili yo‘nalishi bakalavriat talabasi

charosmatchanova02@gmail.com

Abu Rayhin Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek va koreys xalq maqollarida ota-ona obrazi qanday aks etishi tahlil qilinadi. Har ikkala xalqning og‘zaki ijodida ota-onaga hurmat, tarbiya va minnatdorchilik tushunchalari muhim o‘rin tutadi. Shuningdek ushbu maqola koreys va o‘zbek maqollarini taqqoslash orqali madaniy o‘xshashliklar va farqlarni aniqlashga qaratilgan bo‘lib, xalq og‘zaki ijodining tarbiyaviy ahamiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Ota-ona, oilaviy qadriyatlar, xalq donishmandligi, farzandlik burchi, tarbiya.

ABSTRACT

The present article conducts an analysis of how the image of parents is reflected in Uzbek and Korean folk proverbs. In the oral traditions of both peoples, the concepts of respect for parents, upbringing, and gratitude hold significant importance. The article further aims to identify cultural similarities and differences by comparing Korean and Uzbek proverbs, thereby highlighting the educational significance of folk oral traditions.

Keywords: Parents, family values, folk wisdom, filial duty, upbringing.

주석: 본 논문에서는 우즈베크와 한국의 민속 속담에서 부모의 이미지가 어떻게 반영되는지 분석합니다. 두 민족의 구술 창작물에서 부모에 대한 존경, 교육, 감사의 개념은 중요한 위치를 차지합니다. 또한 본 논문은 한국과 우즈베크 속담을 비교하여 문화적 유사점과 차이점을 식별하는 데 중점을 두며, 민속 구술 창작물의 교육적 중요성을 밝히고자 합니다.

키워드: 부모, 가족 가치, 민속 지혜, 효도, 교육.

KIRISH

Bilamizki, maqollar va matallar xalq donishmandligining eng muhim vositasi bo'lib, nutqni yanada boyitishga va nutqni yanada chiroyli ko'rsatishga yordam beradigan xalq og'zaki ijodi na'munasi hisoblanadi shuningdek, insoniy tajriba va qadriyatlar haqida umumiy tushunchalarni namoyon qiladi. Mashhur tilshunos Dal aytganidek, "maqollar to'plami – bu xalq tilidan, tajribadan olingan hikmatlar majmuasi, sog'lom aql sarasi, xalqning hayotda orttirgan haqiqati".³

Har bir xalqning og'zaki ijodi, xususan, maqollari uning madaniyati, dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi. Xalq maqollari asrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba, urf-odat va an'analarning ifodasi bo'lib, ular jamiyatning asosiy tushunchalari haqida muhim ma'lumot beradi. Ayniqsa, ota-ona obrazi ko'plab xalqlarning maqollarida alohida o'rin egallaydi. Chunki ota-ona – inson hayotining eng muhim qismi bo'lib, tarbiya, mehr-muhabbat, farzandlik burchi va hurmat kabi tushunchalar bevosita ular bilan bog'liqdir. Koreys va o'zbek xalqlari qadimdan oilaviy qadriyatlarga katta ahamiyat berib kelgan. Har ikkala jamiyatda ham ota-onaga hurmat, itoat va minnatdorchilik eng muhim fazilatlar hisoblanadi. Ushbu qadriyatlar xalq maqollarida keng aks etgan bo'lib, ular orqali ota-onaning oiladagi o'rni, farzandning vazifalari va jamiyatdagi o'rnini tushunish mumkin. Masalan, o'zbek maqollaridan "Ona duosi bilan farzand kamol topar" yoki koreys maqollaridan "부모의 덕은 하늘보다 높다" (Ota-onaning fazilati osmondan baland) kabi iboralar ota-onaning farzand hayotidagi beqiyos ahamiyatini ifodalaydi.

Ushbu maqolada koreys va o'zbek xalq maqollarida ota-ona obrazining ifodalanishi, o'xshashlik va farqlar tahlil qilinadi. Maqolada ota-onaga bo'lgan hurmat va minnatdorchilik, ota-onaning duosi va tarbiyasi, jamiyatda ota-onaning mavqei kabi jihatlar asosida maqollar qiyosiy o'rganiladi. Tadqiqot natijalari koreys va o'zbek jamiyatlarida oilaviy qadriyatlarning qanday aks etishini tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA:

Tilshunos olim Boldirev dunyo madaniyatlarini o'tmishga, hozirgi kunga va kelajakka yo'nalishiga qarab uch turga bo'ladi. Birinchi guruh madaniyatlari "konservativ" madaniyatlar sifatida tasvirlanib, ularda an'analarga katta ahamiyat beriladi. Ingliz, rus, xitoy, yapon va fransuz madaniyatlari bunday madaniyat turiga misol bo'la oladi. Hozirgi kunga yo'nalgan madaniyat vakillari bugungi kun bilan yashashadi. Ular ta'sirchan bo'lib, qarorlarni "shu yerda, hozirning o'zida"

³ ¹Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль. Повествование. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – 171 С.

qabul qilishadi. Ushbu madaniyatlarga Lotin Amerika mamlakatlari, filippinliklar, irlandiyaliklar kiradi. Bunday guruhga turklarni ham kiritish mumkin. Shimoliy amerikaliklar esa kelajakka yoʻnalgan madaniyatlar sirasiga kiradi. Bunday madaniyatlarda rivojlanishga, kelajak uchun zaxira jamgʻarishga katta ahamiyat qaratiladi.⁴ Ishimizda koʻrib oʻtayotganimiz koreys va oʻzbek xalqlari madaniyatini “konservativ” madaniyatlar guruhiga kiritishimiz mumkin. Shu bois har ikki xalq maqollarida umuminsoniy qadriyatlar, fazilatlar va odatlar, falsafiy tushunchalar oʻxshash. Ahamiyatli tomoni shundaki, har ikki tilda mavjud boʻlgan bir xil maqollar baʼzan ikki xalq tomonidan bir xil, baʼzan umuman boshqacha ifoda bilan oʻzining xususiyatlarini ochib beradi.⁵

Oʻzbek va koreys xalq maqollari boʻyicha oʻtkazilgan tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, har ikkala xalqning ogʻzaki ijodi oilaviy qadriyatlar, ota-onaga hurmat va farzandlik burchi kabi tushunchalar bilan chambarchas bogʻliq. Xususan, oʻzbek maqollari toʻplamlarida ota-onaning farzand tarbiyasidagi roli, ularning duosining ahamiyati va minnatdorchilik hissi keng yoritilgan. Koreys maqollarida esa, asosan, 효 (hyo) – ota-onaga itoat va hurmat madaniyati asosiy mavzulardan biri sifatida namoyon boʻladi. Tadqiqot uchun oʻzbek va koreys maqollarining rasmiy toʻplamlari, xalq ogʻzaki ijodi namunalari va ilmiy maqolalar tahlil qilindi. Jumladan, oʻzbek maqollarining Oʻzbek xalq maqollari toʻplami, koreys maqollarining esa 한국 속담 사전 (Koreys maqollar lugʻati) va folklorshunoslik tadqiqotlari asosiy manbalar sifatida foydalanildi. Bundan tashqari, xalq maqollari orqali mentalitetni tahlil qilish boʻyicha xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar ham koʻrib chiqildi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, koreys va oʻzbek xalq maqollari oilaviy qadriyatlar, ota-onaga boʻlgan munosabat va farzandlik burchi borasida bir-biriga oʻxshashliklarga ega. Shu bilan birga, har bir madaniyatning oʻziga xos xususiyatlari mavjud boʻlib, ular jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, tarixiy rivojlanishi va diniy qarashlari bilan bogʻliqdir.

NATIJALAR:

Ushbu maqola natijalari oʻzbek va koreys xalq maqollarida ota-ona obrazining ifodalanishiga doir bir qator muhim xulosalarni koʻrsatdi:

1.Ota-onaga hurmat va minnatdorchilik tushunchasini koʻrib chiqsak. Har ikkala xalq maqollarida ota-onaga hurmat va minnatdorchilikni ifodalovchi maqollar keng uchraydi. Oʻzbek maqollaridan " Hurmatingni ota-onang hayotligida qilish

⁴ Болдырев В.Е. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Курс лекций. – М.: Русский язык, 2009. – 76 С.

⁵ Nazarova Sh.Sh. O'zbek va koreys maqollarida genderlik masalasi //Innovation. The Journal of social sciences and researches. Volume 2, November, 2024. - P. 84. ISSN:2181-3868 (SJIF-2023:3.812).

kerak " maqoliga koreys maqollaridan "효도는 부모가 살아 있을 때 하는 것" maqoli to'g'ri keladi, ular ota-onaga bo'lgan sadoqat va minnatdorchilikni ta'kidlaydi. Yana misol keltiradigan bo'lsak, "Ona duosi – farzandga madad" maqoliga koreyscha, "부모의 사랑은 바다보다 깊다" maqoli to'g'ri kelishini kuzatishimiz mumkin.

2. Ota-onaning duosi va tarbiyaning ahamiyatiga yondashsak, o'zbek maqollarida "Ota-onaning duosi – farzandga qanot" kabi iboralar tarbiyada ota-onaning o'rni va ta'sirini aks ettiradi. Koreys maqollarida ham shunga o'xshash tushuncha mavjud bo'lib, masalan, "효도하는 자식이 잘 된다" (Ota-onasiga hurmat ko'rsatgan farzand muvaffaqiyatga erishadi) kabi talqin qilishimiz mumkin. Shu bilan birga, o'zbekcha "Ona duosi bilan farzand kamol topar" maqoli bilan, koreyscha, "부모의 덕은 하늘보다 높다"(Ota-onaning fazilati osmondan baland) maqolini keltirib o'tishimiz mumkin.

3. Farzandning ota-ona oldidagi burchi tomonlama tahlil qilsak, o'zbek xalq maqollarida "Ota-onangni asra, o'zingni asragan bo'lasan", koreys xalq maqollarida esa "효자는 하늘도 도와준다" (Ota-onasiga hurmat ko'rsatgan farzandga osmon ham yordam beradi) kabi iboralar ota-onaga g'amxo'rlik qilishning ahamiyatini ifodalaydi. Shuningdek, yuqorida aytub o'tganimizdek, koreys jamiyatida 효 (hyo – ota-onaga hurmat madaniyati) qadimdan muhim qadriyat hisoblangan bo'lsa, o'zbek jamiyatida esa qarilikda farzandning ota-onaga xizmat qilish burchi alohida ta'kidlanishini kuzatishimiz mumkin.

4. Jamiyatda ota-onaning mavqei va oila strukturasi haqida o'rganadigan bo'lsak, koreys va o'zbek jamiyatlarida ota-ona oilaning markazi hisoblanishini bilishimiz mumkin, ammo koreys an'analarda patriarxal tizimning kuchli ta'siri tufayli otaga nisbatan hurmat ancha yuqori ekani ko'rinadi. Masalan, "아버지는 하늘이다" (Ota osmon kabidir) maqoli buni ifodalaydi. O'zbek maqollarida esa ota va onaning mavqei tengroq aks ettiriladi, masalan, "Ota uy – asrandi, ona uy – tirgak" maqoli bunga misol bo'la oladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ota-ona obrazining aks etishi koreys va o'zbek xalq maqollarida ko'plab o'xshashliklarga ega, lekin ba'zi farqlar ham mavjud. O'zbek maqollarida ota-onaning mehribonligi va duosining ahamiyati ko'proq urg'u olsa, koreys maqollarida esa 효 (hyo) tushunchasi orqali ota-onaga itoat qilishning ijtimoiy burch ekanligi ta'kidlanadi.

MUNOZARA.

Koreys va o'zbek kabi turli tillardagi maqollarda — Ota-ona siymolari qanday tasvirlanganini o'rganish madaniy qadriyatlar va munosabatlarga oid tushunchalarni ochib beradi. Quyidagi maqolada ba'zi bir potentsial sohalarini taqqoslab ko'ramiz.

Farzandlik taqvosiga urg'u: Koreys va o'zbek maqollarida ota-onaga hurmat va itoat muhimligi ko'pincha ta'kidlanadi. Masalan, "부모의 말은 금과 같다" koreyscha maqolini " Ota-onaning nasihati – oltin maslahat " kabi o'zbekcha maqolda yaqol misolini uchratishimiz mumkin.

Ota-ona yo'l-yo'riqlarining ahamiyati: Hikmatlar ota-onalarning farzandlarining hayotini shakllantirishda muhim rol o'ynashini e'tirof etadi. Masalan, "부모는 자식에게 삶의 지혜를 가르친다" kabi koreys maqolini "Ota-onalar bolalarga hayot donoligini o'rgatadi " kabi maqoli buni yorqin isbotidir.

Umumiy metaforalar va tasvirlar: Ikkala madaniyat ham ota-ona rollarini tasvirlash uchun o'xshash metafora va tasvirlardan foydalanishi mumkin. Misol uchun, ikkalasi ham kuch, himoya va tarbiyani ifodalash uchun "yo'lbarsning ota-onasi" kabi hayvonlar metaforalarini yoki "ildizlar" kabi o'simlik metaforalarini ishlatishi mumkin. O'xshash tomonlari bo'lishi bilan birga bir qancha farqlarni ham uchratishimiz mumkin.

Ota-ona rollari: Bu jihatdan ham koreys va o'zbek madaniyati o'zaro o'xshash hisoblanadi. O'zbek jamiyatida , ota oilaviy rahbar, bolalarga hayotdagi yo'l-yo'riqlarni ko'rsatuvchi shaxs sifatida o'rganiladi. Ona esa, ko'proq bolalarga axloqiy tarbiya, mehr-muhabbat, ruhiy qo'llab-quvvatlash va kasb-hunar o'rgatishda ishtirok etadi, shuningdek, uy-ro'zg'or ishlarida ham katta rol o'ynaydi. Koreys jamiyatida ham ota farzandlarini jamiyatda o'z o'rnini topishga, muvaffaqiyatli bo'lishga undaydi. Ota farzandlariga ko'pincha ta'lim va kasb-hunar haqida yo'l-yo'riq ko'rsatadi. Ona esa, oilaning ichki hayotini boshqaradi va ko'pincha bolalarning axloqiy tarbiyasini shakllantiradi. "부모는 자식에게 삶의 지혜를 가르친다" koreys maqoliga, "Ota-onalar bolalarga hayot donoligini o'rgatadi" kabi o'zbek maqollari misol bo'la oladi.

Tarixiy-ijtimoiy mazmun: O'zbek maqollarida mehnat, oilaviy qadriyatlar, oila ichidagi hurmat va jamiyatdagi ahloqiy me'yorlar asosiy ijtimoiy mazmunni tashkil etadi. Jamiyatda yaxshi odob-axloq, farzandlarning tarbiyasi, ota-onaning mas'uliyati, mehnatning qadri qadrlanadi. Misol uchun, "Mehnat – ibodat" Bu maqol mehnatning ijtimoiy ahamiyatini ta'kidlasa, "Ona mehrini hech narsa bilan

o'ldirish bo'lmaydi " kabi maqollarda o'zbek madaniyatida ona mehrining beqiyosligi va oila ijtimoiy tuzumi juda muhim ahamiyatga egaligini bilib olishimiz mumkin. Koreys madaniyatida ham oila ijtimoiy tuzumi va mehnat qadri haqida ko'plab maqollar mavjud bo'lib, ular jamiyatda tenglik, muvaffaqiyatga erishish va hurmat ko'rsatish kabi qadriyatlarni aks ettiradi. Misol uchun, "부모 은혜는 하늘과 같다" Bu maqol ota-onaning hurmatining ijtimoiy ahamiyatini bildiradi va ota-onaning duosi jamiyatda yuqori qadrlanishini ko'rishimiz mumkin.

Maqollarning tuzilishi va talqini: Koreys va o'zbek maqollari o'zlarining jamiyatdagi ijtimoiy o'rni, axloqiy me'yorlar va oilaviy qadriyatlar bilan bog'liq bo'lib, insonlarni to'g'ri yo'lga tanlashga, mehr-muhabbatni qadrlashga va birbirlariga hurmat ko'rsatishga undaydi.

Ushbu jihatlarni chuqur o'rganish orqali siz va biz koreys va o'zbek maqollari madaniy me'yorlarni va oilalar ichidagi munosabatlarni qanday aks ettirishi va shakllantirishi haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishingiz mumkin. Maqollar ko'p qirrali bo'lib, turli talqinlar uchun eshiklarni ochishi mumkin.

XULOSA.

Umuman olganda, koreys va o'zbek maqollarning lingvistik-madaniy tahliliga doir fikrlari bu ixcham hikmat ifodalarining boyligi va murakkabligini ko'rsatadi. Maqollarni turli madaniyatlarda o'rganish orqali biz insoniy qadriyatlar, madaniy istiqbollar va tilning ma'noni yetkazish va bilimlarni uzatish kuchi haqida qimmatli tushunchalarga ega bo'lamiz.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль. Повествование. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – 171 С.
2. Nazarova Sh.Sh. O'zbek va koreys maqollarida genderlik masalasi //Innovation. The Journal of social sciences and researches. Volume 2, November, 2024. - P. 84. ISSN:2181-3868 (SJIF-2023:3.812).
3. Hamroyeva Sharifa Shukur Qizi, . (2023). ISSUES OF TRANSLATING NATIONAL COLORING WORDS - REALIAS IN THE NOVEL "NAVOI" BY OYBEK. International Journal Of Literature And Languages, 3(04), 29–33. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume03Issue04-06>
4. Hamroyeva Sharifa Shukur Qizi, . (2023). THE ANALYSIS OF THE ENGLISH TRANSLATIONS OF ABDULLA KADIRI'S "O'TKAN KUNLAR". American Journal of Philological Sciences, 3(05), 82–87. <https://doi.org/10.37547/ajps/Volume03Issue05-15>.

5. Болдырев В.Е. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Курс лекций. – М.: Русский язык, 2009. – 76 С.
6. Казакова, Д. Г. (2016). Обучение для всех-работа с детьми с ограниченными возможностями в условиях инклюзивного образования. Научный журнал, (11 (12)), 76-77.
7. Gaffarovna, K. D. (2023). ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF USING DIGITAL LITERACY. INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 12, 42-43.
8. Gaffarovna, K. D. (2022). Theoretical Foundations and Features of Teaching English for Special Purposes. Miasto Przyszłości, 29, 201-203.
9. Казакова, Д. Г. (2018). Роль личностно-центрированного обучения в совершенствовании системы образования. Достижения науки и образования, (5 (27)), 63-64.
10. Мирзакулова, Н. И., & Казакова, Д. Г. (2014). СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА. In Филология и культурология: современные проблемы и перспективы развития (pp. 15-17).

ТАСАВВУФ И ЕГО ШКОЛЫ

Холмунинов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

профессор кафедры «Гуманитарных и естественных наук»

Института ISFT (Ташкент, Узбекистан)

jafarmuhammad@mail.ru

jafarkholmomi@gmail.com

Комилов Далер Рустамович,

кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой история
международной коммуникации Таджикского международного университет
иностранных языков имени С.Улугзаде (Душанбе, Таджикистан)

www.daler.komilzoda@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Тасаввуф представляет собой духовное и мистическое учение в исламе, целью которого является очищение души, достижение духовного совершенства и приближение к Богу. В течение своей истории он стал важным аспектом как личной, так и социальной жизни, реализуясь через особые практики и внешние и внутренние этические нормы. Тасаввуф включает в себя различные школы и направления, каждая из которых предлагает свой путь к постижению божественного знания.

Известные школы тасаввуфа включают такие как Мухасибия, Кассория, Тайфурия, Джунайдия, Нурия, Сахлия, Сайёрия, Увайсия, Адхамия, Чиштия, Сухравардия, Мавлавия, Нурбахшия, Сафавия, Нематуллохия, Кубравия, Захабия, Шазилия, Бектошия, Хилватия, Рифоия, Накибандия, Джамолия, Кодирия, Маломатия, Яссавия, Ходжагон. Каждое из этих направлений имеет свои особенности и учения, которые помогают развивать духовное понимание и изменять внутреннее состояние человека.

Ключевые слова: *Тасаввуф, Божественное знание, Школы тасаввуфа, Духовные учения, Духовность, Очистка души, Зикр, Кодирия, Накибандия, Мавлавия, Сухравардия.*

TASAWWUF AND ITS SCHOOLS

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Professor of the “INTERNATIONAL SCHOOL OF FINANCE
TECHNOLOGY AND SCIENCE” INSTITUTE (Tashkent, Uzbekistan)

jafarmuhammad@mail.ru

jafarkholmomi@gmail.com

Komilov Daler Rustamovich,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the
Department of History of International Communication at the Tajik International
University of Foreign Languages named after S. Ulugzade, (Dushanbe, Tajikistan)

www.daler.komilzoda@gmail.com

ABSTRACT

Tasawwuf is a spiritual and mystical doctrine in Islam, the goal of which is the purification of the soul, the attainment of spiritual perfection, and closeness to God. Throughout its history, it has become an important aspect of both personal and social life, being realized through special practices as well as external and internal ethical norms. Tasawwuf includes various schools and movements, each offering its own path to attaining divine knowledge.

The well-known schools of Tasawwuf include Muhasibiya, Kassoria, Tayfuriya, Junaidiya, Nuriya, Sahlia, Sayoriya, Uwaysiya, Adhamiya, Chishtiya, Maarufiya, Suhrawardiya, Mawlawiya, Nurbakhshiya, Safawiya, Ni‘matullahiya, Kubrawiya, Zahabiya, Shadhiliya, Bektashiya, Khalwatiya, Rifa‘iya, Nakshbandiya, Jamaliya, Qadiriya, Malamatiya, Khwajagon and Yassawiya. Each of these directions has its own unique features and teachings, which contribute to the development of spiritual understanding and transformation of one's inner state.

Keywords: *Tasawwuf, Divine Knowledge, Schools of Tasawwuf, Spiritual Teachings, Spirituality, Purification of the Soul, Dhikr, Qadiriya, Nakshbandiya, Mawlawiya, Suhrawardiya.*

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Тасаввуф – это духовная и мистическая практика в исламе, основное внимание в которой уделяется очищению души, достижению духовного совершенства и близости к Богу. В течение своей истории тасаввуф стал

важной частью личной и социальной жизни, направленной на улучшение нравственности и постижение истинного божественного знания.

Тасаввуф не только теоретичен, но и практичен, реализуется через действия и особые нормы, которые выполняются под руководством духовных наставников. Несмотря на то, что тасаввуф принадлежит к определённой ветви ислама, он включает в себя различные направления, каждое из которых имеет свои методы, учения и подходы[1:86].

Школы тасаввуфа делятся на различные ветви, в зависимости от философских взглядов и внешних и внутренних практик. Каждое направление предлагает определённый путь для достижения духовных целей, но все они объединены одной общей целью – достигнуть любви к Богу и пережить божественное откровение.

В тасаввуфе особое внимание уделяется любви, искренности и чистому намерению для очищения сердца и устранения преград между человеком и Богом. Это учение всегда стремится вести человека к высшей истине и избавить его от рабства желания и мирских привязанностей.

Несмотря на различия между школами, тасаввуф подчеркивает важность как внешней, так и внутренней гармонии, а также единство духовной и физической стороны жизни. На этой основе сформированы различные школы и направления, такие как теоретический, практический, внешний и внутренний тасаввуф, каждая из которых предлагает свои особенные пути для постижения божественного знания.

Тасаввуф как духовная и философская практика в течение истории породил множество школ и направлений. Эти школы формировались на основе учений великих шейхов, а также социально-культурной среды различных регионов. Некоторые из наиболее известных школ тасаввуфа:

1. **Мухосибия** в суфизме указывает на духовную практику, посредством которой суфии дают отчет о своей моральной и внутренней жизни. Этот подход связан с именем Хориса ибн Асад аль-Мухасиб (781–857), выдающегося суфия и теолога. Мухасиб был одним из первых духовных лидеров суфизма, подчеркивавших важность самопознания, самоконтроля и очищения души[2:12].

2. **Кассория** в суфизме – это духовное учение, основанное на философии и практике Абулькасима Кассори (или Кассоба), известного суфия XI века. Это учение акцентирует внимание на внутреннем воспитании, самопознании, божественной любви и связи человека с Богом. Оно подчеркивает любовь и смирение как основу духовной практики.

3. **Тайфурия** – это школа суфизма, основанная на учении Абузейда Тайфура ибн Исса аль-Бистоми (777–848), одного из самых известных представителей исламского суфизма. Абузейд Бистоми, также известный как Баязид Бистоми, был одним из первых великих суфиев, оказавших глубокое влияние на теории и практики суфизма.

4. **Джунайдия** – это школа суфизма, основанная на учении Абулькасима аль-Джунаида аль-Багдади (примерно 830–910). Джунайд аль-Багдади считается одним из величайших суфиев и основателем «здорового и умеренного» суфизма. Он стал известен своим глубоким духовным пониманием, внутренним знанием и гармонией между шариатом и суфизмом.

5. **Нурия** в суфизме указывает на духовную практику, основанную на философии света и духовном опыте, связанном с божественным светом и внутренним просветлением. Школа нурия учит, что все в духовном и физическом мире происходит от божественного света, и осознание ограниченности человеческой жизни возможно через свет Бога. Свет (Нур) в суфизме — ключевое понятие, отражающее духовное вдохновение, понимание и божественное присутствие. Суфии считают, что истинный свет в этом мире, который приносит просвещение человечеству, является результатом единства с Богом.

6. **Сахлия** в суфизме – это подход, связанный с духовными учениями и практиками суфиев в истории суфизма. Извините, но термин «сахлия» не имеет четкого и распространенного значения в суфийской литературе. Возможно, вы имели в виду "Сахли Саида", известного суфия. Если это так, я с радостью предоставлю вам больше информации.

Сахли Саид (примерно 777–867) был известным исламским суфием и учителем, проживающим в Багдаде. Он был одним из первых суфиев, которые акцентировали внимание на постижении внутреннего аспекта шариата.

9. **Харрозия** – это одно из важных понятий в суфизме, которое связано с сознанием, светом и бодрствованием. Этот термин чаще всего употребляется в контексте духовного пробуждения, присутствия сердца и ощущения святости человека перед Богом. Хурозия также может означать духовный свет и сияние, которое служит путеводителем на пути истины.

10. **Сайёрия** в суфизме – это малоизвестное или редкое понятие, которое не имеет широкого распространения в известной суфийской литературе или учениях. Однако, если этот термин или название связано с другими специфическими терминами или концепциями в суфизме или других духовных учениях, я постараюсь исследовать его значение. В суфизме такие термины, как

"сайр" или "саёрат", часто означают духовное путешествие или путь в поисках Бога (духовное путешествие или значимое путешествие). "Сайр" в суфизме обозначает состояние человека, который находится в духовном путешествии или процессе, на котором человек стремится очистить свою душу и достичь божественного единства.

11. Увайсия в суфизме – это духовное направление, которое связано с именем Увайса аль-Карани, известного суфия раннего исламского периода. Увайс аль-Карани был известен своим духовным опытом и благочестивым образом жизни, несмотря на его скромность и отсутствие официального признания. Он жил во времена халифа Умара ибн Хаттаба, но приобрел известность среди суфиев благодаря своему углубленному духовному восприятию и приверженности исламским учениям[3:45].

Увайс аль-Карани (около 600–700 гг.) был арабским суфием и мусульманином, родившимся в семье, которая не была известна, и жил в городе Каран, но выбрал путь духовного уединения и служения Богу. Он известен своим отказом от мирской жизни и посвящением себя исключительно божественной любви и молитве.

12. Адхамия в суфизме — это духовное направление, которое связано с именем Ибрахима ибн Адхама (около 777–782 гг.), одного из известных суфиев раннего исламского периода. Ибрахим ибн Адхам прославился своей скромной жизнью, отказом от мирских благ и глубокой верой в Бога. Его учения были основаны на очищении души, нищете, уповании на Бога и искренней молитве[4:89].

Ибрахим ибн Адхам родился в Балхе (в регионе Хорасан). Он происходил из богатой и царственной семьи, но, столкнувшись с внутренними духовными откровениями и осознанием бренности мира, он отказался от своей богатой жизни и посвятил себя религиозной практике[5:89].

Отказ от мира: Ибрахим, осознав бренность мира, оставил свою жизнь в роскоши и выбрал путь аскетизма, посвященный молитве и поискам истины.

13. Чиштия (или Чишти) — это одно из известных суфийских братств, которое было основано в Индии и Южной Азии и до сих пор имеет большое влияние. Это направление связано с именем основателя, Муинуддина Чишти (1141–1236), который основал его в Индии. Тарикат Чиштия стал известен своими учениями о любви, сострадании, смирении и служении человечеству.

Чишт: Название "Чиштия" происходит от названия деревни Чишт (близ города Герат в Афганистане), где было основано это учение.

Святые места и влияние: Духовные центры Чиштия (дергахи) остаются активными в Индии и других странах. Одним из самых известных является дергах в городе Аджмер (Индия), где находится мавзолей Муинуддина Чишти.

14. **Маъруфия** в суфизме относится к имени Маъруфа аль-Кархи (умер около 815 г.), одного из великих исламских суфиев, который внес важный вклад в развитие раннего суфизма. Его учения были связаны с любовью к Богу, аскетизмом, упованием на Бога и духовной этикой.

Хотя "Маъруфия" как отдельное братство не существует, учения Маъруфа оказали глубокое влияние на развитие исламского суфизма и его имя стало символом преданности и искренности в служении Богу.

15. **Сухравардия** — это одно из известных суфийских братств, которое связано с именем его основателя Абунаджиба Абдулкамира Сухравардии (умер в 1168 году) и его ученика Шихабуддина Умара Сухравардии (умер в 1234 году). Это братство сосредоточено на духовном воспитании, нравственности и простой жизни и занимает особое место в исламском мистицизме.

Основатели и история Сухравардия: Абунуджаиб Сухравардии (из города Сухравард в Иране) является основателем этого братства. Он жил в Багдаде, где занимался обучением своих учеников и наставлением народа.

Сухравардия как духовное направление основывает свои учения на очищении души, любви к Богу и служении людям. Его учения оставили глубокий след в истории суфизма и до сих пор влияют на исламский мир.

16. **Мавлавия** или **тариқат Мавлави** – это одно из самых известных суфийских братств, связанное с именем Джалалуддина Руми (1207–1273), поэта, суфия и философа, одного из величайших представителей исламской мысли. Это направление было основано после его смерти его сыном Султаном Валада и последователями в Анатолии (современная Турция). Мавлавия славится своей известной традицией «ракс» и «само» - мистического танца и музыка, который является символом божественной любви и движения духа к Богу.

Основатель Мавлавия: Джалалуддин Мухаммад ал-Балхи родился в Бальхе, Хорасан, и позже переехал в Конью (современная Турция). Он является одним из величайших поэтов и учителей исламского мистицизма. Его произведения, такие как «Маснави-и маънави» и «Диван Шамса», считаются основными источниками исламского мистицизма и суфизма.

17. **Нурбахшия** – это одно из суфийских направлений, которое было основано в XV веке Сайидом Мухаммадом Нурбахшом (1392–1464) в Иране. Это направление объединяет суфизм и учения шиитского иснаашария.

Нурбахшия известна акцентом на единстве существования, очищении души и интеграции суфийских учений с шариатом.

Основатель Нурбахшии: Сайид Мухаммад Нурбахш, настоящее имя которого было Мухаммад ибн Мухаммад ибн Абдуллах, родился в городе Қохистон. Он был учеником известного суфия Шох Қосими Анвора. Его титул «Нурбахш», что означает "дарующий свет", был присвоен ему его учителями и символизирует его духовное просветление.

Нурбахшия – это редкое суфийское направление, которое сочетает в себе учения шиитов и мистицизм.

18. Сафавия – это один из известных суфийских орденов, который сформировался в XIII веке в Азербайджане. Этот орден связан с его основателем, Шейхом Сафиуддином Ардебилли (1252–1334). Сафавия изначально была духовным и суфийским движением, которое впоследствии превратилось в мощное политическое движение, способствовавшее образованию династии Сефевидов в Иране в XVI веке. Основатель Сафавии: Шейх Сафиуддин родился в городе Ардебил, расположенном в Азербайджане. Он был учеником известного суфийского мастера Шейха Захида Гелани и обучался у него суфийским методам. После смерти своего наставника, Шейх Сафиуддин стал лидером ордена и распространил его учение в регионе Ардебилла. Структура ордена: Сафавия была одним из первых суфийских орденов, который стал известен своей социальной системой и духовными учениями. Он акцентировал внимание на поминании Аллаха, очищении души и повиновении совершенному наставнику.

19. Неъматуллохия — это суфийский орден, связанный с выдающимся суфием Ходжой Неъматуллохи Вали (1330–1431). Он был шиитским мистиком, поэтом и пропагандистом суфийских учений, влияние которого распространялось на Иран, Афганистан, Центральную Азию и Индию. Неъматуллохи Вали родился в городе Сурия, был воспитан в научной и духовной среде. Он изучал фикх, хадисы и суфизм, затем полностью посвятил себя суфийскому пути. Он был учеником известных суфиев, включая Шейха Абдуллаха Йафеи, и позже основал свой орден. В последние годы своей жизни он жил в Кермане (Иран), который стал центром его учений. Его гробница находится в городе Махон и является местом паломничества для последователей суфизма. Неъматуллохия славится учением о божественной любви, очищении души и объединении шариата и суфизма. Этот орден сыграл ключевую роль в развитии исламской культуры и философии и продолжает существовать до сегодняшнего дня.

20. Кубравия – один из известных и древних суфийских орденов, основанный великим суфием Ахмадом ибн Умаром ан-Насафи, известным как Наджмуддин Кубра (1145–1221), в XII веке. Этот орден прославился своими мистическими учениями и внутренними практиками, способствовавшими распространению суфийского знания в Хорасане, Мавераннахре и других исламских странах. Основатель Кубравии: Наджмуддин Кубра родился в городе Хива (на территории современного Узбекистана), был одним из выдающихся суфиев своего времени. Он учился у знаменитых наставников, таких как Абульнаджиб Сухраварди (основатель Сухравардия) и других известных суфийских мастеров. Он был известен как "Шейх Кабир" и получил большое уважение благодаря созданию ордена Кубравия и своим глубоким духовным учениям. Кубравия — это один из немногих суфийских орденов, который сочетал в себе ученость и практическое применение в исламском обществе. Орден Кубравия сыграл важную роль в развитии суфизма и продолжает оставаться популярным и влиятельным[6:86].

21. Захабия – это суфийское движение, сосредоточенное на духовных основах, очищении души и достижении высшего духовного состояния. Несмотря на ограниченные сведения о основателе Захабии и истории этого ордена, он сыграл важную роль в суфийской традиции, особенно в странах, говорящих на фарси (таджикский), таких как Иран и Мавераннахр.

Основание и история: Некоторые источники утверждают, что название Захабия происходит от арабского слова «захаб», что означает золото или чистоту. Это может указывать на акцент ордена на очищении души и внутреннем очищении, которое является основой его учений. Орден Захабия известен своими учениями о внутреннем очищении, божественной любви и единении бытия. Орден Захабия считается шиитской ветви ордена Кубравия.

22. Шазилия – один из известных суфийских орденов, основанный в XIII веке и популярный в различных странах мира. Основатель этого ордена – Абульхасан Шазили (1196–1258), родом из Магриба (Северо-Западная Африка), который стал одним из величайших суфиев своего времени. История и происхождение: Абульхасан Шазили родился в городе Гумара, рядом с Сусом в Тунисе. Он получил начальное исламское образование в Магрибе и, чтобы углубить свои духовные знания, путешествовал по Багдаду и Египту. После встречи с великими суфиями, он обратился к суфизму и основал орден Шазилия. Шазилия стала одним из самых влиятельных и умеренных суфийских орденов, который оказал значительное влияние на духовную, социальную и

моральную жизнь мусульман. Орден призывает своих последователей к любви, доверию, поминанию Аллаха и служению обществу.

23. Бекташия – суфийский орден, основанный Шейхом Бекташ Вали (1300–1360) в Османской империи и других мусульманских регионах, особенно в Турции, на Балканах и других мусульманских территориях. Этот орден известен своими глубокими духовными и этическими учениями, которые оказали большое влияние на последователей суфизма. Основатель Бекташии: Шейх Бекташ Вали был одним из самых известных суфиев Средневековья, известным своим учением о любви, доверии (ихтиёр с Богом) и братстве в суфизме. Бекташия имеет множество центров в Турции, на Балканах и в других странах, которые по сей день являются местами паломничества и обучения. Орден Бекташия известен своими учениями о любви к Аллаху и людям, единении бытия, доверии, очищении души и праведных делах. Он сыграл важную роль в распространении духовных и этических учений суфизма, пропагандируя братство и взаимопонимание среди людей.

24. Халватия – один из известных суфийских орденов, основанный в XIV веке, сыгравший важную роль в развитии суфизма и исламской культуры. Этот орден распространился в Малаой Азии, на Ближнем Востоке и на Балканах и до сих пор имеет последователей в некоторых регионах. Основатель Халватии: Основателем этого ордена был Шейх Умари Халвати (умер в 1397 году), который родился в Азербайджане или, по другим источникам, в Иране. Он посвятил свою жизнь исламскому мистицизму, обучению и духовным практикам, основанным на суфизме, и основал орден Халватия. Название ордена происходит от арабского слова "халват", которое означает одиночество, воздержание от мирских благ и уединение. Халватия акцентирует внимание на очищении души, высокой морали и самопознании через зикр, поклонение и любовь к Аллаху. Орден занимает важное место в истории суфизма и до сих пор сохраняет свои духовные и этические ценности.

25. Рифоия – это суфийский орден, возникший в средневековый период в различных исламских регионах, таких как Турция, Ирак, Иран и Левант. Этот орден известен своими мистическими учениями, поминанием Аллаха и доверием (ихтиёр с Богом). Шейх Абдулкадир Рифой — великий суфий и основатель ордена Рифоия. Историки отмечают, что он родился в Хорасане или Мавераннахре, а его жизнь и деятельность оказали значительное влияние на развитие суфизма. Орден Рифоия представляет собой важное суфийское движение, предлагающее глубокие мистические учения, очищение души и любовь к Аллаху и людям. Суфизм в Рифоии акцентирует внимание на

доверии, поминании, единении бытия и музыке. Этот орден оказал значительное влияние на образ жизни мусульман и на развитие их духовности.

26. Накшбандия – это одно из основных суфийских направлений, которое возникло в средние века в регионе Мавераннахр и Центральной Азии, приобрело большую известность в исламском мире. Основателем этого ордена является Шейх Бахауддин Накшбанд (1318–1389) [7:67], чьи учения касаются теории вдохновения, правильного порядка и нравственной жизни последователей.

Основатель Накшбандия: Шейх Бахоуддин Накшбанд родился в городе Бухара (сегодня в Узбекистане) и провел долгие годы в изучении исламских наук и суфизма. Он был глубоким духовным человеком, его учения были основаны на духовном опыте и практических методах, которые впоследствии превратились в одно из самых известных суфийских направлений в исламском мире.

Таким образом, Накшбандия – это орден, который представляет собой глубокие и духовные учения, направленные на очищение души, поминание Бога, и развитие хороших нравов в повседневной жизни через осознание божественного сознания. Это направление отличается от других суфийских орденов тем, что особое внимание уделяет связи с социальной средой и любви к людям и окружающей природе.

27. Джамолия – это суфийский орден, который связан с учениями и практиками духовного спокойствия и красоты. Основателем этого ордена является Шейх Джамоладдин (приблизительно XIV-XV века). Учения Джамолии связаны с пониманием духовной красоты и глубоким осмыслением ясности в пути ирфана.

Основные учения Джамолии в суфизме, которые тесно связаны с философией суфизма и исламскими науками, указывают, что человек должен в своих отношениях и действиях стремиться к духовной красоте и приближению к Богу. Джамолия верит, что духовная красота направляет мужчин и женщин на путь божественного познания.

Джамолия занимает важное место в суфизме, подчеркивая важность любви, чистоты, поминания Бога и служения другим. Этот орден учит, что для достижения глубокого познания и божественного просветления человек должен уделять внимание духовной красоте и нравственности, а также всем существам.

28. Кадирия – это известный суфийский орден, названный в честь Шейха Абдулкадири Джиляни (Гильяни) (1077–1166), одного из известных суфиев и основателя этого ордена. Шейх Абдулкадир Джиляни жил в Багдаде,

и его учения приобрел огромную известность во всем мире. Орден Кадирия является одним из самых древних и влиятельных в истории суфизма и распространился в различных исламских странах, включая Ирак, Турцию, Индию, Иран и другие регионы.

Основатель Кадирия: Шейх Абдулкадир Джиляни – великий суфийский мудрец и учитель. Он жил в Багдаде и стал духовной личностью своего времени. Его учения о пути суфизма и священных исламских принципах характеризуются такими духовными практиками, как этика, вера, поминание Бога и доверие к Богу.

Наследие Кадирия: Работы и учения Шейха Абдулкадира Джиляни, охватывающие такие темы, как суфизм, этика, поминание, доверие и шариат, стали важным научным и духовным наследием.

Орден Кадирия оказывает глубокое влияние на мусульманские и духовные сообщества и сыграл важную роль в развитии духовной, этической и психологической практики.

29. Маломатия – это специфическое ответвление суфизма, которое стало известно в Средние века в Центральной Азии и исламском мире. Это направление связано с маломатом (унижением и самоуничижением) и ихтием (покорностью души) на пути божественного познания и духовности. Основателями и выдающимися личностями этого учения считаются Шейх Маждуиддин Ибрагим и позже Шейх Абу-л-Хасан Харакани.

Маломатия – это суфийское течение, которое связано с учениями о самоуничижении души и практиками духовного очищения. Этот орден стремится к истинному познанию Бога через терпение, поминание Бога и отречение от личных интересов и негативных черт характера. Признание и унижение души играют важную роль в борьбе с тщеславием и в поиске божественного просветления.

30. Яссавия – это известный суфийский орден, который был основан в XII веке Шейхом Яссави (Ходжа Ахмадом Яссави), одним из величайших исламских и суфийских личностей. Ясавия приобрела широкую известность в Центральной Азии, особенно в Туркменистане, Кыргызстане, Узбекистане и Казахстане. Шейх Ясави и его учения оказали значительное влияние на развитие суфизма и духовности в этих регионах[8:34].

Основатель учения Яссавия Шейх Ходжа Ахмад Яссави (1103–1166) был влиятельным и глубоким суфийским мастером, чьи учения оставили значительный след в жизни своих учеников. Он был первым в Центральной Азии, кто систематически изложил суфийский образ жизни, связанный с

нравственными ценностями и отношениями с Богом, людьми и окружающим миром.

Яссавия – это один из самых древних и глубоких суфийских орденов, чьи учения связаны с божественным познанием, очищением души, терпением, доверием и любовью к людям и Богу. Этот орден основывается на практиках поминания, слушания и моральных действиях, представляя собой трудный и комплексный путь к божественному просветлению и истинной любви.

Ходжагон – это одна из известных суфийских тарикатов, основанная в XII веке шейхом Ходжа Абдулхалыком Гидждувани (1103-1179). Позже, через Ходжа Бахауддина Накшбанда, тарикат распространился в Средней Азии и Хорасане по имени «Накшбандия». Ходжагон является важной ветвью суфийских орденов в таких странах, как нынешний Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Туркменистан, Кыргызстан и Казахстан, оказавшими значительное влияние на всю Среднюю Азию.

Ходжагон – это суфийский орден, который ориентирован на божественное познание, зикр, маламат, терпение и полагание на волю Аллаха, что помогает достичь глубокого познания Бога. Этот орден предлагает своим последователям путь духовного и этического самоусовершенствования, где познание Бога и исполнение духовных целей имеют важное значение[9:67].

Тарикат Ходжагон предлагает путь к познанию Бога и очищению души. Его учение включает в себя уникальные этические и духовные принципы, которые помогают ученикам достичь духовного просветления через познание божественного.

Человек должен постоянно и с упорством повторять имя Бога (зикр). Зикр, а также сочетание с аскетизмом и миром важны для достижения божественного познания.

Суфизм – это духовное и мистическое направление ислама, направленное на очищение души, достижение духовной зрелости и близость к Богу. Суфизм развивался как личностная и социальная практика в истории, использующая специфические практики и внешние и внутренние обычаи. Основная цель суфизма – это совершенствование нравов и познание божественного.

Суфизм включает в себя различные ветви, каждая из которых предлагает разные способы достижения духовных целей. Эти ветви, такие как мухасибия, кассория, тайфурия, мавлавия, накшбандия и другие, несмотря на философские и практические различия, направлены на одну основную цель: познание любви Бога и переживание божественного.

Суфизм подчеркивает единство внешнего и внутреннего, а также важность как духовных, так и внешних практик ислама. Эта практика направлена на освобождение человека от власти страстей и материального мира, чтобы привести его к абсолютной истине.

Каждая ветвь суфизма формируется на основе учений великих шейхов и культурной среды, где она развивается, предлагая уникальный путь к божественному познанию.

АНАЛИЗ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Тасаввуф представлен как духовное и мистическое учение в исламе, нацеленное на очищение души, достижение духовного совершенства и приближение к Богу. Это ключевая концепция, которая демонстрирует основной фокус тасаввуфа — духовное развитие через близость к Богу и очищение внутреннего мира.

Практики, такие как зикр (повторение имен Бога), играют ключевую роль в практике тасаввуфа. Эти практики служат средствами для очищения души и достижения внутренней гармонии. Внутренние и внешние этические нормы также важны для формирования нравственного и духовного характера человека.

Перечисление множества школ, таких как Накшбандия, Мавлавия, Кодирия, Шазилия и другие, указывает на разнообразие подходов в рамках общих принципов тасаввуфа. Эти школы разрабатывают свои уникальные методики работы с внутренним состоянием человека, что делает тасаввуф многогранным и адаптируемым к различным личностным и культурным контекстам.

Основные аспекты тасаввуфа и его разнообразие, подчеркивая как духовную цель, так и практические методы достижения внутренней гармонии. Упоминание различных школ подтверждает разнообразие подходов в этом учении, что позволяет людям из разных культур и религиозных традиций найти свой путь к духовному совершенству. В дополнение к уже упомянутым аспектам можно выделить следующие элементы, которые углубляют понимание тасаввуфа и его значения:

Важный элемент учения тасаввуфа — это процесс очищения души от «низменных» желаний, эгоизма и привязанностей, который воспринимается как необходимый для достижения духовного прозорливого состояния. Очищение не ограничивается только внешним поведением, но требует глубоких изменений в сознании и внутренней жизни человека. Практики, такие как

медитации, посты, молитвы, позволяют человеку освободиться от материальных привязанностей и углубить восприятие духовной реальности.

Тасаввуф не только помогает достичь внутреннего очищения, но и ориентирует человека на получение высшего знания о Боге и мире. Это знание не всегда может быть передано через обыденную логику или рациональное восприятие, так как оно связано с мистическим переживанием и интуитивным постижением божественной истины. Знание о Боге через «свет» и мистический опыт рассматривается как наиболее глубокий и совершенный путь к познанию.

Этические учения, связанные с тасаввуфом, предполагают высокие стандарты морального поведения, такие как скромность, добродетель, терпимость и милосердие. Это направлено на развитие внутренней гармонии и установление более глубоких связей между людьми и с окружающим миром. Эти нормы также включают заботу о других и стремление помогать нуждающимся, что делает учение тасаввуфа не только индивидуальным, но и социальным.

В тасаввуфе мистический опыт имеет центральное значение. Состояния, такие как «истинное» восприятие Божественного света, «состояние исчезновения» (фана) и «постижение единства» (вахдат аль-вуджуд), являются важными этапами на пути духовного очищения. Этот мистический опыт не всегда может быть передан словами, что делает его уникальным и исключительным для каждого практикующего.

Несмотря на акцент на внутреннем пути, тасаввуф также поощряет активное взаимодействие с внешним миром в контексте любви и служения Богу и человечеству. Такой подход позволяет привести человека к пониманию, что духовность и социальная ответственность могут гармонично сосуществовать.

Хотя многообразие школ тасаввуфа может быть положительным аспектом, оно также может стать источником путаницы для начинающих, так как различные подходы могут приводить к разным интерпретациям духовных практик. Это делает необходимым более глубокое понимание специфики каждой школы и ее методов.

В условиях быстроменяющегося мира и глобализации тасаввуф сталкивается с необходимостью адаптации, чтобы остаться актуальным для современных практикующих. Вопрос, как сохранить традиционные ценности и одновременно отвечать на вызовы современности, является важным для будущего тасаввуфа.

Тасаввуф является глубоким и многогранным учением, которое охватывает не только практики духовного очищения, но и этические нормы,

социализацию духовности и развитие внутренней гармонии. В контексте исторического и культурного развития исламского мира тасаввуф продолжает оставаться актуальным и вдохновляющим направлением для людей, стремящихся к самопознанию и божественному единству.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Комилов Д.Р. Суфизм. 2016. Душанбе: «Валиёр». С. 86.
2. Аль-Мухасиб – "Рисала аль-Мустарашидин": 1984, Каир: Дорул-Хадис. С. 12.
3. Увайс Қаранӣ – "Путь Увайса". 2000, Машхад: Дорул-Ирфон. Стр. 45.
4. Ибн араби – "Футухат Маккия". 2001, Дорул-Кутуб, Каир. Том 3, С. 67.
5. Иброҳим Адҳам – "Божественное путешествие". 1997, Душанбе: Ирфон. С. 89.
6. Комилов Д.Р. Суфизм. 2016. Душанбе: «Валиёр». С. 110.
7. Баҳовуддин Нақшбанд – "Тарикат и Нақшбандия": 1992, Душанбе: Ирфон. Стр. 67.
8. Ахмад Ясави – "Диван-и Хикмат". 1993, Казахстан: Туркестан Press. С. 34.
9. Ходжа Ахрори Вали – "Рисала-ул-Ходжагон". 2001, Душанбе: Ирфон. С. 67.

YANGI O‘ZBEKISTON SHAROITIDA YOSH AVLOD TARBIYASINING STRATEGIK YO‘NALISHLARI

Lutfilloyeva Muattar Umidillo qizi

O‘zbekiston Milliy Universiteti Huquqiy fanlar kafedrası

“Ijtimoiy gumanitar fanlarni o‘qitish metodikasi
(ma’naviyat asoslari)” mutaxassisligi 1-kurs magistranti

Telefon raqam: +998 91 586 18 78

muattarlutfilloyeva@gmail.com

Ilmiy rahbar: f.f.d. (DSc), dotsent Yusubov Jaloliddin Kadamovich

ANNOTATSIYA

Mustaqillikning uchinchi o‘n yilligi O‘zbekistonni tubdan o‘zgartirib, jamiyatimizni modernizatsiya qilish, demokratiyalashtirish va huquqiy davlat qurish yo‘lida ulkan yutuqlarga erishishga imkon berdi. Prezident Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan amalga oshirilayotgan islohotlarning markazida inson va uning farovonligi, xususan, yosh avlodning kelajagi turadi. Yangi O‘zbekistonning taraqqiyoti esa, birinchi navbatda, bilimli, vatanga sadoqatli, ijodiy va tanqidiy fikrlay oladigan yosh avlodni tarbiyalashga bog‘liqdir. Ushbu maqolada yosh avlod tarbiyasining strategik yo‘nalishlari, zamonaviy talablarga mos ravishda ularning shaxsiy rivojlanishi va jamiyatga integratsiyasi muammolari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Yangilanayotgan O‘zbekiston, O‘zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi, globalizatsiya, milliy o‘zikni anglash, qonun ustuvorligi, yoshlar tafakkuri, siyosiy faollik, jamoat tashkilotlari, milliy qadriyatlar, milliy o‘zlikni anglash.*

STRATEGIC DIRECTIONS OF EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION IN THE CONDITIONS OF NEW UZBEKISTAN

ABSTRACT

The third decade of independence has fundamentally changed Uzbekistan and made it possible to achieve great progress in the direction of modernization, democratization and the establishment of a legal state. At the center of the reforms implemented by the initiative of President Shavkat Mirziyoyev is the human being and his well-being, especially the future of the young generation. The development of the new Uzbekistan depends, first of all, on educating the young generation who is educated, loyal to the motherland, creative and able to think critically. This article examines the strategic directions of the education of the young generation, the

problems of their personal development and integration into society in accordance with modern requirements.

Key words: *Renewing Uzbekistan, Development Strategy of Uzbekistan, globalization, understanding of national identity, rule of law, youth thinking, political activity, public organizations, national values, national identity understanding.*

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

Третье десятилетие независимости коренным образом изменило Узбекистан и позволило добиться большого прогресса в направлении модернизации, демократизации и становления правового государства. В центре реформ, реализуемых по инициативе Президента Шавката Мирзиёева, находится человек и его благополучие, особенно будущее молодого поколения. Развитие нового Узбекистана зависит, прежде всего, от воспитания молодого поколения, образованного, преданного Родине, творческого и способного критически мыслить. В данной статье рассматриваются стратегические направления воспитания молодого поколения, проблемы его личностного развития и интеграции в общество в соответствии с современными требованиями.

Ключевые слова: *Обновляющийся Узбекистан, Стратегия развития Узбекистана, глобализация, понимание национальной идентичности, верховенство закона, молодежное мышление, политическая деятельность, общественные организации, национальные ценности, национальная идентичность. Понимание.*

KIRISH

Yangilanayotgan O'zbekistonda jamiyat va xalq hayotining barcha sohalari qatori, yoshlarning ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlardagi o'rni va ahamiyati bilan bog'liq jabhalarida tub burilishlar yasadi. Ushbu jarayonning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lgan qonun ustuvorligiga asoslangan huquqiy-demokratik, fuqarolik jamiyati asoslarining mustahkamlanishi tufayli davlatning yoshlarga oid siyosati to'g'risidagi qarashlar va bunda ijtimoiy munosabatlarning qaror topishi natijasida yosh avlod qiyofasidagi o'zgarishlar hamda bu o'zgarishlarning ijtimoiy taraqqiyotga ta'siri muammolarini o'rganish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, davlatning yoshlarga oid siyosatida bozor munosabatlari mustahkamlanib borayotgan hozirgi sharoitida jamiyat ijtimoiy

negizida yuz berayotgan o'zgarishlar, yoshlar ijtimoiy qatlamlari orasidagi tabaqalashuv jarayonlari natijasida vujudga kelayotgan yangi guruhlar, shuningdek, ularning rang-barangligini ta'minlovchi tamoyillarni hisobga olishga to'g'ri kelmoqda.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning quyidagi fikri yoshlarga oid davlat siyosatining bugungi kundagi eng asosiy maqsad-muddaolari va ustivor yo'nalishlarini aniqlash va anglashda nihoyatda muhim nazariy dasturulamalar bo'lib hisoblanadi: "Bunday keskin va tahlikali sharoitda biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-ko'y bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo'liga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz lozim. Buning uchun yoshlarimiz bilan ko'proq gaplashish, ularning qalbiga quloq solish, dardini bilish, muammolarini echish uchun amaliy ko'mak berishimiz kerak. Bu borada yoshlar bilan ishlashga alohida e'tibor qaratishimiz zarur. Bu vazifalarni amalga oshirishda biz asrlar mobaynida shakllangan milliy an'analarimizga, ajdodlarimizning boy merosiga tayanamiz. Farzandlarimiz, ayniqsa, qiz bolalarning zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni, xorijiy tillarni egallashlari, har tomonlama sog'lom va barkamol bo'lib, hayotdan munosib o'rin topishlari uchun barcha kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etamiz" [2].

Yangi O'zbekistonning rivojlanish strategiyasi milliy g'oya va mafkuraviy mustaqillikni mustahkamlashga asoslangan. Yosh avlodni Vatanga muhabbat, milliy qadriyatlarga hurmat, o'z ona yurtining tarixi va madaniyatiga chuqur bilimli qilib tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun tarixni chuqur o'rganish, milliy adabiyot va san'at asarlarini ommalashtirish, Vatan himoyasi g'oyasini targ'ib qilish zarur. Shu bilan birga, milliy o'zlikni anglashni shakllantirishda tolerantlik, bag'rikenglik va boshqa millat vakillariga hurmat ruhini singdirish muhimdir.

Globalizatsiya jarayonlarida bilim va ko'nikmalarni doimiy ravishda yangilab turish zarur. Yosh avlodni raqobatbardosh qilish uchun ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) yo'nalishlarini rivojlantirish, axborot texnologiyalari va raqamli savodxonlikni oshirish lozim. Ta'limning interaktiv uslublarini joriy etish, mustaqil fikrlash va muammo hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish kerak. Ta'lim jarayonida amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llash, o'quvchilarning kasb-hunarga yo'nalishini ta'minlash muhimdir.

Yangi O'zbekiston innovatsion rivojlanishga intiladi. Shuning uchun yosh avlodda ijodiy fikrlash, tashabbuskorlik, yangiliklarni yaratish va qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Buning uchun o'quv jarayonida ijodiy loyihalar, tadqiqot ishlari, intellektual musobaqalar va boshqa innovatsion usullardan

foydalanish muhimdir. Shu bilan birga, tanqidiy fikrlash, axborotni tahlil qilish va mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor berish kerak.

Huquqiy davlatda yosh avlodning huquqiy madaniyati yuqori bo'lishi kerak. Ularni Konstitutsiya va qonunlarga hurmat qilishga, o'z huquq va majburiyatlarini bilishga, qonun oldida tenglik va adolat tamoyillariga ishonishga o'rgatish muhimdir. Fuqarolik mas'uliyatini oshirish uchun yosh avlodni ijtimoiy faollikka jalb qilish, ularning jamoat ishlariga qatnashishini rag'batlantirish kerak.

Globalizatsiya davrida xalqaro hamkorlik va global muammolarni hal qilishga qaratilgan birgalikdagi sa'y-harakatlar muhimdir. Yosh avlodni boshqa madaniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishga, xalqaro tashkilotlar faoliyatini bilishga, global muammolarni (iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar, terrorizm) tushunishga o'rgatish zarur.

Adabiyotlar tahlili

Masalani keng tahlil qilish, ayniqsa Sharq qomusiy olimlarining merosini chuqur o'rganish, bu qarashlarning bir tomonlama xususiyatga ega ekanligi, ularda ko'proq yevropamarkazchilik tendensiyalari ustivorligini yaqqol ko'rsatadi. Shu bilan birga, tahlil Sharq xalqlariga xos yoshlar tarbiyasi tamoyillari va bu sohada uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida shakllangan ma'naviy omillar va urf-odat hamda milliy an'analar Yangi O'zbekistonda yoshlarga doir davlat siyosatini tashkil qilish va amalga oshirishning muhim asoslaridan biri bo'layotganidan dalolat beradi. Ayni shu ma'noda, "...Sharq ...ni teran o'rganish, shu asosda ulug' madaniyatimiz va qadriyatlarimiz ildizlarini jonlantirish, yaqin o'tmishimizdan qolgan mafkuradan xalos bo'lish, o'zimizning asrlar sinovidan o'tgan, ulug' ajdodlarimiz bizga qoldirgan milliy mafkura va tafakkurimizni tiklash, uni zamonaviy umumbashariy ruh bilan boyitish hammamizning dolzarb vazifamizdir" [5, 276 b].

"Hujjatul Islom" Imom Abu Homid al-G'azzoliy "Kimyoi saodat" asarida ta'kidlaganidek: "Inson farishta va hayvon orasidagi mahluqdir. Hayvon rivojlanmaydi, chunki uning kamolot quvvati yo'q. Farishta ham rivojlanmaydi, chunki uning o'zi pok ilohiy nurdan iborat, Chunki insonlardagina rivojlanish, ruhiy kamolot hislati mavjud" [5, 277 b]. Ma'naviy tarbiya – taraqqiyot taqozosi, jamiyat rivojining o'ziga xos omili ekani shubhasiz. Ammo ayni vaqtda u yoshlarning axloqiy qiyofasi, qalbi va ongini egallayotgan tamoyillar mazmun-mohiyatini belgilaydigan, ya'ni, shakllanib kelayotgan avlodning ma'naviyatiga katta ta'sir qiladigan, bu sohadagi ma'naviy mezonlarni shakllantiradigan va mustahkamlaydigan eng muhim omillardan biridir.

2700 yil oldin yashagan qadimgi Xitoy donishmandi Konfutsiy o‘z imperatoriga shunday “maslahat” bergan ekan: “Hoqonim, agar biror mamlakatni zabt etib, u yerda uzoq hukmronlik qilmoqchi bo‘lsangiz, dastavval o‘sha erda yashayotgan xalqni o‘z tarixi madaniyatidan mahrum eting, ma’naviy qashshoqlik holatiga uchragan xalq uyushmaydi, ichki nizolar girdobiga o‘raladi, sizga qarshilik ko‘rsata olmaydi. Bunday holga kelgan xalqni, mamlakatni idora qilish oson kechadi” [5, 277 b], - deya ta’kidlab o‘tgani e’tiborga molikdir. Binobarin, madaniyat va ma’naviyatni barbod etish, milliy til, urf-odatlarni taraqqiy etishiga izn bermaslik itoat ettirilgan xalqni jilovda ushlab turishning eng zarur va nozik yo‘llaridan biri ekanligini istilochi ya’ni bosqinchilar doimo juda yaxshi anglagan.

Tadqiqot metodologiyasi

O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirishni talab etmoqda. Globallashuv yanada chuqurlashib borayotgan davrda fan-texnika taraqqiyoti, innovatsion jamiyatga bo‘lgan ehtiyoj yoshlar uchun ko‘plab imkoniyatlar eshigini ochmoqda. Bugungi yoshlardagi mustaqil fikr, tezkor qarorlar qabul qilishi, innovatsion tafakkur, valelogik ong, intellektual salohiyatga kundalik hayot ehtiyoji sifatida qaralmoqda.

Keyingi paytlarda nafaqat ta’lim sohasi, balki tarbiya sohasida ham innovatsiyalardan foydalanishni mukammal yo‘lga qo‘yish borasida pedagog olimlarimiz ilmiytavsiyalar berib kelmoqdalar. Pedagog olimlar V.Ishmuhammedov va M.Yuldashevlarning ta’kidlashicha: “...O‘quvchilarni tarbiyaviy jarayonga jalb etish masalalariga bag‘ishlangan kerakli uslubiy tavsiyalar va maslahatlarni pedagogik kadrlarga yetkazish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biridir” [6, 92,93-b]. Haqiqatda ham “Tarbiya” fani o‘qituvchisi milliy urf-odat va marosimlar haqidagi masalalarini tushuntirganda “Kichik guruhlarda ishlash” interfaol metodidan foydalansa yaxshi samara beradi. Bunda sinf to‘rtta guruhga bo‘linib, har bir guruhga urf-odat va marosimlarning qaysidir turini topish va uning ahamiyatini izohlash topshiriladi.

Bunda birinchi guruhga yoshlarni Vatanga, o‘z xalqiga muhabbat ruhida tarbiyalashni shakllantirishga qaratilgan urf-odat va marosimlar tizimini aniqlash topshiriladi;

Ikkinchi guruhga- yoshlarda fuqarolik burchi, tanlagan kasbiga mas’uliyat hissini shakllantiruvchi urf-odat va marosimlar;

Uchinchi guruhga- yoshlarning axloqiy fazilatlarini takomillashtirishga qaratilgan urf-odat va marosimlar;

Toʻrtinchi guruhga- kelgusida urf-odat va marosimga aylanishi mumkin boʻlgan tarbiyaviy tadbirlar tizimini bayon qilishini topshirish mumkin.

Barcha guruhlar oʻz taqdimotlarini qilib boʻlgandan soʻng, oʻqituvchi ularning fikrlarini umumlashtiradi va toʻldiradi. Oʻquvchilarga taqdimot davrida oʻzlariga berilgan topshiriqlarga boshqa guruh aʼzolarining munosabat bildirishi, hayotiy misollar keltirishiga, tanqidiy tahlilga ruxsat beriladi. Guruhlarda oʻzaro kelishmovchilik kelib chiqmasligi uchun oʻqituvchi jarayonni oʻta sergaklik bilan boshqarib boradi, guruhlarining javoblari ragʻbatlantirib turiladi.

Ushbu innovatsion taʼlim texnologiyasini qoʻllash jarayonida oʻquvchilarni hayotda mavjud urf-odat va marosimlar, ularning barkamol inson tarbiyasidagi ahamiyati bilan birgalikda toʻrtinchi guruhning javoblari ham qiziqtiradi. Tajribamiz shuni koʻrsatadiki, oʻquvchilar kelgusida urfodat va marosimga aylanishi mumkin boʻlgan maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlar tizimiga quyidagilarni kiritadilar: “Yosh kitobxonlar konferensiyalari”, “Yosh kitobxon” koʻrik-tanlovlari, “Tarixiy joylarga ekskursiya”, “Men sevgan kasb” festevallarini oʻtkazishni taklif etadilar. Tanlangan innovatsion taʼlim metodining afzalligi shundaki, butun dars davomida oʻquvchilar izlanadilar, mustaqil fikrlaydilar va har bir masalaga oʻz nuqtai nazarlarini bayon qiladilar. Dars oxirida oʻqituvchi mashgʻulotga yakun yasaydi. “Tarbiya” fanini oʻqitishda ana shunday innovatsion taʼlim texnologiyalarida foydalanib dars oʻtish taʼlim sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar

Yoshlar tarbiyasida dunyoda yuz berayotgan murakkab geosiyosiy va mafkuraviy jarayonlarga toʻgʻri baho bera olmaslik, ijtimoiy muammolarni hal etishda toʻgʻri qaror qabul qila bilmaslik, hayotda oʻz oʻrnini topish bilan bogʻliq boʻlgan aniq maqsadlarni shakllantira olmaslik hollari uchrab turibdi. Bular oʻz navbatida oila va jamiyat oʻrtasidagi munosabatlarning murakkablashuvi, loqaydlik, huquqbuzarlik, “ommaviy madaniyat” ning turli koʻrinishlari osonlikcha qabul qilinishi kabi illatlarning tarqalishiga zamin yaratmoqda. Natijada, yoshlar tarbiyasida prinsipial, yangicha yondashuvlar va innovatsiyalarni takomillashtirish, strategik maqsad hamda vazifalarning konseptual asoslarini ishlab chiqish ehtiyoji kun tartibiga qoʻyildi. Shu ehtiyoj asosida tarbiya fani konsepsiyasi, davlattaʼlim standarti, dasturlar ishlandi, zamonaviy darslik yozishga kirishildi.

“Tarbiya” fani konsepsiyasini yaratish jarayonida Buyuk Britaniya, Yaponiya, Singapur, Avstraliya, Birlashgan Arab Amirliklarining ushbu sohaga oid ilgʻor tajribalari tahliliy oʻrganildi. Endilikda milliy qadryatlarimizga asoslangan tarbiya metodlari “Tarbiya” fani konsepsiyasiga asos qilib olindi. Chunki Sharq tarbiyasining durdonalari: millatimizdagi andisha, hamjihatlik, mehnatsevarlik, tadbirkorlik,

mehmondo'stlik, xushmuomalalik, kattaga hurmat, kichkinaga izzat fazilatlarini kamdan-kam xalqlar tarbiyasida uchratish mumkinligini xorijiy tajribani o'rganish jarayonida esdan chiqarilmadi. Taniqli pedagog olimlarimiz ta'kidlagandek, "Zero, sog'lom demokratik jamiyatni yaratishning muhim shartlaridan biri, avvalo, har jihatdan sog'lom, ma'naviyati yuksak, mustaqil fikrlovchi yangi avlodni tarbiyalashdan iboratdir"[7, 9-b]

O'quvchi yoshlarda yuqorida qayd etilgan xislatlar mentalitetimizga xos etnopsixologiya, urf-odat, turmush tarzi, odob-axloq, qadryatlar va ta'limtarbiya mazmuni ta'sirida shakllanadi. Shuningdek, bu xususiyatlar ularning hayotini, undagi jarayonlar va munosabatlarni o'zlari kuzatishi, idrok qilishi va anglab yetishiga imkon yaratadi. Shu bois ijtimoiy munosabatlarning globallashuvi va jadallashuvi kuchayib borayotgan bugungi kunda ma'naviy tarbiya jarayonlarini takomillashtirish, umumiy o'rta ta'lim maktablari dasturiga kiritilgan "Tarbiya" fanining o'qitilishiga zamonaviy yondashuv yoshlarni ongi va qalbini yovuz va g'arazli maqsadlarni amalga oshirishga harakat qilayotgan kuchlar va tahdidlardan himoya qilishga ham xizmat qiladi. Shuning uchun ham umumiy o'rta ta'lim maktablari dasturiga "Tarbiya" fanining kiritilishi juda dolzarb va o'z vaqtida qilingan qaror bo'ldi. "Tarbiya" fanidan dars berayotgan o'qituvchi zamonaviy dars mashg'ulotlarini tashkil etish uchun ta'lim innovatsiyalaridan unumli foydalanishi talab etiladi.

XULOSA

Yangi O'zbekistonda yosh avlod tarbiyasi milliy g'oya va mafkuraviy mustaqillikni mustahkamlash, zamonaviy bilim va ko'nikmalarni egallash, ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, huquqiy madaniyat va fuqarolik mas'uliyatini oshirish hamda xalqaro hamkorlik va global fuqarolarni tarbiyalashga qaratilgan strategik yo'nalishlar asosida amalga oshiriladi. Bu jarayonda ta'lim tizimining islohoti, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, ijtimoiy sheriklik va ommaviy axborot vositalarining roli beqiyosdir. Faqatgina bu yo'nalishlarda izchil va samarali ishlar olib borish orqali kelajak avlodni vatanga sadoqatli, bilimli, ijodiy va barkamol shaxslar etib tarbiyalash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qattiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild, - Toshkent: "O'zbekiston", 2017. -B. 504-505; 592 b.

2. O‘zbekiston Respubli kasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021-yil 26-martdagi “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va soha rivojini yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi PQ-5040 sonli Qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi. – Xalq so‘zi 2016-yil 8-dekabr.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi”, 2019-yil 31-dekabr.
5. Ishmuhamedov R, Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. T., 2013, 3.92-93; 277 b.
6. Safarov O., Maxmudov M. Oila ma’naviyati. - T., “Ma’naviyat”, 2009, 2.7; 248 b.
7. G‘ulomov S. Ma’naviy rivojlanish – milliy tiklanish omili // Falsafa va huquq – T.: 2008. – Maxsus son. – B 9.

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONLARIDA "BLUM TAKSONOMIYASI"

Narzullayev Komiljon Sobirjonovich

Namangan muhandislik-qirilish instituti

E-mail: narzullayev.komiljon@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Ta'lim samaradorligini oshirish, ta'limning sifati murakkab xususiyatga egaligi, O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirish, «O'zbekiston-2030» strategiyasining ta'limga oid tegishli yo'nalishlari, ilg'or horijiy tajribalar, B.Blum boshchiligidagi Chikago universiteti olimlari tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim maqsadlari tizimi «Blum taksonomiyasi», ya'ni ierarxik bog'liq bo'lgan murakkab ob'ektlarni tasniflash va tizimlashtirish tamoyillari va amaliyoti ushbu maqolaning mazmun - mohiyatini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: *ta'lim samaradorligi, sifat, oliy ta'limni rivojlantirish, ilg'or xorij tajribasi, ta'lim maqsadlari tizimi, «Blum taksonomiyasi», tasniflash, tizimlashtirish.*

ABSTRACT

Improving the efficiency of education, the quality of education, which is comprehensive, the development of the higher education system in the Republic of Uzbekistan, the relevant educational areas of the strategy «Uzbekistan-2030», advanced foreign experience, the system of educational goals «Bloom's Taxonomy», developed by scientists at the University of Chicago under the leadership of B. Bloom, classification and systematization of complex objects that are hierarchically related to each other, the principles and practice of taxonomy are the essence of this article.

Keywords: *educational efficiency, quality, development of higher education, advanced foreign experience, system of educational goals, Bloom's taxonomy, classification, systematization.*

АННОТАЦИЯ

Повышение эффективности образования, качество образования, который носит комплексный характер, развитие системы высшего образования в Республике Узбекистан, соответствующие образовательные направления стратегии «Узбекистан-2030», передовой зарубежный опыт, система образовательных целей «Таксономии Блума», разработанная учеными Чикагского университета под руководством Б. Блума, классификация и систематизация сложных объектов, которые иерархически связаны между собой, принципы и практика таксономии составляют суть данной статьи.

Ключевые слова: *эффективность образования, качество, развитие высшего образования, передовой зарубежный опыт, система образовательных целей, «таксономия Блума», классификация, систематизация.*

KIRISH

Ta'lim samaradorligi professor-o'qituvchi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarni talabalar tomonidan yuqori darajada va sifatli o'zlashtirilishi bilan baholanadi.

Samaradorlik - bu istalgan natijani olish qobiliyatidir. Agar biror narsa samarali deb topilsa, bu uning kutilgan yoki kutilmagan natijaga ega ekanligini yoki chuqur, yorqin taassurot qoldirishini anglatadi [1]

Dunyoning deyarli barcha davlatlari ta'lim sifatini oshirishdan manfaatdor. Ta'lim sifati murakkab xususiyatga ega va ta'lim faoliyatiga bog'liq. Ta'lim ijtimoiylashuvning ajralmas qismi va ayni paytda mahsulotidir [2].

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida «xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, jumladan o'quv dasturlarida nazariy bilim olishga yo'naltirilgan ta'limdan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga bosqichma-bosqich o'tish; oliy ta'lim mazmunini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarining barqaror rivojlanishiga munosib hissa qo'shadigan, mehnat bozorida o'z o'rnini topa oladigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish» ko'zda tutilgan [3].

Respublikada oliy ta'lim muassasalari soni 170 taga, xorijiy universitetlarning filiallari soni 31 taga yetdi. Oliy ta'limda nodavlat sektori faol rivojlanmoqda [4].

2023-yil 11-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston-2030» strategiyasi to'g'risidagi 158-son Farmonida ham «oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish; oliy ta'lim muassasalari tashkiliy-boshqaruv faoliyatini takomillashtirish, ularning moddiy-texnik ta'minotini mustahkamlash; fundamental tadqiqotlarni zamon talablaridan kelib chiqib yangi yo'nalishlar bilan boyitish, ilmiy tadqiqotlarni va innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash» muammolari mazkur farmonda o'z ifodasini topgan [5].

Ko'zlangan maqsadlarga erishish uchun ilg'or xorijiy tajriba va interfaol uslublarni amaliy qo'llash yo'llarini ishlab chiqish lozim bo'ladi.

AQSH psixologi Benjamin Semyuel Blum boshchiligidagi Chikago universiteti olimlari tomonidan ishlab chiqilgan ta'lim maqsadlari tizimi «Blum taksonomiyasi»ni ta'lim jarayoniga amaliy qo'llash yuqorida keltirilgan ta'lim samaradorligini oshirish va ilg'or tajribani olib kirish yo'llaridan biri sifatida tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ta'kidlash joizki, talabalar, farmonlar va qabul qilingan ta'lim standartlarining o'zi oliy ta'lim sifatini oshirishga yordam bermaydi.

Bundan tashqari, talabalar tomonidan ma'ruzachi yordamida o'zlashtirilgan nazariy ma'lumotlar har doim ham fan va texnikaning barcha yangiliklarini, yangi nashrlar, zamonaviy adabiyotlarni qamrab ololmaydi, bir tomondan, zamonaviy bozor sharoitlari, ikkinchi tomondan esa, eskirgan texnologiyalarni tezda yangilari bilan almashtira olmaydi [6].

Shuning uchun B.Blumning kognitiv sohadagi taksonomiyasi puxta ishlangan bo'lib, u nisbatan ommaviy tarzda yoyilgan. Uning amalda qo'llanishi ham mukammal o'rganilgan va u jahon pedagogikasida keng qo'llanilmoqda. 1996 yilda YuNESKO Blum taksonomiyasining 40 yilligini xalqaro miqyosda nishonlangan [7]. Taksonomiya (qadimgi yunoncha $\tau\acute{\alpha}\xi\varsigma$ - tuzilma, tartib va $\nu\acute{o}\mu\omicron\varsigma$ - qonun) ierarxik bog'liq bo'lgan murakkab ob'ektlarni tasniflash va tizimlashtirish tamoyillari va amaliyoti haqidagi ta'limotdir [8].

Blum ta'lim maqsadlarini uchta sohaga ajratdi: kognitiv, affektiv va psixomotor.

Kognitiv soha - «Men bilaman». Bular bilim, tushunish va tanqidiy fikrlashdir.

Affektiv soha (Ta'sir doirasi) - «Men his qilaman». Bu soha hissiyotlar va his-tuyg'ular bilan bog'liq.

Psixomotor soha - «Men yarataman». Psixomotor maqsadlar amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va turli xil vositalardan foydalanish bilan bog'liq.

Umumlashtirilgan holda aytilganda Blum taksonomiyasi kognitiv ko'nikmalarning ierarxik tartibi bo'lib, u ko'plab turli yo'nalishlarda foydalanishlar sirasida, o'qituvchilarga dars berishga va talabalarga o'rganishga yordam beradi [9]. Misol uchun: assessmentlar yaratish, munozaralarni shakllantirish, darslarni rejalashtirish, topshiriqlarning murakkabligini baholash, o'quv dizayn modellashtirish, ta'lim onlayn kurslarini loyihalashtirish, o'iga-o'zi baho berish.

Blum taksonomiyasining ta'lim maqsadlarini to'g'ri belgilashda ham ahamiyati katta. Maqsadlarga asoslanib, o'qituvchi talabalar uchun vazifalarni shakllantiradi va baholash uchun vositalarni tanlaydi. Taksonomiya yordamida o'qituvchi o'rganishni quradi, o'quvchi esa nafaqat yangi bilimlarni oladi, balki uni tahlil qilishni va hayotda qo'llashni ham o'rganadi.

Blum taksonomiyasi oddiydan murakkabga tomon yo'naltirilgan o'quv maqsadlari tizimidir. Amalda u o'ziga xos navigator bo'lib xizmat qiladi: uning yordami bilan pedagog va o'qituvchilar individual darslarni ham, maqsadga yo'naltirilgan dasturlarni ham qulay tarzda tashkil qilishlari, o'rganishning har bir bosqichi uchun zarur vazifalar va baholash vositalarini topishlari mumkin [10].

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, talabaning yuklamasi o'rganilishi lozim bo'lgan tushunchalarning murakkabligiga, shuningdek, uning mavjud bilimlariga bog'liq. Bundan kelib chiqib, talabalar uchun qiyin bo'lgan mavzu ekspert uchun juda oson

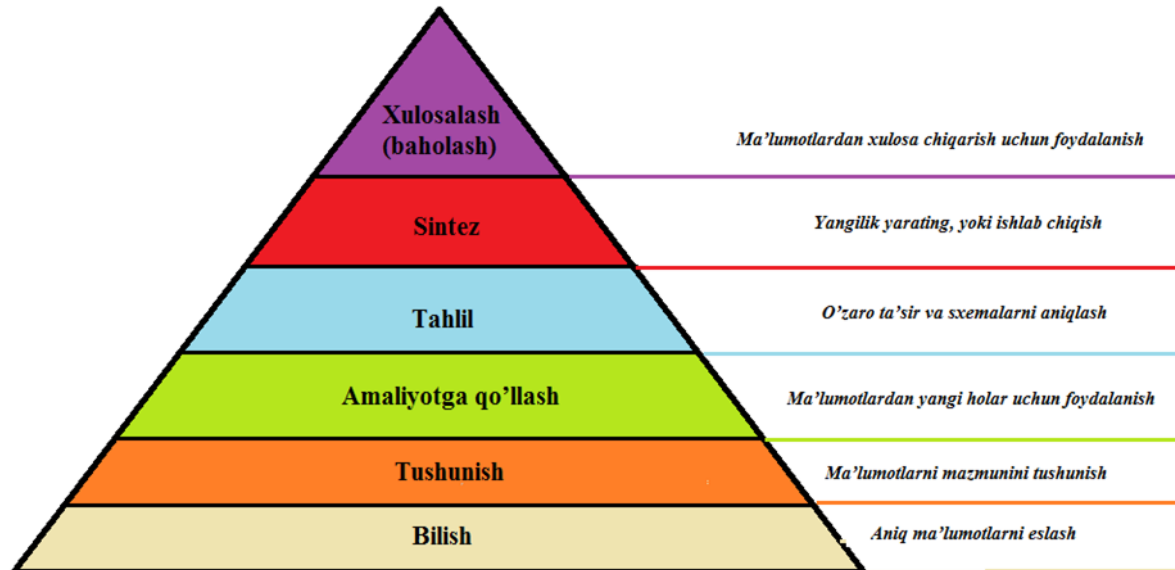
bo'lib, unga kamroq kuch sarflaydi. Ushbu yuklamani o'zgartirib bo'lmaydi, lekin uni murakkab ma'lumotlarni o'zlashtirishni osonlashtiradigan usullar yordamida kamaytirish mumkin. Masalan, ko'pgina ta'lim dasturlarini qurishda qo'llaniladigan «oddiydan murakkabga» yoki «hususiydan umumiylik sari» tamoyillaridan foydalanish mumkin [11].

MUHOKAMA

Taksonomiya ta'lim maqsadlarini aniqlashtirishga ko'maklashadi. Pedagog aniqlashtirilgan maqsadlar asosida talabalar uchun vazifalarni ishlab chiqadi va to'g'ri baholash me'zonlarini tanlaydi. Taksonomiya yordamida o'qituvchi o'rganish tizimini yaratadi, talaba esa nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtiradi, balki uni tahlil qilishni va hayotda qo'llashni ham o'rganadi.

Aniqlashtirilgan maqsadlar tizimi oddiydan murakkabga yo'naltiriladi. Bilish, tushunish rivojlanishning eng quyi darajasiga, amaliy qo'llash va tahlil o'rta darajaga, sintez va baholash jarayoning eng yuqori darajasiga qo'yiladi. Bunda taksonomiya muallifining fikricha o'qituvchining vazifasi talabalarning yuqori fikrlash darajasiga erishishini ta'minlashdan iborat bo'ladi [12].

Blum o'quv materiali bilan tanishishning 6 darajasini ta'kidlaydi:

1-infogramma. B.Blum o'quv materiali bilan tanishishning 6 darajasi

➤ **Bilish (Knowledge).** Talaba bu bosqichda o'rgangan ma'lumotni eslab qoladi va takrorlaydi (masalan, muayyan sohaning atamaları va asosiy tushunchalarini eslab qoladi). Birinchi bosqichda mavzu haqida umumiy tasavvur shakllanadi. Maqsadlarni aniqlashtirish uchun quyidagi fellardan foydalanish

maqsadga muvofiq bo'ladi: belgilash, nomlash, eslab qolish, tartibga solish, ro'yxatga olish, o'rganish, topish, ko'rsatish, yozish, tanlash.

Bilish bosqichining talaba tomonidan qanday o'zlashtirilganligini ko'p variant ega bo'lgan javobli savollar yoki oddiy savollar orqali tekshirish mumkin [13]. Masalan: Qancha...?; U kim edi...?; ...dan keyin nima bo'ldi?; ...ni yaratgan insonni nomini ayta olasizmi?; ... qonunni kim aytgan?; Bu nima degani...?; Nima uchun...?; Qachon... nima sodir bo'lganini tasvirlab bering?; Nima to'g'ri va nima noto'g'ri...?

➤ **Tushunish (Understand).** Talaba faktlar, g'oyalarni tushunishi va idrok etishini ko'rsatadi. Ularni tizimlashtirishi, solishtirishi mumkin. U o'rgangan bilimlarini o'z so'zlari bilan aytib berishi bosqichning asosiy sharti hisoblanadi va aniqlash, tushuntirish, tavsiflash, talqin qilish, solishtirish, umumlashtirish, bog'lash, chiqarish, misol keltirish, ifodalash fe'llaridan foydalaniladi. Tushunish bosqichini samarasini tekshirish uchun talabadan hikoya yoki ta'rifni takrorlashni, tushunchani o'z so'zlari bilan tushuntirishini, tegishli voqeani aytib berishni yoki shunga o'xshashini so'zlab berishi so'rash mumkin. Masalan: O'z so'zlaringiz bilan...ni (voqea, xodisa, qonun va boshqa) ayta olasizmi?; Sizningcha, keyin nima bo'ladi...?; xaqida qisqacha ma'lumot bera olasizmi?; Bosh tizim qaysi edi...?; Sizningcha, kim...?; Asosiy g'oya nima edi...?; Siz... (voqea, hodisa, qonun va boshqa) farqlay olasizmi?; ... orasida qanday farq bor?

➤ **Amaliyotga qo'llash (Apply).** Talaba bilimlarni amalda qo'llashi, shu kabi va boshqa turdagi vazifalarni hal qilish uchun bilimlardan foydalanishi lozim. Qaror qabul qilish, tarqatish, ko'rsatish, tushuntirish, qo'llash, hisoblash, tekshirish, tajriba o'tkazish, topish, tanlash fe'llarini qollash mumkin. Talaba olgan bilimlarini amalda qo'llay olishi kerak. Masalan quyidagi savollar orqali talabani o'zlashtirish darajasini aniqlash mumkin: Hayotingizda shunday voqeani boshdan kechirganmisiz...?; Qanday savollarni bergan bo'lardingiz...?; Bu... sodir bo'lishi mumkinmi?; Bundan qanday foydalana olasiz...?; Agar... nima bo'ladi?

➤ **Tahlil (Analysis).** Talaba o'rgangan bilimlarining tuzilishini tushunish va uni tegishli qismlarga ajrata olish, ma'lumotlarni tarkibiy tuzilishi tamoyilini ko'ra olishi va mantiqiy xatolarni topa olaishi lozim. Darajaga mos keladigan fe'llar: tahlil qilish, ajrata olish, qurish, aniqlash, tushuntirish, tartibga solish, ixtiro qilish, qurish, qarama-qarshi qo'yish, ajratish, xulosa chiqarish. Bilimlarni yaxshiroq mustahkamlash uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin: Mavzuning asosiy mohiyati nima...?; Asosiy g'oya/xarakter/hodisani... aniqlay olasizmi?; Siz... farqlay olasizmi?; Bu yerda yana qanday mumkin bo'lgan natijalarni kutish mumkin...?

Sintez (Evaluate). Tinglovchi ushbu bosqichga yetib borganida talaba o'z bilimini umumlashtira va birlashtira oladi. Taksonomiyaning avvalgi bosqichlaridan

to'liq foydalandi. Unda olgan bilimlardan yangi konstruksiya yaratish uchun foydalanish imkoniyatlari shakllangan. Masalan, muammoni tasniflash usuli yoki muammoni hal qilish rejasini tuzish ko'nikamalari. Bosqichda foydalaniladigan fe'llar sirasiga: tuzish, ishlab chiqish, guruhlash, kombinatsiyalash, o'rnatish, rejalashtirish, umumlashtirish, tekshirish, taklif qilish, shakllantirish kiradi. Quyidagi savollardan ushbu bosqichni qanday o'zlashtirilgani aniqlash jarayonida foydalanish mumkin: Agar... nima bo'ladi?; ... haqida aniq xulosa yoza olasizmi?; Boshqa yechim topa olasizmi...?; ... bo'yicha yana qancha usullarni nomlashingiz va qo'llashingiz mumkin?

Xulosalash (Yaratish) - (Create). Eng yuqori bosqich bo'lib talaba mustaqil ravishda yoki o'qituvchining yordami bilan shakllantirilgan mezonlar yordamida yangi hosil qilingan g'oyalarni baholay olishi lozim. Bosqichning asosiy maqsadi - olingan bilimlar tizimini mantiqiy tizimini baholash, xulosalarning to'g'riligini tekshirish va o'z nuqtai nazarini isbotlash. Baholash, argumentlash, himoya qilish, bayon etish, o'lchash, muhokama qilish, tekshirish, asoslash, tasdiqlash, istiqbolni belgilash kabi fe'llardan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu bosqichda talabalar o'z pozitsiyalarini asoslab, materialni himoya qiladilar yoki tanqid qiladilar. Nazorat savollari: Sizning pozitsiyangiz qanday va uni himoya qila olasizmi...?; Matnning eng muhim nuqtalarini aniqlang va ularni tartibga soling...; Siz qanday yo'l tutgan bo'ladingiz...?; ... (ishingiz, qo'llagan uslubingiz va h.k.) qanchalik samarali bo'ldi?.

B.Blum o'z taksonomiyasining xar bir bosqichini muvafaqqiyatini ta'minlash uchun aniq harakat fellaridan foydalanishni tavsiya etgan. Yuqorida keltirilgan misollarga qo'shimcha ravishda foydalanish uchun quyidagi jadvalda ushbu harakat fellari keltirilgan, 1-jadval.

Jadval-1

**B.Blum taksonomiyasining xar bir bosqichi uchun aniq harakat fellari
jadvali**

Bilish	Aniq ma'lumotlarni eslash	To'plash, tavsiflash, aytib berish, sanab o'tish, tahlil qilish, aniqlash, turkumlash, eslash, nomlash, tartibga solish, tasvirlash, taqdim etish, murojaat qilish, eslash, tanib olish, qayd etish, aytib berish, bog'lash, takrorlash, qayta takrorlash, ko'rsatish, shakllantirish, jadvalga solish, xabar berish

Tushunish	Ma'lumotlarni mazmunini tushunish	Bog'lash, o'zgartirish, aniqlashtirish, tasniflash, qurish, solishtirish, o'zgartirish, rasshifrovkalash, ushlab turish, tavsiflash, farqlash, tan olish, muhokama qilish, baholash, tushuntirish, ifodalash, yakunlash, umumlashtirish, aniqlash, tasvirlash, ko'rsatish, xulosa qilish, izohlash, tizimlashtirish, o'z so'zlari bilan ifodalash, bashorat qilish, tanib olish, tasvirlash, qayta shakllantirish, ko'rib chiqish, tanlash, yechim topish, tarjima qilish
Amaliyotga qo'llash	Ma'lumotlardan yangi holar uchun foydalanish	Qo'llash, baholash, hisoblash, o'zgartirish, tanlash, yakunlash, hisoblash, qurish, namoyish qilish, ishlab chiqish, mohiyatini ochish, sahnalashtirish, foydalanish, tadqiqot qilish, tajriba o'tkazish, izlash, tasvirlash, sharhlash, manipulyatsiya qilish, modifikatsiyalash, foydalanish, tashkil qilish, amaliyotga tatbiq etish, bashorat qilish, tayyorlash, yaratish, bog'lash, rejalashtirish, tanlash, ko'rsatish, umumiy ko'rinishda tasvirlash, qaror qilish, etkazish, ishlatish
Tahlil	O'zaro ta'sir va sxemalarni aniqlash	Tahlil qilish, baholash, tizimlashtirish, qismlarga ajratish, hisoblash, turkumlash, tasniflash, solishtirish, bog'lash, qarama-qarshi qo'yish, tanqid qilish, muhokama qilish, xulosa qilish, farqlash, ajratib ko'rsatish, bo'limlarga bo'lish, tekshirish, tajriba, aniqlash, tasvirlash, xulosa qilish, tekshirish, ma'lumot to'plash, tartibga solish, sxematik tasvirlash, belgilash, ko'rib chiqish, bog'lash, ajratib ko'rsatish, bo'lish, tekshirish
Sintez	Yangilik yaratish, yoki ishlab chiqish	Argumentlash, tizimlashtirish, to'plash, tasniflash, komponovkalash, kompilyatsiya qilish, tuzish, qurish, yaratish, loyihalash, rivojlantirish, ishlab chiqish, tushuntirish, shakllantirish, umumlashtirish, yaratish, birlashtirish, ixtiro qilish, bajarish, boshqarish, o'zgartirish, tashkil qilish, ishlab chiqarish, rejalashtirish, tayyorlash, taklif qilish, qayta tiklash, qayta qurish, o'zaro bog'lash, qayta tashkil etish, qayta ko'rib chiqish, qayta yozish, sozlash, umumlashtirish
Xulosalash (baholash)	Ma'lumotlardan xulosa chiqarish uchun foydalanish	Baholash, o'rnatish, aniqlash, argumentlash, baholash, e'tiborga olish, tanlash, solishtirish, xulosa chiqarish, qarama-qarshi qo'yish, ishontirish, tanqid qilish, qaror qilish, himoya qilish, farqlash, tushuntirish, fikr shakllantirish, darajalash, sharhlash, hukm qilish, isbotlash, aniqlash, bashorat qilish, ko'rib chiqish, tavsiya qilish, bog'lash, yechin topish (muammoga)

Turli muammolarni yechish va ilmiy tushunchalarni o'zlashtirishda ayniqsa, tahlil, sintez, qo'llash, baholash kabi jarayonlar yordam beradi. Qo'llanilgan muammoning aniq maqsadiga ko'ra, bu jarayonlar o'z xususiyatiga ega. Tahlilda talaba noaniq taxminlarni ifodalaydi, fikrlashdagi xato va kamchiliklarni ko'ra oladi, dalil hamda sabablar o'rtasidagi tafovutlarni aniqlaydi, bog'lanishlarni tahlil qila oladi.

Sintezda material xulosalarining berilgan kattaliklarga mosligini aniqlaydi, ichki mezonlardan kelib chiqqan holda, insho yozadi, tajriba o'tkazish rejasini tuzadi. Amaliy qo'llashda tushuncha, tamoyil, qonun va nazariyalarni aniq amaliy vaziyatlarda qo'llay olishini namoyish qiladi. Baholashda material xulosalarining berilgan kattaliklarga mosligini asosida, faoliyatning ahamiyatiga baho beradi.

1-Jadval

**B.Blum taksonomiyasi bo'yicha o'quv materialining
talaba tominidan qanchalik o'zlashtirgali darajasi jadvali**

№	O'quv materialining qanchalik o'zlashtirgali bosqichlari	O'zlashtirgali ulushi, %
1	«Bilish» bosqichida maqsadga erishish	55-62
2	«Tushunish» bosqichida maqsadga erishish	63-70
3	«Qo'llash» bosqichida maqsadga erishish	71-77
4	«Tahlil qilish» bosqichida maqsadga erishish	78-85
5	«Sintezlash» bosqichida maqsadga erishish	86-92
6	«Baholash» bosqichida maqsadga erishish	93-100

Mazkur taksonomiya asosida tashkil etilgan mashg'ulotda o'qitiladigan o'quv moduli mazmunidan kelib chiqqan holda o'quv taksonomiyasi talablariga muvofiq nostandart test topshiriqlarini shakllantirish ham mumkin.

Fan o'qituvchilari kredit-modul tizimida talabalarning o'zlashtirgan bilim, ko'nikma, malaka, tayanch va fanga doir xususiy kompetensiyalarini reyting tizimiga muvofiq joriy, oraliq, yakuniy nazorat orqali baholaydi. Ushbu jarayonda nazorat topshiriqlari B. Blum taksonomiga muvofiq shakllantirish maqsadga muvofiq. Tanlangan mavzuni B. Blum taksonomiyasiga binoan bilish, tushunish, amalda qo'llash, tahlil, sintez va xulosa o'quv maqsadlariga erishish darajasini aniqlashga oid topshiriqlardan tuzish va ulardan ta'lim jajaryonida foydalanish tavsiya etiladi.

XULOSA

Ta'lim sifatini oshirish va ta'labalarni zamonaviy bilimlar bilan ta'minlash xozirgi kunning dolzarb vazifasi bolib qolmoqda. Buning uchun davlatimizda zarur oliy ta'lim tizimiga oid Konsepsiyalar, strategiyalar qabul qilinmoqda. Ushbu

maqsadlarga erishish uchun ilg'or horijiy tajriba sifatida ta'lim maqsadlari tizimi «Blum taksonomiyasi» qo'llash kam vaqt va yuqori samaradorlikka erishi yo'li sifatida taklif etilmoqda. Ushbu taksonomiyani ikki vazifani yechishga yo'naltirish lozim deb topilmoqda. Birinchi vazifa o'qituvchi ta'lim jarayonini oddiydan-murakkab tomon o'rganishni loyihalashtiradi, talaba esa nafaqat yangi bilimlarni oladi, balki uni tahlil qilishni va hayotda qo'llashni ham o'rganadi. Talabalar uchun qiyin bo'lgan mavzular soddalashadi va o'zrashtirish samaradorligi oshadi. Ikkinchidan talaba uchun ham, o'qituvchi uchun ham innovatsion, zamonaviy bilimlarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishga erishiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dictionary.com. LLC. „Effectiveness / Define Effectiveness Dictionary.com.“ Dictionary.com | Find the Meanings and Definitions of Words at Dictionary.com. 2011. Web. 28 Sept. 2011. <<http://dictionary.reference.com/browse/effectiveness>.
2. Нарзуллаев К.С. Практический «SWOT-анализ» в учебном процессе / К.С.Нарзуллаев // Международный журнал экспериментального образования. 2022. №5. С.50-54.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» farmoni. 8.10.2019 yil. PF-5847-son. Toshkent shahri. //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. [Elektron resurs]. URL: <http://lex.uz/docs/4545884docs>. (murojat sanasi: 12.03.2025).
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» farmoni, 08.10.2019 yil. PF-5847-son. Toshkent sh. //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. [Elektron resurs]. URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>. (murojat sanasi: 12.03.2025).
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida» farmoni, 08.10.2019 yil. PF-5847-son. Toshkent sh. //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. [Elektron resurs]. URL: <https://lex.uz/docs/-4545884>. (murojat sanasi: 12.03.2025).
6. Нарзуллаев К. С. Проблемы и перспективы создания гибкой учебно-образовательной системы //Научное обозрение. Педагогические науки. – 2017. – №. 6-2. – С. 307-309.
7. Ишматов Қ. Педагогик технология. Маруза матни. Наманган, НамМПИ.- 2004.-95 б.

8. Биологический энциклопедический словарь / Гл. ред. М. С. Гиляров; Редкол.: А. А. Баев, Г. Г. Винберг, Г. А. Заварзин и др. - М. : Сов. энциклопедия, 1986. - 831 с.
9. What Is Bloom's Taxonomy? A Definition For Teachers. 2025. <https://www.teachthought.com/learning/what-is-blooms-taxonomy/>.
10. Таксономия Блума: что это такое и зачем она педагогам и методистам. [Электронный ресурс]. URL: [https:// skillbox.ru/media/education/taksonomiya-bluma-chto-eto-takoe-i-zachem-ona-pedagogam-i-metodistam/](https://skillbox.ru/media/education/taksonomiya-bluma-chto-eto-takoe-i-zachem-ona-pedagogam-i-metodistam/). (дата обращения: 26.01.2025).
11. Ефимова А. Теория когнитивной нагрузки: почему в обучении «больше» не значит «лучше». [Электронный ресурс]. URL: [https:// skillbox.ru/media/education/teoriya-kognitivnoy-nagruzki-pochemu-v-obuchanii-bolshe-ne-znachit-luchshe/](https://skillbox.ru/media/education/teoriya-kognitivnoy-nagruzki-pochemu-v-obuchanii-bolshe-ne-znachit-luchshe/). (дата обращения: 26.02.2025).
12. Что такое таксономия Блума? [Электронный ресурс]. URL: https://teacher.yandex.ru/posts/stavim-tseli-v-obrazovanii-taksonomiya-bluma /. (дата обращения: 30.01.2025).
13. Что такое таксономия Блума и как ею пользоваться в реальной жизни. [Электронный ресурс]. URL: [https:// lpgenerator.ru/blog/chto-takoe-taksonomiya-bluma/](https://lpgenerator.ru/blog/chto-takoe-taksonomiya-bluma/). (дата обращения: 28.02.2025).

ISTE'MOLCHILARNING XULQ-ATVORI, MADANIYATI VA JAMIYAT QADRIYATLARI O'RTASIDAGI MUNOSABAT

Akmal Axmedovich Axmedov

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalari universiteti

“ Ijtimoiy -gumanitar fanlar va tarix “ kafedrası dotsenti, f.f.n.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada iste'molchilarning xulq-atvori, madaniyati va jamiyat qadriyatları o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlar tahlil qilinadi. Tadqiqotda, iste'molchilarning kundalik hayotida qaror qabul qilish jarayonlariga ijtimoiy va madaniy omillar qanday ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, jamiyat qadriyatlarining biznes va marketing strategiyalariga aks etishi muhokama qilinadi. Statistika, empirik ma'lumotlar va misol tahlillar orqali, maqola iste'molchilarning xulq-atvorining yanada chuqurroq o'rganilishi va tushunilishiga yordam beradi. Natijalar ijtimoiy psixologiya, marketing va madaniyatshunoslik sohalarida yangi yondoshuvlarni ishlab chiqish hamda mavjud nazariyalarni boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *iste'molchi xulq-atvori, madaniyat, jamiyat qadriyatları, ijtimoiy omillar, marketing strategiyalari, qaror qabul qilish, ijtimoiy psixologiya, empirik tadqiqotlar.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ПОТРЕБИТЕЛЬСКИМ ПОВЕДЕНИЕМ, КУЛЬТУРОЙ И ОБЩЕСТВЕННЫМИ ЦЕННОСТЯМИ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются сложные взаимосвязи между поведением потребителей, культурой и общественными ценностями. В исследовании обсуждается, как социальные и культурные факторы влияют на процессы принятия решений потребителями в повседневной жизни, а также как общественные ценности отражаются в деловых и маркетинговых стратегиях. С помощью статистики, эмпирических данных и тематических исследований статья способствует более глубокому изучению и пониманию поведения потребителей. Результаты послужат развитию новых подходов и обогащению существующих теорий в области социальной психологии, маркетинга и культурологии.

Ключевые слова: *поведение потребителей, культура, общественные ценности, социальные факторы, маркетинговые стратегии, принятие решений, социальная психология, эмпирические исследования.*

THE RELATIONSHIP BETWEEN CONSUMER BEHAVIOR, CULTURE, AND SOCIETAL VALUES

ABSTRACT

This article analyzes the complex interrelationships between consumer behavior, culture, and societal values. The study discusses how social and cultural factors influence consumers' decision-making processes in their daily lives, as well as the reflection of societal values on business and marketing strategies. Through statistics, empirical data, and case studies, the article contributes to a deeper study and understanding of consumer behavior. The results serve to develop new approaches in the fields of social psychology, marketing, and cultural studies, as well as to enrich existing theories.

Keywords: *consumer behavior, culture, societal values, social factors, marketing strategies, decision making, social psychology, empirical research.*

KIRISH

Iste'molchilarning xulq-atvori, madaniyati va jamiyat qadriyatlari o'rtasidagi munosabat juda murakkab va bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Jamiyatning umumiy qadriyatlari iste'molchilarning xulq-atvori va madaniyatini shakllantiruvchi eng muhim omildir. "Iste'molchilik xulqi deganda shaxsning turli mahsulot va xizmatlar-ga bo'lgan ehtiyojini qondirish, ularni iste'mol qilishdagi mayllarini ro'yobga chiqarish maqsadida tabiiy va ijtimoiy shart-sharoitlarga moslashgan holda amalga oshirgan say-harakatlari yig'indisini tushunamiz"⁶.

Qadriyatlar - bu jamiyatda qabul qilingan axloqiy meyorlar, an'analar va odatlarni o'zida mujassam etgan tushunchalar. Ushbu qadriyatlar iste'molchi qarorlarini qabul qilishda yo'riqchi bo'ladi. Masalan, an'anaviy qadriyatlar kuchli bo'lgan jamiyatlarda iste'molchilar ko'proq milliy mahsulotlarni, mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlarni afzal ko'radilar va tejamkorlikka katta e'tibor beradilar. "Jahon ilm-fanida keng ilmiy jamoatchilik tomonidan iste'molchilar xulqi, madaniyati bilan bog'liq fundamental tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, iste'mol mazmuni va xarakteri, shaxs iste'molchilik xulqining o'ziga xos xususiyatlari, uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ruhiy omillar bilan bog'liq tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi globalashuv jarayonida shaxs egoistik istaklari, moddiy va ma'naviy ehtiyojlari hajmining ortib borishi tadqiqotning ijtimoiy zaruriyatini kuchaytirmoqda. Shu nuqtai nazardan, aholi, xususan yoshlarda iste'molchilik xulqining shakllanishi, o'zgarishi sabablari va

⁶ Худойбердиев Д.М. Ёшларда истеъмолчилик хулқининг шаклланиши: мазмуни ва шакллари, сабаблари ва оқибатлари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд – 2021. - Б.10.

oqibatlarini ijtimoiy-falsafiy jihatdan maxsus ilmiy tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirmoqda”⁷.

Madaniyat iste'molchilarning hayot tarziga, ijtimoiy va axloqiy qarorlariga, o'z ehtiyojlarini qanday qondirishlariga ta'sir ko'rsatadi. Madaniyat - bu jamiyat tomonidan shakllantirilgan meyorlar, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar va dunyoqarashlarning yig'indisidir. Madaniyatli jamiyatda iste'molchilar qanday mahsulot yoki xizmatlarni tanlashi, ulardan qanday foydalanishi va o'z iste'mol xatti-harakatlarini qanday namoyon qilishi shunga bog'liq bo'ladi. Misol uchun, g'arbiy madaniyatlarda o'ziga xoslikni ko'rsatish va o'zini tanitish muhim bo'lgani sababli, iste'molchilar o'zlarining individual xususiyatlarini ifoda etuvchi brend va mahsulotlarni sotib olishga moyildirlar. “Yigirmanchi asrning 60-70-yillariga kelib, AQSH va G'arbiy Yevropada aholining barcha tabaqalari moddiy ne'matlar iste'molchilariga aylandilar. Iste'molchilikni turmush tarziga aylantirgan butun boshli avlod shakllandi”⁸.

Jamiyatning qadriyatlari va axloqiy normalari iste'molchilarning tanlovlariga, xatti-harakatlariga, va munosabatlariga ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liq iste'mol xulq-atvori shaxsning ijtimoiy guruhga bo'lgan munosabati, urf-odatlariga moslashish, va ijtimoiy maqomni saqlash kabi omillar bilan belgilanadi. Iste'molchilar ko'pincha o'z qarorlarini jamiyatdagi ijtimoiy maqomi va o'z ijtimoiy guruhining qadriyatlari asosida qabul qiladilar. Masalan, ekologik ong yuqori bo'lgan jamiyatlarda iste'molchilar yashil yoki ekologik toza mahsulotlarga katta e'tibor beradilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Har bir iste'molchi o'z shaxsiy qadriyatlari va tamoyillariga ega. Bu qadriyatlar iste'molchilarni qanday tanlovlar qilishiga ta'sir qiladi. Misol uchun, tejamkorlikni qadrlaydigan iste'molchilar narxlarni taqqoslashga, eng arzon va samarali mahsulotlarni sotib olishga intilishadi. Shu bilan birga, o'ziga xoslikni qadrlaydiganlar esa ko'proq noyob va eksklyuziv mahsulotlarni tanlashadi. Globalizatsiya jarayoni iste'molchilarning xulq-atvoriga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy dunyoda global ommaviy madaniyat va xalqaro brendlar ko'plab jamiyatlarda o'z izini qoldirgan. Bu esa iste'molchilarning xulq-atvori, turmush tarzi va qadriyatlarini o'zgartirib, ularni global iste'mol madaniyatiga moslashtirishga olib kelmoqda. Shu sababli, iste'molchilar o'z an'anaviy qadriyatlaridan tashqari, dunyo miqyosida ommaviy bo'lgan brendlar va mahsulotlarga ham qiziqish ko'rsatadilar.

⁷ Худойбердиев Д.М. Ёшларда истеъмолчилик хулқининг шаклланиши: мазмуни ва шакллари, сабаблари ва оқибатлари. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд – 2021. - Б.5.

⁸ Қаранг: Воекок R. Consumption. - N.Y., 1993. - Pp. 27-28.

“Iste’molchi xulq-atvori (consumer behavior) - bu zamonaviy marketing bilimlarini o’zida jamlab, marketing tadqiqotlarining asosiy yo’nalishi hisoblanadi. Iste’molchi xulq-atvori, qoida tariqasida, iste’molchilarning maqsadli guruhlarini, asosan, sotib olish to’g’risida qaror qabul qilish bilan bog’liq xatti-harakatlarini tavsiflaydi. Iste’molchi xulq-atvori - bu tovarlarni qabul qilish, iste’mol qilish va tasarruf yetish, shu jumladan ushbu harakatlardan oldin va keyin qaror qabul qilish jarayonlari faoliyatidir”⁹.

Umuman olganda, iste’molchilarning xulq-atvori, madaniyati va jamiyat qadriyatlari bir-biriga ta’sir ko’rsatuvchi tizimli omillar hisoblanadi. Bu o’zaro ta’sirlar iste’molchi qarorlari va odatlarini shakllantiradi, ularning turmush tarzini, ijtimoiy rolini va shaxsiy identifikatsiyasini belgilaydi. Jamiyatning umumiy qadriyatlari va madaniyati iste’molchilar xulq-atvorini boshqaruvchi asosiy omillar bo’lib, shaxsiy tanlovlar va ijtimoiy munosabatlar orqali bu qadriyatlar rivojlanib boradi.

O’zbekistonda iste’molchilarning xulq-atvori, madaniyati va ijtimoiy qadriyatlari o’rtasidagi munosabatlarning falsafiy tahlili bozor munosabatlarining kundalik hayotga qanday kirib borishini, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni shakllantirishni ko’rish imkonini beradi. Mamlakatda iste’mol madaniyati rivojiga o’z ta’sirini ko’rsatayotgan modernizatsiya va globallashtirish jarayonlari kechayotganiga qaramay, bu borada milliy xususiyatlar va an’anaviy qadriyatlar muhim ahamiyatga ega. O’zbekistonda iste’mol madaniyati ham an’anaviy qadriyatlar, ham zamonaviy jahon bozorining ta’siri bilan ajralib turadi. Ushbu madaniyatning xususiyatlari nafaqat tovarlar va xizmatlarga bo’lgan afzalliklarni, balki oila asoslari, diniy va milliy an’analarni hurmat qilish uchun joy mavjud bo’lgan dunyoqarashni ham aks ettiradi.

O’zbekistonda iste’molchilarning xulq-atvori ko’pincha jamoaviy qadriyatlarga asoslanadi, bu kommunal xaridga moyillik va oilaviy va madaniy an’analarni qo’llab-quvvatlovchi tovarlarga ustunlik berishda namoyon bo’ladi. Shu bilan birga, global brendlar va ijtimoiy tarmoqlarning paydo bo’lishi bilan yangi iste’mol modellariga bo’lgan ishtiyoq kuchaymoqda. Misol: To’y va bayramlar kabi tadbirlarda oilaviy an’analarni saqlash iste’molchi xatti-harakati va madaniy qadriyatlar aralashmasini namoyish etadi. Ushbu tadbirlar uchun xarid qilish ko’pincha oilaning mavqeini ta’kidlaydigan obro’li mahsulotlarga bo’lgan xohish bilan birga keladi. Kalonova M. va Orzikulov L. tomonidan “Iste’molchi xulq-atvorini tadqiq qilishning o’ziga xos xususiyatlari” maqolasida mualliflar iste’molchi

⁹ Raimova M.D. Iste’molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 betlar.

xulq-atvorini iqtisodiy, sotsiologik, psixologik va antropologik nuqtai nazardan tahlil qilish orqali murakkab jarayonlarni turli aspektlardan ko'rib chiqishga intilgan¹⁰. Bu yondashuv iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonining turlicha o'zgaruvchan va ko'p qirrali ekanligini ochib beradi. Maqolada iste'molchilarning xulq-atvori milliy madaniyat, urf-odat va an'analar bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlangan. Bu esa ayniqsa o'zbek madaniyati va milliy o'ziga xoslikni saqlashga intilayotgan jamiyatlarda dolzarb muammo sifatida ko'rsatiladi. Ba'zi joylarda iste'molchi xulq-atvori, axloqiy qadriyatlar va milliy o'ziga xoslik kabi tushunchalar juda keng doirada taqdim etilgan. Bu tushunchalar operatsionalizatsiya qilinishi va empirik jihatdan aniqligini ta'minlashda yetarlicha aniqlik kiritilmaganligi sababli, tadqiqot natijalarini amaliy qo'llashda cheklovlar yuzaga kelishi mumkin. Terminologiyaning noaniqligi: Iste'molchi jamiyati va axloqiy qadriyatlarni tushuntirishda ba'zi tushunchalar, masalan, "iste'molchi axloqi" atamasining mazmuni turlicha talqin qilinishi mumkin. Mualliflar ushbu tushunchalarni yanada aniqroq ta'riflab berish orqali o'quvchiga ilmiy asoslarni mustahkamlashi lozim edi.

Jamiyat o'zgarishi bilan ko'plab an'anaviy qadriyatlar va amaliyotlar sotiladigan tovarlarga aylanadi. Boy madaniyat tarixi bozor iqtisodiyotining bir qismiga aylanib borayotgan O'zbekistonda turizm industriyasi uchun milliy ramzlar, musiqa va bayramlarni o'z ichiga olgan muhim jihatdir. Bu jarayonda milliy o'zlikni saqlash va iqtisodiy foyda olish zarurati o'rtasida muvozanat yuzaga keladi. Hunarmandchilik va gastronomiya kabi madaniy amaliyotlarning tovarga aylanishi iqtisodiy rivojlanish uchun imkoniyatlar yaratadi, ammo an'analarning tijoratlashuviga ham olib kelishi mumkin. Misol: Samarqand, Buxoro kabi tarixiy shaharlar atrofida turistik majmualarning rivojlanishi qadimiy an'analarni sayyohlarga taklif etilayotgan zamonaviy bozor mahsulotlariga aylantiradi.

O'zbekistonda iste'molchi shaxsi ijtimoiy mavqe va jamiyatga a'zolik bilan chambarchas bog'liq. Yakka tartibdagi xaridlar tanlovi nafaqat iqtisodiy imkoniyatlarni ifodalaydi, balki milliy va diniy qadriyatlarga sadoqatni ta'kidlab, oilaviy va madaniy ustuvorliklarni ham ifodalaydi. Kiyim-kechak, zargarlik buyumlari va jihozlar kabi iste'molchilarning afzalliklari ko'pincha ijtimoiy kontekst asosida tanlanadi, bu ham ma'lum bir guruhga moslashish istagini, ham o'ziga xoslikni ifoda etish istagini aks ettiradi. Misol: Bayramona liboslar va milliy bosh kiyim "do'ppi" kabi an'anaviy elementlar nafaqat iste'mol tovarlari, balki madaniy o'ziga xoslik timsoli sifatida ham ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonda submadaniyatlar va yoshlar "qabilalari"ning paydo bo'lishi

¹⁰ Kalonova M., Orzikulov L. ISTE'MOLCHI XULQ-ATVORINI TADQIQ QILISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // JMBM. 2024. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iste-molchi-xulq-atvorini-tadqiq-qilishning-o-ziga-xos-xususiyatlari> (дата обращения: 04.02.2025).

globalashuv va G'arb madaniyatlarining ta'siri bilan bog'liq. Yoshlar musiqa didi, kiyim uslublari va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish orqali ifodalangan o'ziga xos o'ziga xoslikni rivojlantirishga intilmoqda, bu esa iste'molchi xatti-harakatlarining yangi shakllarini yaratadi. Yoshlar submadaniyatlari ko'pincha an'anaviy milliy qadriyatlar va zamonaviy tendentsiyalar o'rtasidagi muvozanatni topib, ularni o'zlarining xatti-harakatlari va turmush tarziga birlashtiradi. Misol: Rep va xip-xop muxlislari G'arb madaniyatidan obraz va uslubni o'zlashtirib, lekin ularni o'zbek ijtimoiy meyorlari va qadriyatlariga moslashtirib, alohida submadaniyatni tashkil qiladi.

O'zbekistonda ijtimoiy tarmoqlar va raqamli medianing o'sishi bilan giperreallik fenomeni ham kuchaymoqda. Virtual tasvirlar va raqamli platformalar iste'molchilarning xohish-istaklari va intilishlariga ta'sir qiluvchi voqelikning ideallashtirilgan ko'rinishini yaratadi. Giperreallikning shakllanishi iste'mol madaniyatiga ta'sir qiladi, ma'lum tovarlar va xizmatlarga egalik qilish istagini oshiradigan tasvir va g'oyalarni taklif qiladi. Bu odamlar o'z hayotlarini qanday ko'rishlari va nimani qimmatli deb bilishlariga ta'sir qiladi. Misol: O'zbekistonlik mashhur bloggerlar va media shaxslar ma'lum turmush tarzini namoyish etish orqali o'zlarining virtual brendlari yaratadilar, bu esa obunachilarda umid va intilishlarni keltirib chiqaradi. Boyjigitov S.K.ning maqolasi xaridor (iste'molchi) va mijoz xulq-atvorini tizimli tarzda tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, nazariy va amaliy jihatlarni birlashtirishga intilgan. Ushbu yondashuv o'zining integrativligi va konseptual aniqligi bilan ijobiy baholanishi mumkin, ammo maqolaning empirik asosining yetarli emasligi, metodologik tanlovni chuqurroq asoslantirish zarurati va zamonaviy tendensiyalarni inobatga olmaganligi kabi kamchiliklari ham mavjud. Kelgusida ushbu modelni yanada boyitish va sinovdan o'tkazish orqali, nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham samarali vosita sifatida foydalanish imkoniyatlari kengaytirilishi mumkin. Ushbu tanqidiy tahlil maqolaning asosiy jihatlarini ko'rsatib, uning ilmiy ahamiyati va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari borasida muhim tavsiyalar beradi¹¹.

Rivojlanayotgan bozor iqtisodiyotida maqom va boylik ramzi sifatida brendlarga kuchli bog'liqlik mavjud. Nufuzli brendlarning mahsulotlariga ega bo'lish ko'pincha muvaffaqiyat va muayyan ijtimoiy guruhga a'zolik ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Iste'molchilar, ayniqsa shaharlarda, taniqli brendlarga ega bo'lishga intilishadi va buni o'zlarining ijtimoiy mavqei va shaxsini tasdiqlash usuli sifatida ko'rishadi. Bu jamoaviy qadriyatlardan individual intilishlarga o'tish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Misol: Jamiyatda zamonaviy gadjetlar yoki brend aksessuarlaridan

¹¹ Boyjigitov S.K. XARIDORLAR (ISTE'MOLCHILAR) VA MIJOZLAR XULQ-ATVORI MODELII // Экономика и социум. 2023. №6-2 (109). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/xaridorlar-iste-molchilar-va-mijozlar-xulq-atvori-modeli> (дата обращения: 04.02.2025).

foydalanish va namoyish qilish obro' va maqom belgisi sifatida qabul qilinadi, bu esa ramziy iste'molning muhimligini ta'kidlaydi. O'zbekistonda iste'mol madaniyati an'anaviy milliy qadriyatlar va jahon tendensiyalari chorrahasida joylashgan. Bu ko'p qirrali jarayon bo'lib, u ijtimoiy o'zgarishlarni, individuallikka intilish va milliy o'zlikni saqlashni aks ettiradi.

O'zbekistonda iste'molchi xulq-atvori, madaniyati va ijtimoiy qadriyatlari o'rtasidagi munosabatlarni falsafiy tahlil qilishda, shakllanishi madaniy meyorlar, jamoaviy g'oyalar va ijtimoiy o'zaro ta'sirlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan iste'molchi shaxsining o'rni alohida ahamiyatga ega. O'zbekistonda iste'molchi identifikatori – bu shaxs o'zining iste'molchi xohish-istaklari orqali ichki qabul qiladigan madaniy qadriyatlar, axloqiy meyorlar va ijtimoiy rollar majmuidir. Din, urf-odat va ijtimoiy urf-odatlar kabi omillar shaxsning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida iste'molchilarning xulq-atvori kamtarlik, mehmondo'stlik va oila ahilligi kabi qadriyatlarni aks ettirishi, shuningdek, axloq va ekologiya haqidagi madaniy g'oyalarga mos kelishi mumkin. Misol: Ko'proq odamlar sog'lig'i haqida qayg'urish va mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash istagini bildirish uchun organik, mahalliy ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotib olishga o'tmoqda. Bunday xatti-harakatlar ko'pincha tabiatga va an'anaviy qadriyatlarga hurmat belgisi sifatida talqin qilinadi.

O'zbekistonda ijtimoiylashuv oila, diniy jamoalar va maktablar kabi institutlar doirasida sodir bo'lib, u yerda inson to'g'ri va noto'g'ri xulq-atvorni, jumladan iste'molni farqlashni o'rganadi. Bu jarayonda keksa oila a'zolarining ishtiroki muhim bo'lib, ular o'z qarashlarini yosh avlodga qanday va nimani sotib olishga arziydi. Ommaviy axborot vositalari ijtimoiy normalar va qadriyatlarni aks ettirgan holda ideallarni yaratish va istaklarni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Misol: O'zbekiston oilalarida or-nomus va estetika haqidagi an'anaviy va diniy g'oyalarga mos keladigan milliy mato va kiyim tanlashda qadriyatlarning avlodlarga o'tishiga alohida e'tibor qaratiladi. Submadaniyatlar ma'lum guruhlarining, ayniqsa yoshlarning hukmron madaniyatdan farq qilishi mumkin bo'lgan muqobil xulq-atvor va qadriyatlarni yaratish istagi natijasida shakllanadi. O'zbekistonda submadaniyatlar musiqa, kiyim uslubi, sport va san'atda faol ishtirok etish, o'zini namoyon qilish va o'ziga xos o'ziga xoslikni shakllantirish uchun makon taqdim etish orqali ifodalanadi. Misol: Rep madaniyatining yoshlar orasida mashhurligi ularning o'zini namoyon qilish istagini aks ettiruvchi va ko'pincha milliy naqshlar bilan uyg'unlashgan kiyimning o'ziga xos uslubi, so'z boyligi va qadriyatlarini yaratishga olib keldi.

O'zbekistonda ramziy iste'mol deganda ijtimoiy mavqe, oilaviy qadriyatlar yoki madaniy mansublikni ifodalash uchun ob'yektlar va brendlardan foydalanish

tushuniladi. Masalan, milliy mahsulotlar va hunarmandchilik mahsulotlarini iste'mol qilish an'ana va milliy madaniyatga sodiqlikni ifodalashi mumkin bo'lsa, xorijiy tovarlarni sotib olish zamonaviylik va innovatsiyalarga ochiqlikdan dalolat beradi. Misol: O'zbek kumush bilaguzuk va marjon kabi an'anaviy zargarlik buyumlarini taqish nafaqat estetik didning namoyon bo'lishi, balki milliy madaniyat va oilaviy qadriyatlarga hurmat belgisi sifatida ham qabul qilinadi.

O'zbekistonda internet va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi bilan o'z-o'zini namoyon qilish va iste'molchi odatlarini shakllantirish usullarida o'zgarishlar ro'y bermoqda. Instagram, Telegram va TikTok kabi platformalar iste'molchi identifikatori uchun yangi maydonlarni yaratmoqda, bu erda ta'sir o'tkazuvchilar va bloggerlar o'zlarining afzalliklarini shakllantiradilar, turmush tarzini baham ko'radilar va yangi ideallarni taqdim etadilar. Misol: O'zbekistonlik nufuzli moda blogerlari milliy uslubning zamonaviy talqinini taqdim etib, an'anaviy kiyimlarni moda aksessuarlari bilan uyg'unlashtirib, yoshlar o'rtasida yangi tendentsiyalarni yuzaga keltirmoqda. "Iste'molchining xatti-harakati iste'molchi qarorlarini qabul qilishga ta'sir qiluvchi turli omillarga asoslangan ancha murakkab jarayondir. Kompaniyalar iste'molchilarning xattiharakatlarini yaxshiroq tushunish uchun tobora ko'proq maxsus tadqiqotlarga murojaat qilishlari kerak. Zamonaviy sharoitda iste'molchilarning qarorlari va reaksiyalari omillarini aniqlash va tahlil qilishga ilmiy yondashuv zarurati tobora muhim ahamiyat kasb yetmoqda"¹².

Iste'molga chidamlilik o'zini axloqiy va ma'lumotli tanlash istagida namoyon bo'ladi, bu har doim ham umumiy qabul qilingan iste'molchi amaliyotiga mos kelmaydi. O'zbekistonda bunday tanlov ko'pincha milliy qadriyatlar, oilaviy an'analar va ijtimoiy adolatni qo'llab-quvvatlash istagi bilan bog'liq. Bu mahalliy ishlab chiqaruvchilar foydasiga import qilinadigan tovarlardan qochish yoki axloqiy jihatdan mas'uliyatli brendlarni qo'llab-quvvatlashni anglatishi mumkin. Misol: So'nggi yillarda milliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash, ekologik yoki mehnat meyorlarini buzgan holda ishlab chiqarilgan tovarlardan foydalanishdan bosh tortish harakati kuchayib bormoqda. Bozorlardan mahalliy hunarmandchilik va organik mahsulotlarni sotib olish an'anaviy qadriyatlarga hurmat ko'rsatish va milliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash usuliga aylanadi.

O'zbekistonda iste'molchilarning xulq-atvori madaniy va ijtimoiy qadriyatlar, an'analar va axloqiy meyorlar bilan chuqur bog'langan. Iste'molchi identifikatorining shakllanishiga ham ijtimoiylashuv jarayonlari, ham global tendentsiyalar ta'sir ko'rsatadi, bunda milliy xususiyatlar asosiy rol o'ynaydi.

¹² Raimova M.D. Iste'molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 betlar.

Bunday xatti-harakatlar nafaqat shaxsiy imtiyozlarni, balki zamonaviy iste'mol jamiyati doirasida madaniy o'ziga xoslikni saqlash, mahalliy jamoalarni qo'llab-quvvatlash va oilaviy va diniy qadriyatlarni ifoda etish istagini ham aks ettiradi. Mamlakatimizda kechayotgan jadal modernizatsiya va globallashuv jarayonlarini hisobga olsak, bu tushunchalar o'zbek madaniyati doirasida qanday namoyon bo'layotgani va rivojlanayotganini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekistonda ramziy iste'mol tovar va brendlarning o'z funktsionalligidan tashqari qo'shimcha ma'no kasb etishi jarayonidir. Ular madaniy mansublik, ijtimoiy mavqe va etnik o'ziga xoslik timsoliga aylanadi. Masalan, o'zbek gilamlari yoki milliy matosidan tayyorlangan "adras" buyumlari nafaqat tovar, balki milliy madaniyat va oilaviy an'analar timsoli sifatida ham qabul qilinadi. Misol: Toshkentlik yosh mutaxassis professional muvaffaqiyat va xalqaro e'tirofga intilish ramzi sifatida qimmatbaho G'arb brendidan soat taqishni tanlashi mumkin. Shu bilan birga, "atlas"dan tikilgan libos kabi milliy kiyim kiyish an'anaviy o'zbek qadriyatlariga mansublik va madaniy merosga hurmat ramzidir.

O'zbekistonda iste'molchilar o'zlarining shaxsiy va jamoaviy o'zligini ifodalash uchun brend va mahsulotlardan faol foydalanadilar. Bir tomondan, yosh avlod zamonaviyligini ta'kidlash uchun jahon brendlari mahsulotlaridan foydalangan holda xalqaro tendentsiyalarga intilishi mumkin. Boshqa tomondan, kulolchilik, milliy kiyim yoki ziravorlar kabi milliy mahsulotlarni iste'mol qilish an'analar va etnik madaniy qadriyatlarga sodiqlikdan dalolat beradi. Misol: Sog'lom turmush tarzini izlayotgan yoshlar o'zlarining imidjini faol va sog'lom turmush tarzi bilan bog'lab, Nike yoki Adidas kabi brendlarning sport kiyimlarini faol ravishda kiyishlari mumkin. Bu nafaqat kiyim tanlash, balki global fitnes tendentsiyalari bilan uyg'unlashgan dunyoqarashingiz va turmush tarzingizning bayonotidir.

Marosimlar o'zbeklarning kundalik hayotida muhim o'rin tutib, ma'lum iste'mol odatlariga alohida mazmun baxsh etadi. Milliy chinni choynaklar yordamida an'anaviy choy ichishdan tortib, Navro'z bayrami marosimlarigacha iste'mol qilish chuqur madaniy ma'noga ega bo'lgan, avlodlar davomiyligi va aloqadorligini ta'kidlaydigan marosimlarda o'rin olgan. Misol: O'zbekistonda to'yni nishonlash nafaqat ijtimoiy hodisa, balki milliy taomlar, liboslar, taqinchoqlar kabi ramziy mahsulotlarni iste'mol qilish bilan bog'liq marosimdir. Bularning barchasi nafaqat iste'mol mahsulotlari, balki oila ahilligi, milliy g'urur va diniy qadriyatlarning ramzidir.

O'zbekistonda submadaniyatlar shakllanmoqda, ularning har biri o'z iste'mol kodlarini yaratadi. Masalan, yoshlar orasida musiqa, ko'cha sporti va moda bilan bog'liq bo'lgan submadaniyatlar rivojlanib bormoqda, ular hukmron madaniyatdan

farq qiluvchi o'ziga xos ma'no va amaliyotlarni yaratadi. Shunday qilib, iste'mol orqali odamlar o'zlarining ma'lum bir submadaniyatga yoki manfaatlarga mansubligini bildiradilar. Misol: O'zbekistondagi avtomobil ixlosmandlarining submadaniyati va drifting jamoasi avtomobil markalari, haydash uslubi va tuning bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos ramziylikni rivojlantirmoqda. Noyob va eksklyuziv avtomobil modeli yoki aksessuarlariga egalik qilish bu hamjamiyatga a'zolikdan dalolat beradi.

O'zbekistonda an'anaviy mahsulotlar va amaliyotlarni tijoratlashtirish aslligini saqlab qolish istagi bilan birga keladi. Turizmning o'sishi va hunarmandchilik bozorining rivojlanishi bilan ularning haqiqiy ma'nosini va madaniyat bilan aloqalarini saqlab qolish muhim ahamiyatga ega. Haqiqiylik hunarmandchilik, an'ana va o'ziga xoslik belgisi bo'lib xizmat qiladi, bu madaniy meros bilan aloqani saqlab qolishga intilayotgan iste'molchilar uchun ayniqsa muhimdir. Misol: An'anaviy o'zbek oshxonasiga e'tibor qaratadigan va mahalliy ingredientlardan foydalanadigan restoran va kafelar tashrif buyuruvchilar milliy an'analar bilan bog'liqligini his qilishlari uchun haqiqiylik muhitini yaratishga harakat qilishadi. Iste'molchi uchun bu nafaqat oziq-ovqat, balki madaniy tajribaga sho'ng'ish hamdir.

O'zbekistonda ham "iste'molchi qabilalari" paydo bo'lmoqda – ular ma'lum brendlar, mahsulotlar yoki amaliyotlarga umumiy muhabbat bilan birlashgan guruhlar. Bunday jamoalar iste'mol bilan bog'liq umumiy tajriba va qadriyatlar atrofida shakllanadi va o'zaro ta'sir, fikr almashish va qo'llab-quvvatlash uchun makon yaratadi. Misol: Mustaqil qahvaxonalar, qahvaning o'ziga xos turlari va madaniy iste'mol amaliyotlari atrofida birlashadigan qahvani sevuvchilar jamoasi. Ular uchun qahvaxonalarga tashrif buyurish va qahva bilan bog'liq tadbirlarda ishtirok etish nafaqat iste'mol qilish, balki o'zligini va jamiyatini ifodalash usuliga aylanadi.

O'zbekistonda ramziy iste'mol qadriyatlar, o'ziga xoslik va ijtimoiy aloqalarni aks ettiruvchi murakkab ijtimoiy, madaniy va ma'naviy amaliyotlarni shakllantiradi. Boy madaniy meros va globallashuvning hozirgi tendentsiyalarini hisobga olgan holda, ramziy iste'mol nafaqat shaxsiy imtiyozlar va mavqeni namoyish qilish, balki milliy madaniyatni saqlash va mustahkamlashning bir usuliga aylanadi.

O'zbekistonda submadaniyatlar iste'molchilar xulq-atvorini shakllantirishda ham muhim o'rin tutadi va ijtimoiy qadriyatlar, madaniyat va o'ziga xoslik o'rtasidagi bog'liqlikni aks ettiradi. Bu yerda submadaniyatlar hodisasi, boshqa jamiyatlarda bo'lgani kabi, shaxsiy va jamoaviy o'ziga xoslikni shakllantirishga yordam beruvchi ma'lum iste'mol modellari, brend imtiyozlari va ijtimoiy amaliyotlar bilan tavsiflanadi. Ushbu hodisani o'zbek madaniyati kontekstida tahlil

qilish submadaniyatlarning jamiyat qadriyatlarini qanday aks ettirishi va o'zgartirishini ko'rsatadi.

O'zbekistonda submadaniyatlar musiqa, sport, din, yoshlar qiziqishlari va an'anaviy qadriyatlar kabi turli omillar asosida vujudga keladi. Har bir submadaniyatning o'ziga xos belgilari, marosimlari va xatti-harakatlar me'yorlari mavjud bo'lib, ular guruh a'zolariga o'zlarining jamoaviy o'ziga xosligini mustahkamlashga yordam beradi. Bu guruhlar hip-hop yoki rok kabi yoshlar musiqasi subkulturasidan tortib, an'anaviy va diniy jamoalargacha bo'lishi mumkin. Misol: Toshkent yoshlari orasida raqs va xip-xop ixlosmandlarining submadaniyati mavjud bo'lib, ular raqs janglari, konsertlar, flesh-moblar kabi turli tadbirlarda faol ishtirok etadilar. Ularning kiyim uslubi, musiqa tanlovi va xatti-harakati submadaniyatining qadriyatlarini, jumladan, o'zini namoyon qilish, ijodkorlik va erkinlikni aks ettiradi.

O'zbekistondagi submadaniyat a'zolari o'z shaxsini ifodalash uchun ko'pincha iste'molchi amaliyotidan foydalanadilar. Ular tanlagan mahsulot va brendlar ularning qadriyatlari, e'tiqodlari va o'zini his qilish timsoliga aylanadi. Iste'mol va o'ziga xoslik o'rtasidagi bu bog'liqlik, ayniqsa, o'zini namoyon qilish va tegishli bo'lish yo'llarini izlayotgan yoshlar uchun muhimdir. Misol: O'zbekistondagi skeytbord muxlislari Vans yoki Thrasher kabi kiyim-kechak va brendlar atrofida to'planishadi. Ushbu brendlarni kiyish va ma'lum turdagi skeytbordlardan foydalanish insonning o'ziga xosligini ifodalash va submadaniyatga sodiqligini ko'rsatish vositasiga aylanadi.

O'zbekistondagi submadaniyatlarning afzalliklari ularning qadriyatlari va turmush tarzini aks ettiruvchi ayrim brendlar bilan chambarchas bog'liq. Brendlar ko'pincha o'z mahsulotlarini va marketingini subkulturalar bilan rezonanslash uchun moslashtiradi va submadaniyatlarning o'zi bu brendlarni yaratish va o'zgartirishda ishtirok etadi, ularning imidji va ma'nosini shakllantiradi. Misol: Mahalliy kiyim-kechak ishlab chiqaruvchilari graffiti rassomlari, musiqachilar yoki sportchilar bilan hamkorlik qilib, subkulturalar bilan aks sado beruvchi noyob kolleksiyalar yaratishi mumkin. Bu brendga sodiqlikni oshirishga va submadaniyat a'zolarining ijtimoiy mavqeini mustahkamlashga yordam beradi.

Segmentatsiya va marketingga qaratilgan submadaniyatlar yoshlar bilan bog'lanishni xohlaydigan brendlar uchun samarali vositaga aylandi. O'zbekistonda musiqa festivallari, raqs janglari va sport musobaqalari kabi submadaniy tadbirlar brendlar uchun o'z mahsulotlarini namoyish etish va tomoshabinlar bilan hissiy aloqa o'rnatish uchun platformaga aylanib bormoqda. Misol: Alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqaruvchi kompaniya ko'cha raqsi tadbiriga homiylik qilishi, ichimliklar

bilan ta'minlashi va submadaniyat a'zolari faol ishtirok etadigan madaniy kontekstda o'z brendini reklama qilishi mumkin.

Subkulturalar bilan shug'ullanayotganda, brendlar haqiqiylik va madaniy ma'nolarga hurmat o'rtasidagi muvozanatni saqlashi kerak. Madaniy o'zlashtirishning oldini olish muhim - submadaniyatlarning ramzlari va marosimlari marketing maqsadlarida ularning haqiqiy ma'nosi va kontekstini tushunmasdan foydalanilganda. Shuningdek, siz submadaniy o'ziga xoslikning nuanslarini hisobga olmaydigan stereotiplar va sodda tasvirlarni yaratishdan qochishingiz kerak. Misol: Xalq hunarmandchiligi ustalari kabi milliy an'anaviy submadaniyatlar bilan ishlashda hunarmandchilik va madaniy merosga hurmat ko'rsatish, ularning mahsulotlarini oddiy tovarga aylantirmaslik, balki an'anaviy san'atning qadr-qimmatini ta'kidlash zarur.

O'zbekistondagi ayrim submadaniyatlar ham barqaror va ekologik toza iste'molga e'tibor qaratadi, bu esa haqiqiylik va ekologik mas'uliyatga intilishni aks ettiradi. Ushbu guruhlar o'z qadriyatlarini ifodalash va barqarorlikni qo'llab-quvvatlash uchun mahalliy brendlar, qo'lda tayyorlangan mahsulotlar va organik mahsulotlarni qo'llab-quvvatlashi mumkin. Misol: O'zbekistondagi ekologik faollar submadaniyati mahalliy tovarlarni tanlaydi, kiyimlarni qayta ishlaydi va bir martalik plastikdan voz kechishni targ'ib qiladi. Ularning iste'mol qilish amaliyoti nafaqat o'zligini ifodalaydi, balki yashil kelajakni shakllantirishga ham qaratilgan.

O'zbekistonda submadaniyatlar jamiyatning ijtimoiy qadriyatlari, madaniy xususiyatlari va intilishlarini aks ettiruvchi iste'molchi xulq-atvorining dinamik va ko'p qatlamli shakllarini yaratadi. Ushbu submadaniyatlar o'ziga xoslik va ijtimoiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan noyob iste'mol modellarini shakllantiradi. Submadaniy iste'mol amaliyotini tushunish brendlar va tadqiqotchilarga O'zbekistonda madaniyat, iste'molchi xulq-atvori va ijtimoiy qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni chuqurroq tahlil qilish va baholash imkonini beradi.

Globallashuv O'zbekistonda iste'molchilarning xulq-atvori, madaniyati va ijtimoiy qadriyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi, yangi iste'mol modellarini shakllantiradi va ijtimoiy normalarni o'zgartiradi. Globallashuvning kuchayishi bilan O'zbekiston jahon iqtisodiyotiga tobora ko'proq jalb qilinmoqda, bu esa iste'molchi odatlari va imtiyozlarining o'zgarishiga hissa qo'shmoqda. Global brendlar va mahsulotlar iste'molning yangi shakllarini taklif etuvchi kengroq auditoriya uchun mavjud bo'ladi va xalqaro ommaviy axborot vositalari mahalliy iste'molchilarning xulq-atvoriga ta'sir qiluvchi dunyoqarash va ideallarni shakllantirishga yordam beradi. Misol: Menyularini mahalliy did va madaniyatga moslashtirgan KFC kabi

xalqaro fast-fud restoranlari tarmoqlarining mashhurligi global tendentsiyalarning o'zbek gastronomik an'analari bilan uyg'unligini aks ettiradi. Bu mahalliy oshxona elementlarini global afzalliklar elementlari bilan birlashtirgan yangi ovqatlanish uslubini rivojlantirmoqda.

Globallashuv natijasida O'zbekistonda madaniy almashinuv va duragaylash jarayoni sodir bo'lmoqda. Bu jarayon an'anaviy qadriyatlar va turmush tarzining global madaniyat tomonidan kiritilgan iste'molning yangi shakllari bilan aralashmasini anglatadi. Natijada, iste'molchi xatti-harakatlari yanada murakkab va aralash shakllarni oladi. Misol: "atlas" yoki "adras"dan tikilgan ko'ylaklar kabi milliy o'zbek kiyimlari ko'pincha zamonaviy moda elementlari, masalan, krossovkalar yoki g'arb aksessuarlari bilan uyg'unlashadi. Bu o'zbek yoshlarining o'ziga xos o'ziga xosligi va ijodkorligini aks ettiruvchi an'anaviy madaniyat elementlarini jahon moda yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirgan gibrid uslubni yaratadi.

O'zbekistonda iste'molchi identifikatorini shakllantirishda global brendlar katta rol o'ynaydi. Zamonaviylik va xalqaro e'tirofga intilayotgan yoshlar ko'pincha o'zlarining ma'lum turmush tarzi va ijtimoiy mavqeiga mansubligini ta'kidlash uchun mashhur jahon brendlari mahsulotlarini tanlaydilar. Misol: Apple, Adidas va Zara kabi brendlarning mahsulotlari globallashuv bilan bog'liq muvaffaqiyat, innovatsiya va dunyoqarash ramziga aylanadi. Ushbu brendlarni kiyish ma'lum bir ijtimoiy guruhga tegishli signallarni, zamonaviy qadriyatlarni va global hamjamiyatning bir qismi bo'lish istagini anglatadi.

O'zbek jamiyatida iste'molga qarama-qarshi ikkita yondashuv – etnosentrizm va kosmopolitizm mavjud. Iste'mol etnosentrizmi milliy iqtisodiyotni, an'anaviy qadriyatlarni va mahalliy brendlarni qo'llab-quvvatlash istagini aks ettiradi, bu O'zbekistonda ishlab chiqarilgan tovarlarni xarid qilishda namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, kosmopolitizm yangi g'oyalar va xalqaro mahsulotlarga ochiqlik bilan ifodalanadi, bu turli madaniyatlar va turmush tarziga qiziqish bilan bog'liq. Misol: Bir tomondan, ko'pchilik o'zbeklar milliy ishlab chiqarilgan mahsulotlarni, masalan, o'zbek matolari yoki oziq-ovqatlarini xarid qilish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashni afzal ko'rishadi. Boshqa tomondan, import qilinadigan tovarlarga qiziqish ortib bormoqda, bu iste'molga kosmopolit nuqtai nazardan va boshqa madaniyatlarni o'rganish istagidan dalolat beradi. "Hozirgi vaqtda iqtisodchilar iste'molchi xulq-atvorining nazariy va uslubiy asoslarini fundamental o'rganishni davom ettirmoqdalar va bu muammoga ye'tibor berish insoniyat taraqqiyoti rivojlanishining kelgusida ham davom yetadi. "Insoniyat mavjud yekan, uning yehtiyojlari ham bor. Insoniyat taraqqiyoti sari uning yehtiyojlarining majmui va sifati ortib boradi, bu yesa, o'z navbatida, jamiyat va har

bir shaxs uchun mavjud yoki zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talablarni oz bo'lsada, hatto hal qiluvchi darajada ham oldindan belgilab beradi", deb ta'kidlaydi iqtisodchi olimlar"¹³.

Xalqaro brendlar O'zbekistonda o'z mahsulotlarini ilgari surish uchun madaniy ramzlardan faol foydalanadi, reklama kompaniyalarini mahalliy madaniyat va qadriyatlarga moslashtiradi. Biroq, ba'zida ramzlardan noto'g'ri foydalanish tanqid va norozilikni keltirib chiqarishi mumkin, ayniqsa ular mahalliy an'analar va madaniy kontekstni hisobga olmasdan talqin qilinsa. Misol: Reklamada so'zani naqshlari yoki an'anaviy mehmondo'stlik tasvirlari kabi milliy naqshlardan foydalanish mahalliy tomoshabinlar e'tiborini jalb qilishning muvaffaqiyatli usuli bo'lishi mumkin, ammo tushunmovchiliklar yoki salbiy reaksiyalarning oldini olish uchun madaniy jihatdan sezgir va ramziylikka sezgir bo'lish muhimdir.

O'zbekistonda ham globallashtirishga ma'lum qarshilik kuchayib bormoqda, bu mahalliy mahsulotlarni qo'llab-quvvatlash, ekologik barqaror amaliyot va madaniy merosni muhofaza qilishda ifodalanadi. Bu o'sib borayotgan global raqobat sharoitida an'anaviy qadriyatlarni saqlash va milliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash istagida namoyon bo'ladi. Misol: "Mahalliy xarid qil" harakati o'zbek tovarlarini ommalashtirish, hunarmandlar, fermerlar va milliy kiyim-kechak va aksessuarlar ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Mahalliy ishlab chiqaruvchilardan xarid qilish mahalliy iqtisodiyotni mustahkamlash, ekologik barqarorlikni qo'llab-quvvatlash va madaniy o'ziga xoslikni saqlash usuli sifatida qaraladi.

Globallashtirish O'zbekiston iste'molchilarining xulq-atvori va madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatib, yangi qadriyatlar, imtiyozlar va o'ziga xosliklarning shakllanishiga olib keladi. Globallashtirish jarayoni mahalliy va xalqaro tendentsiyalarni birlashtirib, ham global tendentsiyalarni, ham mahalliy madaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi noyob iste'mol shakllarini yaratadi. Bu kontekstda muhim bo'lgan narsa iste'molchilar, brendlar va umuman jamiyatning ushbu tendentsiyalar bilan mazmunli ishtirok etish, madaniy o'ziga xoslik va qadriyatlarni saqlab qolish, shu bilan birga innovatsiyalar va global o'zgarishlarga ochiq qolish qobiliyatidir.

O'zbekistonda iste'molchi xatti-harakatlarini madaniyat va ijtimoiy qadriyatlar kontekstida falsafiy tahlil qilish moddiy intilishlar, ijtimoiy meyorlar va axloqiy masalalar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ochib beradi. Zamonaviy iste'mol madaniyati istak va ehtiyojni qondirishga urg'u berib, shaxs va butun jamiyat uchun

¹³ Raimova M.D. Iste'molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 betlar.

chuqur ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston sharoitida ushbu tahlil global va mahalliy omillarning iste'molchilar amaliyoti, qadriyatlari va dunyoqarashiga qanday ta'sir qilishini tushunish imkonini beradi. Boshqa mamlakatlardagi kabi O'zbekistonda ham marketing va reklamaning rivojlanishi iste'molchi xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Odamlar ma'lum mahsulotlar va turmush tarziga intilishadi, bu ko'pincha reklama, ijtimoiy media va tengdoshlar bosimi bilan bog'liq. Bu iste'molchilarni korporativ amaliyotlar va marketing strategiyalariga qarshi himoyasiz qoldiradi, bu ularni maqom yoki ijtimoiy ma'qullash uchun xarid qilishga undaydi, hatto bu xaridlar ularning moliyaviy imkoniyatlaridan tashqarida bo'lsa ham. Misol: O'zbekistondagi o'smirlar obro'li smartfon brendlari yoki moda kiyimlariga intilib, qisqa muddatli moddiy lazzatlar uchun ta'lim yoki jamg'arma kabi uzoq muddatli maqsadlarni qurbon qilishlari mumkin. Ushbu zaiflik tez o'sib borayotgan moda va texnologiya sanoati tomonidan ekspluatatsiyaga olib keladi va yosh avlodlarga bosimni oshiradi.

O'zbekistonda iste'mol madaniyati yuksalishi bilan zamonaviy kiyim-kechak, elektronika, bir marta ishlatiladigan qadoqlash kabi tovarlarga talab ham ortib bormoqda. Biroq, moddiy intilishlar ham ekologik oqibatlarga olib keladi. O'zbekiston boy tabiiy resurslarga ega davlat sifatida tovarlarni ishlab chiqarish, tashish va utilizatsiya qilish bilan bog'liq ekologik muammolarga duch kelmoqda, bu esa atrof-muhitning ifloslanishiga va resurslarning kamayishiga olib keladi. Misol: O'zbekiston shaharlarida oziq-ovqat va ichimliklar uchun bir martalik plastmassadan foydalanish iste'molchilarga qulaylik yaratsa-da, plastik chiqindilarning to'planishiga olib keladi va qayta ishlash va utilizatsiya qilishda muammolar tug'diradi. Bu iste'molchilarning qulayligi va ekologik javobgarlik o'rtasida ekologik dilemma yaratadi.

O'zbekistonda iste'molchilarning xulq-atvori ijtimoiy mavqe va ramziylik bilan chambarchas bog'liq. Ba'zi brendlar va mahsulotlar boylik, muvaffaqiyat va obro' belgisiga aylanadi. Avtomobillar, smartfonlar va aksessuarlar kabi yuqori darajadagi moddiy boyliklarga ega bo'lish ijtimoiy tegishlilik va muvaffaqiyat ramziga aylanadi. Biroq, moddiy qadriyatlarga e'tibor qaratish, shuningdek, tegishli brendlarni sotib olishga qodir bo'lmaganlarning tengsizligi va marginallashuviga olib kelishi mumkin. Misol: BMW yoki Mercedes kabi hashamatli avtomobillar Toshkent ko'chalarida maqom va muvaffaqiyat timsoli hisoblanadi. Garchi ular egasining boyligidan dalolat bersa-da, bunday boylik namoyishlari ijtimoiy tengsizliklarni kuchaytirishi va bunday ramzlarga intilayotgan barcha uchun umidlarni oshirishi mumkin.

O'zbekistonda jamiyatni raqamlashtirish, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar va elektron tijoratdan foydalanishning ko'payishi ma'lumotlar maxfiyligi bo'yicha

yangi savollarni tug'dirmoqda. Kompaniyalar ko'pincha foydalanuvchilarning to'liq ma'lumoti yoki roziligisiz iste'molchilarning afzalliklari va odatlari haqida ma'lumot to'playdi. Bu jarayon shaxsiylashtirilgan iste'mol va maxfiylik huquqlari o'rtasidagi muvozanatni yaratadi. Misol: O'zbekistonda qidiruv tarixi va ijtimoiy tarmoqlardagi faollikka asoslangan onlayn reklama tobora keng tarqalgan. Shaxsiylashtirilgan takliflar qulay bo'lishi mumkin bo'lsa-da, ular maxfiylikka tajovuz qilish va ma'lumotlardan foydalanishda shaffoflik yo'qligi sababli xavotirlarni ham keltirib chiqaradi.

Zamonaviy iste'mol madaniyati tovarlarni sotib olish orqali baxt va qoniqishni va'da qiladi, lekin bu ko'pincha teskari natijalarga olib keladi. O'zbekiston iste'molchilari so'nggi tendensiyalar va yangilanishlarni izlash bilan birga, yangi mahsulotlarni xarid qilish va moddiy boylik orttirish uchun doimiy bosim tufayli stress va norozilikni boshdan kechirishi mumkin. Misol: Yangi gadjetlar yoki moda tendentsiyalariga intilish vaqtinchalik qoniqish keltirishi mumkin, lekin sotib olish quvonchi tezda yo'qolib ketadigan va yangi narsalarni yangilash yoki sotib olish istagi paydo bo'ladigan "gedonistik yugurish yo'lakchasi" ga olib keladi. Natijada, odamlar hissiy jihatdan charchagan va norozi bo'lishlari mumkin. A. N.Ilyinning maqolasi neoliberalizm va iste'mol madaniyatining o'zaro murakkab munosabatlarini tahlil qilishda muhim hissa qo'shadi. Uning interdisipliner yondashuvi va tanqidiy fikrlashi ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy jarayonlarni yaxshiroq tushunishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, maqola ayrim empirik asoslarning yetishmasligi va mavzuni haddan tashqari umumlashtirish xatoliklari sababli tanqidiy e'tiborni ham o'ziga tortadi. Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha yanada keng qamrovli tadqiqotlar olib borish, nazariy tahlilni empirik ma'lumotlar bilan boyitish va muqobil yondashuvlarni ham hisobga olish orqali yanada mukammal ilmiy ishlar yaratish mumkin¹⁴.

O'zbekistonda axloqiy iste'mol va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga qiziqish ortib bormoqda. Bu organik oziq-ovqat, hunarmandchilik va organik mahsulotlarga bo'lgan qiziqishda namoyon bo'ladi. Bunday xatti-harakatlar o'z qadriyatlarining ifoda etish imkonini beradi, milliy an'analarni saqlashga yordam beradi va mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlaydi. Misol: Bozorda yangi meva va sabzavotlar kabi mahalliy fermerlardan mahsulot sotib olish sizning atrof-muhitdagi izingizni kamaytirishga yordam beradi va mahalliy hamjamiyatlarni qo'llab-quvvatlaydi. Shuningdek, tabiatga hurmat va oilaviy qadriyatlarga asoslangan an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liqlik yaratadi.

¹⁴ Ильин А. Н. ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА И НЕОЛИБЕРАЛИЗМ // Свободная мысль. 2020. №6 (1684). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/potrebitelskaya-kultura-i-neoliberalizm> (дата обращения: 04.02.2025).

O'zbekistonda mas'uliyatli va barqaror hayot uchun harakat kuchaymoqda, bu iste'molchilarni xaridlari haqida tanqidiy fikrlashga va o'z qadriyatlari bilan o'rtoqlashgan kompaniyalarni faol qo'llab-quvvatlashga undaydi. Bunday tashabbuslar korporativ siyosat va jamoatchilik ongida o'zgarishlarga olib keladigan ijtimoiy mas'uliyat va barqaror amaliyotni rag'batlantiradi. Misol: Mahalliy kichik korxonalar, hunarmandlar va fermerlarni qo'llab-quvvatlashga chaqiriqlar mas'uliyatli iste'mol va ommaviy ishlab chiqarishga intilayotgan global korporatsiyalarga qarshilik ko'rsatish harakatini kuchaytiradi. S. A.Dzhavadovning maqolasi iste'molchilarning qaror qabul qilish jarayonida intuitsiyaning rolini tahlil etishda qiziqarli va dolzarb yondashuvni namoyish etadi. Nazariy va amaliy jihatdan intuitsiyaning ahamiyatini ochib berish orqali, muallif marketing strategiyalari va psixologik jarayonlar orasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qilgan. Shu bilan birga, maqola empirik asoslarning cheklanganligi, konseptual aniqlik va kontekstual farqlarni chuqurroq o'rganish zarurati sababli ba'zi tanqidiy savollarni yuzaga keltiradi. Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha keng qamrovli empirik tadqiqotlar olib borish, intuitsiya va analitik qaror qabul qilish jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni yanada aniqroq o'rganish va turli madaniy-iqtisodiy kontekstlarni hisobga olgan holda tahlillarni boyitish muhim yo'nalish bo'lishi mumkin. Ushbu tanqidiy tahlil maqolaning ilmiy va amaliy ahamiyatini baholash, shuningdek, mavzuni yanada chuqurroq tadqiq qilish uchun asosiy nuqtalarni ko'rsatishga xizmat qiladi¹⁵.

O'zbekistonda iste'mol madaniyati ijtimoiy qadriyatlar, ijtimoiy meyorlar va ekologik mulohazalar bilan chambarchas bog'langan. Globallashuv va zamonaviy texnologik o'zgarishlar sharoitida iste'molchilar moddiy intilishlar va ma'naviy javobgarlik o'rtasidagi dilemmaga duch kelishmoqda. Shu nuqtai nazardan, barqaror rivojlanish, ijtimoiy adolat va madaniy merosni asrab-avaylashga yordam beradigan ongli va axloqiy iste'molni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda iste'molchilarning xulq-atvori, madaniyati va ijtimoiy qadriyatlari o'rtasidagi munosabatlarning falsafiy tahlilini zamonaviy iste'mol madaniyatining shakllanishiga ta'sir etuvchi turli tendentsiyalar va omillar prizmasi orqali ko'rish mumkin. O'zbekistonda raqamli texnologiyalarning tarqalishi iste'mol usullari va iste'mol madaniyatini faol ravishda o'zgartirmoqda. Ijtimoiy media va elektron tijorat shaxsiyat va tajribani ifodalash uchun yangi maydonlarni yaratmoqda, raqamli subkulturalar va onlayn shaxslarni yaratmoqda. Misol uchun, Instagram kabi platformalar iste'molchilar mahsulot va uslubni namoyish qilish orqali o'z turmush

¹⁵ Джавадова С. А. Роль интуиции в потребительском поведении // Контентус. 2020. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-intuitsii-v-potrebitelskom-povedenii> (дата обращения: 04.02.2025).

tarzini faol ravishda yaratadigan va saqlaydigan dinamikani yaratadi. O'zbekistonda tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlar an'anaviy qadriyatlarni zamonaviy jahon tendensiyalari bilan uyg'unlikda namoyish etishga qanday ta'sir qilishini tahlil qilishlari mumkin.

O'zbekiston rezidentlari o'zlarining onlayn personajlarini qanday yaratadilar va bu ularning oflayn madaniy o'ziga xosligi bilan qanday bog'liq? Ijtimoiy tarmoqlarda an'anaviy madaniyatning qaysi unsurlari efirga uzatiladi va qaysilariga jahon tendensiyalari ta'sir ko'rsatadi? O'zbekistonning zamonaviy jamiyatida ekologik mas'uliyat va barqaror rivojlanish masalalari tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Tadqiqotchilar yashil mahsulotlar va amaliyotlar haqidagi tasavvurlarni milliy madaniyat kontekstida tekshirishlari mumkin. Mas'uliyatli iste'mol va chiqindilarni kamaytirish bilan bog'liq axloqiy dilemmalar madaniy va ijtimoiy darajada qanday aks etishi qiziq.

XULOSA

Globallashuv sharoitida O'zbekiston iste'mol madaniyati jahon tendensiyalari ta'siriga tobora ko'proq duchor bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, mahalliy an'analar global ta'sirlar bilan aralashganda, madaniy duragaylashning iste'mol amaliyotida qanday namoyon bo'lishini o'rganishga arziydi. G'arb moda yo'nalishlari va go'zallik standartlari O'zbekistondagi kiyim, uslub va turmush tarzi haqidagi an'anaviy g'oyalarga qanday ta'sir qiladi? Iste'molchilar madaniy o'ziga xoslikni saqlab, global tendentsiyalarga qanday moslashmoqda? Mahsulotlarning funktsional xususiyatlaridan tashqari, ularning estetik va hissiy jihatlarini iste'molchilarning xohish-istaklarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Qadoqlash dizayni, do'kon muhiti va hissiy belgilar (hid, ta'm, tekstura) O'zbekistonda qanday qilib hissiy reaksiyalarni keltirib chiqarishi va iste'molchilarning xulq-atvoriga ta'sir qilishini tahlil qilish tadqiqotning muhim yo'nalishi bo'ladi.

Mahalliy ishlab chiqaruvchilar mahsulotlarni qadoqlashda madaniy motivlar va an'anaviy ranglardan qanday foydalanadilar? Ushbu vizual va teginish elementlari mahsulot sifatini idrok etishga qanday ta'sir qiladi? O'zbekiston iste'mol madaniyatida o'ziga xos iste'mol amaliyoti bilan ajralib turadigan turli submadaniyatlar va bo'shliqlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ba'zi submadaniyatlar kengroq ijtimoiy o'zgarishlarni aks ettirish uchun o'z qadriyatlari va iste'mol marosimlarini qanday shakllantirishini o'rganish qiziq. Yoshlar musiqiy harakatlari, fitnes jamoalari yoki geymerlar kabi muayyan submadaniyatlar bo'yicha etnografik tadqiqotlar ularning me'yorlari va qadriyatlari iste'molchilarning afzalliklari va ma'lum brendlarga sodiqligiga qanday ta'sir qilishini aniqlashi mumkin.

Moddiy iste'moldan tajriba va xizmatlar iste'moliga o'tish an'anaviy iste'mol

madaniyatiga ta'sir qiluvchi yangi tendentsiyadir. O'zbekistonda minimalizm, birgalikda iste'mol qilish va moddiy ne'matlardan tajribani afzal ko'rish amaliyotlarining tobora ommalashib borayotganini tahlil qilish qiziq. Obunaga asoslangan raqamli xizmatlarning ommabopligi va oziq-ovqat sayohatlari yoki an'anaviy hunarmandchilik darslari kabi noyob madaniy va sayyohlik tajribalariga bo'lgan talabni o'rganish iste'mol qadriyatlarining o'zgarishi haqida tushuncha berishi mumkin.

O'zbekiston iste'mol madaniyatida o'ziga xoslik turli omillar, jumladan, jins, yosh, ijtimoiy mavqe va etnik mansublik ta'sirida shakllanadi. Ushbu kesishmalar iste'mol amaliyotini qanday shakllantirishi va tovarlar va xizmatlarga bo'lgan munosabatga ta'sir qilishini o'rganish muhimdir. Sifatli tadqiqot turli xil ijtimoiy kelib chiqishi yosh ayollarning go'zallik standartlarini qanday qabul qilishini va an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish orqali o'zini namoyon qilishga intilishini aniqlashi mumkin.

O'zbekiston iste'mol madaniyatini tushunish fanlararo hamkorlikni va ijtimoiy siljishlar va madaniy o'zgarishlarni tahlil qilishda kompleks yondashuvni talab qiladi. Raqamlashtirish, barqaror rivojlanish, globallashtirish, hissiy va hissiy omillar, submadaniyatlar, postmaterializm va kesishish kabi jihatlarni hisobga olgan holda, tadqiqotchilar doimo rivojlanayotgan jamiyatda iste'molchilar xatti-harakatlarining kelajakdagi tendentsiyalarini tushunish va bashorat qilish uchun qimmatli fikrlarni taklif qilishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Худойбердиев Д.М. Ёшларда истеъмолилик хулқининг шаклланиши: мазмуни ва шакллари, сабаблари ва оқибатлари.Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд – 2021. -Б.10.
2. Худойбердиев Д.М. Ёшларда истеъмолилик хулқининг шаклланиши: мазмуни ва шакллари, сабаблари ва оқибатлари.Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд – 2021. -Б.5.
3. Raimova M.D. Iste'molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 betlar.
4. Kalonova M., Orzikulov L. ISTE'MOLCHI XULQ-ATVORINI TADQIQ QILISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // JMBM. 2024. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iste-molchi-xulq-atvorini-tadqiq-qilishning-o-ziga-xos-xususiyatlari> (дата обращения: 04.02.2025).
5. Boyjigitov S.K. XARIDORLAR (ISTE'MOLCHILAR) VA MIJOZLAR XULQ-ATVORI MODELI // Экономика и социум. 2023. №6-2 (109). URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/xaridorlar-iste-molchilar-va-mijozlar-xulq-atvori-modeli> (дата обращения: 04.02.2025).

6. Raimova M.D. Iste'molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 бетлар.

7. Raimova M.D. Iste'molchi xulq-atvori nazariyalarining evolyutsiyasi// Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024-yil, sentyabr. 173-180 бетлар.

8. Ильин А. Н. ПОТРЕБИТЕЛЬСКАЯ КУЛЬТУРА И НЕОЛИБЕРАЛИЗМ // Свободная мысль. 2020. №6 (1684). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/potrebitelskaya-kultura-i-neoliberalizm> (дата обращения: 04.02.2025).

9. Джавадова С. А. Роль интуиции в потребительском поведении // Контентус. 2020. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-intuitsii-v-potrebitelskom-povedenii> (дата обращения: 04.02.2025).

КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ ОМИЛЛАРИ ВА САМАРАЛИ ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Хумоюн Саломов

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги

Қонунчилик ва ҳуқуқий сиёсат институти

етакчи илмий ходими

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада коррупцияга қарши курашишда, жазолаш механизмидан кўра, олдини олиш чораларини кўриш юқори самара бериши, превентив чораларни кўриш учун аввало коррупциянинг келиб чиқишига сабаб бўлган омилларни аниқлаш муҳим ўрин тутиши, иқтисодий, маъмурий, маънавий ҳамда бошқа омиллар сабаб бўлиши мумкинлиги ҳақидаги олимларнинг фикрлари, ҳамда хорижий давлатларнинг коррупцияга қарши курашишда амалга оширган чора тадбирлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: *Коррупцияга қарши курашиш, коррупциянинг омиллари, жамиятга зарар келтирувчи иллат, коррупциянинг келиб чиқишининг иқтисодий ва маъмурий сабаблари, превентив чора тадбирлар, қонунийлик, адолат.*

ABSTRACT

This article discusses the higher effectiveness of taking preventive measures rather than punitive mechanisms in the fight against corruption. It emphasizes the importance of identifying factors that lead to corruption, which can include economic, administrative, moral, and other influences, as a prerequisite for preventive actions. The opinions of scholars are explored, along with an analysis of measures undertaken by foreign countries in their efforts to combat corruption.

Keywords: *Fighting corruption, causes of corruption, societal detriments, economic and administrative causes of corruption, preventive measures, legality, justice.*

КИРИШ

Коррупция бугунги кунда жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётига катта зарар етказмоқда. У давлатнинг инқирозга юз тутишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Коррупцияга қарши самарали курашиш учун унинг сабабларини аниқлаш орқали унга қарши курашиш зарур.

Ҳозирги кунда барча жамиятларда коррупция давлатнинг иллатига айланиб бораётганлиги билан бир қаторда унга қарши курашиш чораларини

кўриш орқали ўзига хос иммунитетни ҳосил қилиш энг муҳим вазифага тариқасида шаклланмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жорий йилнинг 5 март куни Коррупцияга қарши курашиш миллий кенгаши йиғилишида сўзлаган нутқида “Худудий кенгашлар коррупциявий омилларни аниқлаб, уларга барҳам бериш учун қонунчиликни ўзгартириши, жазо муқаррарлигини таъминлаш бўйича Миллий кенгашга таклиф киритиши белгиланди”.¹⁶

Дарҳақиқат, Коррупцияга қарши курашиш миллий кенгаши ва унинг худудий кенгашлари томонидан давлат органлари, ташкилот, корхона ва муассасалардаги коррупциявий омилларни аниқлашлари орқали курашни ташкиллаштиришлари бирламчи вазифа ҳисобланади.

Тадқиқотчи Е.Платовнинг фикрича, коррупциянинг пайдо бўлишига асосий сабаблар сифатида дастлаб иқтисодий сабаблар, кейинги ўринларда эса ҳуқуқий ва институционал сабаблар, энг сўнггида эса ижтимоий сабаблар ва жамиятдаги муҳит, яъни бунда аҳолининг ҳуқуқий билими, маданият даражаси, маънавияти, уюшқоқлиги ва жамоат фаоллигининг пастлиги каби омиллар ўз таъсирини кўрсатиши таъкидланган.¹⁷

Коррупцияни келтириб чиқариши мумкин бўлган энг муҳим омиллар тўғрисида олимларнинг турли қарашлари мавжуд бўлиб, уларни жамлаган ҳолда, қуйидаги сабабларга ажратишимиз мумкин:

- **Иқтисодий омиллар**, кам иш ҳақи ва ойлик маошни белгилашдаги нотенглик, ҳаёт даражасининг умумбелгиланган стандартлардан пастлиги ва бошқа иқтисодий муаммоларнинг вужудга келиши.

- **Қонун ва тизим билан боғлиқ омиллар**, бунда адолатсиз тизимнинг шаклланиши ва қонунийлик принципи аҳмиятдан четда қолиши оқибатида, ҳуқуқбузарларни жазосиз қолишга олиб келиши.

- **Маъмурий омиллар**, бюрократиянинг мураккаблиги, жамият ҳаётини тартибга солувчи жабҳаларнинг шаффофлиги таъминланмаганлиги, аҳолига кўрсатилаётган хизматларнинг кўл бошқарувида амалга оширилши.

Маънавий жиҳатдан заифлик, жамиятда ахлоқий кадриятларининг аҳамияти камайиши, орқали аҳоли томонидан коррупциявий ҳолатларга бефарқ муносабатда бўлиш орқали бу каби ҳолатларни содир этилишида бевосита иштирок этишлари билан шароит яратишлари каби омилларни ташкил этади.

¹⁶ <https://www.president.uz/uz/lists/view/7924>

¹⁷ Платов Егор Витальевич Причины коррупции в России // Наука. Общество. Государство. 2018. №4 (24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-korrupsii-v-rossii> (дата обращения: 19.03.2025).

Коррупция илдизига бутунлай болта уришда энг муҳим жиҳат янги авлодни адолат, ҳалоллик ва масъулиятни ҳис этиш кўникмасига ўргатиш ва бу иллатнинг олдини олишга қаратилган таълим дастурларини кучайтириш ҳамда коррупция ҳолатларини келтириб чиқариши мумкин бўлган сабабларни ва уларнинг олдини олиш учун самарали усулларни ўрганиш ва илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлашга эътибор қаратиш муҳим.

Дунё миқёсида коррупцияга қарши самарали стратегиялари билан танилган давлатларга Дания, Янги Зеландия, Финландия, Сингапур ва Швеция киради. Ушбу мамлакатлар “Transparency International”нинг Коррупцияни қабул қилиш индексида энг юқори ўринларни эгаллашган, чунки уларда коррупциянинг омилларини аниқлаш ҳамда уларни олдини олишга қаратилган мустаҳкам ҳуқуқий асослар яратилган. Қуйида мазкур давлатлар томонидан қўлланилган превентив чоралари келтирилган:

Хусусан, **Сингапур давлати** коррупцияга нисбатан батамом тоқатсизлик сиёсатига эга бўлган Сингапур мустақил Коррупцияга қарши тадқиқотлар бюроси (СРІВ) орқали қонунларни аниқ ва қатъий ижро этиш орқали эришган. Ушбу бюро аҳолининг айнан қайси қатлам ва соҳаларда коррупциявий элементлар вужудга келиши мумкинлигини ўрганиб, ўзининг тавсияларини ҳукуматга тақдим этиб бориш билан шуғулланади.

Дания давлати эса, транспарент давлат сектори ва коррупцияни олдини олиш ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан уни асосларини мустаҳкам ва бюрократик мураккабликни камайтириб, барча давлат хизматларини тўлиқ электронлаштиришга эътибор қаратган.

Янги Зеландияда ахлоқ стандартлари юқори даражада бўлиб, мукаммал ишлаб чиқилган ҳуқуқий тизим ва рақамлаштирилган ҳукумат хизматлари вужудга келиши мумкин бўлган коррупциянинг хавф-хатарлар даражасини максимал равишда олдини олишга хизмат қилмоқда.

Финландияда ҳам давлат бошқаруви ва давлат харидларида шаффофликка урғу бериш ҳамда ахлоқий кадриятларни шакллантириш учун таълим сифатига алоҳида аҳамият қаратилган.

Швеция давлат органлари фаолиятида шаффофликни таъминлаш ва маълумотларга жамоатчилик киришини осонлаштиришга урғу берган.

Қайд этилган давлатлар ҳуқуқий, маданий ва институционал чоратадбирларнинг уйғунлашуви билан коррупциянинг омилларини аниқлаб, уларга самарали қарши курашнинг превентив сиёсатини юритганликлари ҳамда давлат томонидан кўрсатиладиган хизматларнинг тўлиқ рақамлаштирилганлиги

натижасида ушбу иллатни йўқотишда муваффақиятга эришишганликларини кўрсатмоқда.

Коррупциявий омилларни бартараф этиш мақсадида таклиф тариқасида, Ўзбекистон Республикасидаги Олий таълим муассасаларида оралик ва якуний имтиҳонлар, курс ишлари ва битирув малакавий ишларни баҳолаш инсон омилига боғлиқ ҳисобланади. Мазкур жараёнларда шаффофлик ва очиқликни таъминлаш мақсадида дарс машғулотлари, имтиҳонлар ўтадиган аудиторияларда оралик ва якуний назоратларни қабул қилиш ва ўқув лабораторияларини видеокузатув камералари билан тўлиқ жиҳозлаш ҳамда коррупцияга қарши курашиш “комплаенс-назорат” тизимини бошқариш бўлимларига улаш, **“Blind assessment”** тизимини жорий этилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мисол учун, Тошкент давлат юридик университетида 2017 йилдан оралик ва якуний назорат ишлари ёзма шаклда олиниб, университетнинг махсус бўлимида талабаларнинг исм ва шарифи ўрнига махсус рақам берилади ҳамда баҳоловчилар кимнинг ишини текширганлигини билмайди. Бу тартибнинг жорий этилиши олий таълим йўналишида коррупциявий ҳолатларни олди олиш ва етуқ мутахассис кадрлар етишиб чиқишига эришилади.

“Transparency International”нинг Коррупцияни қабул қилиш индексининг 2024 йил натижаларига биноан Ўзбекистон 32 балл билан аъзо 180 мамлакат ичида 121-ўринни эгаллаб, Россия, Миср, Эрон, Қирғизистон ва Озарбайжонни ортда қолдирган. Ушбу натижа 2014 йилдан буён 15 баллга ўсди, бу эса Ўзбекистонни коррупцияни қабул қилиш кўрсаткичини сўнгги ўн йил ичида энг тез яхшилаган давлатлардан бирига айлантирмоқда.

Маълумот тариқасида шуни қайд этиш лозимки, мазкур кўрсаткичлар йил сайин яхшиланиб бормоқда, 2023 йилда Ўзбекистон 2023 йилда 121 ўринни эгаллаган бўлса, 2022 йилда 126-ўрин, 2021 йилда 140-ўрин, 2020 йилда 146-ўрин, 2019 йилда 153-ўрин, 2017 йилда 157-ўрин, 2016 йилда эса 156-ўринда бўлган.¹⁸

Бу рақамлар Ўзбекистонда коррупцияга қарши курашишга қаратилган тизимли ислохотларнинг самарали олиб борилаётганлигидан далолат берибгина қолмай, ушбу йўналишдаги мавжуд илмий изланишларга асосланган превентив чораларни доимий равишда кўриб бориш орқали жамиятда коррупция иллатига қарши курашиш учун унинг сабабларини аниқлаб, сўнгга доимий равишда вакцина қилиб бориш зарурияти мавжудлигини тасдиқламоқда.

¹⁸ <https://www.transparency.org/en/cpi>

ХУЛОСА

Юқоридаги фикрларимизни жамлаган ҳолда хулоса қиладиган бўлса, Рақамли технологияларни давлат томонидан кўрсатиладиган хизматлар соҳасига ва давлат бошқарувининг шахслар билан алоқага киришадиган барча соҳаларига жорий этиш, жараёни шаффофлигини ошириш ва давлат хизматларини контакtsiz кўрсатилишини таъминлаш орқали коррупция даражасининг сезиларли пасайишига эришилиб, жамиятда коррупцияга қарши муросасиз муносабатни шакллантиришга имкон беради.

Аммо рақамли технологияларнинг ушбу афзалликлари универсал электрон ҳужжат айланиш тизимининг йўқлиги, техник ва ҳуқуқий мезонларнинг этишмаслиги, аниқланган фактларни ва ахборот хавфсизлигини текшириш тизимининг мавжуд эмаслиги туфайли минималлашади.

Юқорида келтирилган рақамли моделларни амалиётда қўллаш учун уларнинг амалдаги қонунчиликда белгиланган тартибгага, мувофиқлигини инобатга олиш муҳим шарт ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. www.lex.uz
2. <https://www.president.uz/uz/lists/view/7924>
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-korrupsii-v-rossii/viewer>
4. <https://www.transparency.org/en/cpi>

“O‘ZBEKISTON – 2030” STRATEGIYASIDA YOSHLAR TARBIYASI MASALALARI

Habibullayev Orif Muhiddin o‘g‘li

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix” kafedrası katta o‘qituvchisi

Tel.: +998932314959

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola “O‘zbekiston– 2030” strategiyasining mamlakatimizda mavjud ta’lim tizimini rivojlantirishdagi ahamiyatini ochib berishga qaratilgan. Maqolada, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini amalga oshirishga oid masalalar, xususan, strategiya asosida yoshlar tarbiyasiga e’tibor berilishi lozim bo‘lgan jihatlar, axborot va mediamakonning yoshlar tarbiyasiga ta’siri yangi zamonaviy ta’lim muassasalari va platformalarini ishga tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarning huquqiy asoslari sharhlab berilgan.

Kalit so‘zlar: *“O‘zbekiston– 2030” strategiyasi, islohotlar, ta’lim tizimi, globallashuv, ma’naviyat, milliy mafkura, ta’lim, tarbiya, allomalar, axloq, odob, xulq, qadriyat, jamiyat, ijtimoiy, Vatan, Davlat, siyosat, qonun, Milliy dastur, Prezident, xalq, inson, taraqqiyot.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение реформ образовательно-воспитательной системы Республики Узбекистан на основе стратегии “Узбекистан– 2030”. В том числе рассмотрены вопросы, касающиеся реализации стратегии “Узбекистан – 2030”, в частности, аспекты, на которые следует обратить внимание при воспитании молодежи на основе стратегии, влияние информации и медиумакона на воспитание молодежи, правовые основы мер, направленных на запуск новых современных образовательных учреждений и платформ.

Ключевые слова: *Стратегия Узбекистан-2030, реформы, система образования, глобализация, духовность, национальная идеология, образование, воспитание, ученые, этика, этикет, поведение, ценности, общество, социальное, Отечество, государство, политика, закон, национальная программа, президент, народ, человек, развитие.*

ABSTRACT

This article examines the importance of reforms of the educational system of the Republic of Uzbekistan based on the strategy “Uzbekistan– 2030”. Among other things, issues related to the implementation of the strategy were considered”

Uzbekistan – 2030’, in particular, the aspects that should be paid attention to when educating young people based on strategy, the impact of information and media law on youth education, the legal basis of measures aimed at launching new modern educational institutions and platforms.

Keywords: *Strategy of Uzbekistan-2030, reforms, education system, globalization, spirituality, national ideology, education, upbringing, scientists, ethics, etiquette, behavior, values, society, social, Fatherland, state, politics, law, national program, president, people, man, development*

KIRISH

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida davlat boshqaruv tizimi va jamiyatning barcha sohalarida tub islohotlar o‘tkazildi. Hukumat tomonidan alohida e‘tibor qaratilgan sohalardan biri ta‘lim tizimi bo‘lib, bu borada qator tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Istiqlolning dastlabki yillaridayoq qabul qilingan “Ta‘lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni hamda uning asosida amaliyotga joriy etilgan “Kadrlar tayyorlash davlat Dasturi”ning bosqichma bosqich amalga oshirilishi, bu borada olib borilgan tizimli chora-tadbirlar natijasida jamiyatning turli sohalarida kuzatilgan yutuq va kamchiliklar shular jumlasidandir. Ushbu chora-tadbirlarni davom ettirish, sohalar rivojini jadallashtirish maqsadida qabul qilingan Prezident farmonlari va hukumat qarorlari fikrimizga dalil bo‘ladi.

2023-yil 11-sentyabrda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan tasdiqlangan ‘O‘zbekiston – 2030’ strategiyasi Yangi O‘zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini qurishdek ezgu maqsad sari tashlangan muhim qadam bo‘ldi.

‘O‘zbekiston – 2030’ strategiyasini ko‘pchilik tahlilchilar Xalq strategiyasi deb atamoqdalar. Beshta yo‘nalish, yuzta asosiy maqsadni birlashtirgan mazkur normativ-huquqiy hujjatda mamlakatimiz kelajagi bilan bog‘liq bo‘lgan ta‘lim tizimi islohotlariga asosiy e‘tibor qaratilgan. Zotan, jadid mutafakkiri Abdulla Avloniy ta’kidlaganlaridek, ‘Ilm dunyoning izzati. Ilm inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas bir fazilatdir. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkir qilur’.

Ilm-ma‘rifat, ta‘lim-tarbiya, ma‘naviyat insonni kamolotga yetaklovchi, unga najot, kuch beruvchi buyuk ne‘mat ekani, bugungi tezkor va shiddatli dunyoda yanada yaqqolroq namoyon bo‘lyapti.

Materiallar va tadqiqot usullari.

Insoniyat axborot oqimi tobora tezlashgan, yer shari aholisi kayfiyatini, ruhiyatini, maqsad va intilishlarini qolaversa, butun tafakkur tarzini o‘zgartirishga

qodir bo'lgan axborot texnologiyalari vujudga kelgan bir davrda yashamoqda. Bu hozirgi zamon sivilizatsiyasining o'ziga xos yutug'i. Xalqlar, mamlakatlar, davlatlar o'zaro munosabatlarni tobora yaqinlashtirishga, jahon ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini boshqarishga, dunyoviy kayfiyat, dunyoviy ruhiyat va maslakning vujudga kelishiga xizmat qiladigan mo'jizakor hodisa.

Biroq tamaddunning ana shunday ulkan, keng miqyosli va serqirra yutug'idan kim qanday maqsadlarda foydalanyapti? Uning beqiyos va qudratli kuchini nimalarga ishlayapti? - degan xaqli savollar ham o'z javobini qidirmoqda. Insoniyat tafakkuri kengayib, fan-texnika taraqqiyoti jadallashgan sayin insoniyat o'zining buyuk yaratuvchilik qudratini namoyon etmoqda. Shu bilan birga inson o'zining boshini o'zi og'ritadigan, o'z hayotiga o'zi tahdid soladigan, o'z istiqbolini mavhumlashtiradigan holatlarga ham duch kelmoqda. Bu kabi holatlarni oldini olish, ularga barham berishning yagona yo'li – ilm ekani bugungi kunning haqiqati. Aynan, shuning uchun Prezidentimiz Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasida quyidagi fikrlarni ko'rishi mumkin: “Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu maqsad yo'lida yoshlarimiz o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko'mak berish – barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi. Shu maqsadda “Yangi O'zbekiston – maktab ostonasidan, ta'lim-tarbiya tizimidan boshlanadi”, degan g'oya asosida keng ko'lamli islohotlarni amalga oshiramiz” [1]

Prezidentimiz tomonidan ilgari surilgan fikrlar XX asr boshida yashab ijod etgan millatimiz ma'rifatparvarlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalarning mantiqiy davomi sanalib, millatni g'oyaviy hurujlardan asrashda ilmning kuchi naqadar be qiyos ekanidan dalolat beradi. Jumladan, buyuk ma'rifatparvar Abdulla Avloniy ‘Turkiy guliston yohud axloq’ asarida axloq ‘insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur’, - deydi. Aynan axloq, uning ijtimoiy ahamiyati haqida ma'lumot beruvchi mazkur manbada alloma yaxshi va yomon xulqlarga to'xtalib o'tadi.[2].

Bugungi kunda tezkor usullar yordamida U yoki bu voqea, hodisa haqidagi habar bir zumda yer yuzining barcha nuqtalariga yetkazib berilmoqda. Ta'kidlash

joizki, axborot huruji gʻarazli geosiyosiy manfaatlarni amalga oshirish yoʻlida turli kuchlar tomonidan keng qoʻllanmoqda. Bunday holat geosiyosiy kuchlarning dunyoning yirik tele va radiokanallariga, Internet saytlariga turli siyosiy kuchlarning bosim oʻtkazishga intilayotganini, ulardan oʻz manfaatlari yoʻlida foydalanishga urinayotganini koʻrsatadi.

Shunday sharoitda, axborot uzatish jarayoni dunyo miqyosida demokratik qoidalar asosida amalga oshirilishi lozim. Shu maʼnoda Oʻzbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov “xalqimiz, avvalambor yosh avlodimiz maʼnaviy olamning daxlsizligini asrash uchun biz nimalarga tayanib-suyanib ish olib borishimiz kerak, degan savol barchamizni oʻylantirishi tabiiy”, dep yozgan edi. [3].

Natijalar va ularni muhokama qilish.

Jamiyatni axborotlashtirish jarayoni koʻpincha sof texnologik jarayon sifatida baholanishiga qaramay, mazmun-mohiyatiga koʻra chuqur ijtimoiy taraqqiyotning yanada yuqoriroq darajasiga ega boʻlgan shakliga oʻtishni anglatadi, hamda jamiyatning istiqboldagi xususiyashtirish belgilab beradi.

Har qanday jarayonning yaxshi va yomon tomonlari boʻlganidek, jamiyatni axborotlashtirishning ham ijobiy hamda salbiy jihatlari mavjud. Xususan, axborotlashtirish va istiqbolli axborot texnologiyalari ishlab chiqarish samaradorligi hamda mehnat tejamkorligini oshirishini, ilmiy bilimlar va ilgʻor texnologiyalar jamiyatda jadal tarqalishini, jamiyat intellektuallashuvi umumiy darajasini oshirishni taʼminlashi kabi ijobiy tomonlar bilan bir qatorda axborot axborot makoni uchun kurash va insonga axborot-psixologik taʼsir koʻrsatishning avj olishi kabi alohida xavfni ham yuzaga keltiradi.

Bundan koʻrinib turibdiki, ushbu nazariya Gʻarbning demokratiya erkinliklarini targʻib etib boshqa gʻoyalar tarqatilishini imkon qadar cheklash nazarda tutadi. Hozirgi kunda konsepsiyaning mazmun mohiyati oʻzgarishsiz qolganligini va u yoshlarimizni chalgʻitish, ularning qalbiga taʼlim tarbiyasi va dunyoqarashiga taʼsir oʻtkazish niyatida keng foydalanilayotganini alohida taʼkidlash zarur. Axborot uzatish, almashinish va qabul qilish jarayonida tezkorlik, aniqlik, sifat va taʼsirchanlikni taʼminlash, axborotning dunyo boʻylab keng yoyilishi imkoniyatini yaratishda Butunjahon oʻrgimchak toʻriʼning ahamiyati katta va aynan mana shu omil undan foydalanish ehtiyojini tobora orttirmoqda.

Yangi yuz yillikda Oʻzbekistonga ham internet shiddat bilan kirib keldi va kundalik hayotda oʻz oʻrnini egallashga harakat qilmoqda. 2024-yilga kelib mamlakatimizda internetdan foydalanuvchilar soni 15 mln kishidan oshib ketdi. Fan-texnika yutuqlari inson manfaatlari, ezgu maqsadlar yoʻlida xizmat qilishi lozim, albatta. Biroq ayrim kuchlar virtual olamdan gʻarazli niyatlari yoʻlida

foydalanayotgani ham ayni haqiqatdir. Mutaxassis olimlarning fikriga ko'ra, aholining faqat 15-25 foizi axborotni tanqidiy nuqtai nazardan o'zgartirishga qodir, qolgan 75 foiz odamlar esa olingan axborotning hozirgi zamon vositalari va usullari jamiyat boshqaruvchanligini ta'minlaydi.

Bugungi kunda kelib dunyoning mafkuraviy manzarasi juda murakkablashmoqda. Unda kuchli ta'sirga ega bo'lishning eng maqbul yo'li, har qancha mablag' talab etilishidan qat'iy nazar, yirik axborot tarqatuvchi mavqeini egallash ekani ayon bo'lib qolmoqda. Jahonda 'axborot urushi' ketayotganini xatto oddiy odamlar ham payqashi qiyin emas. Masalan, biror-bir horijiy mamlakatning turmush tarzi, qadriyatlar tizimini ulug'lovchi risolalar, kinofilmlar tarqatilmogda. Tabiiyki, bunday axborotlar jamiyatda ma'lum ijtimoiy fikr shakllanishiga, millatimiz mentaliteti ha ta'sir etmasdan qolmaydi

Axborotlashuv va globallashuv jarayonlari, faqat moddiy manfaat va ehtiyojlarini qondirishga intiladigan, milliy qiyofasini qariyb yo'qotgan, o'z maqsadi yo'lida har qanday g'oyani qo'llashga tayyor toifalarni ham vujudga keltirmogda. Bunday salbiy holat mamlakatimiz aholisi, ayniqsa, yoshlarimizga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Ana shu tahdidni bartaraf etish uchun bor imkoniyatlarini ishga solgan holda izchil kurashmoq zarur. Davlatimiz rahbari 'Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch' asarida yozadiki, 'Bugungi kunda inson ma'naviyatiga qarshi yo'naltirilgan, bir qarashda arziyas tuyuladigan kichkina xabar ham axborot olamidagi globallashuv shiddatidan kuch olib, ko'zga ko'rinmaydigan, lekin zararini hech narsa bilan qoplab bo'lmaydigan ulkan ziyon yetkazishi mumkin. [4].

Hozirda har bir axborot chegara bilmaslik xususiyatiga ega ekan, ongi va dunyoqarashi endigina shakllanayotgan yosh avlodning ma'naviy olami daxlsizligini asrash ko'pchilikni o'ylantirishi darkor. Internetni cheklab qo'yishi yoki axborot olishni taqiqlash bilan muammo hal bo'lmaydi. Hayotni ham ommaviy axborot vositalarsiz tasavvur qilish qiyin bo'lgan hozirgi sharoitda internet yoshlar uchun asosiy axborot manbaiga aylanmogda.

Ammo G'arb madaniyatiga taalluqli ba'zi ko'rsatuv va saytlar borki, ular mutloqo tarbiyaga ziddir. Bunday axborotlar yoshlarimiz xulqi va dunyoqarashiga salbiy ta'sir qilishi aniq. Ayni o'rinda yana bir fikrni aytib o'tishimiz joiz. 'Olim jahon' seriallar bilan to'lib toshgani bizning-cha, ijobiy hol emas. Chunki yoshlar asosiy vaqtini shu seriallarni ko'rishga sarflashi ta'lim sifatiga ta'sir qilmay qolmaydi. Darvoqe, gazeta va jurnallar sahifalarida chop etilayotgan axborot hamda ma'lumotlarning mazmunan sayozligi ham yoshlarimiz tafakkuriga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

XXI asrda boshida hayot suratlarning beqiyos darajada tezlashuvi, axborot oqimining kuchayishi oqibatida avtoritet nufuz masalasi ham yangicha ma'no kasb etayotir. Ba'zi yoshlar o'zining bilim olish va hayotga munosabatini belgilashda ota-ona, ustoz-murabbiyni emas, OAV hamda internetni avtoritet sifatida e'tirof etishi, ulardagi axborot va ma'lumotlarni mutlaq chin dep ishonishi tashvishlanarli holdir.

Tajribasi kam bo'lgan yoshlarning hayotiy tushuncha va tasavvurlarini, asosan, OAV hamda internet shakllantirmoqda. Bu esa ta'lim-tarbiya muassasalarining ish faoliyatini qiyinlashtirib qo'ymoqda. Axborotning katta oqimi sharoitida inson o'zini erkin his eta olishi uchun axborot madaniyatiga ega bo'lishi kerak. Bu o'rinda axborot madaniyati deyilganda, ta'lim, ilmiy bilish va faoliyatning boshqa turlari davomida yuzaga keladigan axborotga bo'lgan ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bilimlar o'quv va ko'nikmalarning tizimlashtirilgan yig'indisi tushuniladi.

Yosh avlodning ma'naviy olamini buzg'unchi ta'sirlardan asrash uchun ta'lim-tarbiya jarayonida qanday tamoyillarga asoslanish va qanday jihatlarga e'tibor qaratish kerak, degan masala faylasuflar, gumanitar fan olimlarining diqqat markazida turibdi. Fikrimizcha, yoshlarning tafakkur tarbiyasiga ko'proq e'tibor, ularni boy o'tmishimiz va milliy an'analarimiz ruhida tarbiyalashga qaratish, o'sib kelayotgan avlod ma'naviy olamining daxlsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Chunki davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, "...qayerda yuksak aql-idrok va tafakkur hukmron bo'lsa, o'sha yerda ma'naviyat qudratli kuchga aylanadi".[5].

Yoshlarning axborot oqumiga munosabatini shakllanish aql-idrok, tafakkur tarbiyasining bir yo'nalishidir. Ota-onalar, ustoz va murabbiylar ta'lim-tarbiya berish jarayonida yoshlarga fikr va bilib o'rtasidagi farqni tushuntirishi, fikrlarni o'zaro taqqoslashga, turlarga ajratishga o'rgatishi lozim.

Axborot madaniyatini shakllantirish masalasi jamiyat rivoji bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli U mamlakat miqyosida ijtimoiy ahamiyatga molik masaladir. Shu sababli, axborotlashgan jamiyat shakllanishi sharoitida axborotlashtirish jarayonining barcha sohada oid jinoyatlarni o'rganish alohida ahamiyat kasb etmoqda.

XULOSA

Hukumatimiz tomonidan qabul qilingan strategik ahamiyatga ega normativ-huquqiy hujjatlar quruq raqamlardan yoki asossiz dasturlardan iborat emas. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida belgilangan har bir yo'nalish va vazifalarning moliyaviy manbalari hal etilib, shu kunlarda ularning ijrosi ta'minlanishi aniq belgilangan. Belgilangan vazifalar yanada samarali bo'lishi uchun esa Davlat rahbari tomonidan ta'kidlaganidek, vaqtni – imkoniyatga, imkoniyatni – yutuqqa, yutuqni

taraqqiyot poydevoriga aylantirishimiz kerak. Zero, yagona maqsadimiz Vatanimizni kuchli huquqiy davlat va farovon fuqarolik jamiyatiga aylantirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoev Sh.M. Oliy Majlisga Murojaatnomasi // Xalq so‘zi. № 276. 30.12.2020.
2. Sh.M.Mirziyoev. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. Toshkent - O‘zbekiston, 2019 y.
3. Karimov I.A.. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. T., Ma’naviyat. 2008.
4. Prezident Shavkat Mirziyoevning 2016 yil 7 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinganining 24 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruzasi.
5. Jahongirov Burxon Bo‘ronovich. O‘zbekistonda ilm-fan holati, taraqqiyot yo‘nalishlari (1980-2010 yillar). Monografiya. “Qaqnus media” nashriyoti, Toshkent. 2020. -b.584.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. - b.35.

ФОРМИРОВАНИЕ ЖАНРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аташикова Нилуфар Анарматовна

Ташкентский Университет Информационных Технологий имени ал-Харезми, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам

Доцент Кафедры Иностранных Языков

E-mail: atashikova79@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье автор рассматривает формирование жанровой компетентности студентов-экономистов к обучению профессионально-ориентированному английскому языку, который может быть эффективным для развития их коммуникативных навыков в экономической сфере. Жанровая компетентность относится к способности использовать языковые и жанровые особенности конкретных коммуникационных ситуаций или жанров, характерных для профессиональной деятельности.

Ключевые слова: *английский язык, жанровая компетентность, жанровая грамотность, жанровые особенности, профессиональная деятельность.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada muallif iqtisodchi talabalarga kasbga yo'naltirilgan ingliz tilini o'qitishda janr kompetentligini shakllantirish, ularning iqtisodiyot sohasidagi kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali natija berishini ko'rib chiqadi. Janr kompetentligini kasbiy faoliyatga xos bo'lgan aniq kommunikativ vaziyatlarda, janrlarning lingvistik va janr xususiyatlarini qo'llay olishinila'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *ingliz tili, janr kompetentligi, janr savodxonligi, janr xususiyatlari, kasbiy faoliyat.*

ABSTRACT

In the article the author considers the formation of genre competency of students-economists in teaching professionally oriented English, which can be effective for the development of their communication skills in the economic sphere. Genre competency refers to the ability to use linguistic and genre features of specific communication situations of professional activity.

Keywords: *English language, genre competency, genre literacy, genre features, professional activity.*

ВВЕДЕНИЕ

Жанровый подход в преподавании иностранного языка для специальных целей будущим выпускникам экономических вузов обеспечивает решение таких важных вопросов, как «содержание обучения текстовой деятельности в жанрово-стилевом аспекте», развитие профессиональной речи в жанровом аспекте, «пути и средства расширения жанрово-стилевого репертуара будущего специалиста». [5]

Формирование жанровой компетентности у студентов-экономистов при обучении профессионально-ориентированному английскому языку может быть эффективным для развития их коммуникативных навыков в экономической сфере. Жанровая компетентность относится к способности использовать языковые и жанровые особенности конкретных коммуникационных ситуаций или жанров, характерных для профессиональной деятельности.

При изучении английского языка как языка специальности студенты должны научиться работать с устными и письменными дискурсами экономических жанров наиболее распространенных в экономической сфере и представлены в тексте данного исследования на Рисунке 1.5. Это позволит им самостоятельно и в дальнейшем самообразовании понимать специфику организации информации, тематические, семантические и словообразовательные особенности технического вокабуляра, значение грамматических конструкций, роль пунктуации, произношения и интонации, используемых в профессионально-ориентированных дискурсах разных экономических жанров. При формировании иноязычной профессионально-ориентированной коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов важное значение имеет отбор учебных материалов и организация процесса обучения. Материалы должны соответствовать жанровой специфике и дискурсивным особенностям языка специальности, а процесс обучения должен быть насыщен образовательными технологиями, дающими возможность использовать английский язык в квазипрофессиональной учебной деятельности.

Так как внимание нашего исследования преимущественно сосредоточено на разработке методики формирования жанровой компетентности при обучении английскому языку как языку специальности, то необходимо рассмотреть уже существующие концепции и опыт, представленный в научных трудах.

Следует начать с чтения и письма, которые считаются наиболее важными видами речевой деятельности в направлении английский язык для специальных целей и рассмотреть их возможности для формирования жанровой

компетентности. Чтение относится к рецептивным видам речевой деятельности, входит в сферу коммуникативно-общественной деятельности людей и обеспечивает в ней письменную форму общения. [6]

Жанровый подход можно определить как обучение учащихся чтению и письму с использованием текстов разных жанров в контексте ESP.

В данном исследовании акцент делается на чтении; следовательно, педагогика рассматривает чтение как «процесс, управляемый через взаимодействие, как средство приобретения контроля над жанрами, с маргинальным по отношению к центральной цели обучения оценивания письма». В настоящее время в лингводидактике выделяют следующие подходы к обучению письму:

1. Подход, *ориентированный на продукт* текстовой деятельности или традиционный (text-based / traditional approach или product-oriented approach / writing. Используется в методике преподавания родного и иностранного языка и основывается на данных о специфике письменной коммуникации, проявляющихся в тексте. Текст выступает в качестве образца для анализа и подражания, работа по созданию собственного текста ведется по принципу уменьшения опоры на образец. Алгоритм действий включает следующие этапы: 1) чтение и анализ отрывков разных жанров, проведение их смыслового, композиционного, языкового и стилистического анализа; 2) построение высказываний по аналогии, с использованием структурных единиц из текста-образца; 3) написание собственного текста. При этом редактирование работ на предмет соответствия требованиям языковой, композиционной и стилистической правильности выполняется преподавателем. К преимуществам данного подхода относят возможности для обучающихся получить представление о структурной организации текста, его связности и целостности, формирование навыков написания текста по аналогии. К недостаткам относят отсутствие учета экстралингвистических факторов (обусловленность ситуацией общения, мотивы и цели автора и адресата, параметры социокультурного контекста), а также ограничение свободы творчества ориентацией на образец.

2. Подход, *ориентированный на процесс*, или процессуальный подход (process oriented approach / writing. При таком подходе содержанием обучения является сам процесс письма как сложный, творческий процесс речепорождения, а целью обучения – формирование навыков и умений оформлять мысль в целостное, связное сообщение. Условно при реализации данного подхода выделяют три этапа в работе с обучающимися:

1. Pre-writing (разработка темы, отбор средств и способов выражения мысли, установление семантических связей на уровне словосочетания и предложения).

2. Writing (написание текста, структура которого соответствует канонам риторики и композиции).

3. Revising (редактирование написанного с возможным участием учителя, с возвратом к предыдущим этапам работы), сопоставление готового письменного текста с замыслом).

Преимущества процессуального подхода: его нацеленность на овладение сложным, многоэтапным, процессом создания текста и направленность на развитие индивидуального и творческого письма. Недостатки: игнорирование норм построения письменного текста, его стилистических, жанровых, языковых особенностей, что объясняется разработкой подхода с учетом создания письменного сообщения носителями языка, но не изучающими иностранный язык. [7]

3. Подход, *ориентированный на жанр* или жанровый подход (genre approach).

Предметом обучения при жанровом подходе становятся типы (жанры) письменных сообщений с различной коммуникативной направленностью, структурой, языковым оформлением, обусловленными контекстом социальной культуры и конкретной ситуацией коммуникации. В рамках жанрового подхода, в центре внимания обучающихся – знакомство со структурой и назначением разных жанров, понимание жанров в качестве социально-значимых единиц, усвоение стратегиями их создания.

В соответствии с жанровым подходом зарубежных методистов при обучении чтению на английском языке в рамках ESP при создании того или иного произведения важна не только языковая или лингвистическая составляющая, проявляющаяся в выборе языковых средств, но и «социальный контекст» в котором он создается. На выбор жанровой разновидности влияет, в первую очередь, назначение или функция, которую этот жанр выполняет. Кроме того, жанр обусловлен предметностью (содержанием), взаимоотношениями между автором и аудиторией и организационной структурой, то есть при создании жанра важен учет адресата. При обучении чтению жанровый подход предполагает следующие этапы:

1) моделирование жанра, когда обучающимся представлен текст-образец для анализа;

2) разработка текста жанра в совместной деятельности обучающегося и преподавателя; работа по отбору языковых форм, соответствующих жанровой разновидности;

3) самостоятельная работа обучающегося по написанию текста определенного жанра. [8]

Для создания алгоритма формирования жанровой компетентности при обучении английскому языку студентов - будущих экономистов используем методологию И.А. Сотовой, которая за основу в жанрово-ориентированном подходе берет два понятия «жанровая грамотность» и «жанровая компетентность». [3]

Жанровая грамотность и жанровая компетентность представляют собой своеобразные этапы освоения речевых жанров. Жанровая грамотность – это способность языковой личности воспринимать и правильно использовать тексты\высказывания определенного круга жанров, осознанием норм, правил сценариев речевого поведения в типичных ситуациях общения.

Жанровая компетентность связана с переходом на более глубокий уровень осознания жанрового аспекта речевой деятельности и представляет собой способность языковой личности сознательно прогнозировать жанровую организацию речи, понимать и порождать тексты\высказывания разной жанровой природы в зависимости от ситуации общения, управлять ситуацией общения.[4]

В разработке собственной методики формирования жанровой компетентности мы будем учитывать очередность сначала работа над «жанровой грамотностью», приведет к «жанровой компетентности».

В методике ESP представлен разнообразный опыт формирования жанровой компетентности. Так, например, Сиднейская научно-методическая школа, занимающаяся проблемами жанрового подхода в ESP предлагает, так называемый способ «деконструкции» аутентичного текста при котором студенты становятся «исследователями языка и «зная, что для каждого жанра характерны особые содержание, структура, стиль, отношения между автором и адресатом, риторические стратегии и умения вычленять речевые модели, студенты могут быть более самостоятельными в создании текстов разных жанров.» В данной методике выделяются три этапа: 1) деконструкция - проводится жанровый и дискурсивный анализ аутентичного текста, используются упражнения: на исправление жанровых или дискурсивных ошибок; на восстановление фрагментов текста; на расстановку фрагментов

текста в правильном порядке с учетом норм жанра; 2) совместное продуцирование; 3) самостоятельное продуцирование. [10]

Если вернуться к пошаговости формирования жанровой компетенции, то понятно, что 1 и 2 этапы в методике «деконструкции» важны для формирования «жанровой грамотности», а 3 этап уже для формирования «жанровой компетенции».

Следующий опыт формирования жанровой компетенции, который для нас считается интересным и полезным – это концепция жанра С. Ясуда, используемая для написания писем. Его методика основывается на фокусировании внимания студентов на следующих жанровых компонентах: 1) причина и цель письма, информация, содержащаяся в письме; 2) статус и роли автора и адресата; 3) структура письма, используемые конструкции. При таком подходе у студентов создается ассоциативный фрейм для написания писем, который будет заполняться содержанием в соответствии с коммуникативной целью.

Многие ученые сходятся во мнении, что при обучении английскому языку для специальных целей важно охватывать как можно больше жанров, проводить сравнительный анализ смежных жанров для выявления лингвистических и экстралингвистических сходств и различий, что бесспорно будет влиять на качество формирования жанровой компетентности.

Таким образом, изучив имеющийся опыт мы можем предложить алгоритм формирования жанровой компетентности.

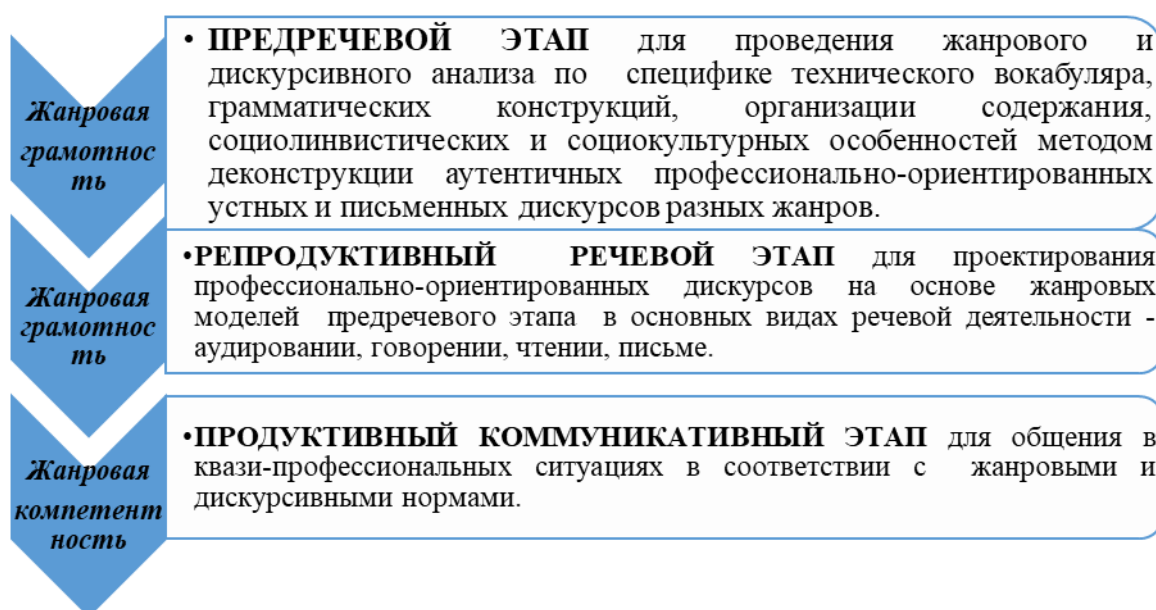

Рис. 1. Алгоритм формирования жанровой компетентности студентов при изучении английского языка как языка специальности

Таким образом, формирование жанровой компетентности в направлении английский язык для специальных целей заключается в поэтапном процессе изучения, репродуцирования и продуцирования жанровых и дискурсивных особенностей аутентичных профессионально-ориентированных устных и письменных текстов вне зависимости от сферы деятельности. Процедура качественного проведения жанрового и дискурсивного анализа является основополагающим фактором овладения профессиональными жанрами. Отбор учебного материала должен коррелироваться с учебным планом неязыкового вуза, особенно с предметами по специальности. Жанровая компетентность позволит студентам будущим специалистам эффективно достигать цели коммуникации в профессионально-ориентированных ситуациях не только за счет знания лингвистических, социолингвистических и социокультурных особенностей языка специальности, но и за счет формирования необходимых личностных профессиональных характеристик, вырабатываемых в квази-профессиональных ситуациях, интегрированных в процесс обучения английскому языку.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Колесникова, Н. И. Лингводидактическая концепция формирования жанровой компетенции учащихся в системе непрерывного языкового образования: монография / Н. И. Колесникова. – Новосибирск: Изд-во НГТУ. – М.: Флинта; Наука, 2009. – С. 408.
2. Никульшина, Н. Л. Аспекты обучения иноязычной научной письменной речи в высшей школе: монография / Н. Л. Никульшина, Т. В. Мордовина. – Тамбов: Изд-во ФГБОУ ВПО «ТГТУ», 2014. – С. 160.
3. Сотова И.А. Жанрово-ориентированный подход, жанровая грамотность и жанровая компетентность как категории лингводидактики. Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2017, 15 (4), –С. 433.
4. Сотова И.А. Жанрово-ориентированный подход, жанровая грамотность и жанровая компетентность как категории лингводидактики. Вестник РУДН. Серия: Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2017, 15 (4), –С. 434.
5. Федорова М. А. Жанровый подход к развитию культуры научной речи / М. А. Федорова // Омский научный вестник, 2014, №3 (129), – С. 101-104.
6. Шевякова А. Методики обучения чтению: что лучше? <https://home-school-ng.livejournal.com/35228.html>

7. Bhatia, V. K. A genre-based approach to ESP materials. *World Englishes*, Vol.10, No. 2, 1991, –Pp. 153–166.
8. Zagirovna, S. E., Anarmatovna, A. N., Alimbayevna, A. S., Sharofdinovna, N. N., Irisovna, A. S., & Makhmudovna, N. N. (2022). FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN PROFESSIONALLY ORIENTED UNIVERSITY EDUCATION. *Journal of Positive School Psychology*, 8962-8974.
9. Anarmatovna, A. N. (2019, November). Professional Competence of A Foreign Language Teacher in A Technical University. In *2019 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT)* (pp. 1-4). IEEE.
10. Anarmatovna, A. N. ANALYSIS OF APPROACHES TO STUDYING THE GENRE OF ENGLISH ECONOMIC DISCOURSE.
11. Anarmatovna, A. N. (2017). Advantages of learning English by mobile devices. *Мол. учёный. Казань: Мол. Учёный*, (20), 154.
12. Аташикова, Нилуфар Анарматовна (2023). ПРОБЛЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ ВО ВРЕМЯ ДЕЛОВЫХ ПЕРЕГОВОРОВ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3 (3), 50-54.
13. Аташикова , Н. . (2023). Роль профессионально- коммуникативной компетентности иностранного языка в интеграционном процессе формирования языковой личности специалиста. *Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире*, 1(2), 35–37. <https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp35-37>
14. Нилуфар Анарматовна Аташикова. Жанровый подход к обучению английскому языку как языку специальности (экономической специальности)... *vol. 5 no. 2 (2025): Ilm fan xabarnomasi*.

TURLI SUG'ORISH REJIMINI TUPROQDAGI TUZ REJIMIGA TA'SIRINI TAJRIBALAR ORQALI O'RGANISH

X.Dj. Ismailova

Qarshi davlat texnika universiteti, professor

ANNOTATSIYA

Tadqiqotning maqsadi turli tajriba uchastkalarida sug'orishning tuproqning tuz rejimiga ta'sirini o'rganishdan iborat. Yuqori texnologik sifatli paxta tolasini olish tuproqning tuz rejimi bilan chambarchas bog'liq, chunki tuproqda oson eriydigan tuzlarning ortiqcha miqdori paxta hosilining pasayishiga olib keladi.

Tayanch so'zlar: *tuproq, g'o'za, sug'orish rejimi, sho'rlanish, mexanik tarkib, minerallashuv, hosildorlik.*

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является изучение влияния орошения на солевой режим почвы на различных опытных участках. Производство высокотехнологичного хлопкового волокна тесно связано с соевым режимом почвы, поскольку избыток растворимых солей в почве приводит к снижению урожайности хлопка.

Ключевые слова: *почва, хлопок, режим орошения, засоление, механический состав, минерализация, продуктивность.*

ABSTRACT

The aim of the study is to investigate the effect of irrigation on the salt regime of the soil in various experimental areas. The production of high-tech cotton fiber is closely linked to the salt regime of the soil, because excess soluble salts in the soil leads to a decrease in cotton yield.

Key words: *soil, cotton, irrigation regime, salinity, mechanical composition, mineralization, productivity.*

KIRISH

O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, tuproqlarning sho'r rejimining o'zgarishiga g'o'zaning sug'orish rejimi sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Aniqlanishicha, Qarshi dashtining sho'rlanish darajasi past bo'lgan sug'oriladigan yerlarida paxta yetishtirishda har yili majburiy agrotexnik amaliyot sifatida me'yori 1200...1500 m³/ga bo'lgan ekin oldidan zahira profilaktik sug'orishdan foydalanish lozim.

Bu sug'orishlar natijasida erishilayotgan tuproqni sho'rsizlantirish samarasini nozik tolali g'o'zaning vegetatsiya davrida optimal sug'orish rejimlarini intensiv texnologiyadan foydalangan holda boshqa agrotexnik tadbirlar bilan birgalikda qo'llash orqali mustahkamlash zarur. Bunday o'zaro bog'liq bo'lgan agromeliorativ

tadbirlarni amalga oshirishda suvda eruvchan tuzlarni quyi, ko'proq sho'rlangan qatlamlardan yuqori qatlamlarga ko'chirish jarayonini maksimal darajada oldini olish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

METODOLOGIYA

Qarshi dashtining tuproq-iqlim sharoitida texnologik tola sifati yuqori bo'lgan nozik tolali paxtadan yuqori hosil olish tuproqning tuz rejimi bilan chambarchas bog'liq, chunki tuproqlarda oson eriydigan tuzlarning ortiqcha bo'lishi qishloq xo'jaligi ekinlari, xususan, paxta hosilining pasayishiga olib keladi.

Bu nafaqat tuzlarning toksik ta'siri, balki tuproq eritmasi konsentratsiyasining oshishi, uning osmotik bosimining oshishi bilan ham bog'liq. Natijada ildiz tuklarining so'rish quvvati pasayadi, ular tuproqdan kerakli suvdan foydalana olmaydi, bu esa o'simliklarning suv rejimining buzilishiga, ayrim hollarda esa ularning to'liq nobud bo'lishiga olib keladi [5]. Tadqiqot jarayonida matematik tizim tahlili va matematik statistika, qiyosiy taqqoslash va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Tajriba uchastkalari tuproqlarini sho'rlanish darajasiga ko'ra xarakterlash uchun ulardagi tuzlarning dastlabki miqdori o'rganildi (1-jadval). Olingan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, 1-maydon tuprog'i mexanik tarkibi og'irroq va minerallashgan (6...10 g/l zich qoldiq) yer osti suvlari yaqin (1,5...2,0 m) bo'lganligi uchun nisbatan sho'rlangan, 2-bo'limga qaraganda, 1-bo'limda yuqori metr qatlamida 0,496% qattiq qoldiq va 0,0048% xlorid ioni mavjud. Bir metrli qatlam ostidagi tuproq qatlamida undan ham ko'proq tuzlar bor edi: 0,725% gacha quruq qoldiq va 0,063% xlor ioni.

1-jadval

Tajribalar olib borilayotgan uchastkalarda tuproq tarkibidagi suvda eruvchan tuzlar miqdori (%)

Qatlam, sm	Qattiq qoldiq, %	Ishqoriylik %	Xlor-ion, %	Sulfat kislotasi qoldigi %
1-tajriba dalasi				
0-20	0,654	0,037	0,028	0,378
20-40	0,876	0,032	0,053	0,513
40-60	0,470	0,038	0,046	0,143
60-80	0,473	0,039	0,057	0,237
80-100	0,477	0,038	0,048	0,260
0-100	0,496	0,037	0,048	0,296
100-200	0,725	0,025	0,063	0,402
0-200	0,610	0,031	0,054	0,349
2 –tajriba dalasi				

0-20	0,120	0,034	0,012	0,056
20-40	0,108	0,037	0,018	0,039
40-60	0,122	0,029	0,033	0,034
60-80	0,140	0,029	0,033	0,042
80-100	0,116	0,032	0,014	0,048
0-100	0,121	0,032	0,025	0,043
100-200	0,500	0,019	0,024	0,295
200-300	0,171	0,023	0,015	0,073
0-200	0,315	0,026	0,024	0,169
0-300	0,264	0,037	0,022	0,205

2-uchastka tuprog'ida tuz to'planishi boshqacha ko'rinadi, bu erda tuproqning yuqori 0-100 sm va pastki 200-300 sm qatlamlarida kichik tuz miqdori - mos ravishda 0,121 va 0,171% qattiq qoldiq va 0,025% va 0,015% xlorid. Aeratsiya zonasining o'rta qismida 100-200 sm qatlamda nisbatan ko'proq tuz to'planishi qayd etilgan, tuzlarning umumiy miqdori 0,5% gacha oshadi.

Binobarin, dastlabki tuz miqdoridan kelib chiqqan holda, 1-uchastka tuprog'i biroz sho'rlanishga duchor bo'ladi. 2-bo'limda yuqori 0-100 sm va pastki 200-300 sm qatlamlari amalda sho'rlanmagan, uning o'rta qismi (100-200 sm) biroz sho'rlangan. Tajriba uchastkalari tuproqlari sho'rlanishning xlorid-sulfat tipiga mansub. Tuzlarda sulfatlar ustunlik qiladi, ular quruq qoldiqning yarmidan ko'pini tashkil qiladi.

2-uchastka tuprog'ida sulfat anionlari 4,8-8,1 marta, 2-uchastkada 1,8-5,0 martadan oshdi. 1-uchastkadagi tuproq biroz sho'rlangan bo'lgani uchun 2-uchastkada u chuqurroq (100-200 sm) qatlamda sho'rlanishga uchraydi, qulay sharoitlar yaratilganda suvda eruvchan tuzlar tuproqning yuqori qatlamlariga osonlik bilan o'tib, g'o'zaning normal o'sishi va rivojlanishiga xavf tug'diradi.

Uch yillik tadqiqotlarimiz natijalari shuni ko'rsatdiki, tajriba uchastkalarida tuproqning sho'r rejimini o'zgartirishda nozik tolali g'o'zaning turli sug'orish rejimlari ma'lum rol o'ynagan.

Er osti suvlari sathi 1,5-2,0 m bo'lgan uchastkada o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, sug'orish rejimlari ta'sirida tuproqlarning sho'rlanish rejimida sezgir o'zgarishlar sodir bo'ladi.

MUHOKAMA

Shunday qilib, sug'orishdan oldingi tuproq namligi rejimi 70-70-65% HB (2-variant) bo'lgan tajribalarda 0-60 sm qatlamdagi qattiq qoldiqning miqdori bahordan kuzgacha 1,153 dan 1,121% gacha kamaydi, 60-100 sm5 qatlamda 110-10,2% gacha ko'tarildi 1,019 dan 1,240% gacha. Ammo vegetatsiya oxirida xlor ionining miqdori 0-60 sm qatlamda 0,027 dan 0,096% gacha, 0-100 sm qatlamda 0,028 dan 0,075 gacha, 100-200 sm qatlamda 0,029 dan 0,062% gacha oshadi.

1-variantda, sug'orishdan oldingi tuproq namlik rejimi 60-70-65% HB bo'lsa, bahordan kuzgacha tuproqdagi tuz miqdori sezilarli darajada oshadi. Xuddi shu manzara 3 va 4-variantlarda ham kuzatiladi. Demak, vegetatsiya boshida 0-60 sm qatlamda 1,153% qattiq qoldiq bo'lsa, kuzga kelib u 3-variantda – 1,27% va 4-variantda – 1,261% aniqlangan. Lekin chuqurroq tuproq qatlamlarida (100-200 sm) tuz miqdori I variantga (1,328%) nisbatan kamroq (1,227-1,262%). Olingan ma'lumotlarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, tuproqlarning eng qulay meliorativ rejimi sug'orishdan oldingi tuproq namlik rejimi 2-3 variantlarda 70-70-65 va 70-75-65% namlik kuzatildi.

Yuqori 0-100 sm qatlamlari deyarli sho'rlanmagan chuqur er osti suvlari bo'lgan uchastkada tuproqning tuz rejimi to'g'risidagi ma'lumotlar uch yillik ma'lumotlarda ko'rsatilgan sharoitlarda jadvalda keltirilgan. 0-100 sm qatlamdagi tuz miqdori ham quruq qoldiq, ham xlor ioni jihatidan bahordan kuzgacha turli sug'orish rejimlarida sezilarli darajada o'zgarmaydi va barqaror holatda saqlanadi.

Tuz rejimining sezilarli o'zgarishi 100-200 sm qatlamda sodir bo'ladi, bu erda tuproq avvalgi qatlamga qaraganda ancha sho'rlangan. Bu erda, barcha tadqiqotlar yillarida, barcha tuproq namligi sharoitida, tuzlarning pastki qatlamlarga harakatlanishi qayd etilgan, ya'ni. suvda eruvchan tuzlar yuviladi.

Tuzlarning o'zgarishini turli sug'orish rejimlari sharoitida ko'rib chiqsak, sug'orishdan oldingi namligi 70-75-65% va 75-75-65% HB bo'lgan variantlar 100-200 sm qatlamni tuzsizlantirishda samaraliroq bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Tuzsizlantirish 60-70-65 HB namlik darajasida yomonlashadi. 70-70-65% HB namlik darajasida g'o'za sug'orilgan 2-variant oraliq o'rinni egalladi.

Profilaktik sug'orishning tuzsizlantiruvchi ta'sirini ehtiyotkorlik bilan o'tkazilgan vegetativ sug'orish bilan kuchaytirilishi kerak. Tajriba uchastkalarimizda har yili g'o'za ekishga yaqinroq, 1200-1500 m³/ga hisobidan erta bahorgi zahira profilaktik sug'orish ishlari olib borildi. Agar er osti suvlari chuqur joylashgan joyda tuproq murakkab ekanligini hisobga olsak, haydaladigan qatlam bundan mustasno, engil qumloqdan, bo'shashgan tuzilishga ega, shu sababli yuqoridan pastga tomon u yumshoqligi sababli yaxshi suv o'tkazuvchanligiga ega bo'ladi, unda bunday profilaktik sug'orish normalari bilan tuproqni 2 m chuqurlikda tuzsizlantirishga erishish mumkin. Tabiiyki, bunga qator oralariga sifatli ishlov berish, o'simliklarni o'z vaqtida oziqlantirish, begona o'tlarga qarshi kurashish va boshqa turdagi qishloq xo'jaligi tadbirlari bilan birgalikda hisoblangan qatlam yetishmasligi uchun me'yorlarga muvofiq amalga oshirilgan vegetativ sug'orish yordam berdi. Bunday o'zaro bog'langan agromeliorativ tadbirlarni amalga oshirish orqali suvda eruvchan tuzlarning quyi, ko'proq sho'rlangan qatlamlardan yuqori qatlamlarga o'tish

jarayonini maksimal darajada oldini olish uchun shart-sharoitlar yaratiladi. Buning yordamida fermerlar butun vegetatsiya davrida tuproqning yuqori qatlamlarini eng qulay meliorativ holatda saqlashni ta'minlay oladilar.

XULOSA

Ko'p yillik tadqiqotlarimizning natijalari asosida sizob suvlarining yotish chuqurligi 1,5-2,0 m va 3,5 -4,0 m bo'lgan och tusli bo'z tuproqlar sharoitida ilk marotaba ingichka tolali g'o'zaning o'sishi, rivojlanishi va erta pishar mo'l hosil yetishtirishni, shuningdek yerlarning meliorativ holatini barqaror holatda saqlab turishni ta'min etadigan sug'orishning optimal muddatlari, soni va me'yorlari ishlab chiqildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. H. D. Ismoilova , G. E. Eshdavlatova. The influence of irrigation regimes on cotton productivity. BIO Web of Conferences. 2023.
2. Gulrukh Eshdavlatova, Khalavat Ismailova, Oktyabr Rakhimov. Application of Strengthening Compositions in Floral Printing on Mixed Fiber. Web of Conferences. 2024.
3. H. D. Ismoilova , G. E. Eshdavlatova. Analysis of soil composition in experimental areas where scientific research is conducted. E3S Web of Conferences. -1, 2024-yil. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202453901022>.
4. Азимова З. Влияние условий внешней среды хлопкового поля на развитие и плодоношение хлопчатника. Сб. научных работ аспирантов УзНИХИ, вып.3, Ташкент, 1962.
5. Ismoilova H.Dj. Go'zaning sug'orish rejimining hosildorlikka ta'siri. Toshkent – 2020yil.
6. S.Shaxobov , Ismoilova H.Dj. Qarshi dashtida g'o'zaning sug'orish rejimi. Toshkent -2010yil.
7. Аверьянов А.П. К вопросу определения поливной нормы. Москва, «Почвоведение», № 9, 1968.
8. Автономов А.А., Сафаров Е.Ш. Испытание способов полива хлопчатника через борозду и через полосы в Голодной степи. Тр. Центральной опытно-мелиоративной станции, вып. I, Ташкент, 1961.
9. Агапова М.И. Изменения водных свойств хлопчатника под влиянием различных режимов орошения. Сб. научных работ аспирантов Уз НИХИ, вып.4, Ташкент, 1964.

MATEMATIK TA'LIM UZVIYILIGI VA IZCHILLIGINI TA'MINLASHNING ILMIY METODIK ASOSLARI

Qozaqova Karimaxon Mamajonovna

«UNIVERSITY OF ECONOMICS AND PEDAGOGY » NOTM

Maktabgacha ta'lim va boshlang'ich t'lim

kafedrasi asistent o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirda maktabda faoliyat olib borishi uchun matematika fan bo'yicha maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'limda uzviyligi va izchilligini ta'minlashning ilmiy metodik asoslari afzalliklari yoritib berildi xamda mahalliy yoki xalqaro sertifikatga ega bo'lish uchun yordam beradi.

Kalit so'zlar: Maktab, matematika, ta'lim, toifa, fan, talab, faoliyat, sertifikat.

ABSTRACT

In this article, the advantages of the scientific methodical basis of ensuring integrity and consistency in preschool education and elementary education in mathematics for the current functioning of the school have been highlighted, and it will help to obtain a local or international certificate.

Key words: School, mathematics, education, category, science, demand, activity, certificate.

АННОТАЦИЯ

В данной статье выделены преимущества научно-методической основы обеспечения целостности и последовательности в дошкольном образовании и начальном образовании по математике для текущего функционирования школы, что поможет получить местный или международный сертификат.

Ключевые слова: Школа, математика, образование, разряд, наука, потребность, деятельность, сертификат.

KIRISH

Matematika ta'limi o'quvchilarning analitik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Matematik ta'lim uzviyligi va izchilligini ta'minlash, o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, o'quvchilarning bilimlarni bir butun sifatida qabul qilishini osonlashtirish va ularning kelajakdagi ta'lim jarayoniga tayyorgarlikda muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada matematik ta'lim uzviyligi va izchilligini ta'minlashning ilmiy metodik asoslari ko'rib chiqiladi.

Mamlakatimizda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, xalq ta'limi tizimida bo'layotgan o'zgarishlar «Ta'limto'g'risida»gi qonunda hamda «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da ko'rsatib o'tilgandek, har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldiga muhim vazifa qo'yilmoqda. Bu vazifalar boshlang'ich ta'lim uchun xos bo'g'inlami ajratish imkonini beradiki, bu bo'g'inlar xilma-xil o'quv fanlari dasturlarida, o'quv rejalarida, darsliklarda ta'limning joriy etilishi hamda metodik tizimida biror tarmoqni hosil qilishi mumkin.

Boshlang'ich matematika o'qitishning tarbiyaviy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a)O'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish.

b)O'quvchilarda matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishlarni tarbiyalash.Boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi o'quvchilarda mustaqil mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish bilan birga ularda matematikaning qonuniyatlarini o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalashdan iboratdir.Matematika darslarida o'rganiladigan ibora, amal belgilari, tushuncha va ular orasidagi qonuniyatlar o'quvchilarni atroflicha fikrlashga o'rgatadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitishning amaliy maqsadi o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

a)O'quvchilar matematika darsida olgan bilimlarini kundalik hayotda uchraydigan elementar masalalarni yechishga tatbiq qila olishga o'rgatish, o'quvchilarda arifmetik amallar bajarish malakalarini shakllantirish va ularni mustahkamlash uchunmaxsus tuzilgan amaliy masalalarni hal qilishga o'rgatish,

b)Matematika o'qitishda texnik vosita va ko'rgazmali qurollardan foydalanish malakalarini shakllantirish. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarning jadvallar va hisoblash vositalaridan foydalana olish malakalarini tarkib toptirishga qaratilgan.

d) O'quvchilarni mustaqil ravishda matematik bilimlarni egallashga o'rgatish.O'quvchilar imkoni boricha mustaqil ravishda qonuniyat munosabatlarini ochishlari, kuchlari etadigan darajada umumlashtirishlar qilishlari, shuningdek, og'zaki va yozma xulosalar qilishga o'rganishlari kerak.

Boshlang'ich sinflar o'qituvchisining metodik-matematik tayyorgarligi deyilganda biz uni ilmiy dunyoqarash asosida matematika o'qitish metodikasini umumiy pedagogik-psixologik va matematik tayyorgarlik bilan uzviy bog'lanishda tayyorlanishni tushunamiz. Bunday tayyorlanish vazifasiga matematikadan boshlang'ich ta'lim sohasida ma'lum bilim va uquvlarni egallash hamda bolalarni o'qitish orqali tarbiyalashni o'zlashtirishi kiradi.

Maktab ta'limi oldiga tamomila yangi maqsadlarning qo'yilishimatematika o'qitish mazmunining tubdan o'zgarishiga olib kelmoqda. Matematika boshlang'ich kursi mazmunida ham, darslik vaqo'llanmalardan foydalanish metodikasida ham rivojlanish bo'lishini talab qiladi.

Matematika so'zi grekcha "mathema" so'zidan olingan bo'lib,uning ma'nosi "fanlarni bilish" demakdir. Matematika fanining o'rganadigan obyekti fazoviy shakllar va ular orasidagi miqdoriymunosabatlardan iboratdir.Maktab matematika kursining maqsadi o'quvchilarga ularning psixologik xususiyatlarini hisobga oigan holda matematik bilimlar tizimini berishdan iboratdir.

Bu matematik bilimlar tizimi ma'lum usullari (metodika) orqali0' quvchilarga yetkaziladi."Metodika" grekcha so'z bo'lib, "metod" degani "yo'I" ma'nosini anglatadi.

Matematika metodikasi pedagogika fanlari tizimiga kiruvchi pedagogika fanining tarmog'i bo'lib, jamiyat tomonidan qo'yilgano'qitish maqsadlariga muvofiq matematika o'qitish qonuniyatlarini matematika rivojining ma'lum bosqichida tatbiq qiladi. O'qitishda yangi maqsadlarning qo'yilishi matematika o'qitish mazmunining tubdan o'zgarishiga olib keldi.

1. O'quv dasturning integratsiyasi

Matematik ta'lim uzviyligini ta'minlash uchun o'quv dasturlarining integratsiyasi zarur. Har bir o'quv bosqichida o'tilayotgan mavzular bir-biriga bog'langan bo'lishi kerak. Masalan, algebra, geometriya va statistika o'rtasidagi bog'lanish o'quvchilarga matematik tushunchalarni chuqurroq anglash imkonini beradi. O'qituvchilar o'quv materiallarini bir-biriga mos ravishda tanlash orqali o'quvchilarning o'zaro aloqalarni tushunishlarini ta'minlashlari lozim.

2. Aktiv o'qitish metodlari

Matematik ta'limda izchillikni ta'minlash uchun aktiv o'qitish metodlarini qo'llash juda muhimdir. Muammoni hal qilish, loyiha asosida o'qitish va guruhli faoliyatlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. Bu usullar o'quvchilarning matematik tushunchalarni amaliyotda qo'llashlariga yordam beradi va ularning qiziqishini oshiradi. O'qituvchilar turli metodlarni birlashtirish orqali o'quvchilarni yanada samarali o'qitishlari mumkin.

3. Differensiyatsiyalangan yondashuv

Har bir o'quvchining qobiliyati va tayyorgarlik darajasi farqlanadi. Shuning uchun, o'qituvchilar o'quvchilarga individual yondashuvni amalga oshirishlari zarur. O'quvchilar uchun turli darajadagi vazifalar tayyorlash, ularning o'ziga xos ehtiyojlarini inobatga olish, ta'lim jarayonini yanada izchil va samarali qiladi.

differentatsiyalash, o'quvchilarga o'zlarini erkin his qilish va o'z qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

4. Integratsiyalash bilan yondashuv

Matematik ta'limni boshqa fanlar bilan integratsiyalash o'quvchilarning bilimlarini kengaytiradi. Masalan, matematika va fizika, informatika, iqtisodiyot o'rtasidagi bog'lanishlar o'quvchilarga matematik tushunchalarni real hayotda qo'llash imkonini beradi. O'qituvchilar o'quvchilarga turli fanlar o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatish orqali, ularga yanada chuqurroq tushuncha berishi mumkin.

5. O'qituvchilar o'rtasida hamkorlik

Matematik ta'lim uzviyligini ta'minlash uchun o'qituvchilar o'rtasida hamkorlik muhimdir. O'qituvchilar o'zaro tajriba almashishi va bir-birlarining ishlarini qo'llab-quvvatlashi, ta'lim jarayonining uzviyligini ta'minlaydi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga bir xil maqsad va yo'nalishda ta'lim berishga yordam beradi.

6. Baholash va nazorat

O'quvchilarning bilimlarini baholash tizimi matematik ta'lim uzviyligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarni baholash jarayoni doimiy ravishda amalga oshirilishi va o'quvchilarning rivojlanishi kuzatilishi kerak. O'zaro baholash va refleksiya ham muhim omillar bo'lib, o'quvchilarning o'z-o'zini baholash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'lim jarayonida didaktik o'yinlar o'zini chuqurroq va aniqroq tasavvur qilish maqsadida biz o'yin, didaktik topshiriq, o'yintopshiriqlari singari tushuncha laming ta'rifiga va u laming ma'nosini ochib berishga to'xtalib o'tishimiz zarur.

Ta'lim - o'qituvchining bolalarga bilim, ko'nikma va malakalar berishi ning bu bilim, ko'nikma va malakalarni o'quvchilar uqib olishi, egallab olishi va ularni mustahkamlab olishining amaliyjarayonidir.

Ta'lim jarayoni - bolalar xotirasining boyishi, ularning nutqva tafakkurining o'sish jarayonidir; turli xil metod va usullar yordamida sodir bo'ladigan jarayondir.

Q'yin - bolalar ongiga singib ketgan faoliyatdir, ularning bu faoliyati, o'yin turlariga qarab, obyektiv voqelikni, hayotni muayyan darajada o'zida aks ettiradi. O'yin sinfda o'tilgan o'quv faoliyatining ma'lum darajada davomi va mustahkamlanishidir. Tajribadashu narsa isbotlanganki, o'yin kichik yoshdagi o'quvchilarning zarur ehtiyojidir.

Didaktik o'yin - ta'lim beruvchi usul bo'lib, bu usul muayyan ta'limiy maqsadlarga erishuvga, ya'ni o'tilgan o'quv materialini aniqlashga mustahkamlashga va uni chuqurlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Har bir didaktik o'yinni o'tkazishda muayyanmaqsad, masalan, biror harakatni, biror hisoblash usulini, ya'ni ma'lum didaktik topshiriqni mustahkamlash vazifa qilib olinadi.

Masalan, "Dokoncha" o'yiniga qo'yiladigan didaktik topshiriq bolalarning oldingi darslarda tanishgan 5 soni haqidagi tushunchalarini mustahkamlashdan iborat. "Do'koncha" o'yinida ikkinchi o'nlik ichida hisoblash malakalarini mustahkamlashdan iborat bo'lgan didaktik topshiriqlar bajariladi. "Do'koncha" o'yinida o'yinchoqlar "sotib olish" uchun bir necha o'yinchoqlar narxini hisoblab (qo'shib) chiqishga, qancha pul "qaytarib" berish kerakiigi haqida o'ylab ko'rishga ham to'g'ri keladi.

Har bir didaktik o'yinning ham har qanday o'yindagi singari qoidalari bo'ladi. Oyin qoidalariga amal qilinmasa, o'yinning o'yin sifatidagi ahamiyati, binobarin, o'yinning ta'lim-tarbiyaviy va psixologik ahamiyati yo'qoladi. O'yin qoidalari o'yin topshirig'iga kiritiladi. O'yin topshirig'i o'qituvchining bolalarga o'yinning qanday o'ynalishini, kim g'olib chiqqan hisoblanishini va hokazolarni tushuntirish tarzida beradigan topshirig'idir.

"Jimjitlik" o'yinida bolalarga beriladigan topshiriq o'qituvchi ko'rsatgan belgi, misolni "xayol"da yechish va misol natijasini topishdir. O'yin qoidasi - ovoz chiqarmasdan harakat qilishdir. Didaktik material: suratlar, jadvallar, ko'rgazmalar, sanoq jadvallari, abak (sanoq asbobi), o'yinchoqlar, cho'tlar; har bir bolaga beriladigan sanoq materiali: geometrik shakllar, sanoq cho'plar, qo'lda yasalgan buyumlar (qog'oz qayiqcha va shapkacha); geometric shakllar chizilgan jadvallar, kartondan yasalgan shakllar, jadval va chizmalar soling an konvertlar; sanoq materiallari solingan yashiklar; geometrik shakllar qo'yilgan burchak va hokazo.

O'yinlar nomi

Jimjitlik	Kim ketdi (takrorlash)	Qo'shnilaringni top
Shuncha ajratib qo'y!	Nima o'zgardi	Narvoncha
Sanayver!	Tun va kun	Kim bilsa, hisoblashni
Ko'rganni eslab qolish	Nechta ekanligini top	davom ettiraversin
Ketgan kim?	Do'koncha	Tuk-tuk.
Biz kamayib qoldik	Jadvalni qidirib top	

Didaktik o'yinlarning tasnifi va klassifikatsiyasi sanoqqa doir didaktik o'yinlar o'zining mazmuniga ko'ra, umumiy bo'ladi, ya'ni ularni ("Jimjitlik", "Narvoncha", "Eng yaxshi hisobchi" va boshqalarni) butun yil bo'yi turli usullarda o'tkazish mumkin. Ko'pchilik o'yinlarni he ch qanday ko'rsatmali ko'rgazmasiz o'tkazish mumkin. Odatda ulardan darsning boshlanish qismida og'zaki hisoblash o'rnida yoki darsning oxirgi qismida (3-5 minut davomida) mustahkamlovchi vosita sifatida foydalaniladi. "Jimjitlik" (bir necha ko'rinishda), "Hisoblayver!", "Ketgan kim?",

"Biz kamayib qoldik", "Nima o'zgardi?", "Eng yaxshi hisobchi" (bir necha ko'rinishda), "Bir-biriga qaramaqarshi", "Tingla va o'yla!", "Narvoncha" (bir necha usullari), "Zanjircha", "Qo'shish yoki ayirish", "Hisoblashni qaysi son bilan boshlagan bo'lsang, o'sha son bilan tugat!", "Anqayib o'tirma! ", " Kim aniqroq va tezroq!", "Men bir sonni o'ylab qo'ydim", "Topchi, qancha?" va boshqa o'yinlar ana shular jumlasiga kiradi. "Jadvalni qidirib top", "Doiraviy misollar", "Do'koncha", "Qaysi surat bekitildi?", "Ko'rganni eslab qolish diktanti", "Sonli jadvallar", "Qiziqarli kvadratlar" va boshqa ko'rsatmali jadvallar, o'yinchoqlar maketi, ko'rgazmalar, turli buyumlari bo'lgan va maxsus tayyorlangan o'yinlar qatoriga kiradi. Sanoqqa doir o'yinlar bir necha gruppaga bo'linadi.

Birinchi va ikkinchi o'nliklar doirasidagi sonlarni qo'shishni, ayirishni, so'ngra esa ko'paytirish va bo'lishni mustahkamlovchi o'yinlar birinchi gruppaga kiritiladi. Turli usullarda son hosil qilishni mashq qildiruvchi, sonlar o'rtasidagi bog'lanishlarni mustahkamlovchi o'yinlar ikkinchi gruppaga kiritiladi. O'ndan oshirib hisoblash malakalarini mustahkamlovchi o'yinlar uchinchi gruppaga kiritiladi. To'g'ri va teskari sanashni hamda son tarkibini mustahkamlovchi o'yinlar to'rtinchi gruppaga kiritiladi. Ortirish va kamaytirish topshiriqlarini bajarish malakalarini mustahkamlovchi o'yinlar beshinchi gruppaga kiritiladi. Xat-savodga doir o'yinlar o'qish va yozish darslarida o'tkaziladi. Jadvalda keltirilgan o'yinlardan ba'zilari ("Oldin qanday qo'yilganini ko'rib ol va xuddi shunday qilib qo'y!" (ko'rganni eslab qolish diktanti)), "Xuddi shunday qilib joyla!", "Bo'lishlar" ko'rsatmalardan foydalangan holda, qolganlari esa ko'rsatmali materialsiz o'tkaziladi. Xat-savod egallanishi bilan xat-savodga doir o'yinlarni o'tkazish ehtiyoji kamayib boradi.

Fan-texnika va hayotning zamonaviy rivojlanish darajasi maktabgacha ta'lim oldiga o'sib kelayotgan yosh avlodlarga ta'lim-tarbiya berish jarayonini uzluksiz takomillashtirish vazifasini qo'yadi. Psixologlar, pedagoglar va metodistlar tajribali o'qituvchilar bilan birgalikda matonat bilan darsni tashkil etish yo'llari, shakllari hamda uslublarini izlashmoqda, bilim va ko'nikmalar sifatini ko'tarish sharoitlari ishlab chiqilmoqda.

Ta'lim-tarbiya sifatini kuchaytirish talaolarini qo'yayotganda yosh avlod bilan matonatli xizmat qilish muhimdir, maktabgacha ta'lim faqatgina aniq bilimlar hajmini belgilabgina qolmay, balki o'zlashtirilgan bilimlar olingan natijalar asosida bolalarda matematik tushunchalarni rivojlantirishdan iboratdir.

M.A.Danilov, L.V.Zankov va boshqalarning tadqiqotlarida bolaning o'quv faoliyati qulay sharoitda, ulam ing aqliy faoliyatini rivojlantirishning turli vositalardan foydalangan holda kechadi.

Demak, ta'lim uslublari boladagi ijodiy faoliyatni rivojlantirish uchun matematik tushunchalarni shakllantirishga qaratilishi, ishning turli uslublarni mujassamlashtirishi lozimdir. Bolada matematik tushunchalarni shakllantirish masalasiga Yu.M.Kolyagin, Yu.I.Kulyutkin, L.M.Fridman, psixologlar, pedagoglar va u slubchilar K. Duker, J.Piaje, J. Poyalarning mashhur tadqiqotlari katta ahamiyatga ega. Bolalardagi matematik tushunchalarni rivojlan tirishning psixologik tabiatining o'rganilishi, asosiy qismlarining aniqlanishi, tushunchalarni shakllantiruvchi umumiy shartlarini chuqurroq o'rganishga imkon yaratadi.

Bolalarga matematikadan ta'lim berish va maktabgacha ta'limdagi o'quv-tarbiya jarayonin; takom illashtirishning maqsadlaridan biri bu bolalarda matem atik tushunchalarni rivojlantirishdir. Bolalar matematik tushunchalarini rivojlantirish uchun pedagogika, falsafa, mantiq, psixologiya va boshqa bir qator fundamental fanlarda o'rganiladigan xususiyatlar va qonuniyatlam ibilish kerak. Bolalardagi matematik bilim hayotdan ajralm agan holda dunyoni chuqurroq to laroq o'rganishga im kon yaratadi. Bunda bolalarda matematik tushunchalardan oldin mavjud bo'lgan g'oya katta aham iyatga egadir. Har bir yangilikdan oldin g'oya paydo bo'ladi, keyin shu yangilik haqida fikr yuritiladi. Fikr o'z qarorini topishi uchun voqealam i taqqoslaydi, ko'rib chiqadi va ularga asoslanib, kelib chiqqan natijalarni isbotlash uchun umumiy uslubni anglashga va shu natijani umumiy ifodalashga harakat qiladi. Matematik masalalarni yechish jarayoni o'zining mohiyati bo'yicha mustaqil fikrlashni talab qiladi. Matematik tushunchalarni rivojlantirish darajasi turli insonlarda turlicha bo'ladi. Uning shakllanishi doim iy m ashq qilishni talab qiladi. Bu mashqlar oila va maktabgacha ta'limda boshlanadi. Har bir mustaqil yechilgan masala, tuzilgan masala va masalani yechish jarayonida uchragan qiyinchiliklarni mustaqil yengishida matonat shakllanadi, ijodiy qobiliyatlar rivojlanadi.

Ruhshunoslarning fikriga qaraganda, matematik tushunchalam ishakllantirish muammosi murakkab va serqirralidir. O'zining mohiyati bo'yicha har bir fikr ijodiy, past yoki yuqori darajaning mahsulidir. Har bir fikr izlanish va yangilikni yaratish hamda uni ommalashtirishga qaratilgan m ustaqil harakatdan iborat.

Adabiyotlar tahlillari shuni ko'rsatadiki, matematik tushunchalarni rivojlantirish mahsulining yuqori darajadagi yangiligi, unga erishish jarayonining o'ziga xosligi va aqliy rivojlanishga sezilarli ta'sir ko'rsatish bilan ifodalanadi. Ayrim mualliflar bolaning turlicha fikrlashlari ulam ing oldida turgan yangi muammolami mustaqil yechishga, chuqur bilimlarni tez egallashga, qulay imkoniyatga yengil o'tishga undaydi, deb hisoblaydilar. S.L.Rubinshteynning birinchilardan bo'lib umumiy aqliy rivojlanish borasida qilgan izlanishlari maqsadga muvofiqdir. Uruhshunoslikdagi faoliyat toifasini ruhiy izlanishning obykti ham da maqsadi qilib kiritdi va asosladi.

Faoliyat nazariyasi asosida S.L. Rubinshteyn faoliyat tushunchasini subyektdan obyektga o'tish deb kiritadi. S.L. Rubinshteyn faoliyatning ikkinchi bosqichini obyektidan subyektga qarab borgan aloqadan iborat deb hisoblaydi. S.L. Rubinshteynning diqqat markazida, inson faoliyati jarayonida faqatgina o'ziga xos bo'lgan shaxs sifatida o'zining xususiyatlarini namoyon etib qolmay, balki undagi ruhiyatning shakllanishi obyekt bo'lib aniqlanadi, degan mazmun turadi.

„Faoliyat“ „harakat“ tushunchalarining fundamental psixologik tushunchalari A. N. Leontev ishlarida yoritilgan. Faoliyat subyektning bir-biriga boglangan realligining o'zaro ta'sir ko'rsatishi deb bilgan A. N. Leontev, reallikning bola ongida aks ettirilishi „ta'sir“ ning natijasi bo'lay, o'zaro ta'sir, ya'ni bir-biriga duch kelgan jarayonlarning natijasidir, deb hisoblaydi.

A. N. Leontev va S.L. Rubinshteynning o'qitish amaliyotidagi xulosalariga qaraganda, matematik tushunchalarni shakllantirishda faoliyat shakllarining ishlatilishi va ishlatilishi hamda ta'limdagi faoliyat tamoyillarining bir-biriga ketma-ket o'tkazilishi eng foydali va natijali yo'nalishdir. Matematik tushunchalarni rivojlantirishda bo'lgan barcha izlanishlar ikki asosiy yo'nalishda olib borilgan. Birinchi yo'nalishda matematik tushunchalarning o'ziga xos xususiyatlari ta'riflanadi. Shu nuqtai nazardan muammolarni o'rganishga ko'p olimlarning ishlari bag'ishlangan. Ularda bir necha g'oyalar aniq aks ettirilgan:

a) g'oyalardan biri bolalarning amaliy faoliyati bajarilishidagi ayrim belgilar ularning har xil birikmalarini ajratib ko'rsatmoqda, ya'ni amaliy masalalarni mustaqil ravishda tuzmoq, bajarish, ijodiy xarakterdagi masalalarni yechish, aniq va yashirin jarayonlarning funksional bog'lanishini tushungan holda bajarish va hokazo;

b) izlanishlarning ikkinchi guruhi matematik tushunchalarni shakllantirishning xususiyatlarini bilim boyligi va uni o'zlashtirish darajasi orqali izohlashni o'z ichiga oladi;

d) uchinchi matematik tushunchalarni shakllantirishning asosini tarbiyachilarning turli xil (masalan, tushunchalar yig'indisini: qo'shmoq, mulohaza qilmoq, mantiqiy bog'lanishni aniqlamoq, bilmliroq) masalalarni yechishda namoyon bo'lgan umumiy qobiliyatlari bilan bog'laydi.

O'zbekiston Respublikasi inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishini, jamiyatning ma'naviy yangilanishini, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishni, jahon hamjamiyatiga qo'shilishni ta'minlaydigan demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyati qurmoqda. Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning

sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq - atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim shartidir.

Maktab o'quvchilarining bilimi va ko'nikmalarini shakllantirish, ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik ruhida tarbiyalash, o'qituvchi kasbi nufuzini va pedagoglarning sifat tarkibini oshirish, darsliklar va o'quv metodik majmualarni zamon talablari asosida takomillashtirish, xalq ta'limi muassasalarining xalqaro standartlarga javob beradigan zamonaviy modellarini barpo etish maqsadida, shuningdek, 2022 – 2026 - yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasini "Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yiligida amalga oshirishga oid davlat dasturi qabul qilindi.

Quyidagilar 2022 – 2026 - yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturining asosiy yo'nalishlari etib belgilandi:

- maktab ta'limiga ilg'or xalqaro tajribalar asosida ishlab chiqilgan Milliy o'quv dasturini to'laqonli joriy etish hamda mahalliy va xorijiy mualliflar tomonidan yaratilgan zamonaviy darsliklarni amaliyotga kiritish;

- jamiyatda o'qituvchi kasbi nufuzini oshirish, pedagoglar uchun qulay ijtimoiy sharoitlar yaratish va mehnatini munosib rag'batlantirish;

- o'qituvchilarning yoshlarga ta'lim va tarbiya berishdagi mas'uliyatini, doimiy kasbiy rivojlanishdagi talabchanligini oshirish;

- umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun milliy kadrlar zaxirasini shakllantirish, ilg'or maktab direktori va namunali o'qituvchi mezonlarini ishlab chiqish hamda ular asosida rahbar va pedagog kadrlar faoliyatini baholab borish;

- umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, mazkur yo'nalishda uzluksiz monitoring, baholash va prognozlash mexanizmlarini yo'lga qo'yish, bola ta'lim-tarbiyasida oila, ayniqsa, ota-onaning o'rnini oshirish;

- o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ularni kasblarga yo'naltirish tizimini takomillashtirish;

- alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning xalq ta'limi tizimiga integratsiyasini kuchaytirish hamda inklyuziv ta'lim jarayonlarini jadallashtirish;

- umumiy o'rta ta'limda barcha ma'lumot almashinuvi jarayonlarini Xalq ta'limi tizimini boshqarishning yagona dasturiy majmuasi orqali amalga oshirilishini hamda ushbu sohada elektron davlat xizmatlari ko'lamini kengaytirish;

- umumiy o'rta ta'lim muassasalarining navbatlilik koeffitsiyentini optimal darajaga yetkazish, zamonaviy modellar bo'yicha maktablarni qurish, rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash hamda zarur jihozlar bilan ta'minlash.

Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy – tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida mamlakatimizda matematika 2020-yildagi ilm-fanni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilandi. O'tgan davr ichida matematika ilm-fani va ta'limini yangi sifat bosqichiga olib chiqishga qaratilgan qator tizimli ishlar amalga oshirildi:

1. Ilg'or ilmiy markazlarda faoliyat yuritayotgan vatandosh matematik olimlarning taklif qilinishi va xalqaro ilmiy-tadqiqotlar olib borilishi uchun zarur shart-sharoit yaratildi;

2. Xalqaro fan olimpiadalarida g'olib bo'lgan yoshlarimiz va ularning murabbiy ustozlari mehnatini rag'batlantirish tizimi joriy etildi;

3. Oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqotlarning o'zaro integratsiyalashuvini ta'minlash maqsadida talabalar shaharchasida Fanlar akademiyasining V.I. Romanovski nomidagi Matematika institutining (keyingi o'rinlarda — Institut) yangi va zamonaviy binosi barpo etildi. Matematika sohasidagi fundamental tadqiqotlarni moliyalashtirish hajmi bir yarim barobarga oshirildi, budjet mablag'lari hisobidan superkompyuter, zamonaviy texnika va asbob uskunalar xarid qilindi;

4. Ilmiy darajali kadrlarni tayyorlashning birlamchi bosqichi sifatida stajor-tadqiqotlik instituti joriy etildi;

5. Ilm-fan sohasidagi ustuvor muammolarni tezkor bartaraf etish, fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish masalasini Hukumat darajasida belgilash maqsadida O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri raisligida Fan va texnologiyalar bo'yicha respublika kengashi tashkil etildi.

Shu bilan birga, sohada yechimini topmagan qator masalalar matematika sohasidagi ta'lim sifati va ilmiy-tadqiqot samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish zaruratini ko'rsatmoqda.

Jumladan:

- birinchidan, matematika ta'limotining ta'lim olish bosqichlari o'rtasidagi uzviylik to'liq ta'minlanmagan;

- ikkinchidan, umumta'lim maktablarida matematika darsliklari o'quvchilarning yoshiga nisbatan fanni o'zlashtirishni qiyinlashtiruvchi murakkab masalalardan iborat va boshqa fanlarda o'tiladigan mavzular bilan uyg'unlashtirilmagan;

- uchinchidan, matematikaga qiziquvchan, xalqaro olimpiadalar g'oliblari bo'lgan aksariyat iqtidorli yoshlarimiz hududlardan bo'lishiga qaramasdan ularning kelgusi rivojlanishi uchun oliy ta'lim va ilm-fan sohasida zarur shart-sharoit yaratib berilmagan;

- to'rtinchidan, matematika sohasidagi ilmiy-tadqiqotning amaliyot va ishlab chiqarish bilan bog'liqligi zaifligicha saqlanib qolmoqda;

- beshinchidan, sohadagi olimlarning xorijiy ilmiy va ta'lim muassasalari bilan aloqalari milliy matematikani jahon miqyosiga olib chiqish, xalqaro hamjamiyatda nufuzini oshirish uchun yetarli emas.

Ta'limning barcha bosqichlarida matematika fanini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, pedagoglarning samarali mehnatini qo'llab-quvvatlash, ilmiy-tadqiqot ishlarining ko'lamini kengaytirish va amaliy ahamiyatini oshirish, xalqaro hamjamiyat bilan aloqalarni mustahkamlash, shuningdek, 2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida:

Quyidagilar matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish, ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish va ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy qilishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilandi:

- maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, professional, oliy ta'lim tashkilotlari va ilmiy muassasalar o'rtasidagi yaqin hamkorlikni ta'minlovchi yaxlit tizimni shakllantirildi;

- ilg'or xorijiy tajriba asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda ilk matematik tasavvurlarni shakllantirish bo'yicha zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilindi;

- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida matematika fanlarini o'qitish sifatini oshirish, hududlarda matematika faniga ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini rivojlantirish hamda yangi maktablarni tashkil etildi;

- matematika fani bo'yicha kadrlarni, xususan qishloq joylardagi maktablarning kadrlarini tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini rivojlantirish, matematika fani bo'yicha darsliklar va o'quv qo'llanmalarni takomillashtirdi;

- iqtidorli yoshlarni aniqlash hamda ularning matematika fani bo'yicha mahalliy va xalqaro fan olimpiadalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishini hamda sovrinli o'rinlarni egallashini ta'minlandi;

- ta'lim berishning onlayn platformasini yaratish va amaliyotga tatbiq etish, masofadan o'qitish tizimi samaradorligini oshirish, baholash tizimining shaffofligini ta'minlash mexanizmlarini joriy qilindi;

Matematika fanini bilish darajasini baholash bo'yicha milliy sertifikatlashtirish tizimini joriy qilish, oliy ta'limning tegishli yo'nalishlari va mutaxassisliklarida matematika fani bo'yicha mashg'ulotlarni ko'paytirish hamda ta'lim berish sifatini oshirish; matematika sohasidagi ilmiy-tadqiqotlarning ishlab chiqarish bilan uzviy bog'liqligini ta'minlash, amaliy matematikani rivojlantirish va iqtisodiyot tarmoqlaridagi muammolarni modellashtirish asosida matematik yechimlarni ishlab chiqish;

matematika sohasida ta'lim olayotgan va ilmiy-tadqiqotlar bilan shug'ullanayotgan iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, chet eldagi oliy ta'lim muassasalari hamda ilmiy tashkilotlar bilan aloqalarni rivojlantirish;

mamlakatimizning ilmiy va ta'lim tashkilotlarini bosqichma-bosqich jahonning matematika fani bo'yicha yetakchi ilmiy markazlari darajasiga yetkazildi.

XULOSA

Matematik ta'lim uzviyligi va izchilligini ta'minlash o'quvchilarning bilimlarini yanada mustahkamlash, ularning matematik fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ta'lim jarayonini samarali qilish uchun zarurdir. O'qituvchilar turli metodlarni qo'llash, o'quv dasturlarini integratsiyalash va individual yondashuv orqali matematik ta'limni yanada izchil va samarali qilishi mumkin. Bu jarayon, o'quvchilarning kelajakdagi ta'lim olish jarayonida muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o'qitish metodikasi (kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma) – T.: Ilm-Ziyo, 2005, 5-10 betlar
2. Xolmuratova N. (2020). Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ilk matematik tushunchalarni o'qitish metodikasi. Журнал математики и информатики,
3. Jumayev M.E. Matematika o'qitish metodikasidan praktikum - Toshkent.: O'qituvchi, 2004, 5-10 betlar.
4. Jumayev M. Bolalarda matematik tushinchalarni rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. — T.: «Ilm - Ziyo», 2009.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 – 2026 - yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida farmoni. 11.05.2022
6. <http://lex.uz/docs/48401>
7. <https://president.uz/oz/lists/view/5199>

EMOTSIONAL HOLATLARNING FIZIOLOGIK ASOSLARI

Ismoilov Erkin Mengnimurotovich

Termiz muahandislik va agrotexnologiyalar universiteti o'qituvchisi

E-mail:ismoiloverkin390@gmail.com

ANNOTATSIYA

Emotsional holatlarning kechishi, uning inson organizmidagi o'zgarishlari, shuningdek uning asoslari haqida batafsil ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Emotsia, ruh, his-tuyg'u, refleks, qo'zg'alish, latent, diqqat, ajralish, yaqinlashish.

ABSTRACT

Detailed information is provided about the course of emotional states, their changes in the human body, as well as their foundations.

Key words: Emotion, soul, feeling, reflex, arousal, latent, attention, divergent, convergent.

KIRISH

Emotsional holatlar boshqa ruhiy jarayonlar singari miya faoliyatining natijasi yoki mahsuli bo'lib hisoblanadi. Emotsional holatlarning yuzaga kelishiga tabiatda va jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, munosabatlar, aloqalar, taassurotlar asosiy sababchidir. O'zgarishlar o'z navbatida, birinchidan, shaxs hayoti va faoliyatining jadallashishi yoki pasayishiga, ikkinchidan, insondagi ayrim ehtiyojlarning paydo bo'lishiga yoki yo'qolishiga, uchinchidan, odam ichki organlari funksional holatlarining beqarorlashuviga olib keladi. His-tuyg'ular uchun eng xususiyatli fiziologik jarayonlar negizi sifatida shartsiz va shartli reflekslar xizmat qiladi va ulam ing muayyan tizimi bosh miya katta yarim sharlari po'stida yuzaga keladi hamda shu joyda mustahkamlanadi.

Murakkab shartsiz reflekslar esa:

1) yarim sharlaming po'stloq osti bo'shliqlari;

2) miyadagi ko'rish do'ngliklari;

3) nerv qo'zg'alishlarini miyaning yuqori bo'linmalaridan vegetativ tizimiga o'tkazib beravchi markazlari orqali amalga oshiriladi. Shaxsda his-tuyg'ularning kechishi hamisha miya po'sti bilan po'stloqosti markazlarining birlikdagi (hamkorlikdagi) faoliyati natijasida ro'yobga chiqadi. Emotsiyalar fiziologik qo'zg'alishni o'z ichiga oladi. Maxsus emotsiyalarda qo'zg'alish o'zgaradimi yoki yo'qmi? Qo'zg'alish insonni yolg'on gapirishga majbur qilyaptimi yoki yo'qmi?

Emotsiyalar fizik jihatdan bizni qo'zg'atadi. Ba'zi bir fizik reaksiyalar shunchalik ko'rinib turadiki, siz uni oson payqashingiz mumkin. Masalan: tana harakati kam ko'rinib turuvchi tolalar uchun safarbar etiladi; energiya ishlab chiqarishi uchun jigar qonga qo'shimcha shakar ishlab chiqaradi; shakami o'zlashtirish uchun kislorod kerak, shuning uchun nafas olish tezlashadi, qonning ichki organlaridan mushaklarga o'tishi ovqat hazm qilishni sekinlashtiradi; qora yoriqlar ko'p yorug'likni o'tkazib kengayadi; tana o'zini sovitish uchun terlaydi; tanada agar shikast bo'lsa, qon quyilib tezroq bitadi va hokazo. Birorta bir xavf-xatar haqida o'ylab ko'ring: sizning organizmingiz reaksiyasi har qanday ongli harakatlarsiz muvofiqlashadi. U sizni olg'a intilish yo chekinishga tayyorlaydi. Bizning uyg'onishimizni avtonom nerv sistemasi boshqaradi, aktivlashtiradi, buyrak osti bezi stress gormonlari epinefrin va (adrenalin) norepinefrin (noadrenalin) ishlab chiqaradi. Epinefrin va norepinefrinning oshib ketishi, yurak urishi chastotalarini kuchaytiradi, qon bosimi va qondagi shakar darajasini oshiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xavf o'tib ketganidan keyin, parasimpatik neyron tolalar organizmni tinchlantirib, harakatga kirishtiradi. Hattoki, parasimpatik bo'lim stress garmonlarini ishlab chiqarishni to'xtatganida ham, qondagi garmonlar qonda ba'zi bir vaqtgacha ushlanib turadi, shuning uchun qo'zg'alish sekin-sekin kamayadi⁶⁶. Shaxs ruhiy olamida, uni qurshab turgan tevarak-atrofda sodir bo'layotgan o'zgarishlar (xoh tabiiy, xoh subyektiv bo'lishidan qat'i nazar) kechinmalar subyeksi (inson) uchun qanchalik qadr-qiyamat, yuksak ahamiyat kasb etsa, hissiy holatlarning mazmuni shunchalik purma'no bo'ladi. Buning ta'sirida yuzaga keladigan muvaqqat bog'lanishlar tizimining qayta qurilishi qo'zg'alish jarayonini hosil qiladi.

Mazkur jarayon miya katta yarim sharlari po'stida tarqalib, so'ng po'stloqosti markazlarini egallab oladi. Katta yarim sharlar po'stidan pastda turuvchi miya bo'limlarida organizm fiziologik faoliyatining turli markazlari (nafas olish, ovqat hazm qilish va hokazo) joylashgan. Shu sababdan po'stloqosti markazlarining qo'zg'alishi ba'zi ichki a'zolar faoliyatining kuchayishiga olib keladi. Jumladan, nafas olish ritmikasing o'zgarishi (hayajonlanganda bo'g'ilib qolishini, og'ir va tartibsiz nafas olishni yuzaga keltiradi), yurak faoliyatining buzilishi (yurak urishini tezlashtiradi), organizmni qon bilan ta'minlashning izdan chiqishi (uyalgandan qizarishni, qo'rqqandan oqarishni keltirib chiqaradi, ichki sekretiya bezlari ishining nuqsonlari ko'z yoshini oqizadi, hayajonlanganda og'izni quritadi, qo'rqqanda «sovuq» ter chiqaradi va hokazo.) Ilmiy manbalarda talqin qilinishicha, miya katta yarim sharlarining po'sti mo'tadil sharoitda po'stloqosti markazlariga boshqaruv va tormozlash yo'sinida ta'sir ko'rsatadi hamda hissiyotning tashqarida ifodalanishiga

yo'l qo'ymaydi. Miya po'sti kuchli darajada qo'zg'alsa, uning ta'sirida boshqaruvchanlik funksiyasi buziladi. Shaxs qattiq charchasa yoki kuchli mast bo'lsa, irradiatsiya oqibatida po'stloqosti markazlari ham qo'zg'aladi, natijada harakatni nazorat qilish yo'qoladi. Miya faoliyatining elektrofiziologik tadqiqotlari emotsiyalarning paydo bo'lganda gipotalamolimbik (yunoncha hypothalamus - bosh miya bo'limi nomi) tizimi va retikulyar formatsiya (lotincha reticulum - to'rsimon, formatio, bog'lam ma'nosini anglatadi)ning roli ko'rsatib o'tilgan.

Ma'lumotlarda ko'rsatilishicha, emotsional holatlarning fiziologik mohiyati katta yarim sharlar po'stining va po'stloqosti tizimi markazlarining funksiyasigina emas, balki ular: a) miya mexanizmlari faoliyatini faollashtiruvchi retikulyar formatsiyaning, b) miya talamusi (ko'rish do'ngliklari)ning, gipotalamusining (do'nglik osti qismining), d) yarim sharlar yangi po'stlog'i orasidagi limbik sistemaning funksiyalaridir. Emotsional holatlar uchun po'stloqosti tugunchalarining tarkibiga kiruvchi (miya katta yarim sharlarining oq moddasi bilan birlashuvchi kulrang modda yig'indisi) markazlar ham muhim ahamiyatga ega. Agarda miya katta yarim sharlari po'stlog'i harakatlarni birlashtirib, sezgilarni va sa'y-harakatlarni nozik ifoda qilib tursa, miya formatsiyalari tashqi hamda ichki muhitda sodir bo'ladigan o'zgarishlarga organizmning javob reaksiyalarini boshqaradi.

Ma'lumotlarga qaraganda, miya katta yarim sharlari po'stlog'i shikastlansa, tashqi olamdan hamda ichki organlardan keladigan qo'zg'ovchilarning nozik tahlil qilinishi zaiflansa ham emotsional holatlar saqlanib qolaveradi. Masalan, hayvonlar limbik tizimga, do'ng osti (gipotalamus) qismiga, ko'rish tepaliklariga yo'nalgan elektr qo'zg'atuvchilarga, retikulyar formatsiyasining qo'zg'alishlariga xursandlik yoki diqqinapaslik, darg'azablik yoki qo'rqqoqlik, lazzatlanish yoki azoblanish, rohatlanish yoki ko'ngilxijillik sifatida javob reaksiyasi hosil bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ijobiy va salbiy his-tuyg'ularning shunga o'xshash markazlari bilan miyaning boshqa bo'limlarida joylashganligiga qaramay, shartli ravishdagi rohatlanish va azoblanish markazlari ham mavjuddir. Emotsiyalar bir-biriga yaqin masofada faoliyat ko'rsatadilar. Tajribada qo'sh (juft) markazlaridan birida elektrod bilan hosil qilingan qo'zg'atish ehtiyojidan kelib chiqqan holda salbiy yoki ijobiy emotsiyadan faqat bittasini vujudga keltirgan, xolos. Ba'zida yondosh joylashgan markazlarda qo'zg'alish tarqalgan bo'lsa, u holda ambivalent yoki ikkiyoqlama reaksiya ro'yobga chiqadi. Shartli ravishda nomlangan markazlar (rohatlanish, azoblanish) bir-biriga yaqin joylashishiga qaramasdan, har xil tuzilishga ega ekanligi aniqlangan. Ma'lumotlarning ko'rsatishicha, «azoblanish» markazlari miyaning turli bo'limlarida joylashsa-da, lekin ular yagona tizim bilan boshqariladi. Salbiy emotsiyalardan farqli o'laroq ijobiy his-tuyg'ular va «rohatlanish» markazlari

bir-birlari bilan jips aloqaga ega emas. Ta'kidlab o'tilgan mulohazalar, emotsiyalar juft hamda qarama-qarshi xususiyatga ega ekanligidan dalolat bermoqda. Shuning uchun har qaysi emotsiya qarama-qarshi turkumga ega deb qat'iy ishonch bilan aytish mumkin, jumladan, sevgi-nafrat, yoqimli-yoqimsiz, xotirjamlik-bezovtalanish, mas'uliyatlilik-loqaydlilik va boshqalar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Davis S. F. Handbook of Research Methods in Experimental Psychology. – Blackwell Publishing Ltd, 2013. – 515 p.
2. Myers, D. G. Psychology. Hope College. Holland, Michigan, 2014. - P.910
3. James W, Kalat, "Intoduction to psychology" 2013.
4. Kelvin Seifert and Rosemary Sutton, " Educational Psychology", 2013
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. Darslik.-T.: «Fan va texnologiya», 2012. – 176 b.
6. Пўлатова, Д. А. (2024). ГЛОБАЛ ТАХДИДЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА ИСЛОМ ФАЛСАФАСИ АХЛОҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЎРНИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 457-466.
7. Akmalovna, P. D. (2024). FEATURES OF THE CONCEPT OF MORAL IMPROVEMENT OF PERSONALITY OF CENTRAL ASIA THINKERS. *INTERNATIONAL JOURNAL OF EUROPEAN RESEARCH OUTPUT*, 3(2), 244-251.
8. M.E.Zuvarova Umumiy psihologiya - T.: " O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati"– 2010.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ИНЖЕНЕРНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ

Шадманова Н.И.

Каршинский государственный технический университет кафедра
узбекского языка и литературы старший преподаватель

АННОТАЦИЯ

В последние годы всё чаще поднимается вопрос о применении новых информационных технологий в образовании. Это не только новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Внедрение ИКТ в педагогический процесс повышает авторитет педагога в коллективе, так как преподавание ведётся на современном, более высоком уровне. Кроме того, растёт самооценка самого педагога, развивающего свои профессиональные компетенции.

Ключевые слова: проблема образования, коммуникативные задачи, разнообразить, внедрение, наземные транспортные системы, животноводство.

ABSTRACT

In recent years, the issue of using new information technologies in education has been increasingly raised. These are not only new forms and methods of teaching, but also a new approach to the learning process. The introduction of ICT into the pedagogical process increases the authority of the teacher in the team, since teaching is conducted at a modern, higher level. In addition, the self-esteem of the teacher himself, developing his professional competencies, grows.

Key words: education problem, communication tasks, diversify, implementation, ground transport systems, animal husbandry.

ВВЕДЕНИЕ

Понятия «новые педагогические технологии», «передовые педагогические технологии», «прогрессивные педагогические технологии» в последнее время широко употребляются в педагогической литературе, докладах по проблемам образования и официальных документах.

Современная методика преподавания русского языка направлена на подготовку студентов к самостоятельному выполнению различных коммуникативных задач, возникающих в процессе деятельности человека, поиску необходимой информации. Реализация инновационных подходов в обучении русскому языку в национальных вузах способствует активизации

деятельности студентов, позволяет разнообразить процесс обучения, повышает интерес к языку, стимулирует их творческую активность и мышление, способствует расширению кругозора, речевой культуры, внедрению интеграционных процессов.

Педагогическая технология предполагает участие преподавателя, осуществляющего обучение. Отсюда следует, что любая учебная задача может быть решена эффективно с помощью адекватной технологии, используемой преподавателем в своей работе.

Преподавательская деятельность имеет свою специфику, свои цели. Для достижения этих целей преподаватель применяет различные приёмы обучения, Преподаватель проектирует занятие таким образом, что исходя из конкретных условий и ориентируясь на заданный, а не на предполагаемый результат, добивается поставленной цели.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В процессе преподавания русского языка студентам, обучающимся по направлениям «Наземные транспортные системы и их эксплуатация», «Механизация сельского хозяйства», «Техника и технология оказания услуг» для решения коммуникативных задач студентам предлагаются такие тексты, как «Транспорт», «История создания тракторов и автомобилей», «Классификация автомобилей» и др. Для закрепления темы выполняется ряд заданий типа:

Задание 1. Ответьте на вопросы:

1. Какие существуют виды транспорта?
2. Перечислите виды городского транспорта, имеющиеся в вашем городе?
3. Какие грузы перевозит железнодорожный транспорт?
4. Как перекачиваются нефть и газ?
5. Что является важнейшим резервом повышения эффективности использования автомобильного транспорта?

Задание 2. Составьте словосочетания и предложения с данными словами: грузы, дороги, автомобили, грузоподъёмность, маршруты, ток, районы.

Задание 3. Дополните предложения... .

1. В ней изобретатель применил... .
2. В качестве двигателя... .
3. Для тракторов и автомобилей требовался... .
4. Ученик *Ф. А. Блинова* *Я. В. Мамин* создал... .

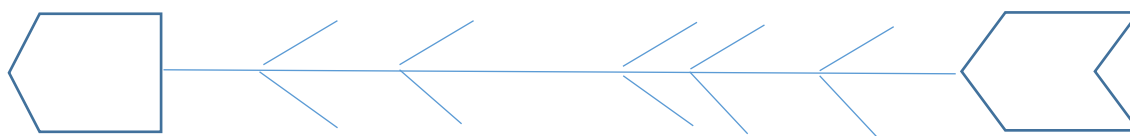
1. Состав сцепленных железнодорожных вагонов, приводимых в движение локомотивом.
2. Соединение нескольких деталей.
3. Соединение устройств в одно целое.
4. Объединяет трансмиссию, ходовую часть и механизмы управления.
5. Диск или обод со спицами, вращающийся на оси.
6. Источник энергии.

По вертикали:

7. Часть машины, состоящая из целого куска материала.

Эффективно также использование графических органайзеров типа «Рыбьего скелета»:

Заполните верхние «косточки» «Рыбьего скелета» названиями орудий труда, а нижние – объектов труда вашей будущей специальности.

1. Почва, вода, лопата, трактор, плуг, сеялка, комбайн, хлопкоуборочная машина.
2. Земля, ирригация, механизация, сервис, дренаж, кадастр, удобрение, животноводство, растениеводство.

Успешно достижение цели занятия посредством ролевых игр:

1. **Кто он по профессии?** (игра-соревнование).

Студенты должны знать названия некоторых профессий на русском языке.

2. **Задание.** а) С помощью характерных движений покажите, как работает представитель какой-нибудь профессии; б) Отгадайте, какую профессию имеет в виду «а».

3. **Кто лучше знает профессии?** (игра-соревнование) Каждый по очереди называет профессии. Выигрывает тот, кто называет профессию последним.

4. **Где вы работаете?** (игра-соревнование)- составление диалогов.

Вопросы: - Где вы работаете? – Кто вы по профессии? -Кем вы работаете?

Таким образом, применение новых педагогических технологий решает задачи коммуникативной направленности обучения, необходимости подготовки студентов к работе с литературой по избранной специальности, формирования навыков профессиональной деятельности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Манвелов С.Г. Конструирование современного урока. – М.: Просвещение, 2002.
2. Практический курс русского языка под ред. З. С. Таштемировой. /Учебное пособие по русскому языку для студентов гуманитарных и технических вузов с узбекским языком обучения/. Т., «Узбекистон», 2004.
3. Практический курс русского языка. Под редакцией Г. Г. Городиловой и А. Г. Хмары. Часть 2. – Л., 1987.
4. Рахманова Ю. К., Каргапольцева С. И., Шодманова Н. И. Методические разработки по темам. 2005 – 2008 гг.
5. Русский язык. Практический курс под ред. И. Р. Мирзаевой. Т., 1993.

SIYOSIY NUTQ TARJIMASI, MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI

Djumali Kazimovich Shabanov

Alfraganus universiteti dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tarjima va sinxron tarjima haqida o'z fikrlarimizni bildirishga harakat qildik. Tarjimaning juda qadimgi san'at ekanligini hammamiz yaxshi bilamiz. Lekin bu kasbning o'ziga yarasha muammolari, qiyinchiliklari ayniqsa, juda katta ma'suliyati borligini ba'zan unutimiz. Maqolamiz mavzusi bo'lgan siyosatchilar nutqini tarjima qilishda esa bu ma'suliyat o'n chandomdan ortadi. Ushbu maqolada biz Turkiya, O'zbekiston hamda Ozarbayjon davlat rahbarlarining nutqlarini tarjima qilishdagi ba'zi bir misollarni keltirishga harakat qildik. Tarjimadagi muammolar va ularning yechimini topishga harakat qildik. Maqolada urg'u berilganidek bir tildan ikkinchi tilga tarjima qiluvchi mutaxassis har ikki tilni mukammal bilishi, u davlatlarning tuzumini, urf-odatlarini, siyosati va iqtisodini madaniyati va adabiyotini chuqur egallashi kerakligini ifodalashga harakat qildik.

Kalit so'zlar: Tarjima, Tarjimon, Sinxron tarjima, siyosat terminlari, siyosatchi nutqi, aldamchi so'zlar, tarjimada aldamchi so'zlarni tarjima qilish, so'zlarning semantikasi, Grammatik tizim va tuzilish, Leksik qatlam.

ПЕРЕВОД ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕЧИ, ПРОБЛЕМЫ И ИХ РЕШЕНИЕ АННОТАЦИЯ

В этой статье автор излагает свои мысли о переводе, в частности синхронном переводе. Всем известно, что перевод – очень древнее искусство, но в этой профессии есть свои проблемы и трудности, особенно огромная ответственность. При переводе речей политиков, чему посвящена наша статья, эта ответственность возрастает в десятки раз. В статье автор на основе своего многолетнего опыта приводит некоторые примеры из перевода выступлений глав государств Турции, Узбекистана и Азербайджана и делает попытки найти наиболее типичные проблемы перевода и их решения. Автор подчеркивает, что специалист, осуществляющий перевод с одного языка на другой, должен в совершенстве владеть обоими языками, должен иметь знания о политике, экономике, культуре и литературе страны, её обычаях, традициях.

Ключевые слова: перевод, переводчик, синхронный перевод, политические термины, речь политика, «ложные друзья» переводчика и их перевод, семантика слов, грамматическая система и структура, лексический слой.

TRANSLATION OF POLITICAL SPEECH, PROBLEMS AND THEIR SOLUTIONS

ABSTRACT

In this article, we tried to express our thoughts about translation and simultaneous translation. Translation is widely known to be a very old art. However, we sometimes forget that this profession has its own problems and difficulties, especially the huge responsibility. When translating the speeches of politicians, which is the subject of our article, this responsibility increases tenfold. In this article, we attempted to give some examples from the translation of the speeches of the heads of the states, namely Turkey, Uzbekistan and Azerbaijan. We tried to find translation problems and their solutions. As emphasized in the article, we tried to express that a specialist who translates from one language into another must know both languages perfectly, he must have a deep understanding of the system, customs, politics, economy, culture and literature of the countries.

Key words: *translation, interpreter, simultaneous translation, political terms, politician's speech, misleading words, translating misleading words in translation, Semantics of words, Grammatical system and structure, lexical layer.*

KIRISH

1991-yil 31-avgustda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi tarixiy qaror – "O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining asoslari to'g'risida"gi qonunni qabul qildi va tegishli qaror bilan 1-sentabr Mustaqillik kuni sifatida tasdiqlandi. 1991 yil 18-21 dekabr O'zbekiston respublikasi Birinchi prezidenti Islom Karimov Turkiyaga tashrif buyurdi. O'sha vaqtda Turkiya O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini tan oldi. 1992 yilda esa ikki davlat o'zaro diplomatik aloqalar o'rnatdi.

O'sha davrdan boshlab ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik sezilarli darajada oshdi. 2017-yildan keyin esa bu hamkorlik yangi bosqichga ko'tarilib, mamlakatlarning o'zaro ochiqligi har ikki davlat xalqlarining bir-birining madaniyati va tarixiga qiziqishi ortishiga sabab bo'ldi. Diplomatik, siyosiy, savdo va madaniy aloqalarning bunday jadalligi hamkorlik va hamjihatlikni oshiradi, bunday aloqalarning ajralmas elementi esa sinxron tarjima hisolanadi. Qadimdan tarix, til va dini mushtarak bo'lgan o'zbek va turk xalqlarining mustahkam tarixiy ildizlari, mushtarak ma'naviy qadriyatlari va urf-odatlarini mustahkam hamkorlik aloqalari bilan bog'langan va bu ikki xalq birgalikda ko'pgina tarixiy sinovlardan o'tgan. Ikki qardosh xalq o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashda siyosiy, iqtisodiy, madaniy va adabiy aloqalar katta ahamiyatga ega. Bizga ma'lumki, turk va o'zbek tillari hamda ularning grammatikasi, leksikologiyasi va sintaksisi ko'p umumiy jihatlarga ega. Tarjima vaqtida til va so'z

semantikasining o'xshashligi tarjimonni aldab qo'yishi mumkin. Chunki ular juda o'xshash bo'lsa-da, hali ham juda ko'p turli xil nyuanslar mavjuddir. Ushbu maqola doirasida biz o'zbek va turk tillarining grammatik tuzilishidagi asosiy farqlarni ko'rsatib, mamlakat vakillarining yuqori darajadagi uchrashuvlari uchun tarjimon tayyorlash jarayoniga to'xtalib o'tmoqchimiz, shuningdek, ushbu til juftligida tarjimon faoliyatini soddalashtirish yo'llarini taklif qilamiz. Ushbu maqolada biz asosan siyosatchilar nutqining tarjimalaridan foydalandik.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sinxron tarjima bilan shug'ullanuvchi tarjimon siyosat, iqtisod, madaniyat, adabiyot, urf-odatlar va ushbu tillarda so'zlashuvchi aholini juda yaxshi bilishi kerak. Qolaversa, tarjimon mukammal xotiraga, chuqur siyosiy bilimga, iste'dod va aktyorlik qobiliyatiga, ulkan tajriba va professionallikka ega bo'lishi kerak. U vaziyatni nazorat qilishi, muzokaralar mohiyatini tushunishi, kutilmagan holatlar va vaziyatlarga mohirlik bilan kirib, undan chiqishi kerak. U diplomatlik axloqini bilishi kerak. Sinxron tarjimon bo'lish har bir tarjimon uchun sharaftir, ayniqsa u siyosatchilar uchun tarjimon bo'lsa. Boshqa tomondan, bu juda mas'uliyatli va qiyin ish. Yuqoridagilarni isbotlash uchun biz misollarga o'tamiz.

“Aldamchi so'zlar” tarjimonlarga alohida qiyinchilik tug'diradi.¹⁹

TR	UZ	Aldamchi so'zlar	Aldamchi so'zlar ma'nosi
bağimsız	mustaqil	boqimsiz	och-nochor
независимый	независимый	голодный, голодающий	голодный, голодающий
tanımak	tan olmoq	tanimoq	tanimoq
признать	признать	узнавать	узнавать

Masalan, O'zbekiston respublikasi Birinchi prezidenti Islom Abdug'aniyevich Karimovning Turkiyaga tashrifi chog'idagi voqea. (18.12.1991) O'zbekiston Prezidenti Turkiya Prezidenti Turg'ut O'zal bilan uchrashuvda O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini e'lon qildi va O'zbekiston mustaqilligini tan olishni so'radi. Tarjimonning xatosi ikki davlat rahbarini noqulay ahvolga soldi.

Xuddi shu uchrashuvdan yana bir misol. Turkchada singarmoniya qonunini yaxshi bilmay, katta xatoga yo'l qo'ygan tarjimon "asab" (sinir) so'zini "chegara" (sınır) deb tarjima qilgan va bu ikki davlat liderlari o'rtasida tushunmovchilikka olib keldi.

¹⁹ Проблемы синхронного перевода в языковой комбинации турецкий / русский и поиск практических способов их решения. А. А. Саркисян. Вестник МГЛУ. Гуманитарные Науки. Вып. 4 (846) / 2021.

Turkiya va O'zbekiston davlatlari rahbarlarining oliy darajali uchrashuvlarida tarjimonning tajribasizligi tilni yaxshi bilmasligi va davlat tizimlarini yaxshi bilmasligi tarjimonlarni ancha noqulay vaziyatga solib qo'ygan.

Bunga misol :

Tilni yaxshi bilmaslik "Ekselensleri", "Cenabi Alileri", "Zati alileri", "Zati devletleri" kabi inglizcha va arabcha so'zlardan foydalanishga majbur bo'lishgan. Keyinchalik o'zbek tilidagi "Hurmatli prezident" turkchada "Sayın cumhurbaşkanı" deb tarjima qilinishi to'g'ri bo'lgan. Xuddi shunday aslida har ikki tilde dastlabki vaqtlarda chiroyli ma'noga ega bo'lgan "ağa", "oğlan" kalimalari bugungi kunda turkchada jargon so'zlarga aylangan bo'lsada o'zbekchada asl ma'nosini saqlab qolgan. Shuning uchun o'zbekchada o'zbek davlat rahbarining so'zlarini tarjima qilayotganda ushbu so'zlarning ishlatilishi turkchaga tarjima qilinayotganda g'alati tuyuladi. Bungungi kunga moslab "oğlan/ulan/lan" o'rniga "yigit", "ağa" o'rniga "kardeş" so'zining ishlatilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbek tilida ijobiy ma'noda kundalik hayotda juda ko'p ishlatiladigan "korxona" – ish, yeri shirkat, "qavat" – pog'ona ma'nosini anglatuvchi so'zlar turkchada hunuk ma'no beradi. O'zbekchada "korxona" turkchada "karhane" – foxishaxona, o'zbekchadagi "qavat" turkchada "kavat" – qo'shmachi ma'nolarini anglatadi. Bu yerda o'zbekistonlik bir tadbirkorning Turkiyaga borib Turk televideniyasiga bergan intervyusidan misol keltiramiz. "Men O'zbekitonda katta bir korxonaning rahbariman, korxonam ikki qavatli binoda joylashgan. Korxonada xotinim, bolalarim, qizlarim va kelinlarim ishlaydi." O'zbekchani bilmagan Turkiya televideniyasi hodimlari bu gaplarni eshitib o'zlarini kulgudan to'xtatisha olmagan.

O'zbek va turk tillarida shunday so'zlar borki, ularning deyarli muqobili yo'q. Misol o'rnida turkchadagi "aşiret", "kaymakam", "belediye", "kahya", "kirve" bu so'zlarni yozma tarjimada dipnot orqali bimalol izohlab berish mumkindir. Lekin sinxron tarjima davomida bir so'z bilan ifodalashning imkoni yo'q va uni qisqa va lo'nda ifodalashda tarjimonlar juda ko'p qiyinchiliklarga duch keladi. Xuddi shunday o'zbek tilidagi so'z va so'z birikmalari askiya, do'ppi, "samovarda otirmoq", "gap yemoq", xizmat ko'rsatgan va xalq artisti va hokazolar. Bu so'zlarni ham turkchaga tarjima qilishda tarjimondan katta mahorat talab qiladi.

Sinxron tarjimadagi yana bir munozarali misolni Ozarbayjon lideri marhum Haydar Aliyev hayotidan keltiramiz.

Temuriylar tarixi davlat muzeyi qo'lyozmalari ko'rgazmasidan.

1999-yil Istanbulda o'tkazilgan "Yevropada xavfsizlik" sammitida Aliyev o'z chiqishlarini sof Ozarbayjon tilida boshladilar. 1999-yil 18-19-noyabr kunlari Turkiya Respublikasida Istanbul Xavfsizlik Kengashi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining Istanbulda bo'lib o'tgan sammitida XXI asrda Yevropada xavfsizlik va hamkorlikni mustahkamlash tamoyillari belgilab olindi. Ushbu tarixiy sammitda Ozarbayjon xalqining milliy yetakchisi Haydar Aliyev ham ishtirok etdi va nutq so'zladi. 54 davlat ishtirok etgan sammitda alifbo tartibiga ko'ra ro'yxatning boshida Ozarbayjon prezidentining nutqi joy oldi. Haydar Aliyev ozarbayjon tilida nutq so'zladi. Tarjimon ozarbayjon tilini bilmaganligi, aslida turk tili tarjimoni bo'lganligi uchun Janob Aliyevning "Mən danışiramki" deb boshlagan nutqini "Men aytmoqchimanki" (Я хочу сказать) deb to'g'ri tarjima qilmasdan xatoga yo'l qo'yib, "Men maslahat bermoqchiman" (Я вам советую) shaklida tarjima qilgan. Ushbu holat noxushlikka sabab bo'lgan. Kichkina bir davlat rahbarining Amerika, Angliya, Rossiya kabi gigant davlatlarga maslahat berishi g'ayritabiiy holat bo'lgan. O'shanda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov meni o'zining maslahatchisi Qahramon Rustamovich Rahmonov bilan "Ozarbayjon tilini bilasiz, tarjimoni bajaring", deb tarjimonlar xonasiga jo'natdi va men janob Haydar Aliyevning nutqini turk tiliga o'girdim. Sammitdagi tanaffus vaqtida Ozarbayjon

delegatsiyasidan Abbos Abbosov (Ozarbayjon Respublikasi tashqi ishlar vaziri) menga Aliyev nomidan minnatdorchilik bildirdi.²⁰

Ozarbayjon liderining nutqini tarjima qilishdagi yana bir misol. Bu misolni 2023 yil Toshkent “Niso Poligraf” nashriyotida chop etilgan “Haydar Aliyevdan 100 hikmat” nomli kitobdan oldik.

Ozarbyajon tilida:

Dövlət iki halda sarsıla bilər: günahkar cəzasız qalanda və günahsız cəza veriləndə.

O‘zbek tilida:

Davlat ikki holatda larzaga kelishi mumkin: aybdor bejazo qolganda va begunoh jazolanganda.

Turk tilida:

Devlet iki durumda sarsılabilir: suçlu cezasız kaldığında ve suçsuz cezalandırıldığında.²¹

Ozarbayjon tiliagi “Sarsıla bilər” so‘zi, turkchada “sarsılabilir” ni o‘zbek tiliga “larzaga kelishi mumkin” deb tarjima qilingan. To‘g‘ri tarjimasi esa “tanazzulga yuz tutishi mumkin” bo‘lishi kerak edi.

Davlat ikki holatda tanazzulga yuz tutishi mumkin: aybdor bejazo qolganda va begunoh jazolanganda.

Xuddi shu kitobdagi ikkinchi misol:

Ozarbyajon tilida:

Gərək nəbzın vətənin nəbz ilə vursun .

O‘zbek tilida:

Kerak nabzing Vatan nabzi bilan ursin.

Turk tilida:

Nabzınız Vatan’ın nabzı ile birlikte atmalıdır.²²

Ozarbayjon tilidagi “vursun” so‘zi, turkchada “atmalıdır” ni o‘zbek tiliga “ursin” deb tarjima qilingan. “Nabz” so‘zi “nafas” ma’nosini anglatgani uchun “ursin” fe’li bu yerda noo‘rindir. “Nafasingiz vatan nafasi bilan ursin“ emas, “vursun” so‘zi “hamnafas bo‘lsin” deb tarjima qilinishi kerak edi.

Qalbingiz Vatan nafasi bilan hamnafas bo‘lsin

²⁰“O‘zbek xalqining buyuk do‘sti”. Jumali Shabanov. Ozarbayjon Slovyan universiteti. Ozarbayjon. May 2023-yil.

²¹ “Haydar Aliyev 100 hikmat”. 11-bet. Toshkent. 2023.

²²“Haydar Aliyev 100 hikmat”. 33-bet. Toshkent. 2023.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, siyosatchilarni nutqini sinxron tarjimaga o'girishda ancha muammolar bor. Bu muammolarni bartaraf etish uchun nimalar qilishimiz kerak:

1. Hali hanuzgacha o'zbekcha-turkcha, turkcha-o'zbekcha mukammal ishga yaraydigan lug'atlar yo'q, borlari ham eng ko'p sakkiz ming so'zdan iborat. Eng kamida 50-60 ming so'zlik o'zbekcha-turkcha, turkcha-o'zbekcha lug'at yaratilishi kerak.

2. Alohida o'zbekcha-turkcha, turkcha-o'zbekcha siyosiy terminlar lug'atini ham yaratish kerak.

3. O'zbek tilidan siyosiy sinxron tarjima bilan shug'ullanuvchi kishini Turkiyaga imkon doirasida Tashqi ishlar vazirligiga yoki Turkiya Parlamentiga va Turkiyada siyosiy sinxron tarjima bilan shug'ullanuvchi kishini O'zbekiston Tashqi ishlar vazirligiga, O'zbekiston Parlamentiga va O'zbekiston Senatiga eng kamida ikki oyga va o'sha tarjimonlarni har yili bir marta 15, 20 kunga stajirofkaga yuborish kerak.

4. Siyosiy sinxron tarjimonlarini guruhda 5 yo 6 kishilab emas, balki alohida bir-ikki kishini tanlab tayyorlash kerak.

Yuqoridagi muammolar albatta hammasi emas. Lekin o'ylaymizki, shu muammolar o'z yechimini topsa, siyosatchi nutqini tarjima qilishdagi xatolarimiz anchaga kamayadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Проблемы синхронного перевода в языковой комбинации турецкий / русский и поиск практических способов их решения. А. А. Саркисян. Вестник МГЛУ. Гуманитарные Науки. Вып. 4 (846) / 2021.
2. "O'zbek xalqining buyuk do'sti". Jumali Shabanov.
3. Ozarbayjon Slovyan universiteti. Ozarbayjon. May, 2023-yil.
4. "Haydar Aliyev 100 hikmat". Toshkent. 2023.
5. <https://www.youtube.com/watch?v=DUGy8LpHd4k>
6. https://www.youtube.com/watch?v=9OCJ3U_ALrY
7. Выставка рукописей Государственного музея истории Тимуридов.

THE IMPORTANCE OF WORLD EXPERIENCE IN LEARNING ENGLISH

Khalikova Latofat Uktamovna

Tashkent State transport University

Associate professor of the department “Foreign languages”

Students of the Faculty of Economics, 1st stage BH-1-24

Narzulloyev Ilhomjon

Bozorboyev Elyor

Qosimov Muhammadali

Utaboyev Jo'rabek

ABSTRACT

In this article, while studying the importance of world experience in learning English and the role of English as a world language, it is worth mentioning that there are several variants of English today, especially if we distinguish two of them: the British and American variants. This article emphasizes the importance of English as a global language, since most of the world's communication is carried out in English. In particular, this article provides information about the widespread use of English as the main language of communication in scientific discoveries and technology, education, labor, trade and commerce, the Internet, travel and tourism, the press and the media.

Keywords: scientific discovery, technology, education, labor, trade, commerce, the Internet, travel, tourism, press, media.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolamizda ingliz tilini o'rganishda dunyo tajribasining ahamiyati hamda Ingliz tilining dunyo tili sifatida tutgan rolini o'rganar ekanmiz, hozirgi kunda ingliz tilining bir nechta variantlari mavjudligini aytib o'tish joizdir, ayniqsa ularning orasida ikkitasini ajratib o'tadigan bo'lsak, bular: Britaniya va Amerika variantlari hisoblanadi. Ushbu maqolada ingliz tilining global til sifatidagi muhimligini ta'kidlaydi, chunki dunyodagi aloqalarning aksariyati ingliz tilida amalga oshiriladi. Jumladan, ushbu maqola ingliz tilini asosiy muloqot tili sifatida ilmiy kashfiyotlar va texnologiya, ta'lim, mehnat, savdotijorat, internet, sayohat va turizm, matbuot va ommaviy axborot vositalarida kengroq foydalanishi haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: ilmiy kashfiyot, texnologiya, ta'lim, mehnat, savdo, tijorat, internet, sayohat, turizm, matbuot, ommaviy axborot vositalari.

INTRODUCTION

The study of word combinations in world linguistics has long been a subject of wide discussion. In today's linguistics, within the framework of a specific study of the conceptualization of the world in the minds of language users and linguistic realization, consistent research is being conducted in structural-semantic, communicative-pragmatic, comparative-typological directions of units belonging to a certain thematic area. In particular, the opinions expressed so far about the nature, categorical signs and linguistic properties of prepositional word combinations that occupy a place in the system of syntactic constructions are diverse, sometimes extremely contradictory, so the theory of word combinations in science has not gained a unified and completeness. Since the independence of the Republic of Uzbekistan, its relations with foreign countries have increased even more. Such contacts with foreigners on all fronts, in turn, strengthen their needs for a highly qualified specialist-personnel, who are perfectly familiar with foreign language. In this regard, our countryman Sh. Mirziyoyev decree on measures to bring the activity of popularizing the study of foreign languages to a qualitatively new level in the Republic of Uzbekistan, in order to achieve the true prosperity of foreign language disciplines, it is necessary to open the door to the outside world widely. Due to the increasingly large-scale integration of the Independent Republic of Uzbekistan into the world community, teaching and learning foreign languages at the qualitative stage of continuing education is gaining special importance. The excellent acquisition of English, German and other Western and Eastern languages became a priority socio-political and economic issue of this day. In recent years, as our first president Islam Karimov, who is interested in teaching chettilis, said, "at present, great importance is attached to teaching foreign languages in our country. This, of course, is not for nothing either. Today, there is no need to assess the importance of excellent knowledge of foreign languages for our people, who are building their great future in cooperation, in harmony with our foreign partners, for our countries, where the world community seeks to occupy a worthy place." As a logical continuation of these ideas. Today, the importance of learning English is growing in demand in our country than in previous years.

DISCUSSION AND RESULTS

English specialists are bringing to life a new methodology and methods of learning English. This will certainly further increase the effectiveness of teaching foreign languages. Analysis of the main forms and problems of the meaning of qualitative inflections in English. Language is a means of communication between humans. The theoretical problems of form and meaning in nature have kept linguists,

philosophers and figures of Science in the spotlight from the times when philosophers such as Aristotle, Plato lived to the present day. English is a verbose language. The use of ambiguous words in a text serves to increase the impressiveness of the text, not to mention their use. All people living on earth are not only witnesses to the fact that the fertile world is changing very quickly, but also direct participants in such complex and continuous processes as the development and progress of World Culture, Science and technology. At the same time, it was noted that within the framework of the implementation of the law of the Republic of Uzbekistan “on education” and the National Program of training of personnel, a system was created aimed at the formation of a harmoniously matured, educated, modern-minded young generation and further integration of the Republic into the world community. In the years of independence, more than 51.7 thousand foreign language teachers were trained, multimedia textbooks on English, German and French were prepared for classes 5-9 of secondary schools, electronic resources for Learning English in primary classes, more than 5 thousand lingafon cabinets were equipped in secondary schools, vocational colleges and academic lyceums. At the same time, the analysis of the current system of organizing the study of foreign languages shows that educational standards, curricula and textbooks do not fully meet the requirements of the time, in particular, the demand for the use of advanced information and media technologies. Education is mainly conducted in traditional styles. The organization of continuous learning of foreign languages at all stages of the educational system, as well as the development of teachers' skills and the provision of modern educational and methodological materials, will be further improved.

In order to introduce advanced teaching methods using modern pedagogical and information and communication technologies, to radically improve the system of teaching the growing young generation to foreign languages, training specialists who can speak these languages freely, and to create conditions and opportunities for their world civilisation achievements and large-scale use of World Information Resources, Development of international cooperation and dialogue, our state.

Currently, state standards for the system of continuing education in our country for foreign languages have been developed, the requirements for the level of training of graduates of all stages of Education have been established. The standards of Uzbekistan's continuing education system were developed with reference to the requirements of the universally recognized Council of Europe “pan-European competencies of knowledge of a foreign language: learning, teaching and evaluation” (CEFR). A panel of experts led by England's Rod Bolbayto and Davies Alan were brought in to ensure that the state's educational standards were thorough in every way.

Considering the fact that in the market of educational technologies there are a lot of offers in teaching English, the question "what method do you teach?" the question becomes more relevant, and it is manifested in an increase in the level of consumers of intellectual products. In our turbulent time, when the education market offers different types of courses in Language Teaching, those who see time as equal to gold and consider developing their work, studies and business, in most cases choose short-term courses of such names as "learning English in two weeks", "effective express method", "English at the level of Ongosti" and others. So to what extent are these teaching methods effective? Do they give the expected result? In the recent past, teaching English was mainly focused on grammar. A great deal of time was devoted to reading and translation of texts, and sometimes to memorizing "topics" as well as dictating, to animate the monotony somewhat, and the process in question required hard work. Today, the main offer in the language market is being formed depending on the consumer's demand.

A mature specialist in the methodology of teaching linguistics and foreign languages S.G.Ter-Minasova believes that "today, Language Teaching has become functionalized and, as a result of increased integration processes, the study of foreign languages, in particular English, has become more relevant. But modern language learners are not interested in the history of the language or its theory. English has become necessary for them to meet their vital needs." Several methods are currently offered to students studying English. One of them is the fundamental method. It requires at least 2-3 years of study, in-depth study of grammar. This method is primarily used in the preparation of professional interpreters, and at the end of their studies, students gain a view of the world through the eyes of a "native speaker", i.e., the owner(bearer) of the language. On its basis, language is studied as a real and complete means of communication. Currently, the fundamental method has not changed its purpose, but many other methods have entered the competitive field precisely with the fundamental method. One of these is the linguosociomadic method. This method assumes the study of language in a social and cultural environment. Its supporters condemn the fact that students target the study of "dead" lexical-grammatical forms to their own advantage. In their opinion, "personality is a product of culture. So language too". In most cases, failure to learn language in accordance with social life causes many mistakes. For example, an English-language student may use the grammatically correct phrase the Queen and Her relatives at first glance, but the difficulty is that the British citizen the Royal Family is meant.

For those who are not fluent in foreign languages, don't you want to go? and Would you like to go? the difference between the phrases is small, but for the British

they are different. In most cases, the conventions have “what other issues interest you?”, into English as “What problems are you interested in?” they translate. But it is worth noting that in English the word “problems” has a negative character, and such a sentence can be called “What issues are you interested in?” is better translated. Linguists believe that 52% of such errors are direct displacement of native language phrases into English, while 44% are marked by insufficient language learner capacity. The most important thing in the process of learning a language is to what extent the information content being transmitted is correct.

The linguosociomadic method covers two types of communication. It is a language and intercultural dialogue. A student of a higher educational institution should not only take the upper stages of studying, writing and translating English, but also learn to see English in the rakursi of other folk culture. It is in these aspects that the English teacher must strengthen the focus in the language teaching process. Therefore, in order to learn the language in depth, to enter into easy communication, it is necessary to teach English, effectively applying the three methods listed above. In our opinion, first it is necessary to teach the student to speak English and at the second stage to think in this language. This is a much more difficult, but feasible process. To do this, the English teacher should enrich the teaching method with a variety of games in addition to the standard approach, communication with comrades, exercises for finding mistakes, comparative analysis of texts.

Today, this is effectively done by the 5-step textbook “Headway”, created by English stylists John and Liz Soars. This textbook for the study of the English language includes a complete methodological compilation, that is, a textbook for students and a teacher, covers 120 hours of Elementary, Pre-Intermediate, Intermediate, Upper-Intermediate, consisting of audiocassettes. Each lesson in the textbook is made up of several sections. The first covered speaking skills, while the second focused on the formation of language skills (skills development). Later works on texts (scan reading, reading for gist, summary reading, and x.k.), consisting of Q & A, listening to and returning an audiocassette. The peculiarity of “Headway” is that it teaches grammar in two stages: first in the context of the lesson, then in the student's workbook (self-study and revision). In addition to the textbook to improve pronunciation, The Book “Headway Pronunciation” is also included.

Another much more popular way to teach English during the glabbing period is the intensive method also in practice. Its basis is about 25 percent clichés, that is, memorization of the most necessary phrases for communication. Of course, a student who has chosen this method for learning a language may not be able to read Byron's works in the original, but he will be able to enter into communication with his

interlocutor at the right moment. Through this method, the teacher who is taking classes, basically, takes dialogues as weapons. Even through intensive method, it is impossible to learn English in 2 weeks, but diligent, self-employed students can easily master the language in 3 months.

REFERENCES

1. Haugen E. Language Contact // Proceedings of the 8th International Congress of Linguists. – Oslo, 2005.
2. Heath Sh.B. Bilingual Education and a National Language Policy // Perspectives on Bilingualism and Bilingual Education. –Washington, 2008.
3. Lado R. Language Teaching. –New York, San Francisco, Toronto, London, 2010
4. Mamatqosimova V. 20-30 - yillar o‘zbek marifatparlik adabiyotida badiiy tarjimaning o‘rni (frantsuz adabiyotidan qilingan tarjimalar misolida). fil.fan.nom. disseratitsiyasi. –T:2010. –145 b.
5. Sidiqov Q. “Qutadg‘u bilik” to‘rtliklarining inglizcha badiiy tarjima xususiyatlari. – fil.fan.nom. disseratitsiyasi. –T:2010. –151 b
6. Dosbayeva N. Bevosita tarjimada badiiy uslubni qayta tiklash (Amerika hikoyalari tarjimasi misolida). fil.fan.nom. disseratitsiyasi. –T:2011. –148 b.

MILLIY MADANIYATIMIZ VA QADRIYATLARIMIZNI RIVOJLANTIRISH, XALQIMIZ MA'NAVIY OLAMINI YUKSALTIRISH- IJTIMOIY TARAQQIYOTNI HARAKATLANTIRUVCHI KUCH

A.T. Ergashev,

Chirchiq OTKMBYU Gumanitar fanlar kafedrası dotsenti,
t.f.f.d.(PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muallif milliy qadriyatlarning tarixiy va falsafiy ildizlarini, ma'naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyatini, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash asosida milliy o'zlikni yuksaltirish, milliy qadriyatlarga asoslangan taraqqiyot omillari, ma'naviy meros targ'ibotining metodologik asoslarini bugungi o'zbek ma'naviyatchi olimlari tomonidan o'rganilayotgani va amalga oshirilayotgan islohatlar to'g'risida bayon qilgan.

Kalit so'zlar: qadriyatlar, ma'naviy meros, milliy, tuyg'u, ma'rifat, ilmiy, tadqiqot, zamon, tarix, falsafa, meros, jamiyat, taraqqiyot, yoshlar, o'zlik, yuksalish, omil, metodologiya, olim, dolzarb.

РАЗВИТИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И ЦЕННОСТЕЙ, ПОВЫШЕНИЕ ДУХОВНОГО МИРА НАРОДА - ДВИЖУЩАЯ СИЛА ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

А.Т. Эргашев,

доцент кафедры гуманитарных наук Чирчикского ВТКИУ,
д.ф.и.н.(PhD),.

АННОТАЦИЯ

В данной статье автор описал историко-философские корни национальных ценностей, значение духовного наследия в развитии общества, развитие национальной идентичности на основе воспитания молодежи в духе национальных ценностей, факторы развития на основе национальных ценностей, методологические основы пропаганды духовного наследия, которые изучаются сегодня узбекскими духовными учеными и реализуемые реформы.

Ключевые слова: ценности, духовное наследие, национальное, чувство, просвещение, научное, исследование, время, история, философия, наследие, общество, развитие, молодежь, идентичность, подъем, фактор, методология, ученый, течение.

DEVELOPMENT OF OUR NATIONAL CULTURE AND VALUES, RAISING THE SPIRITUAL WORLD OF OUR PEOPLE - THE DRIVING FORCE OF SOCIAL DEVELOPMENT

A.T. Ergashev,

Docent of the Department of Humanities Chirchik HTCMEs,

Doctor of philosophy of historical sciences (PhD),

ABSTRACT

In this article, the author described the historical and philosophical roots of national values, the importance of spiritual heritage in the development of society, the development of national identity based on the education of young people in the spirit of national values, the development factors based on national values, the methodological foundations of the promotion of spiritual heritage, which are being studied by today's Uzbek spiritual scientists and the reforms being implemented.

Keywords: *values, spiritual heritage, national, feeling, enlightenment, scientific, research, time, history, philosophy, heritage, society, development, youth, identity, rise, factor, methodology, scientist, current.*

KIRISH

Milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni yoshlarga singdirish, milliy o'zlik tuyg'usini paydo qilish va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish uchun ma'naviyat sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni amaliyotga tatbiq etilishi zamon talabiga aylandi. Milliy qadriyatlarning tarixiy va falsafiy ildizlari, ma'naviy merosning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash asosida milliy o'zlikni yuksaltirish, milliy qadriyatlarga asoslangan taraqqiyot omillari, ma'naviy meros targ'ibotining metodologik asoslari bugungi ma'naviyatchi olimlarni oldida turgan dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ma'naviyatchilarning oldida turgan yana bir asosiy vazifalaridan biri, bu ma'naviyat masalasida yuzaga kelgan muammolar va ularning yechimlari, milliy qadriyatlarni turli jabhalarda targ'ib etish, tajriba almashinuvlar, nazariy xulosalar bilan amaliyotni uyg'unlashtirish shuningdek mamlakatimizda ijtimoiy-ma'naviy muhitni yanada yaxshilashga, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishga qaratilganidir. Sun'iy intellekt, raqamlashtirish kabi jihatlar bugungi globallashtirish davrining ijobiy tomonlari bo'lsa, axloqiy-ma'naviy tanazzul, "ommaviy madaniyat" uning salbiy tomonlarini aks ettiradi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish, madaniyat va san'at muassasalarining moddiy-texnik bazasini

mustahkamlash, soha vakillarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston ijodkorlarini qo'llab-quvvatlash «Ilhom» jamoat fondi, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzurida Madaniyat va san'atni rivojlantirish jamg'armasi, O'zbekiston kompozitorlari va bastakorlari uyushmasi, O'zbekiston davlat filarmoniyasi, O'zbekiston davlat san'at va madaniyat institutining Farg'ona mintaqaviy filiali tashkil etildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Xalqimizning asrlar davomida shakllangan yuksak ma'naviy qadriyatlari va ma'naviy merosini asrab-avaylash hamda jahon madaniyati bilan uyg'un holda rivojlantirish, milliy madaniyatni keng targ'ib etish, uning xalqaro madaniy makonda tutgan o'rni va mavqeini yanada mustahkamlash maqsadida, O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasi yaratilgan bo'lib, madaniyat sohasiga oid normativ-huquqiy baza, institutsional tizim va madaniyat muassasalari faoliyatini takomillashtirish, tarixiy va madaniy merosimizni saqlash hamda uni yosh avlod tarbiyasida keng qo'llash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni yoshlarimiz ongiga singdirish, etnik madaniy an'analarni asrab-avaylash va shu asosda xalq ijodiyotini qo'llab-quvvatlash, yoshlarning ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish va kengaytirish, madaniyat sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, madaniyatni yanada keng tadqiq va targ'ib etishda innovatsion g'oyalar va texnologiyalardan samarali foydalanish va boshqa shu kabi masalalar yo'lga qo'yildi.

Madaniy sohada o'zaro samarali xalqaro munosabatlarni tashkil etish va rivojlantirish, milliy madaniyatga jahon madaniyatining ajralmas qismi sifatida qarash, bu borada teng huquqlilik va inson huquqlarini hurmat qilishga alohida e'tibor qaratildi. Madaniyat va san'at muassasalarining to'laqonli faoliyat ko'rsatishini ta'minlash, ularning moddiy resurs bazasini yanada mustahkamlash, obyektlarni saqlash hamda muhofaza qilishda jamoatchilik nazorati yo'lga qo'yildi.

Aholiga madaniy xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, ularning madaniy ehtiyojlarini qondirish va bo'sh vaqtlarining mazmunli o'tishini ta'minlash, ijodiy jamoalarning milliy qadriyat, urf-odat va an'analarni o'zida mujassam etgan namunali dasturlarini shakllantirish, xalq ijodiyoti va badiiy havaskorlik san'atini saqlab qolish va rivojlantirish, badiiy va amaliy ijodiy jamoalar, havaskorlik guruhlarini tashkil etish va ularning faoliyat yuritishi uchun qulay shart-sharoit yaratish hamda ijodiy jarayonni tizimli ravishda boyitib borish, bolalarni to'garaklarga jalb etish, xorijiy tillarni o'rganish va «nutq madaniyati» bo'yicha kurslarni tashkil etish, xalq ijodiyotining barcha janr va yo'nalishlari, havaskorlik san'ati va nomoddiy madaniy merosni keng targ'ib qilish hamda ularni asl holicha

kelajak avlodga yetkazish kabi va shunga o'xshash masalalar madaniyat markazlarining asosiy vazifalari etib belgilandi.

Ma'naviy yangilanish milliy tarixiy qadriyatlarni zamonaviy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirishni talab etadi. Tarixiy ma'naviy qadriyatlar hozirgi zamonamiz ruhiga mos bo'lgan umuminsoniy demokratik qadriyatlar bilan bog'lanishi, ularga mos tushishi va uyg'unlashishi, birinchidan, davr talablariga javob beradi, ikkinchidan, milliy qadriyatlardan yiroqlashib ketmaslikni ta'minlaydi. Milliy qadriyatlar davr talablari asosida va millat manfaatlarni himoya qilgan holda ijodiy rivojlanadi. Har qanday tarixiy va zamonaviy qadriyatlarga jamiyatning ijodiy yondashuvi talab etiladi. Bunday ijodiy yondashuv davomida yuqori taraqqiyot darajasiga erishgan rivojlangan davlatlar va millatlarning qadriyatlarini o'rganish, ular tizimidan davlatimizning demokratik taraqqiyotiga xizmat qiladigan, milliy manfaatlarimizga mos tushadigan unsurlarini tanlab olish va ularni jamiyatda qo'llay bilish kabi muammolarni hal etish mumkin.

Ma'naviy yangilanish millat va xalqlar evolyutsion taraqqiyotining zaruriy bosqichi hisoblanadi. Bu jarayon milliy va ilg'or umuminsoniy ma'naviyatni uyg'unlashtirishni, globallashtirish olib kelayotgan imkoniyatlardan foydalanishni taqozo etadi. Biz qanchalik umuminsoniy qadriyatlarning buyukligi haqida so'zlamaylik, ularning ildizlari millatning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va hayotiy amaliyoti bilan bog'liq. Ma'naviy yangilanish masalalari bilan bog'liq muammolarni hal etish jarayonida quyidagi holatga e'tibor berish zarur.

Asrlar mobaynida insoniyat bosqichma-bosqich dunyoviylik sari intilib keldi. Umume'tirof etilgan tamoyillar va qonun ustuvorligi, siyosiy plyuralizm, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik kabi xususiyatlar dunyoviy jamiyatning asosini tashkil etadi. Insonning haq-huquqlari va erkinliklari, jumladan, vijdon erkinligi ham qonun yo'li bilan kafolatlanadi. Bunday jamiyat mafkurasi «Dunyoviylik-dahriylik emas» degan tushuncha asosida rivojlanadi, ya'ni dinning jamiyat hayotida tutgan o'rni va ahamiyatini aslo inkor etmaydi.

Ta'kidlash o'rinliki, O'zbekistonda ushbu yo'nalishda aniq maqsadga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Samarqandda Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Toshkentda O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etildi. O'zbekiston Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Jaholatga qarshi-ma'rifat" g'oyasi ilmning hamma uchun ochiqqligini ta'minlash, din masalasidagi jaholatga barham berishni ko'zda tutadi. O'ylaymizki, bunday yondashuv uchinchi Renessans poydevoriga qo'yilgan dastlabki asosdir.

Yurtimizda so'nggi 5 yil davomida barcha sohalar qatori madaniyat rivojiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston milliy madaniyatini yanada

rivojlantirish, O‘zbekistonning yangi tarixini yaratish, xalqimizning ma’naviy-ma’rifiy saviyasi va bilimni oshirish, moddiy va nomoddiy madaniy meros obyektlarini asrab-avaylash hamda ommalashtirish, jahon madaniyati maydoniga faol integratsiyani olib kirish, madaniyat va san’at muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, madaniyat sohasi vakillarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Prezident Sh. Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”, “Moddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, “O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorlari hamda “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, shubhasiz, madaniyat sohasidagi yangi yutuqlar, o‘zgarishlarga va islohotlarning amalga oshishiga turtki bo‘ldi.

Madaniyat sohasida huquqiy tartibga solishning samaradorligini oshirish maqsadida “Madaniy faoliyat va madaniyat tashkilotlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning maqsadi — madaniy faoliyat, shuningdek, madaniyat tashkilotlari faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

XULOSA

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, vatanimizning qadimiy va boy tarixini chuqur o‘rganish, ushbu yo‘nalishdagi ilmiy tadqiqot ishlarini faollashtirish, yosh avlodni milliy qadriyatlar va ajdodlarimizning bebaho merosi asosida tarbiyalash, jamiyatda vatanparvarlik va o‘z xalqi bilan g‘ururlanish tuyg‘usini shakllantirish asosida milliy o‘zlikni anglash xissini mustahkamlash va vatandoshlarimiz dunyoqarashini kengaytirish, O‘zbekistonning ko‘hna va boy tarixi, xalqimizning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan g‘oyat katta ilmiy, madaniy va ma’naviy ishlarda amalga oshirilgan ulkan ishlar haqida mamlakatimiz aholisi, shuningdek, chet el jamoatchiligi keng ko‘lamda xabardor bo‘ldi, jahon sivilizatsiyasi reytingida O‘zbekiston yuqori o‘rinlarni ko‘rsatdi, Milliy madaniyatimiz va qadriyatlarimizni rivojlantirish, xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirish-ijtimoiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch sifatida tan olindi bu yo‘lda amalga oshirilgan islohotlar o‘z isbotini topdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizning mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.-Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.-488-490 b.b.

2. Nazarov Q. “Qadriyatlar falsafasi” (o‘quv qo‘llanma).- T.:Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti. 2004. 190-194 b.b.
3. Otamuratov S. “O‘zbekistonning ma’naviy-ruhiy tiklanishi”. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2003.-220 b.
4. Mavrulov A. “Axloqsizlik – “yangi axloq”mi.-Toshkent. Yangi asr avlodi, 2010.-18-24 b.b.
5. Jo‘rayev N. “O‘zgarayotgan dunyoda milliy qadriyatlar va o‘zlikni asrash muammolari”.- Toshkent. O‘zbekiston nashri, 2010.-38-44 b.b.
6. Saifnazarov I. “Talaba yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda innovatsion o‘quv loyihalarning o‘rni”.-Toshkent. 2015.

IBN SINONING “AL-ISHORAT VA AT-TANBIHOT” ASARIDAGI “QUVONCH VA BAXT” KATEGORIYALARI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Jurayev Sherali Soibnazar o‘g‘li

TIFT universiteti katta o‘qituvchisi, PhD.

e-mail: sherjon191@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur ilmiy maqolada Abu Ali ibn Sinoning “Al-Ishorat va at-Tanbihot” asarining baxt saodatga oid 3 ta fasli tarjima qilinib, tahlil etildi. Tarjima jarayonida kitobning arabcha matni Nasriddin Tusiy sharxi asosida va forscha Hasan Malikshohi tarjimasi va sharxidan foydalanildi. Maqolada ilgari surilgan asosiy fikrlar hayot lazzatlari va farovon yashash sirlari bo‘lib, bugungi kundagi globallashuv sharoitida inson ma’naviy kamolotini anglash masalasiga qaratilgandir.*

Kalit so‘zlar: *Al-Ishorat va at-Tanbihot”, baxt-saodat, aql, fazilat, lazzat, axloqiy tanlov, ruhiy kechinma, gunoh, izoh va fikr.*

Abstract: *In this scientific article were translated and analyzed three chapters on happiness at manuscript work "Al-Isharat va al-Tanbihot" of Abu Ali ibn Sina. In the process of translation to used the Arabic text of the book on the commentary of Nasriddin Tusi and the translation and commentary of Hasan Malikshahi in Persian. The main points put forward in the article are the secrets of a prosperous and the pleasures of life. So, it is pointed at understanding the spiritual maturity of a person in the conditions of today's globalization.*

Key words: *Al-Isharat wa al-Tanbihat", happiness, intelligence, virtue, pleasure, moral choice, spiritual experience, sin, explanation and opinion.*

KIRISH

Sharq madaniyatining purtanakdek qudrati jush urgan zaminda yurtimizning gullab yashnashi va ilm-fan taraqqiyoti uchun qo‘llangan “Uchinchi renessans” atamasining mohiyatini anglash va uni tadbiq etishning bosh maqsadi Sharq allomalarining falsafiy g‘oyalarini jamiyatga keng tadqiq etishdan iboratdir. Bugungi globallashuv sharoitida yosh avlodni tarbiyali, ilmi, saxovatli qilib tarbiyalash har bir insonning tub maqsadiga aylanishi darkor. Yurtimizda olib borilayotgan say harakatlarining tub ildizi qomusiy allomalarimizning ilmiy asarlariga borib taqalishi asoslidir. Shu jumladan Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy va boshqa faylasuflarning ilmiy asarlarini tarjima qilib, yangi g‘oyalar asosida tadbiq etish ilm-fan uchun salmoqli hissa bo‘la oladi.

Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoyilik va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o'z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag'ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan biz cheksiz faxrlanamiz [1, 16-b.]

Abu Ali ibn Sino "Al-Ishorat va at-Tanbihot" kitobini umrining so'nggi davrlarida yozgan bo'lib, kitob ikki jiltdan iborat bo'lib, mantiq ilmi, fizika ilmi, metafizika ilmi va Irfon va tasavvufga bag'ishlangan 10 bo'limdan iboratdir. Birinchi jilt mantiq ilmiga bag'ishlanadi, ikkinchi jilti Fizika, Metafizika, Irfon va tasavvuf nazariyasiga oiddir. Tasavvuf va irfon masalalari "al-Ishorat va at-Tanbihot" ning so'ngi uch bo'lim (namat – النمط) nomi, ya'ni sakkizinchi, to'qqizinchi va o'ninchi bo'lim nomlari nazariy falsafa nuqtai nazaridan asosiy maqsadlarni tashkil etuvchi va Abu Ali ibn Sinoning bu bo'limlardagi haqiqatni kashf etish va ong/sezgi va tasavvufiy tajriba nuqtai nazaridan narsalarning haqiqatini isbotlash uchun dalillar va misollar asosida yoritadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Abu Ali ibn Sino mazkur kitobining 8-bo'limini "Quvonch va baxt" (في البهجة و السعادة) deb nomlab, ushbu bo'limda ezgulik va komillik egalari erishgan shodlik va baxt haqida gapirib, ularning turlarini tadqiq qiladi. Uning fikricha, shodlik va baxtning to'rt darajasi bor: idrok, tasavvur, izoh va fikrlash kabi his qilish va ularning eng mukammali aqlga asoslangan baxtdir. Baxt tushunchasiga izoh berar ekan, 19 faslni qamrab olgan bu bo'limda insonga xos salbiy va ijobiy xislatlarga urg'u berib bayon etadi. Muhokamaga tortilgan asarning 8-bo'lim, 1-fasli "Fikr va izoh"da (وهم و تنبيه) shunday jumlani keltiradi: "Kuchli va ustun lazzatlar shahvoniy lazzatlar ekanligi, shahvoniy lazzatlardan boshqa lazzatlar kuchsizligi va ularning barchasi haqiqiy turkum Orzular ekanligi haqidagi fikrlar inson ongida tezda shakllanadi. Ularni ajratib ko'rsatishga qodir bo'lganlar ogohlantirilib, o'zlariga shunday deyishlari mumkin: Siz aytadigan va maqtagan bunday narsalarning eng mazalisi nikoh qurish, ovqatlanish va shunga o'xshash narsalar emasmi?"

Shuni bilingki, hatto shaxmat va nard o'yini kabi ahamiyatsiz masalalarda ham, g'alaba qozongan kishi, unga taxmin qilingan g'alaba foydasiga berilgan ovqatdan yoki imkoniyatdan voz kechishi mumkin. Shuningdek, fazilatlar va obro'-e'tiborga erishgan, mutlaqo sog'lom bo'lgan kishi, ovqatlanish va o'tkinchi aloqani e'tiborsiz qoldiradigan, odobni hurmat qiladigan kishi bo'ladi, chunki ma'naviy lazzat unga ovqatlanishdan va zavqlanishdan ko'ra ko'proq zavq bag'ishlaydi. Agar saxiy odamga boshqalarning yaxshi ishlaridan bahramand bo'lish imkoniyati berilsa, u yaxshilik qilishga shoshilib, bu amalini hamma jismoniy lazzatlardan afzal ko'radi. Mag'rur odamlar esa o'z or-nomusini saqlab qolish uchun ochlik va chanqoqlikni

boshdan kechiradilar, janglarda halok bo'lish qo'rquvidan nafratlanadilar, yakka holda bo'lsalarda, o'lgandan keyin qahramon sifatida xotirlanishlariga umid qilib, ko'p sonli dushmanga qarshi chiqadilar. [2, 475-b.]

Demak, ichki (botiniy) zavq hissiy zavqqa qaraganda yuqori ekanligi ravshanlashadi. Bu nafaqat ongli mavjudotlarga, balki tilsiz hayvonlarga ham tegishli. Masalan, ovchi it o'ljani qo'lga kiritgach, och bo'lsa ham, uni o'z egasiga sodiqlik nuqtai nazaridan olib keladi. Shuningdek, hayvonlar ham bolasinini o'zidan ham afzal ko'radi va uni himoya qilish uchun zarur vaziyatlarda xavfli jangga o'tlanadi.

Agar ichki zavq, aqliy bo'lmasa-da, tashqi hissiyotlardan ustun bo'lsa, unda aqliy zavq haqida nima deyish mumkin?! Aqliy zavq insonni farovonlikka chorlaydi. Aqliy zavq orqali inson baxt nima ekanligini va undan qanday qilib rohatlanish mumkinligini tushunib yetadi. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, aqliy zavq hissiy zavqqa nisbatan afzalroqdir.

Odamlarning ko'z o'ngida umumiy fikr shuki, baxt hissiy zavqdan iborat bo'lib, oddiy odamlar lazzatlanishni faqat hissiy idrok orqali boshdan kechiriladi, deb hisoblaydilar va ular sezilmaydigan va idrok etmaydigan lazzatlarning mavjudligini yo inkor etadilar va o'ylaydilar. Ularni asossiz orzular yoki hissiy zavqlar oldida e'tiborsiz qoldiring. Ibn Sino ushbu bobda ularning so'zlarini keltirib o'tganidan so'ng, ichki zavqlarning turli jihatlari bo'yicha hissiy lazzatlardan bir necha barobar kuchli ekanligini ochib beradi. Ya'ni yuqorida keltirilgan izohlarga misol tariqasida quyidagilarni izhlaymiz:

a. Aqlli inson nazdida har doim ham shahvoniy lazzatlardan tiyilish dushmandan ustun kelish bilan barobardir. Shuning uchun ham odamlar bu maqsadga erishish uchun hissiy lazzatlardan voz kechib, o'z e'tiborini hayoliy zavqga erishishga qaratadilar. Darhaqiqat, bu holat shaxmat va nard o'yinlarida ham guvohi bo'ladi.

b. Oqil odam sog'lom bo'lsa-da, o'z mavqeining qadr-qimmatini saqlab qolish uchun o'zi xohlagan mavqega yetishi uchun o'z tarafdorlari oldida shahvoniy lazzatlardan uzoq turadi.

c. Saxovatli va sharaflil kishilar hissiy zavqdan lutuf va ehsonni afzal ko'radilar. Shuning uchun ochlik va tashnalikka chidash ularning nazdida boshqalarning inoyati va xayrixohligiga muhtoj bo'lishdan ko'ra shirinroqdir. Ularning fikricha, baxt unga loyiq odamga yordam berish uchun xizmat qiladi.

d. Mo'tabar va sharaflil odamlar qo'l ochishdan ko'ra och yoki tashna bo'lishni afzal ko'radilar. Xuddi shunday mo'tabar va sharaflil zotlar o'limga qarshi kurashishni ahamiyatsiz deb biladilar. Tarix bu haqiqatni yaqqol aytib beradi, chunki ozod odamlar va musabaqachilar o'zlarini xavf ostiga qo'yishgan, ko'plab

jamoalarga hujum qilishgan va ko‘pincha o‘zlarini maqtash va kelajak odamlarni / keyingi avlodlarni ulug‘lash uchun o‘z jonlarini berishgan. Ular musobaqada mag‘lub bo‘lishlari va ularning jangining oxiri ularning yo‘q bo‘lib ketishi bo‘ladi.

e. Xuddi shunday, emizikli hayvonlar o‘z farzandlarining foydasini o‘zlariga qaraganda afzal ko‘radilar. Shuning uchun, ular o‘zlarini himoya qilish uchun xavf-xatar qilishdan ko‘ra, o‘z avlodlarini himoya qilish uchun ko‘proq xavf ostida qolishadi [3, 477-b.].

Haqiqatan ham kichik taqqoslash taklifi bo‘lgan bu masalalarga kelsak, biz quyidagilarni aytamiz: Insonning nazdida nima ustuvor bo‘lsa, o‘sha narsa u kishiga nisbatan yoqimliroqdir. Demak, ichki lazzatlar hissiy lazzatlarga qaraganda kuchliroq va yoqimliroqdir. Agar botiniy lazzatlar shahvoniy lazzatlardan ustun va afzal bo‘lsa, ruhiy lazzatlar nafsga qaraganda bir necha barobar kuchliroq va ko‘proq bo‘ladi.

Bugungi kunda jamiyatimizda kechayotgan jarayonlardan biz chetda qolmasdan, uni tahlil etib o‘tmog‘imiz darkor. Bugungi kunda insonlar hayotga yengillik bilan qarashni afzal ko‘rmoqda. Lekin bunda “Baxt”, “Farovon” degan tushunchalarning mazmunini unutib qo‘ymoqda. Zavq va orzular zinapoyaga o‘xshaydi. Zinalar o‘tirib, dam olishga moslashmagan. Umrni shu zinalarda behuda o‘tkazmaslik uchun g‘ofillikdan tez uyg‘ongan va hayotning mohiyatini to‘g‘ri anglab yetgan odam naqadar baxtli hisoblanadi.

Faylasuf mazkur asarning 8-bo‘lim ikkinchi fasli “Gunoh qilish” (تذنيب) da farishtalar va insonlarga xos xislatlarning qiyosiy tahlilini yoritib beradi.

Kim buni aytsa, uni ko‘rishga majburlash va unga shunday deyish kerak.

يا مسكين! لعلّ الحال التي للملائكة، و ما فوقها، ألدّ، أبهج، و أنعم، من حال الأنعام. بل كيف يمكن أن

يكون لأحدهما إلى الآخر نسبة يُعْتَدُّ بها؟

Ey bechora! Ehtimol, farishtalarning va ularning ustidagi mavjudotlarning holati hayvonlarning holatidan ko‘ra yoqimliroq, quvonchli va baxtliroqdir. Aksincha, qanday qilib birini boshqasi bilan ajoyib tarzda solishtirish mumkin? [5, 362-b.]

Baxtni faqat shahvoniy zavq bilan bog‘laydiganlar, faylasuflarning ta’kidlashicha, mukammal inson ruhi tana vayron bo‘lgandan keyin boshdan kechiradigan baxtni inkor etadilar. Holbuki, Ibn Sinoning oldingi bobda hissiy bo‘lmagan lazzatlanishning isboti to‘g‘risida zikr qilgan dalillari aqliy rohat va eng mukammal lazzatlar isboti uchun yetarli edi. Shuning uchun bu bobda u “Gunoh qilish” sarlavhasi ostida o‘z maqsadini bayon qilib, farishta va aqlarning ruhiy zavqini hayvonlarning hissiy zavqi bilan qiyoslab, bu mavzuda shunday deydi: So‘ralgan ruhiy kamolot va aqlga asoslangan saodatni farishtalar va aqlarni hech qachon hayvonlarning baxti bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Bu ruhiy lazzatning boshqa lazzatlardan kuchliroq ekanligiga dalildir.

Xursandchilik, idrok qiluvchining nazarida komillik va yaxshilik kabi bir xususiyatga erishishdir. Dard esa idrok etuvchining nazarida falokat va yomonlik bo'lgan narsani shunday bo'lish nuqtai nazaridan idrok etish va unga duchor bo'lishdir.

و قد يختلف الخير و الشرُّ بحسب القياس. فالشيء الذي هو عند الشهوة خيرٌ، هو مثل المَطْعَم الملائم، والمَلْمَس الملائم

Yaxshilik va yomonlik qiyosiy o'rniga ko'ra bir-biridan farq qilib turadi. Qaysidir o'rinda yaxshilik ishlatilsa u yomonlik ham bo'lishi mumkin. Masalan, o'sha shaxvat, ya'ni kuchli xohish istakni yaxshi, xayrli tarafiga misol sifatida ushbu yaxshi ovqatni, yaxshi taomni keltirib o'tishimiz mumkin, ya'ni kuchli xohishni yaxshilikka yo'naltirish mumkin.

Faylasuf bu fikrlar bilan insonni o'zini-o'zi idora va nazorat qilishi kerakligini, aql inson uchun birinchi baxt ekanligini asoslab beradi. Ya'ni bunda inson nimani xohish istak deb bilsa, amali ham shunga qarab borishini keltiradi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Abu Ali ibn Sino o'zining boy va serqirra ilmiy merosi bilan keyingi davr Sharq va G'arb madaniyatining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari keyingi faylasuf olimlarning falsafiy ta'limotlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Ibn Sino ijodiga murojat etishning dolzarbligi shu bilan izohlanadiki, bugungi kunda hayotga borligicha qarash va uni jamiyat uchun to'g'ri talqin qilib berish muhim vazifa bo'lib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. “Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz”. – T.: O'zbekiston, 2016. – B 152.
2. Abu Ali ibn Sina. “el-Isharat ve't-Tenbihat” (Tahir Uluç Tercüme) Istanbul 2018. – Ş. 618.
3. Abu Ali Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-Tanbihot” (Hasan Malikshahi tarjimasi va sharhi) Tehran 1988. – B 479.
4. Abu Ali ibn Sina. “el-Isharat ve't-Tenbihat” (Tahir Uluç Tercüme) Istanbul 2018. – Ş. 618.
5. Abu Ali Ibn Sino. “Al-Ishorat va at-Tanbihot” (Nasriddin at-Tusiy sharhi) Qohira 1365. – B 560
6. Parviz Morewedge. “The metaphysica of Avicenna (Ibn Sina)” New York 2004, – P 141

7. Uralov, D. (2024). IBN SINONING FALSAFIY QISSALARIDA AXLOQIYLIK ME'ZONLARINING BADIY OBRAZLAR ORQALI IFODALANISHI. *TAMADDUN NURI JURNALI*, 10(61), 70-73.
8. Uralov, D., & Shodmonova, L. (2024). IBN SINONING INSON VA MA'NAVIY KAMOLAT MASALASIGA MUNOSABATI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(26), 334-338.
9. Uralov, D. (2024). FAROBIY FALSAFASIDA INSON SHAXSI VA AXLOQIY FAZILATLARI TO 'G 'RISIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(11), 300-304.

UMAR SA'DUDDIN TAFTAZONIYNING IJODIY FAOLIYATI VA UNGA TA'SIR QILGAN OMILLAR

Pulatova D.N.

Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar
kafedrası 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Sherboboyev M.A.

Ijtimoiy fanlar kafedrası v.b.dotsenti,(PhD)

ANNOTATSIYA

Biror olimning hayoti va faoliyatini o'rganishda u yashagan davrda jamiyatdagi siyosiy, ijtimoiy va ilmiy holatga to'xtalib o'tish muhim hisoblanadi. Chunki, shaxsning olim bo'lib shakllanishida u yashagan zamon muhiti alohida ahamiyatga ega. Jumladan, Sa'duddin Taftazoniyning hayoti va faoliyatini batafsil yoritish, u yashagan davrga to'xtalib o'tishni taqazo etadi. Shuningdek, olim yashagan davrni o'rganish o'sha davr jamiyatida islom dini va olimlarining o'rni va mavqei, davlat va din munosabatlari haqida to'la tasavvur hosil qilishga asos bo'ladi.

Tayanch iboralar: Movorounnahr, Sa'duddin Taftazoniy, Amir Temur, Temuriylar, ta'lim, ilm-fan, madaniyat, san'at,

ABSTRACT

When studying the life and work of a scientist, it is important to take into account the political, social and scientific situation in society at the time he lived. Because the environment of the time in which a person lives is of particular importance in the formation of a scientist. In particular, a detailed coverage of the life and work of Saaduddin Taftazani requires focusing on the period in which he lived. In addition, studying the era in which the scientist lived provides the basis for forming a complete picture of the role and status of Islam and scientists in the society of that time, as well as the relationship between the state and religion.

Keywords: Moworunnahr, Saaduddin Taftazani, Amir Temur, Timurids, education, science, culture, art,

KIRISH

Mas'ud ibn Umar Sa'duddin Taftazoniyning ijodiy faoliyati XIV asrning birinchi yarmi va oxirlariga (1322-1392) to'g'ri keladi. XIV asrning birinchi yarmida Movarounnahrda mo'g'ullar (1221-1370) hukmronligi tugab, temuriylar (1370-1501) hukmron bo'lib, o'z mavqelarini mustahkamlab borayotgan edilar. Tabiiyki, bunday siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar o'sha davrda yashab ijod etgan olimlar faoliyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Xususan, mutkallim Sa'duddin Taftazoniy hayoti va

ilmiy ijodida Samarqanddagi Sohibqiron Amir Temur saltanati va saroyi hamda Movarounnahr o'lkasidagi turli firqalanishlar muhim ahamiyat kasb etgan.

Markazlashgan Xorazmshohlar davlatining vujudga kelishi Movarounnahr va Xuroson o'lkalarida muayyan davrda tinchlik hamda barqarorlik bo'lishiga sabab bo'ldi. Natijada, bu mintaqalar Sharqda har tomonlama rivojlangan markazlarga aylandi. Xususan, Movarounnahr va Xuroson ilm-ma'rifat markazlaridan sanalgan. Shuningdek, islom dini va falsafasi bo'yicha ham yetakchi bo'lib, XII-XIII asrlarda birgina Movarounnahrda hanafiy mazhabiga mansub olti ming faqih, buxorolik "Oli Moza" oilasi a'zolari himoyasi ostida hayot kechirib kelganlar.[1.4]

Yurtimizda keng tarqalgan hanafiy mazhabining yirik namoyandalaridan biri Sa'duddin Taftazoniydir. Bu olim nafaqat islom olamida "sa'd al-milla va ad-din", "sa'd al-imom al-alloma al-faqih al-adib al-hanafiy" va "sharqning olimi" kabi nomlar bilan mashhur,[2.281-282] balki o'zining ko'plab qomusiy asarlari bilan jahon ilm-faniga katta hissa qo'shgan olim sifatida e'tirof etiladi. Olimning to'liq ismi Mas'ud ibn Umar ibn Abdulloh ibn Shamsuddin al-Qoriy bo'lib, Xurosonning Naso (hozirgi Turkmaniston, Ashxobod) shahridagi Taftazon qishlog'ida tug'ilgan.[3.12] Mashhur muarrix olim Yoqut Hamaviyning (1179-1229) ta'kidlashicha, bu shahar, arab musulmon lashkarlari Xurosonga kelganlarida u erdagi barcha erkaklar jang qilish uchun shaharni tark etganliklarini va faqat ayollar qolganini ko'rib, bular "naso" (ayollar) ekan, ular bilan urush qilmang deb, ayollarga nisbatan kuch ishlatmagan ekanlar. Shu sababdan bu shaharning nomi Naso deb atalgan.[3.5] Tarixda "naso" nisbasiga ega ko'plab olimlar o'tgan. Saraxs bilan Naso orasida ikki kunlik, Marv bilan besh kunlik, Abivard bilan bir va Nishopur bilan olti yo etti kunlik masofa bo'lgan. SHahar iqlimi toza va mo'tadil bo'lgan.[3.12]

Allomaning tavallud topgan yili to'g'risida manbalarda turli ma'lumotlar keltirilgan. Ba'zi manbalarda 1322 yil[3.5] ko'rsatilsa, boshqalarida 1312 yil keltirilgan.[3.12]

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sa'duddin Taftazoniy yoshligidanoq ilm olishga katta qiziqish bilan qaragan. Sa'duddin Taftazoniyning nutqida biroz duduqlik bo'lgan. U Taftazon qishlog'ini ilm olish maqsadida tark etib Naso shahriga boradi. Lekin, manbalarda Naso shahrida qancha muddat ta'lim olganligi haqida aniq ma'lumot uchramasa-da, xattotlik, imlo qoidalari, Qur'oni karimni yod olish va islom dini ta'limotlarini chuqur o'rganganligi keltiriladi. SHundan keyin, Ibn al-Imodiy aytishicha, Sa'duddin Taftazoniy Naso shahridan ta'lim olish uchun Samarqandga yo'l olgan. Sa'duddin Taftazoniy ilohiyot fanlarini, arab tili, nutq san'ati va mantiq ilmini o'n olti yoshigacha o'z davrining yirik olimlari Azududdin al-Ijjiy (vaf. 1365 y.) va Qutbiddin Muhammad ar-Roziy

(vaf. 1365 y.) lardan o'rgangan.[6.163] U alloma Azududdin al-Iyjiyning shogirdlari orasida o'zining salohiyati bilan ajralib turgan.[7.78]

1341 yili Jurjoniya (Gurganch) shahriga boradi. Bu paytga kelib bu shaharda Sa'duddin Taftazoniyning alloma Azduddin Abdulvahhob Ibromim az-Zanjoniyniing nahvga oid "at-Tasrif" kitobiga o'n olti yoshida (1338 y.) [5.20] yozgan sharhi ma'lum va mashhur bo'lib ketgan edi. Sa'duddin Taftazoniy bu shaharda ilmiy ijodga, bebaho asarlar yozishga qattiq bel bog'laydi va ko'pgina shogirdlar tayyorlaydi hamda o'zining balog'at ilmiga oid "al-Mutavval ala at-Talxis" nomli asarini ham mana shu erda yozib tugatadi.[7.79]

Sa'duddin Taftazoniyning ilm olish va ta'lim-tarbiya berish maqsadida butun umri davomida ko'plab joylarga safar qilishiga qaramasdan, farzandlarini ham ilm olishiga alohida e'tibor bergan. Manbalarda, allomaning uchta o'g'li haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ular ham o'z davrining mashhur olimlari bo'lib etishgan. Muhammad ibn Mas'ud at-Taftazoniy ismli o'g'li ham mashhur olimlardan bo'lib, Amir Temur majlislarida qatnashagan.

Sa'duddin Taftazoniy Sohibqiron Amir Temur taklifi bilan Samarqandga keldi. Sa'duddin Taftazoniy ko'plab asarlarini Movarounnahr shaharlarida yozgan. Allomaning saroyga taklif etilishi to'g'risida Xondamir o'zining "Habib as-siyar" asarida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: "Sohibqiron Amir Temur Xorazmga 770-771/1369-1370 yillarda qilgan yurishi paytida Saraxs hokimi Muizzuddin Husayn Amir Temurdan Taftazoniyni Saraxsga yuborishini so'raydi. Amir Temur uning iltimosiga binoan Taftazoniyni u erga yuboradi. Taftazoniy Samarqanddan ketgach, Amir Temurga uning qanchalar bilimdon, olim ekanligini aytganda qilgan ishidan afsuslangan. Amir Temur Taftazoniyga Samarqandga qaytib kelishi haqida noma yuboradi. Taftazoniy Hijoz safariga o'tlanayotganligi bois birinchi taklifni o'zi rad qilgan. Lekin, Amir Temur ikkinchi bor taklif qiladi. Ushbu taklifni Taftazoniy rad eta olmay poytaxtga, ya'ni Samarqandga tashrif buyuradi. Bu voqea Amir Temur 1387 yili Sherozga yurish qilgandan keyin sodir bo'lgan".[2.66]

1377 yilda Sa'duddin Taftazoniy, do'sti va hamkori Mir Sayyid Sharif Jurjoniyy tufayli Sherozga Shoh Shujo' huzuriga taklif qilinadi. Amir Temur bu shaharni bosib olgandan keyin, ikki olim ham Samarqandga keladi. Ikki do'st o'rtasida Amir Temur saroyida katta ilmiy bahslar bo'lgan.

Olimning vafoti haqida ham manbalarda turli xil sanalar ko'rsatilgan. Jumladan, "Favoid al-bahiya"da olimning vafoti 1387 yil,[8.134] Xondamirning "Habib as-siyar" asarida 1394-1395 yil,[2.69] Hoji Xalifaning "Kashf az-Zunun" asarida 1390 yil,[9.219] Ahmad ash-Shantoviyniing "Doirat al-ma'orif al-islomiya", imom Suyutiyniing "Bug'yat al-vuot" asarlarida 791/1389 yil, SHarafuddin Roqimiyniing

“Tarixi tomm” asarida 794/1392 yil [10.285] tarzida keltirilgan. Xayruddin Zirikliy va Sharafuddin Roqimiy asarlarida keltirilgan ma’lumotga ko’ra, alloma Samarqandda vafot etgan bo’lsa-da, Saraxsga dafn etilgan.[9.22] Ko’pchilik manbalarda Sa’duddin Taftazoniy sakson yoshida vafot etgani ta’kidlanadi va u 794/1392 yilga to’g’ri kelib, shu ma’lumot asosli hisoblanadi.

Amir Temur faoliyatida ikki davr yaqqol ko’zga tashlanadi. Birinchi davr 1360-1386 yillarni o’z ichiga olib, Mavarounnahrni birlashtirish, o’zaro urushlarga chek qo’yish bilan xarakterlanadi. Ikkinchi davr esa, 1386-1402 yillarni qamraydi va uch yillik, besh yillik va etti yillik urush deb nomlangan harbiy harakatlar bilan ifodalanadi.[11.15]

Qadimiy Turon va Turkistonda Sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi davlat-qudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. 35 yillik qisqa vaqt davomida Sohibqiron Amir Temur faqat Movarounnahrninggina hukmdori bo’lib qolmasdan, u Xorazm, Oltin O’rda, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, Eron, Turkiya, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, G’arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari, Qora dengiz sohillari, Janubiy Rossiya, Iroq, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo qilib, juda katta va keng hududni o’z ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil qildi. Sohibqiron Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo halqlarining milliy mustaqillikka erishuvi nafaqat Movarounnahrning o’zida balki shu mintaqadagi boshqa mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o’zgarishlarga olib keldi.

Sohibqiron Amir Temur davlati o’z davri ijtimoiy-siyosiy tuzumining yuqori bosqichi hisoblanadi. Bu davrda erga egalik munosabatlari hayotga keng joriy etildi. Yerga egalik qilishning cheklanmagan hukmronligi o’rnatildi. Qaysi mamlakat bosib olinsa, o’sha yerda erga egalik qilishning feodal munosabatlari qaror topa bordi.

Yetuk sarkarda hokimiyatni boshqarishda faqat davlat apparatini mustahkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarqoq feodallarni birlashtirishga harakat qilibgina qolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iqtisodiy qudratini ham oshirishga, keng xalq ommasining ma’naviyatini ham yuksaltirishga katta e’tibor berdi. U o’zi ishg’ol qilgan xorijiy mamlakatlarda qo’lga kiritayotgan moddiy va ma’naviy intellektual boyliklarni o’z xalqi moddiy va ma’naviy-intellektual boyliklariga qo’shgan holda ularni elu yurt obodonchiligi, shahar va qishloqlarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf qildi. Sohibqiron Amir Temur davrida qishloq xo’jaligi yaxshi rivojlandi.

Sohibqiron Amir Temur davlat boshqaruvi borasida mukammal qonunlar to’plami bo’lgan “Temur tuzuklari”ni ishlab chiqdi. U Islom dini mafkurasi va ahkomlariga suyanib, o’z “Tuzuklari” asosida el-yurtni boshqardi va mamlakatni

obod etdi.[12.4] Sohibqiron Amir Temur davlatni qattiqqo‘llik bilan boshqardi. Dehqonlar g‘allani yig‘ib olmasdan oldin, soliq to‘plash qat’iy man etilgan.

Mamlakatda amalga oshirilgan ulkan ishlarning hammasi davlat boshqaruv tartibi orqali amalga oshirilardi. Asosiy bosh boshqarma-Devoni Buzurgdan tashqari, har bir viloyatda Devon deb ataluvchi boshqarma ham bor edi. Devon barcha davlat ishlari: soliq yig‘ish, tartib saqlash, jamoat binolari-bozorlar, yo‘llarni nazorat qilish bilan shug‘ullanar edi. Davlat ishlarida ham, harbiy yurishlarda ham Sohibqiron Amir Temurning asosiy va sodiq tayanchi o‘z qo‘shinlari edi.

Sohibqiron Amir Temur Markaziy Osiyo va unga qo‘shni bo‘lgan yurtlarni birlashtirib, feodal tarqoqlikka barham bergach, Samarqandga tasarruf etilgan barcha mintaq va viloyatlardan mashhur olim va hunarmandlarni to‘play boshlagan. Uning maqsadi asrlarda bo‘lgani kabi islom duynosining ilmiy markazlari sifatida tanilgan Xorazm, Buxoro va Bag‘doddagi “Baytul hikma” ilmiy maktabi an‘analarini Samarqandda tiklash bo‘lgan.[6.163]

Ayniqsa, shaharlar qurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san‘at gullay boshladi. U qaysi mamlakatni egallasa, uning noyob o‘ljasi – shu o‘lkaning rassomlari, mohir ustalari hisoblangan. U Bursa kutubxonasidagi kitoblarni yuk tashiydigan hayvonlarga ortib, Samarqandga ko‘chirtirgan.[13.33]

Sohibqiron Amir Temur saroyida xizmat qiluvchi olimlar orasida Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsiddin Munshiy, Mavlono Abdulloh Lison, Mavlono Bahriddin Ahmad, Mavlono Nug‘moniddin Xorazmiy, Xo‘ja Afzal, Mavlono Sa‘duddin Taftazoniy, Mavlono Alouddin Koshiy, Jalol Hoki va boshqalar bor edi.[11.22]

Manbalarda ko‘rsatilishicha, Sohibqiron Amir Temur turk, arab va eron tarixini yaxshi bilgan. Aniq fanlarga hurmat bilan qaragan, amaliy jihatdan foyda keltiradigan har qanday bilimni qadrlagan. U davlat ishlari uchun hamma narsaning foydali tomonlarini olishga harakat qilgan. Davlat ahamiyatiga molik bo‘lgan har bir masalani hal etishda shu soha bilimdonlari va ulamolari bilan maslahatlashgan. U odatda tibbiyot, matematika, astronomiya, tarix, adabiyot, tilshunoslik, diniy ilm sohiblari bilan suhbatlar o‘tkazib turardi. Ularning maslahatlaridan foydalanardi va davlatni odil boshqarishda ularga suyanardi.

XULOSA

Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, Amir Temur zamonasining bilimdon hukmdorlaridan bo‘lib, mamlakatni rivojlantirishda ilm-fanning ahamiyati beqiyos ekanligini yaxshi tushungan va olimu ulamolarga ehtirom bilan qaragan.[14.14] SHuningdek, Nizomiddin Shomiy “Zafarnoma ” asarida bu to‘g‘rida quyidagicha

bayon qiladi: “Yuqori darajadagi fozillar va ulardan quyiyoq kishilarni bir-biridan farq qilib, har birini o‘z martabasiga ko‘ra barqaror tutadi. Har bir kishini fazli va donishmandligi darajasiga loyiq maqomga qo‘yadi. Mashoyixlar va solih bandalarni ulug‘laydi, ular bilan hamsuhbat va hammajilis bo‘lishga rag‘bat ko‘rsatadi”. [15.20]

O‘z sohasi fanida alloma bo‘lgan kishilar saroyga to‘plangan. Sohibqiron Amir Temur ilm-fanning riyoziyot, handasa, me‘morlik, ilmi nujum, adabiyot, tarix, musiqa sohalarini rivojlantirishga katta e‘tibor bergan.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, Sohibqiron Amir Temur tarixiy juda qisqa muddat ichida Turon zaminidagi tarqoq beklik va xonliklarni birlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. O‘z saltanida yuksak ilmiy-ma‘naviy muhitni yaratdi. Ushbu muhitda esa juda ko‘plab olim va ilm odamlariga xomiylik qilingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abdulhakim Shar‘iy Jo‘zjoniy. Marg‘inoniy va uning izdoshlari. – T.: Toshkent islom universiteti, 2000. – B. 4.
2. Abdulhusayn Navotiy. Rijoli kitob habib as-siyar. – B. 69.
3. Sa‘duddin Taftazoniy. Sharh al-aqoid an-nasafiya. Istambul: Maktabat al-Furqon (yili ko‘rsatilmagan). – B. 12.
4. Hamaviy. Mu‘jam al-buldon. J. V. – B. 281-282.
5. Sharafuddin Roqimiy. Tarixi tomm. – T.: Ma‘naviyat, 1998. – B. 20.
6. Sa‘duddin Taftazoniy. Sharh al-Maqosid. – B. 78.
7. Laknaviy, Muhammad Adulhay al-Hindiy. Al-Favoid al-bahiya fi tarojim al-hanfiya. – Qohira: Dor al-kitob al-islamiya, 1324/1906. – B. 134.
8. Imom Suyutiy. Bug‘yat al-vuot. J. II. – B. 285;
9. Mo‘minov I. Amir Temurning O‘rta Osiyo tarixida tutgan o‘rni va roli. – T.: Fan, 1993. – B. 15.
10. Muhammadjanov A. Temur va temuriylar saltanati. – T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1994. – B. 4.
11. Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. – T.: G‘.G‘ulom, 1990. – B. 33.
12. Po‘Latova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFASI AXLOQIY QADRIYATLARI TIZIMIDA ADOLAT TUSHUNCHASIGA ANALITIK YONDOSHUVLAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(1), 354-360.
13. Pulatova, D. A. (2025). ISLOM FALSAFIY AN‘ANALARIDAGI AXLOQIY QADRIYATLARINING TARIXIY TAHLILI. *International scientific journal of Biruni*, 4(1), 72-79.
14. Fayziev T. Temuriylar shajarasi. – T.: YOzuvchi, 1995. – B. 14.

МОДЕЛЬ ПРОПУСКНОЙ СПОСОБНОСТИ ОСТАНОВОЧНОГО ПУНКТА (НА ПРИМЕРЕ ТЕРМЕЗА)

Комилов Аъзамжон Лутфуллоевич – учитель,

Мирзаев Алишержон Шамсутдин ўгли -ассистент

Термезский государственный университет инженерии и агротехнологий

АННОТАЦИЯ

Эта статья предусматривает маршрутный система городских автобусных остановок. В данной статье необходимо обеспечить нормальное качество работы городского пассажирского транспорта, а также выбрать точный и нормативный растёт автобусов и учесть условия их регулярной эксплуатации. Экономия топлива в автобусах может снизить затраты предприятий. Спрос на пассажирский транспорт растет, принимая во внимание расширение и развитие города. Однако существуют также проблемы с предоставлением транспортных услуг населению. Пассажирские перевозки направлены на повышение качества обслуживания. Экология также направлена на сокращение выбросов выхлопных газов.

Ключевые слова: Автобусная остановка, интервал между остановками, перерыв, интервал, возможность пересадки, остановка с кармана и без кармана.

ВВЕДЕНИЕ

За последние годы в стране осуществлены масштабные мероприятия, направленные на развитие сферы транспорта и транспортных коммуникаций, обеспечение высокого уровня безопасности перевозок, совершенствование системы управления в сфере транспорта, подготовку квалифицированных специалистов для отрасли. В 2019 году создано Министерство транспорта Республики Узбекистан, на которого возложена основная задача по выработке единой государственной транспортной политики, направленной на гармоничное развитие всех видов транспорта на основе их интеграции в единую транспортную сеть и использования новых эффективных транспортно-логистических систем. Министерством Транспорта была разработана Стратегия развития транспортной системы Республики Узбекистан на период до 2030 года. Основной целью Стратегии является углубление осуществляемых реформ, нацеленных на формирование интегрированной единой транспортной системы, повышение конкурентоспособности транспортного сектора и эффективности использования транспортной инфраструктуры для полного удовлетворения

потребностей экономики государства, населения и бизнеса. В крупных городах по всему миру становятся важными показатели качества транспортного обслуживания населения, включая вопросы своевременного прибытия пассажиров к месту назначения без чрезмерных задержек в дороге, комфортных условий, современного решения существующих проблем и повышения качества обслуживания.[1] Особое внимание в этой связи уделяется разработке новых научно-технических решений для повышения качества обслуживания на городских автобусных маршрутах в развитых зарубежных странах, включая США, Англию, Германию, Францию, Сингапур, Японию, Южную Корею. Научные исследования проводятся по направлениям предоставления транспортного обслуживания населению в мире, улучшения его качественных показателей, совершенствования работы городского общественного транспорта на основе комплексных подходов. Важно провести целенаправленные научные исследования по данному маршруту, включая критерий интегральной оценки показателей качества транспортного обслуживания на городских автобусных маршрутах, определение зависимости контролируемых перекрестков от режима их движения, обеспечение запланированного интервала движения на перегонных участках.

Максимально допустимый уровень территориальной пешеходной доступности для населения до остановок наземного городского общественного пассажирского транспорта должен составлять:

- от мест проживания или мест приложения труда - не более 400 м;
- от объектов массового посещения - не более 250 м;
- от объектов социального обслуживания и поликлиник - не более 150 м;
- от проходных предприятий в производственных и коммунально-складских зонах - не более 400 м;
- от главного входа зон массового отдыха и спорта - не более 800 м.
- в районах индивидуальной жилой застройки дальность пешеходных подходов к ближайшей остановке наземного городского общественного пассажирского транспорта может быть увеличена до 600 м.

•Максимально допустимый уровень территориальной пешеходной доступности для населения до станций скоростного внеуличного общественного пассажирского транспорта должен составлять:

- до станций метрополитена в центральной части города - не более 500 м;

АПРОБАЦИЯ И РЕАЛИЗАЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ РАБОТЫ:

Особенности функционирования ОПП таковы, что для исключения простоев транспортных средств в ожидании заезда, особенно в условиях значительного увеличения пассажиропотока, требуется вмешательство в управление перевозочным процессом на основе учёта согласованности временных характеристик процесса перевозок по маршрутам и в остановочных пунктах.

Организация и технология перевозок пассажиров по регулярным маршрутам и технология использования транспортным средством и пассажирами ОПП до настоящего времени рассматривались обособленно без должного согласования между собой. Для установления правил такого согласования маршруты регулярных перевозок и ОПП объединены в систему «маршруты перевозок - ОПП», способную обеспечить ритмичное взаимодействие транспортных средств и пассажиров в ОПП.

В классическом подходе к планированию работы автобусов используется интервал движения автобусов и величина затрат времени пассажиров на ожидание поездки и собственно поездку. При этом интервал движения автобусов на различных маршрутах планируется равномерно распределённым [2,3,].

Оренбургские специалисты в своих работах [4] указывают на механистичность существующих подходов к определению ПС ОП. Авторы рассматривают типологические модели поведения водителей при занятии свободного места на ОП, однако методику расчета ПС, учитывающую «человеческий фактор» не приводят.

Большое число работ по тематике ОП связано с исследованием задержек автобусов при осуществлении посадки и высадки пассажиров (можно встретить также термин «время обслуживания пассажиров»). Это связано с тем, что это время является, как правило, наибольшей среди всех задержек автобуса на ОП.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Перед тем, как рассматривать сложные схемы ОП при непостоянном числе мест обслуживания, рассмотрим простейшую модель с работой на маршруте одномарочного (или однотипного) подвижного состава.

Представим ОП, способный вместить лишь один автобус. Каждое МТС тратит на поступление, обслуживание и убытие с ОП некоторое время. Обозначим его $\sum t_3$ (суммарная задержка МТС на ОП). ПС такого ОП будет максимальной, если на место убывшего автобуса сразу же поступит следующий.

Поэтому сделаем допущение, что на нашем ОП есть очередь неограниченной длины.

ПС ОП (ед/ч) в этом случае будет равна:

$$ПС_{оп} \frac{3600}{\Sigma t_3} \quad (1)$$

Теперь представим, что ОП способен вместить одновременно несколько автобусов. В результате для каждого места обслуживания начнут возникать дополнительные простои, связанные с взаимными помехами между одновременно обслуживаемыми автобусами. Например, на рисунке 2.4 представлена ситуация, когда прибывший на ОП первым автобус уже ушел, а второй еще обслуживается. На ОП с возможностью маневрирования это приведет к дополнительным задержкам времени, связанным с необходимостью совершения маневра по опережению впередистоящего транспортного средства. В аналогичной ситуации, но уже для ОП без возможности маневрирования задержки времени будут связаны с простоем первого места обслуживания (Рисунок 2.1). Таким образом, ПС для двух и более мест обслуживания будет равна:

$$ПС_{оп} \frac{3600}{\Sigma t_3} k_H N_M \quad (2)$$

где $-N_M$ число мест для одновременного обслуживания (два и более); $-k_H$ коэффициент неэффективности использования нескольких мест обслуживания.

Исследования, проводимые в области функционирования ОП [7], показывают, что при линейной схеме функционирования ОП ПС последнего растет непропорционально числу мест на ОП. По этой причине, на практике и в научной литературе не рекомендуется проектировать ОП более чем на 3-5 мест. В действующих моделях это учитывается коэффициентом неэффективности использования соответствующего числа мест $-k_H$ (может обозначаться по-разному). В ряде источников [8,9] коэффициенты k_H полученные экспериментальным путем, являются постоянными и затабулированными. По результатам комплексного исследования было установлено, что k_H не является постоянной величиной, а зависит от ряда факторов, а само снижение ПС при числе мест на нем более одного происходит по двум основным причинам:

□ временные потери $t_{конф}$ каждого из мест обслуживания из-за взаимных помех и конфликтов между автобусами; □

□□ уменьшение числа мест за счет неэффективного их использования, например, в ситуации остановки автобуса прямо при въезде на ОП.

В ходе изучения технологии работы МТС на ОП в рамках их комплексного исследования были выявлены несколько ситуаций неэффективного использования мест обслуживания:

1. Остановка транспорта не в начале ОП, и тем самым уменьшение возможного числа мест. На рисунке 3.18 автобус остановился не в начале ОП, тем самым вместо двух мест обслуживания осталось одно. Также были выявлены ситуации, когда автобусы останавливались сразу при въезде на ОП, игнорируя находящиеся впереди 2-3 свободных места.

2. Рассредоточение автобусов внутри ОП, когда вместо возможных трех на ОП обслуживается всего 2 автобуса.

3. Игнорирование свободного места на ОП из-за того, что для поступления на него необходимо совершать маневр по опережению впереди стоящего МТС.

Следовательно, коэффициент k_H можно разбить на две составляющие: n и k

$$k_H = k_{nt} = k_{nm} \quad (3)$$

где k_{nt} – коэффициент, учитывающий снижения ПС за счет временных потерь из-за взаимных помех и конфликтов между автобусами; k_{nm} – коэффициент, учитывающий снижения ПС из-за неэффективного использования мест обслуживания.

Коэффициент k_{nt} – удобно представить в виде соответствующего параметра, $t_{конф}$ – характеризующего потери времени местами обслуживания при работе нескольких автобусов на ОП.

Таким образом, модель ПС ОП (2.3) для однотипного подвижного состава может быть записана как:

$$ПС_{оп} = \frac{3600}{\Sigma t_3 + t_{конф}} k_H N_M \quad (4)$$

Рассмотрим теперь структуру задержек Σt_3

$$\Sigma t_3 = t_{доп} + t_{од} + t_{обсл} + t_{пво} + t_{зд} + t_{уб} \quad (5)$$

где – $t_{доп}$ дополнительное время, требуемое для поступления (смены) МТС на ОП, с; $t_{од}$ – время, затрачиваемое на открытие дверей МТС, с; $t_{обсл}$ – время обслуживания (посадка-высадка пассажиров), с; – $t_{пво}$ время «простоя в ожидании», с; $t_{зд}$ – время закрытия дверей, с; $t_{уб}$ – время убытия с ОП (при наличии заездного кармана)

Сравним в целом все задержки у двух рассматриваемых нами типов функционирования ОП при наличии и отсутствии заездного кармана. Всего имеем четыре вида ОП:

1. ОП без кармана и маневрирования. Наиболее простой случай, рассматриваемый в большинстве примеров диссертации. Суммарные задержки (с):

$$\Sigma t_{\text{з}} = t_{\text{конф}} = t_{\text{доп}} + (t_{\text{од}} + t_{\text{обсл}} + t_{\text{пво}} + t_{\text{зд}}) + t_{\text{конф}} \quad (6)$$

В данном случае – $t_{\text{доп}}$ это время между окончанием обслуживания автобуса, находящегося на крайнем месте (ближе к въезду), и началом обслуживания автобуса из очереди на первом месте (ближе к выезду).

2. ОП с карманом и без маневрирования. В этом случае появляются дополнительные задержки, связанные с необходимостью смены полосы движения и вливания в общий поток движения. Общие задержки (с):

$$\Sigma t_{\text{з}} = t_{\text{конф}} = t_{\text{доп}} + (t_{\text{од}} + t_{\text{обсл}} + t_{\text{пво}} + t_{\text{зд}}) + t_{\text{уб}} + t_{\text{конф}} \quad (7)$$

Видно, что добавилась задержка $t_{\text{уб}}$ (с), которая при отсутствии маневров может быть рассчитана по формуле (1) без последнего слагаемого :

$$t_{\text{уб}} = 0,003 * N + 0,056 * Q \quad (8)$$

3. ОП с карманом и с маневрированием. Наличие заездного кармана, как было отмечено выше, добавляет задержку- $t_{\text{уб}}$. Однако сейчас она станет больше по своему значению, так как учтет необходимость маневра по опережению впереди стоящих автобусов и будет рассчитываться по формуле (1). Также изменится составляющая- $t_{\text{доп}}$, которая будет иметь несколько иной смысл в отличие от аналогичной для ОП без маневрирования. В данном случае – $t_{\text{доп}}$ это время простоя места обслуживания между окончанием обслуживания предыдущего автобуса и началом обслуживания следующего. Как уже было отмечено выше в этом разделе, $t_{\text{доп}}$ -будет складываться из времени движения в границах ОП – $t_{\text{движ}}$ и времени на смену полосы движения – $t_{\text{движ}}$. Ввиду того, что для подъезда к каждому месту обслуживания требуется несколько разное время, $t_{\text{доп}}$ –необходимо находить как среднее для всех мест обслуживания. В остальном составляющие общей задержки автобуса останутся такие же, как в (2).

4. ОП без кармана и с маневрированием (Рисунок 1). Отсутствие заездного

кармана приводит к необходимости совершать маневр по опережению впередистоящего автобуса дважды, сначала для поступления на ОП, затем для убывтия снего. В итоге задержка $t_{уб}$ удваивается, а $t_{доп}$ рассчитывается как для предыдущего ОП.

Таким образом, мы получили модель для определения ПС ОП при постоянном числе мест обслуживания. Теперь необходимо рассмотреть случаи работы на ОП раннеклассового подвижного состава, получить закономерности изменения потерь времени $t_{конф}$, а также учесть другие факторы.

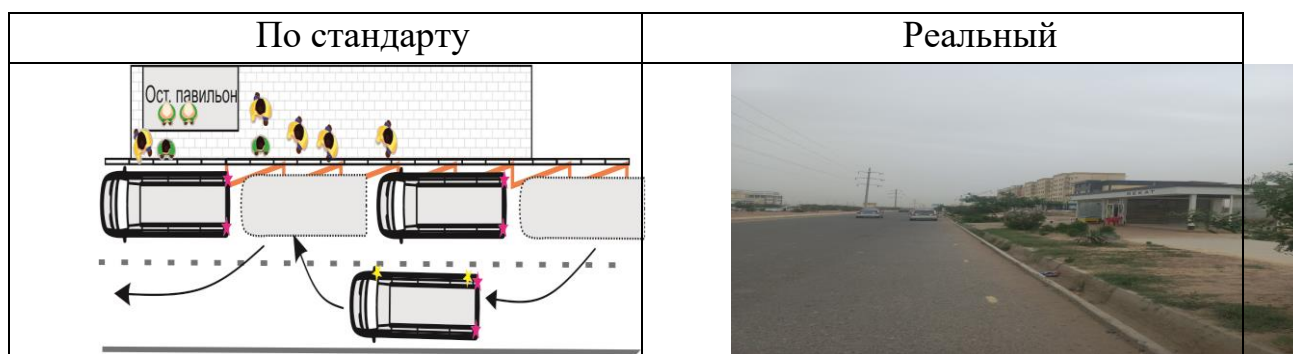

Рисунок 1 – Схема маневрирования для ОП без кармана должно быть

При этой схеме функционирования некоторым автобусам придется совершить целых три маневра, чтобы освободить ОП: маневр для опережения впередистоящего автобуса с целью поступления на ОП, обратный маневр для занятия свободного места на ОП и еще один маневр по опережению впередистоящего транспортного средства с целью освобождения ОП. Можно предположить, что время, затраченное на эти маневры, будет слишком большим, и водители не будут вести себя подобным образом. Так что возможность функционирования ОП без кармана и с маневрированием вызывает сомнения.

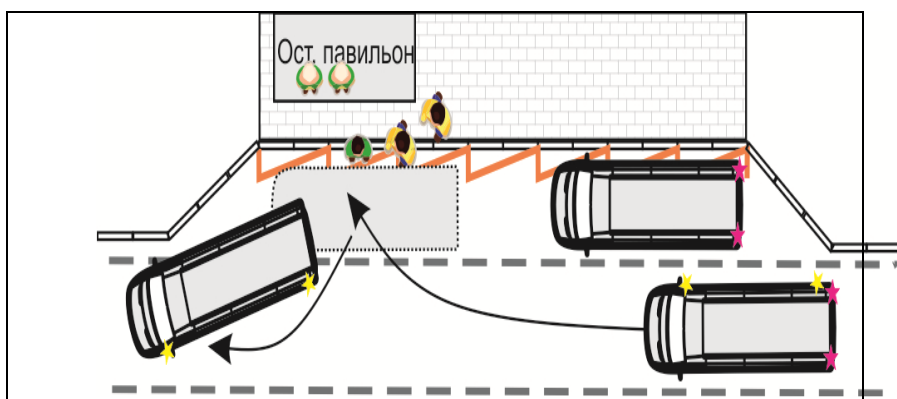

Рисунок 2. – Схема маневрирования на ОП с карманом

В случае же наличия заездного кармана поступление на ОП, как правило, осуществляется свободно по соседней полосе движения, однако при убытии возникает задержка, связанная с необходимостью смены полосы движения и убытию из заездного кармана (Рисунок 2.).

При данной схеме маневрирование уже не выглядит таким нерациональным и при определенных условиях позволяет автобусу скорее покинуть ОП.

Отметим, что в случае схемы с маневрированием, автобусу не приходится ждать освобождения ОП другими автобусами. Он сразу, при наличии свободного места, совершает маневр по опережению впереди стоящего транспортного средства. Однако возникают дополнительные задержки, связанные с взаимными помехами между автобусами. Например, один автобус закончил обслуживание и готов убыть с ОП, однако ему мешает второй автобус, совершающий перед ним маневр.

Видно, что в зависимости от схемы функционирования, принципиально меняются как факторы, влияющие на ПС, так и временные задержки, порождаемые этими факторами. Таким образом, необходимо определить эти факторы, а также условия, при которых ОП будет работать в том или ином режиме. На первый взгляд, ошибочно может показаться, что большинство ОП городского пассажирского автомобильного транспорта относятся к группе ОП с маневрированием. На практике же возможности маневрирования могут быть ограниченны, например, движением индивидуального транспорта по соседним полосам, интенсивность которого может быть очень высокой в современных условиях роста автомобилизации населения.

Под схемой «с маневрированием» будем считать следующую: допустим, что все места на ОП заняты. Как только какой-либо из автобусов заканчивает обслуживание, он начинает покидать ОП, не дожидаясь окончания обслуживания впереди стоящих. Если он находится на первом месте

обслуживания, то может беспрепятственно покинуть ОП. Если же впереди него находится другой автобус, то он совершает маневр по опережению впереди стоящего. Как только место для обслуживания освобождается, на него поступает автобус из очереди, также с помощью опережения впереди стоящего или просто поступления на ОП, если освободилось последнее из мест обслуживания. В ходе наблюдений за процессом функционирования МТС на ОП было отмечено, что с ростом степени его загруженности и, как следствие, истощением ресурса ПС наблюдаются изменения характеристик процесса функционирования ОП. Например, при высокой загрузке ОП водители МТС пытаются максимально быстро освободить последний, увеличивается количество всевозможных нарушений: проезд мимо ОП, посадка-высадка пассажиров во втором ряду, за пределами ОП и т.д. ОП «адаптируется» к предельной интенсивности движения. Таким образом, можно выдвинуть предположение, что ПС ОП не постоянная величина, а некая функция от интенсивности движения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение можно сказать, что город зависит от остановочных станций, чтобы сократить временные потери при передвижении и передвижении общественного транспорта. Автобус зависит от отсутствия карманов в , чтобы повысить гибкость остановок. Автобусные остановки в максимально возможной степени зависят от автобусных маршрутов, проходящих через эту станцию. Пропускная способность автобусной остановки зависит от длины автобусов. Карманные упоры предпочтительнее устанавливать в противоположном направлении. Проницаемость карманных остановок для автобусов может обеспечить сцепление с ветчиной. Необходимо спроектировать и построить карманные станции в городе Термез.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bratzel, S. (1999). Conditions of success in sustainable urban transport policy - policy change in "relatively successful" European cities. *Transport Reviews*, 19(2), P.177–190.
2. Dios Ortíz, J.; Willumsen, L. G.: *Transport Modelling*. Chichester: John Wiley & Sons, LTD, 2004.
3. Димова И.П. Повышение эффективности функционирования остановочных пунктов городского пассажирского транспорта и движения транспортных средств в зоне их влияния: авто-реферат дис.... канд. техн. наук / И.П. Димова. — Тюмень, 2009. - 18 с.

4. Ефремов И. С. Теория городских пассажирских перевозок: учеб. пособие для вузов / И. С. Ефремов, В.М. Кобозев, В.А. Юдин. - М.: Высш. Школа, 1980. - 535 с.
5. Затонский А.В. Имитационная балансовая модель остановки городского общественного транспорта /А.В. Затонский, Ю.И. Володина// «Грузовое и пассажирское автохозяйство». – 2013. - №12. - с. 70-77.
6. Исхаков М. М. Выбор участка на остановочном пункте для обслуживания пассажиров маршрутных транспортных средств // «Вестник Оренбургского государственного университета». – 2011. – № 10. – с. 59–63.
7. Исхаков М. М., Рассоха В.И. «Человеческий фактор» в организации работы маршрутных транспортных средств на остановочных пунктах // «Вестник Оренбургского государственного университета». — 2008. — № 1. — с. 144–149.
8. Стратегии развития транспортной системы Республики Узбекистан на период до 2030 года.
9. Komilov, A. L. (2020). Methods for Optimizing and Modeling Routes for Selecting a Routing Scheme for Passenger Transport in Buses (On the example of Surkhandarya). *International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology*, 7(9).
10. Komilov, A. L. (2021). Research and verification of urban public transport routes using mathematical methods (On the example of the city of Termez). *Asian Journal of Multidimensional Research*, 10(10), 810-818.
11. Kuziev, A. U., Alikulov, S. R., Muratov, A. X., & Komilov, A. L. (2019). Statement of Optimization Vehicle Routing Problems on Transport Network. *International Journal of Advanced Research in Science. Engineering and Technology*, 6, 12.
12. Комилов, А. Л. (2021). Рационал маршрутда сутка соатлари бўйича йўловчилар оқимининг таксимланиши (Термиз шаҳри мисолида). *Scientific progress*, 2(2), 1449-1456.

O‘QUVCHILARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH

Abdulazizova Nilufar Abduraxmonovna

Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi

Abdumuxtorova Mushtariybonu Farxod qizi...

Farg‘ona davlat universiteti jismoniy madaniyat yo‘nalishi 2-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalari yoritilgan bo‘lib, kun tartibini tuzish, jismoniy mashg‘ulotlar, to‘g‘ri ovqatlanish, zararli odatlardan saqlanish jismoniy salomatlikni mustaxkamlash keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: *sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, jismoniy salomatlik, kasalliklarning oldini olish, to‘g‘ri ovqatlanish odatlarini shakllantirish.*

ABSTRACT

This article discusses the issues of forming a healthy lifestyle in students, including creating a daily routine, physical activity, proper nutrition, avoiding harmful habits, and strengthening physical health.

Keywords: *forming a healthy lifestyle, physical health, disease prevention, forming healthy eating habits*

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены вопросы формирования здорового образа жизни студентов, а также упомянуто укрепление физического здоровья путем составления режима дня, физических тренировок, правильного питания, отказа от вредных привычек.

Ключевые слова: *формирование здорового образа жизни, физическое здоровье, профилактика заболеваний, формирование правильных привычек питания.*

KIRISH

Bugungi kunda o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish deganda har bir o‘quvchining kundalik hayotda salomatlik uchun foydali bo‘lgan odatlarga o‘rgatish, zararli odatlardan tiyilishiga erishish, foydali va xavfsiz turmush kechirish uchun zarur bilimlar bilan ta‘minlash, oxir-oqibatda o‘quvchilarning o‘zlashtirgan bunday bilimlarini uning kundalik odatiga aylantirishga erishishni tushunmoq kerak,

Har bir o‘quvchi tomonidan sog‘lom turmush tarzining turli xil elementlarini shoshilmasdan, bosqichma-bosqich o‘zi kundalik hayotiga kirita borishi, ularning

sonini kun sayin oshirib borishi, turli-tuman va ko'p sonli sog'lom yashash odatlaridan o'zi uchun eng qulay, salomatligiga mos shakllarini tanlay bilishi sog'lom turmush tarzini shakllantirishning asosini tashkil qiladi.

Sog'lom turmush tarzini shakllantirish keng qamrovli tushuncha bo'lganligi sababli so'z faqat jismoniy salomatlikni mustahkamlash va kasalliklarning oldini olish bilan chegaralanib qolmasdan, ayni paytda o'quvchining shaxsiy sifatlarini oshirishga, o'z salomatligi uchun qayg'urishiga, irodali bo'lishga salomatligini oliy qadriyat sifatida qadrlay bilish hissini uyg'otishga ham qaratilishi lozim.

Sog'lom turmush tarzini shakllantirish o'quvchi-yoshlarda turli xil kasalliklarning kelib chiqishi va avj olishiga sabab bo'ladigan xavfli omillarni chetlab o'tish va yengishga qaratilgan ijtimoiy va shaxsiy faolligi, amaliy harakat shakli, usuli va turlari majmuasidan iborat bir qator chora-tadbirlar tizimidan iborat bo'lib, uning tub maqsadi aholining o'rtacha umr ko'rish muddatini uzaytirishga, o'quvchilarning mamlakat ishlab chiqarish jarayonida faol va samarali ishtirokini, yagona ezgu maqsad - yurtimizning gullab-yashnashi, xalq farovonligi, uning milliy daromadini o'stirishga hissa qo'shishini ta'minlashga qaratilgandir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mamlakatimizda sog'lom turmush tarzi - inson salomatligining qonuniyatlari majmui emas, balki inson salomatligini mustahkamlashga bo'lgan qarashlar tizimidan tashkil topgan. O'quvchi yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini mafkurasi, R.U.Arziqulovning fikricha, turmush tarzining falsafasini, davlatning sog'lom turmush tarzini shakllanishi bo'yicha yuritayotgan siyosatini, sog'lom turmush tarzining huquqiy, ahloqiy asoslarini, sog'lom turmush tarzining pedagogikasi, psixologiyasi, sotsiologik madaniyati, etikasi va hechasligi o'zida mujjashtirgan bo'lishi lozim.

Har bir yosh avlod o'z tana a'zolarining zahiraviy imkoniyatlarini oshirish uchun, ularni muntazam ravishda chiniqtirib borishi lozim. Salomatlik zahiralarini shakllantirish uchun sog'lom turmush tarzining quyidagi mezonlariga amal qilish tavsiya qilinadi:

- muntazam ravishda jismoniy tarbiya va jismoniy mehnat bilan shug'ullanish.
- me'yoriy aqliy va jismoniy yuklama bilan ishlash, kuchli aqliy mehnatdan so'ng faol dam olish.
- zararli odatlardan yuz o'girishi
- organizmni chiniqtirish;
- toza havoda kamida 2-3 soat yurish;
- kun tartibiga qat'iyyan amal qilish, bir kunda kamida 8 soat uxlash;
- ehtiyoj tug'ilganda turmush tarzini va ishini o'zgartirish

O'quvchilar o'rtasida sog'lom turmush tarzi o'z hayotida ro'y beradigan aniq voqea-hodisa hamda turli o'zgarishlar ta'sirida shakllanadi. Jamiyatning rivojlanishi, axborot oqimining yuqorilab borish, tezkor hayot tarziga talabning ortishi natijasida o'zaro aloqa va munosabatning birmuncha qiyin tus olayotganligi o'quvchilar ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Ota-onalar ko'pincha kun bo'yi ishda bo'lib, farzandlarining kompyuterda o'tkazgan vaqtini va bolalari o'ynaydigan o'yinlarni nazorat qila olmaydi. Ko'pgina maktab o'quvchilari kompyuterda juda ko'p vaqt o'tkazishni boshladilar, ular atrofida hech narsani sezmaydilar. Biroq, kompyuterning insonga keltiradigan ko'plab afzalliklaridan tashqari, uning sog'lig'iga ta'siri haqida unutmaslik kerak. Shuning uchun, mening fikrimcha, bu mavzu dolzarbdir.

Kompyuterning inson salomatligiga ta'siri

Yoshlik davrida inson tanasi jismoniy, hissiy, intellektual va ma'naviy faol rivojlanish bosqichida bo'ladi. Shunday qilib, kompyuter va Internetga cheksiz kirish bolani bu jihatlarda buzishi mumkin

Fiziologik nuqtai nazardan, ikkita xavf mavjud:

Jismoniy harakatsizlik va umurtqa pog'onasining egriligi. Sport bilan shug'ullanish, toza havoda faol o'yinlar o'ynash o'rniga: futbol, badminton, do'stlar bilan voleybol yoki skeytbord yoki velosipedda o'ynash o'rniga, bola monitor ekrani oldida bir necha soat ketma-ket o'tiradi, ba'zan bir holatda harakatsiz muzlab qoladi.

Natija: rivojlanmagan mushaklar, egilgan holat (eng yaxshi holatda), past jismoniy faollik, charchoqning kuchayishi, asabiylashish.

Kompyuterlarning salomatlikka ta'sirini ko'rib chiqayotganda, asosan, bir nechta xavf omillari mavjud:

- elektromagnit nurlanish bilan bog'liq muammolar;
- ko'rish muammolari;
- mushaklar va bo'g'inlar bilan bog'liq muammolar;
- uyqusizlik, stress, asab kasalliklari bilan bog'liq muammolar;
- ovqatlanish muammolari.

Shunday qilib, ushbu holatlarning har birida xavf darajasi kompyuterda va uning yonida o'tkaziladigan vaqtga to'g'ridan-to'g'ri proportsionaldir. Bundan tashqari, harakatsiz turmush tarzi ko'pincha semirishga olib keladi.

Sog'lom avlodni shakllantirish jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish negizida amalga oshiriladi. Buning uchun esa jamiyatning har bir a'zosi sog'lom turmush tarzini yo'lga qo'yishi, salomatlikni madaniyatlilikning bir ko'rinishi sifatida qabul qilish lozim. Yoshlar hayotida, yurish-turishida ham mana shunday yangicha

tafakurning shakllantirilishi bu boradagi barcha muammolarga yechim bo'lib xizmat qiladi.

O'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun quyidagi muhim jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

1. To'g'ri ovqatlanish odatlarini shakllantirish

Balanslangan va foydali ovqatlanishni o'rgatish

Fastfud va shirinliklarni me'yorida iste'mol qilishga o'rgatish

Ovqatlanish rejimini shakllantirish

2. Jismoniy faollikni oshirish

Har kuni jismoniy mashqlar bajarish

Sport to'garaklari va o'yinlariga qatnashishni targ'ib qilish

Faol dam olish madaniyatini shakllantirish

3. Gigiyena qoidalariga rioya qilish

Shaxsiy gigiyena qoidalarini o'rgatish (qo'l yuvish, tish parvarishi, toza kiyim)

Uy va o'quv muhitining tozaligiga rioya qilish

4. Sog'lom psixologik muhit yaratish

Stressni boshqarish usullarini o'rgatish

Oila va jamiyat bilan sog'lom munosabatlarni shakllantirish

O'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish

5. Zaruriy bilim va ko'nikmalarni singdirish

Sog'lom turmush tarzi bo'yicha darslar va seminarlar o'tkazish

Ilmiy-ommabop kitoblar va videolar orqali bilim berish

Sog'lom hayot kechiruvchi shaxslar bilan uchrashuvlar tashkil etish.

Maktablarda o'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish uchun turli xil chora-tadbirlar amalga oshiriladi.

1. Dars jarayonida sog'lom turmush targ'iboti

Jismoniy tarbiya darslari orqali sportga bo'lgan qiziqishni oshirish.

Biologiya, hayot xavfsizligi asoslari (HXA) va boshqa fanlarda sog'lom ovqatlanish, gigiyena qoidalari, jismoniy faollik haqida tushuncha berish.

2. Jismoniy faollikni oshirish

Har kuni ertalab badantarbiya mashg'ulotlarini o'tkazish.

Tanaffus paytida harakatli o'yinlar tashkil qilish.

Maktabdan tashqari sport to'garaklari, musobaqalar va sport festivallarini tashkil etish.

3. Sog'lom ovqatlanishni yo'lga qo'yish

Maktab oshxonalarida foydali taomlar menyusini joriy qilish.

Nosogʻlom fast-fud va shirin gazlangan ichimliklarni kamaytirish boʻyicha targʻibot oʻtkazish.

4. Sogʻliqni saqlash boʻyicha targʻibot ishlari

Sogʻliqni saqlash mutaxassislari, shifokorlar bilan uchrashuvlar uyushtirish.

Yomon odatlardan voz kechish (chekish, energetik ichimliklar isteʼmoli va h.k.) boʻyicha seminar va treninglar oʻtkazish.

5. Psixologik salomatlikni qoʻllab-quvvatlash

Oʻquvchilar uchun stress va asabiy zoʻriqishning oldini olish boʻyicha mashgʻulotlar oʻtkazish.

Maktab psixologi tomonidan sogʻlom turmush tarzi va ruhiy salomatlik boʻyicha maslahatlar berish.

6. Ota-onalar bilan hamkorlik

Uyda sogʻlom turmush tarziga amal qilish boʻyicha ota-onalar uchun seminarlar oʻtkazish.

Sport tadbirlariga ota-onalarni ham jalb qilish.

Ushbu tadbirlar orqali bolalarning jismoniy va ruhiy sogʻligʻi mustahkamlanib, ular kelajakda sogʻlom turmush tarzini davom ettirishi mumkin.

Oʻquvchilarda sogʻlom turmush tarzini shakllantirish uchun oilada quyidagi ishlarni amalga oshirish muhim:

1. Sogʻlom ovqatlanish odatini shakllantirish

Kunlik ratsionga sabzavot, meva, oqsilga boy taomlar va tabiiy ichimliklarni kiritish.

Fast-fud, gazlangan ichimliklar va shakar miqdori yuqori mahsulotlarni kamaytirish.

Oila bilan birga ovqatlanish va bolaga toʻgʻri ovqatlanish odatini oʻrgatish.

2. Jismoniy faollikni oshirish

Oilaviy sport mashgʻulotlari (ertalabki badantarbiya, sayr qilish, velosipedda yurish, suzish) tashkil qilish.

Bolaning sport toʻgaraklariga qatnashishini qoʻllab-quvvatlash.

Oʻyin orqali jismoniy faollikni ragʻbatlantirish (masalan, futbol, voleybol, yugurish).

3. Uyqu va kun tartibini yoʻlga qoʻyish

Bolaning kunlik rejimini tartibga solish (erta uxlash va erta turish).

Elektron qurilmalardan foydalanishni cheklash va kechqurun ekran oldida oʻtirishni kamaytirish.

Sifatli uyqu uchun xonani yaxshi shamollatish va qulay muhit yaratish.

4. Gigiyena va shaxsiy parvarish

Tish yuvish, qo‘l yuvish va boshqa gigiyena qoidalariga rioya qilishni nazorat qilish.

Toza va ozoda kiyinishga odatlantirish.

Immunitetni mustahkamlash uchun to‘g‘ri gigiyena qoidalariga amal qilish.

5. Stressni kamaytirish va ruhiy sog‘liqni qo‘llab-quvvatlash

Oila a‘zolari o‘rtasida iliq va mehribon munosabatlarni saqlash.

Bolaning hissiyotlarini tushunish va uni qo‘llab-quvvatlash.

Haddan tashqari bosim o‘tkazmaslik, muammolarni tinch muhokama qilish.

6. Namuna bo‘lish

Ota-onalar o‘zlari ham sog‘lom turmush tarziga rioya qilishi kerak.

Kitob o‘qish, sport bilan shug‘ullanish, to‘g‘ri ovqatlanish orqali bolaga ijobiy namuna ko‘rsatish.

7. Yomon odatlardan uzoq bo‘lish

Chekish, spirtli ichimlik iste‘moli va zararli mahsulotlardan voz kechish.

Bolaga bunday odatlarning zararini tushuntirish va sog‘lom muhit yaratish.

Oilada sog‘lom turmush tarzini shakllantirish orqali bolalar ongli ravishda to‘g‘ri odatlarni o‘zlashtiradi va bu ularning kelajakdagi hayotiga ijobiy ta’sir qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish ularning jismoniy, ruhiy va aqliy rivojlanishi uchun muhimdir. Sog‘lom odatlar – to‘g‘ri ovqatlanish, muntazam jismoniy faollik, gigiyena qoidalariga rioya qilish va zararli odatlardan voz kechish – bolalarning immunitetini mustahkamlab, kasalliklarning oldini oladi. Shuningdek, bu ularning diqqat-e’tibori, o‘qishdagi yutuqlari va umumiy hayot sifati yaxshilanishiga yordam beradi.

Sog‘lom turmush tarzini erta yoshdan shakllantirish kelajakda jismoniy va ruhiy barqarorlikni ta’minlaydi, shu bois bu jarayonga maktab va oila hamkorlikda e’tibor qaratishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Г.Л. Билич, Л.В. Назарова / Основы валеологии / С.-Петербург МСМХС, 1998г.
2. И.А. Ермилова /Собираетесь в школу? Тренируйте глаза!/ И.А. Ермилова //Здоровье школьника – 2008 — №8, стр.56.
3. И.А. Ермилова /Ограничьте просмотр передач!/ – 2008 — №8, стр.22.
4. С.В. Попов / Валеология в школе и дома./ С.-Петербург «Союз», 1997г.
5. Гунн Г.Е. Компьютер: как сохранить здоровье : Рекомендации для детей и взрослых, СПб.: Нева; М. : Олма-Пресс, 2003

6. Беляев А.А. Частная неврология, СПб. : Лань, 2002

Информация о книге:

7. Баловсяк Н.И. /Компьютер и здоровье/ СПб.: «Питер» 2008

8. Ю. В.Микаелян «Влияние компьютера на здоровье школьника»-2022

Интернет ресурсы:

<http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-kompyutera-na-zdorovie-shkolnika>

http://sd-company.su/article/help_computers/computer-affects-human-health

<http://healthbps.ru/vliyanie-kompyutera-na-zdorove/>

<http://sport.uz>

<http://sport.salomatlik.sirlari>

АНАЛИЗ МАРКЕТИНГОВОЙ СРЕДЫ В ТУРИСТИЧЕСКОМ БИЗНЕСЕ

Шахноза Баходир кизи Солаева

Национальный исследовательский университет "Ташкентский институт
инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства"

АННОТАЦИЯ

Анализ маркетинговой среды в туристическом бизнесе направлен на изучение внутренних и внешних факторов, влияющих на развитие данной отрасли. В статье анализируются составляющие маркетинговой среды туристической отрасли: экономические, политико-правовые, социокультурные, технологические и экологические факторы. Изучается также ситуация на рынке туристических услуг, поведение потребителей, факторы, влияющие на формирование спроса. В статье рассматриваются преимущества и недостатки бизнес-среды в сфере туризма с помощью таких маркетинговых инструментов, как SWOT-анализ и PEST-анализ, а также даются рекомендации по разработке эффективных маркетинговых стратегий. Будут проанализированы передовой опыт продвижения туристических услуг, повышения конкурентоспособности и внедрения инновационных подходов. В результате в статье даны практические рекомендации субъектам туристического бизнеса по эффективной работе в маркетинговой среде.

Ключевые слова: маркетинг в сфере туризма, бизнес-среда, маркетинговый анализ, PEST-анализ, SWOT-анализ, конкурентоспособность, поведение потребителей, инновационный маркетинг, туристическая индустрия, рекламные стратегии.

ANNOTATSIYA

Turizm biznesidagi marketing muhiti tahlili mazkur sohaning rivojlanishiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni o'rganishga qaratilgan. Ushbu maqolada turizm industriasining marketing muhiti tarkibiy qismlari – iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-madaniy, texnologik va ekologik omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, turizm xizmatlarining bozordagi holati, iste'molchilarning xatti-harakati va talabining shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar o'rganiladi. Maqolada SWOT tahlil va PEST tahlil kabi marketing vositalari orqali turizm sektoridagi biznes muhitining afzalliklari va kamchiliklari yoritilib, samarali marketing strategiyalarini ishlab chiqish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Turizm xizmatlarini targ'ib qilish, raqobatbardoshlikni oshirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etish bo'yicha ilg'or tajribalar tahlil qilinadi. Natijada, maqola turizm biznesi subyektlari uchun

marketing muhiti sharoitida samarali faoliyat yuritish bo'yicha amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Turizm marketingi, biznes muhiti, marketing tahlili, PEST tahlil, SWOT tahlil, raqobatbardoshlik, iste'molchi xulq-atvori, innovatsion marketing, turizm industriyasi, reklama strategiyalari.

ВВЕДЕНИЕ

Индустрия туризма является одним из наиболее быстрорастущих секторов мировой экономики, оказывая существенное влияние на экономику, культурные отношения и социальное развитие стран. Усиление конкуренции, изменение потребительских запросов и желаний, технологические инновации и мировые тенденции требуют разработки эффективных маркетинговых стратегий в туристическом бизнесе. Поэтому анализ маркетинговой среды имеет первостепенное значение для предпринимателей и субъектов бизнеса в сфере туризма.

Маркетинговая среда — это совокупность внутренних и внешних факторов, влияющих на выход компании или организации на рынок и ее успешную деятельность. Маркетинговая среда в туристическом бизнесе определяется различными аспектами — экономическими, политико-правовыми, социально-культурными, технологическими и экологическими факторами. Эти факторы существенно влияют на спрос на туристические продукты и услуги, поведение потребителей и условия конкуренции на рынке.

Индустрия туризма имеет свои уникальные особенности, и успех этого бизнеса зависит от правильного выбора и реализации маркетинговых стратегий. Эффективные маркетинговые подходы помогают туристическим компаниям повысить свою конкурентоспособность, привлечь новых клиентов и добиться устойчивого роста на рынке. Поэтому оценка рыночных возможностей и угроз, выявление потребностей потребителей и разработка инновационных подходов посредством анализа маркетинговой среды в сфере туризма является одной из актуальных задач.

В статье дается глубокий анализ компонентов маркетинговой среды в туристическом бизнесе, рассматривается процесс формирования маркетинговых стратегий и даются рекомендации по эффективным маркетинговым подходам. Основная цель статьи — выявить факторы, влияющие на развитие туристического бизнеса, и разработать оптимальные маркетинговые стратегии для повышения конкурентоспособности.

Цели и методология исследования: Индустрия туризма является одной из важнейших отраслей мировой экономики, и ее развитие зависит от множества внутренних и внешних факторов. Успешное функционирование туристического бизнеса в условиях рыночной экономики основано на разработке эффективных маркетинговых стратегий и тщательном анализе маркетинговой среды. В разделе представлена подробная информация о компонентах маркетинговой среды в туристическом бизнесе, методах анализа и эффективных стратегиях.

Маркетинговая среда туристического бизнеса подразделяется на внутренние и внешние факторы. Эти факторы напрямую влияют на положение компании на рынке, качество услуг и потребительский спрос.

Внутренние факторы связаны с собственной деятельностью и системой управления компании и включают в себя маркетинговую стратегию компании - планы и мероприятия, разработанные для обеспечения конкурентоспособности на рынке, качество продукции и услуг - создание туристических услуг, соответствующих спросу потребителей, ценовую политику - установление соответствующих цен с учетом рыночного спроса и конкурентных условий, рекламную и PR-деятельность - стратегии, направленные на привлечение клиентов и развитие бренда компании.

Внешние факторы — это факторы, которые прямо или косвенно влияют на маркетинговую деятельность компании. Экономические факторы — изменения в национальной и мировой экономике, инфляция, доходы населения и обменные курсы. Политические и правовые факторы — государственная политика в сфере туризма, система лицензирования, налоги и меры государственного регулирования. Социально-культурные факторы — уровень жизни населения, традиции и ценности, культура путешествий. Технологические факторы — роль цифровых технологий, систем онлайн-бронирования, искусственного интеллекта и больших данных в маркетинге. Экологические факторы — охрана окружающей среды, экотуризм и стратегии устойчивого развития.

В туристическом бизнесе для оценки маркетинговой среды и принятия стратегических решений используются различные аналитические методы.

PEST-анализ позволяет изучить основные внешние факторы маркетинговой среды:

Политический (политико-правовой) — государственная политика, законодательство и система лицензирования;

Экономические – доходы населения, обменные курсы, экономическая стабильность;

Социальные (социально-культурные) – спрос на путешествия, поведение клиентов;

Технологический – инновационные технологии, интернет и цифровой маркетинг.

SWOT-анализ применяется для анализа внутренних и внешних возможностей туристических компаний: S (Strengths) — сильные стороны: качественный сервис, хорошая репутация, опытный персонал; W (Weaknesses) – слабые стороны: недостаточно проработанная маркетинговая стратегия, высокие издержки; O (Opportunities) – возможности: выход на новые рынки, международное сотрудничество, внедрение технологий; T(Threats) – угрозы: усиление конкуренции, экономические кризисы, политическая нестабильность.

На основе анализа маркетинговой среды можно разработать эффективные стратегии для туристического бизнеса. Сегодня Интернет и цифровые технологии играют важную роль в индустрии туризма. Следующие стратегии могут быть эффективными для привлечения клиентов и продвижения услуг:

Маркетинг в социальных сетях — рекламные кампании в Instagram, Facebook, TikTok и YouTube.

SEO и контекстная реклама — достижение высоких рейтингов в поисковых системах Google и Яндекс.

Системы онлайн-бронирования — автоматизация туристических услуг и удобное обслуживание клиентов.

Качественный сервис и клиентский опыт – персонализация услуг и индивидуальный подход.

Программы лояльности — скидки, бонусные системы и акции для постоянных клиентов.

Анализ отзывов клиентов – проведение опросов и анализов для определения потребностей и желаний потребителей.

В настоящее время концепции экотуризма и устойчивого развития становятся все более актуальными. Программы экологического туризма — это виды путешествий, которые не наносят вреда окружающей среде. Уделение внимания местной культуре и традициям — знакомство туристов с национальными ценностями.

Внедрение энергосберегающих технологий – зеленые отели и использование экологического транспорта.

Маркетинговая среда в туристическом бизнесе зависит от множества внутренних и внешних факторов, правильный анализ которых помогает разрабатывать успешные маркетинговые стратегии. Благодаря методам анализа PEST и SWOT туристические компании могут расширить свои возможности, адаптироваться к требованиям рынка и получить конкурентное преимущество. Такие стратегии, как цифровой маркетинг, программы лояльности и экотуризм, служат устойчивому развитию туристического бизнеса.

Правильный анализ маркетинговой среды в сфере туризма и внедрение инновационных подходов создают возможности для успешной работы компаний на рынке.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В туристическом бизнесе анализ маркетинговой среды имеет важное значение для успешного развития компаний и их адаптации к рыночным условиям. Маркетинговая среда включает в себя внутренние и внешние факторы, которые напрямую влияют на спрос и условия конкуренции на рынке туристических услуг. Основными факторами, определяющими устойчивость и конкурентоспособность туристического бизнеса, являются экономические, политико-правовые, социально-культурные, технологические и экологические.

В статье представлено углубленное исследование маркетинговой среды в сфере туризма с использованием методов PEST и SWOT-анализа. Анализ PEST помогает компаниям выявлять существующие возможности и угрозы путем оценки экономических, политических, социальных и технологических аспектов. SWOT-анализ использовался для выявления сильных и слабых сторон туристических предприятий, а также возможностей и потенциальных угроз, с которыми они сталкиваются. Было обнаружено, что на основе этих анализов можно разрабатывать эффективные маркетинговые стратегии.

Современные цифровые технологии и инновационные маркетинговые подходы играют важную роль в привлечении клиентов и повышении их лояльности в туристическом бизнесе. Интернет-маркетинг, реклама в социальных сетях, системы онлайн-бронирования и интерактивное общение с клиентами являются важными инструментами для современных туристических компаний. В то же время такие направления, как экотуризм и устойчивый туризм, становятся все более популярными среди путешественников, способствуя защите окружающей среды и развитию местной культуры.

Туристические компании могут укрепить свои позиции в условиях глобальной конкуренции за счет развития своего бренда, повышения качества услуг и адаптации к потребительскому спросу. Цифровая трансформация,

инновационные услуги и клиентоориентированные подходы являются неотъемлемыми частями маркетинговых стратегий и ключевыми факторами их успешной реализации.

В заключение следует отметить, что успех туристического бизнеса зависит от анализа маркетинговой среды и принятия правильных стратегических решений. Индустрия туризма может непрерывно развиваться за счет разработки эффективных маркетинговых стратегий, повышения конкурентоспособности, правильного понимания потребностей клиентов и внедрения технологических инноваций. Поэтому субъектам туристической деятельности необходимо модернизировать свой бизнес в соответствии с современными требованиями и придерживаться принципов устойчивого развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. OECD Tourism Trends and Policies. Organisation for Economic Co-operation and Development. 2022.
2. Morrison, A. M. Marketing and Managing Tourism Destinations. Routledge. 2018.
3. UNWTO World Tourism Barometer. World Tourism Organization. 2023.
4. Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press. 1985.
5. Statista Global Tourism Market Analysis and Trends. 2023.
6. Солаева Шахноза Баходир кизи. ПРЯМОЕ И КОСВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА НА ЭКОНОМИКУ СТРАНЫ. [Ilm Fan Xabarnomasi](#) . Vol. 6 No. 2 (2025)
7. Pender, L., & Sharpley, R. The Management of Tourism. SAGE Publications. 2005.
8. Buhalis, D., & Law, R. Progress in Information Technology and Tourism Management: 20 Years on and 10 Years after the Internet – The State of eTourism Research. Tourism Management, 29(4), 2008. 609-623p.
9. Middleton, V. T. C., & Clarke, J. Marketing in Travel and Tourism. Routledge. 2012.
10. Kotler, P., Bowen, J. T., & Makens, J. C. Marketing for Hospitality and Tourism. Pearson Education. 2017
11. Holloway, C. The Business of Tourism. Pearson. 2016.

TEMIR VA RUX TUZLARI ISHTIROKIDA XINOLINLAR SINTEZ QILISH

Axmedova Fazilat Karimovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti,

Niyazmetov Azamat Rahmatjonovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti,

azamat.niyazmetov1990@urdu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu izlanishimizda 2-arilxinolinlar sintezini amalga oshirishda $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ va $ZnCl_2$ katalizatorini qo'llab, 62 va 50 % unumlarda mahsulotlar (**4a** va **4b**) olishga erishdik. Anilin, benzaldegid, p-nitrobenzaldegid, sirka aldegid orasidagi reaksiyaga turli erituvchilar (DMSO, DMFA, Benzol) va katalizator miqdorining ta'sirini o'rganildi. Reaksiya olib borishda anilin va benzaldegid bilan Schiff asosi hosil bo'lgandan keyin katalizator ishtirokida sirka aldegid qo'shilgan. Reaksion aralashma kolonkali xromatografiya (elyuent-geksan:xlороform,9:1) yordamida tozalanib olingan.

Kalit so'zlar: Alkaloid, 2-fenilxinolin, 2-(4-nitrofenilxinolin, katalizator, DMSO, DMFA.

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании мы использовали катализаторы $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ и $ZnCl_2$ для синтеза 2-арилхинолинов, получив продукты (**4a** и **4b**) с выходами 62 и 50%. Изучено влияние различных растворителей (ДМСО, ДМФА, бензол) и количества катализатора на реакцию между анилином, бензальдегидом, п-нитробензальдегидом и ацетальдегидом. В ходе реакции образовалось основание Шиффа с анилином и бензальдегидом, а затем в присутствии катализатора был добавлен ацетальдегид. Реакционную смесь очищали методом колоночной хроматографии (элюент-гексан:хлороформ, 9:1).

Ключевые слова. Алкалоид, 2-фенилхинолин, 2-(4-нитрофенил)хинолин, катализатор, ДМСО, ДМФА.

ABSTRACT

In this study, we used $FeCl_3 \cdot 6H_2O$ and $ZnCl_2$ catalysts to synthesize 2-arylquinolines, and obtained products (**4a** and **4b**) in 62 and 50% yields. The effect of different solvents (DMSO, DMFA, Benzene) and the amount of catalyst on the reaction between aniline, benzaldehyde, p-nitrobenzaldehyde, and acetaldehyde was studied. After the formation of a Schiff base with aniline and benzaldehyde during the reaction, acetaldehyde was added in the presence of the catalyst. The reaction mixture was purified by column chromatography (eluent-hexane:chloroform, 9:1).

Keywords: Alkaloid, 2-phenylquinoline, 2-(4-nitrophenyl)quinoline, catalyst, DMSO, DMF.

KIRISH

Hozirgi kunda turli kasalliklarga qarshi xinolin asosli 100 dan ortiq dori vositalari, shuningdek xinolinlar qo‘shimcha sifatida qo‘shiladigan 400 dan ortiq dori preparatlari mavjud. Masalan: 2019 yildan beri dunyoni larzaga solayotgan COVID-19 kasalligini davolashda ishlatilayotgan “*Chloroquine*” dori vositasi ham xinolin asosi hisoblanadi. Bundan tashqari xinolin asosi *Norfloxacin*, *Onbrez*, *Klioxinol* nomli dori vositalari bakteriyalarga, astmaga va zamburug‘larga qarshi ishlatilmoqda. 2-Arilxinolinlar O‘zbekistonning tog‘li hududlarida o‘sovchi *Haplophyllum bucharicum*, *Dictamnus angustifolius*, *Haplophyllum linifolium*, *Haplophyllum latifolium*, *Haplophyllum dubium*, *Haplophyllum griffithianum* kabi o‘simliklarining tarkibidagi alkaloidlarning asosiy massasini tashkil qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

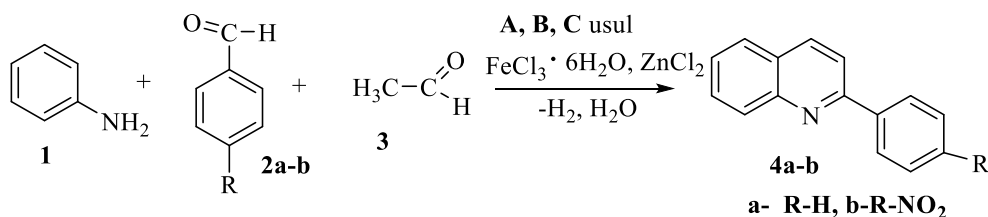
Xinolinlar kimyo sanoatida, tibbiyot va agrokimyoda keng qo‘llanilishi tufayli ularni ishlab chiqarish organik sintezning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda dunyo bo‘ylab 400 milliondan ortiq insonda **gepatit B** kasalligi mavjudligi aniqlangan va shulardan har yili 1 milliondan ortig‘i olamdan o‘tadi. 2015 yili dunyo bo‘ylab 10.4 million insonda **tuberkulez** bilan kasallanganligi va 1.4 million kishi vafot etganligi qayd etilgan. Yer yuzi bo‘ylab hozirgi kunda **gepatit B** va **tuberkulez** kasalliklariga qarshi ishlatilib kelinyotgan “*Saquinavir*” nomli dori vositasi xinolin asosidir [1-2].

Adabiyotlarda xinolin molekular sintezi bo‘yicha ma‘lumotlar keltirilgan. Lekin keltirib o‘tilgan metodlarda ishlatilgan reagentlar va katalizatorlarning qimmatligi hamda reaksiya jarayonlarini olib borish murakkabligi amaliyotga qo‘llashda qiyinchiliklarga olib keladi.

2006 yillarda yaponiyalik olimlar anilin va uning xosilalari, aromatik va alifatik aldegidlar o‘rtasidagi reaksiyalarni erituvchi sifatida DMSO ishlatib iridiy komplekslari katalizatorligi ishtirokida olib borgan hamda yuqori unumlarda mahsulotlarni ajratib olgan [3]. 2015 yillarga kelib Rossiyalik olimlar xuddi shunday reagentlardan foydalanib, katalizator sifatida $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ ishlatib, 2-arilxinolinlar sintezlarini amalga oshirishgan [4].

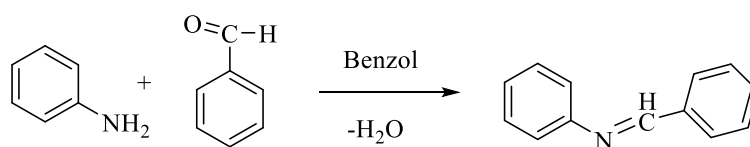
MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Yuqoridagi olimlarni ilmiy izlanishlarini davomi sifatida anilin, benzaldegid, 4-nitrobenzaldegid va sirka aldegidlar asosida xinolinni sintez qilish sharoitlarini o‘rgandik. Bunda biz dastlab anilin, benzaldegid, sirka aldegidi orasidagi reaksiyaga erituvchilar (DMSO, DMFA, Benzol) miqdorini ta‘sirni o‘rgandik (1-Sxema).

1-Sxema. 2-Fenilxinolinlar sintezi

A usulda dastlab 1:1.1 mol nisbatda olingan anilin bilan benzaldegid oʻrtasidagi reaksiya “Din- Stark” jihozi oʻrnatilgan kolbada olib borildi va 1 soatdan keyin reaksiya tugagani YuQX yordamida aniqlangach, benzol haydaldi. Bunda quyidagicha shiff asosi hosil boʻladi:

2-sxema. Shiff asosi sintezi

Shundan keyin olingan massa va sof holatda tozalamasdan, DMSO da eritildi va adabiyotlarda xinolinlar sintezi uchun $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2) katalizatorini optimal miqdori 10% mol boʻlganligi sababli, 10% mol ulushda $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2) oʻlchab olindi. Olingan Shiff asosining DMSO dagi eritmasiga solindi. Shundan keyin reaksiyon aralashma magnitli aralashtirgich yordamida 3-minut aralashtirib qoʻyildi. Olingan gomogen sistemaga dastlabki anilin moliga nisbatan ikki marta koʻp miqdorda sirka aldegid solinib, qaytarma sovutgich oʻrnatilgan holatda xona haroratida reaksiyon aralashma aralashtirilib qoʻyildi. Reaksiyon aralashmadan shisha kapilyar yordamida namuna olib YuQX yordamida tekshirilib koʻrilganda hech qanday yangi mahsulotga xos dogʻ paydo boʻlmaganligi aniqlandi. Shundan keyin adabiyot maʼlumotlarida asoslangan holatda 65-70°C haroratda 30 soat davomida suv hammomida qizdirildi. Reaksiyon aralashmaning xromatogrammasinida qoʻshimcha dogʻ paydo boʻlishi kuzatildi va reaksiya 4-soatdan keyin tugagani YuQX yordamida aniqlandi. Reaksiyon aralashma 10% Na_2CO_3 eritmasi bilan suyultirildi va reaksiya mahsuloti xloroformda ekstraksiya qilib olindi. Olingan reaksiyon aralashma kolonkali xromatografiyada elyuent sifatida geksan ishlatib, 50.0% unum bilan 2-fenilxinolin (45% unum, 2-(4-nitrofenil)xinolin) sintez qilib olindi.

B usulda dastlab 1:1.1 mol nisbatda olingan anilin va benzaldegid DMFA da eritildi hamda magnitli aralashtirgichga 30 soat aralashtirib qoʻyilgandan keyin Shiff asosi hosil boʻlganligi xromatogrammada aniqlangach, 10 % mol miqdorda oʻlchangan $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2) katalizator reaksiyon aralashmaga solindi va xona haroratida 1 soat aralashtirib qoʻyildi. Koʻngʻir rangli aralashma hosil boʻlgach, anilinga nisbatan ikki marta koʻp miqdorda olingan sirka aldegid dozator yordamida solindi. Reaksiya reaksiyon idishga tezkari sovutgich oʻrnatilgan holatda 1soat

davomida olib borildi. Xromatogrammada mahsulotga xos dog' hosil bo'lmaganligi sababli, muhit harorati 65-70°C ga suv hammomi yordamida ko'tarildi. Xromatogrammada mahsulotga xos dog' paydo bo'lganligi sababli reaksiyon aralashma 6 soat davomida qizdirildi. Har 30 minutdan reaksiya mahsulotning hosil bo'lishi YuQX da tekshirib turildi. Xromatogrammada Shiff asosiga xos dog' 8 soatdan keyin yo'qolganligi reaksiyani tugatishimizga asos bo'ldi. Ajratib olingan massada 2-fenilxinolin (15% unum, 2-(4-nitrofenil)xinolin) bilan bir qatorda xromatogrammada ko'p miqdordagi dog'lar paydo bo'ldi. Reaksiyon aralashmani kolonkani xromatografiya yordamida ham tozalab bo'lmadi.

C usulda dastlab anilin va benzaldegid DMSO da eritildi va 10 % mol da $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ solindi hamda xona haroratida magnitni aralashtirgich bilan aralashtirilib turildi. Shiff asosi hosil bo'lgani xromatogramma aniqlangach anilin moliga nisbatan ikki marta ko'p olingan sirka aldegid qo'shildi. Reaksiyon aralashma xona haroratida 1 soat aralashtirilib qo'yilganda ham mahsulotga hos dog' xromatogrammada hosil bo'lmagach, reaksiya 65-70°C temperaturada 4 soat qizdirildi. Reaksiyon aralashmadan har 30 minutda namuna olib YuQX tekshirilib turildi. Reaksiya tugaganini xromatogrammaga ma'lum bo'lgach, reaksiyon aralashmaga 10% Na_2CO_3 eritmasi solindi va mahsulot xloroformda ekstraksiya qilib olindi. Olingan ekstrakdan kolonkali xromatografiya yordamida elyuent sifatida geksan qo'llab 62.0% unum bilan 2-fenilxinolin (50% unum, 2-(4-nitrofenil)xinolin) sintez qilindi.

Sintez qilingan moddaning **4a** tuzilishi IQ va ^1H YaMR kabi usullar bilan isbotlandi. 2-Fenilxinolinning IQ spektrida kam intensivlikda 3030 cm^{-1} soxada aromatik birikmalardagi C-H bog'ini valent tebranishi, yuqori intensivlikda 1625 va 1603 cm^{-1} soxada C=C bog'ini valent tebranishi hamda 830 va 799 cm^{-1} soxada C=C bog'ini deformatsion tebranishlarga xos yutilishlar kuzatildi. Moddaning ^1H YaMR spektridagi protonlar aromatik xalqada joylashganligi sababli 8.25-8.16, 7.90-7.76, 7.56-7.47 million ulushlarda multiplet signal signallar namoyon bo'ldi. Shu bilan birga 2-(4-nitrofenil)xinolinnin tuzilishi IQ va ^1H YaMR va ^{13}C YaMR usullar bilan isbotlandi.

NATIJALAR (PEZUYLTATY / RESULTS)

Ajratib olingan moddalarning IQ spektrlari «Perkin-Elmer» (AQSH) firmasining modeli 2000 Fure IQ spektrometrida (kristall va amorf uchun KBr li tabletkalarda) olingan.

^1H YaMR va ^{13}C YaMR spektrlar ishchi chastotasi 400 MGts bo'lgan UNITY-400⁺ da (ichki standart TMS, δ -shkalasi) deyteroxloroform (CDCl_3), eritmasida olindi.

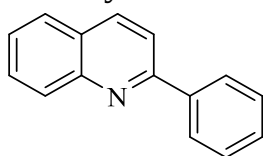
Yupqa qavatli xromotografiya (YuQX) «Silica gel on TLC Al foils UV-254» (Germaniya) plastinkalarida tekshirildi, elyuentlar sifatida esa geksan:xloroform 10:1, (sistema A), geksan:xloroform, 10:1 (sistema B), nisbatlarda ishlatildi.

Sintez qilingan birikmalarning suyuqlanish haroratlari «Boetius» (Germaniya) uskunasi aniqlandi.

A usul. “Din–Stark” asbobi bilan jihozlangan hajmi 50 ml bo‘lgan tubi yumaloq kolbada 0.932 g (0.01mol) anilin 5 ml benzolda eritildi hamda 1.272 g (0.012 mol) benzaldegid solinib suv hammomida 1 soat qaynatildi va YuQX yordamida tekshirilganda amin qolmagani va imin hosil bo‘lganligi xromatogrammada aniqlangach reaksiyon aralashmadan benzol vakuum nasos yordamida haydaldi. Olingan reaksiyon aralashma 5 ml DMSO da eritildi va 0.027 g (0.1 mmol) $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2) hamda 0.813 ml (0.02 mol) sirka aldegid reaksiyon aralashmaga solindi. Keyin reaksiyon aralashma teskari sovutgich o‘rnatilgan holatda suv hammomida 65-70°C haroratda 4 soat davomida qizdirildi. Reaksiyon aralashmada iminning qolmagani YuQX yordamida aniqlangach reaksiyon aralashmaga 20 ml 10% Na_2CO_3 eritmasidan solinib, 50 ml xloroform bilan 2 marta ekstraktsiya qilib olindi. Olingan xloroformli qavat MgSO_4 quritildi va erituvchi vakuumda haydaldi. Xloroformli ekstraktdan kolonkali xromatografiya (silikagel, geksan) yordamida hamda spirtida qayta kristallash orqali 1.03 g mahsulot ajratib olindi. Reaksiya unumi 50.0 % ni tashkil etdi.

B usul. 0.932 g (0.01mol) anilin, 1.812 g (0.012 mol) benzaldegid 0.0676 g (0.25 mmol) $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2)lar aralashmasi 5 ml DMFA da 1 soat aralashtirilib qo‘yildi. Keyin reaksiyon aralashmaga 0.813 ml (0.02 mol) sirka aldegid solindi va suv hammomida 65-70°C haroratda 6 soat qizdirildi. Reaksiyon aralashmaga 20 ml 10% Na_2CO_3 eritmasidan solinib, 50 ml xloroform bilan 2 marta ekstraktsiya qilib olindi. Olingan xloroformli qavat MgSO_4 bilan quritildi va erituvchi vakuumda haydaldi. Ajratib olingan massada bir qancha moddalar borligi YuQX yordamida aniqlandi.

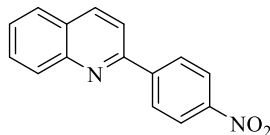
C usul. 5 ml DMSO da 0.932 g (0.01mol) anilin, 1.812 g (0.012 mol) piperanal 0.0676 g (0.25 mmol) $\text{FeCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$ (ZnCl_2)lar aralashmasi eritildi va xona haroratida 1 soat davomida aralashtirilib turildi. Keyin reaksiyon aralashmaga 0.813 ml (0.02 mol) sirka aldegid solindi va suv hammomida 65-70°C temperaturada 4 soat davomida qizdirildi. Reaksiya tugagani YuQX usuli yordamida aniqlangach reaksiyon aralashmaga 20 ml 10% Na_2CO_3 eritmasidan solinib, 50 ml xloroform bilan 2 marta ekstraktsiya qilib olindi. Olingan xloroformli qavat MgSO_4 bilan quritildi va erituvchi vakuumda haydaldi va xloroformli ekstraktdan kolonkali xromatografiya (silikagel, geksan) hamda spirtida qayta kristallash orqali 1.2772 g mahsulot ajratib olindi. Reaksiya unumi 62.0 % ni tashkil etdi.

2-Fenilxinolin. Geksan:etilatsetat (20:1). Oq rangli qattiq modda, suyuqlanish harorati - 86-87°C, R_f 0.69 (10:1, geksan:xloroform) **IQ spektr, (KBr) cm^{-1}** , 3030, 2923, 1625, 1603, 1021, 830, 799, 688.

¹H YaMR spektr, (400 MHz, CDCl₃), δ (ppm) : 8.25- 8.16(m, 4H), 7.90-7.83(m, 2H), 7.76- 7.70(m, 1H), 7.56-7.47(m, 4H).

¹³C YaMR spektr, (75 MHz, CDCl₃) δ (ppm), 157.5, 148.4, 139.8, 136.9, 129.9, 129.7, 129.6, 128.9, 127.7, 127.6, 127.3, 126.4, 119.1.

2-(4-nitrofenil)xinolin, Suyuqlanish harorati-128-129°C, Och sariq rangli qattiq modda, R_f 0.27 (Geksan:xlороform, 10:1).

IQ spektr (KBr)cm⁻¹: 3029, 2922, 2228, 1635, 1268, 797, 755,

¹H YaMR spektr (400 MHz, CDCl₃) δ (ppm): 8.32(s, 4H), 8.26(d, J = 8.0, 1H), 8.17(d, J = 8.0, 1H), 7.86(dd, J = 13.6, 8.4, 2H), 7.76(t, J = 8.0, 1H), 7.57(t, J = 6.0, 1H).

¹³C YaMR spektr (100 MHz, CDCl₃) δ (ppm): 154.5, 148.3, 148.3, 145.4, 137.3, 130.2, 129.9, 128.3, 127.6, 127.3, 123.9, 118.7

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xinolin halqasi tutgan geterosiklik birikmalar o'zlarining turli biologik faollikga ega ekanliklari bilan boshqa birikmalardan ajralib turadi. Ular turli saraton hujayralarda qarshi, sil, gepatit kasalliklariga qarshi faolliklarga ega. Shuning uchun xinolin alkaloidlarini o'simliklardan ajratib olish va sintez qilish ko'plab kimyogar olimlarning vazifalardan biri hisoblanadi. 2-Arilxinolinlarda bo'lgan 2-fenilxinolin va 2-(4-nitrofenil)xinolin sintezida ekologik jihatgan zararsiz FeCl₃·6H₂O hamda ZnCl₂ katalizatorini qo'llab yuqori unumlarda (**4a**-62%, **4b**-50%) mahsulotlar olish mumkinligi isbotlandi

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Ерамова И., Матич С., Мюнз М. 7 Гепатит В и ВИЧ-инфекция: тактика ведения пациентов с сочетанной инфекцией. – 2006.
2. World Health Organization et al. Global tuberculosis report 2016. 2016. – 2018.
3. Nakajima T. et al. Facile three-component synthesis of substituted quinolines catalyzed by iridium (III) complex //Bull. Chem. Soc. Jpn. – 2006. – V. 79. – №. 12. – P. 1941-1949.
4. Khusnutdinov R. et al. Synthesis of 2-Phenylquinoline and its Derivatives by Multicomponent Reaction of Aniline, Benzylamine, Alcohols, and CCl₄ Catalyzed by FeCl₃· 6H₂O //J. Heterocycl. Chem. – 2016. – V. 53. – №. 1. – P. 144-146.

KARYER AVTOSAMOSVALLARI DVIGATELLARINING HAVO FILTRLARIGA TEXNIK XIZMAT KO'RSATISH VA TOZALASH TIZIMINI TAHLIL QILISH

Abdirashidov Aslidin Abdumuhammad o'g'li

PhD, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

E-mail: abdirashidovasli1994@mail.ru

Xudaykulov Rustam Zakirovich

PhD, Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti

E-mail: rustam.75755@mail.ru

Karyer avtosamosvallari, xususan, SHAANXI tomonidan ishlab chiqarilgan og'ir yuk tashuvchi SHACMAN avtomobillari uchun ko'plab qo'llanmalar yoki foydalanish yo'riqnomalari rejali texnik xizmat ko'rsatish darajalarini va ularni amalga oshirish takroriylikini tavsiya qiladi - TXK-1, TXK-2, TXK-3, TXK-4 (1-jadval).

1-jadval.

Dvigatelga rejalashtirilgan texnik xizmat ko'rsatish ishlarning tarkibi

Texnik xizmat ko'rsatish darajalari	TXK-1	TXK-2	TXK-3	TXK-4
Dvigatel				
Dvigatelning ishlash parametrlarini kompyuter diagnostikasi	x	x	x	x
Dvigatel moyini almashtirish (kamida yiliga bir marta)	x	x	x	x
Yog' filtrlarini almashtirish	x	x	x	x
Yonilg'i filtrlarini almashtirish	x	x	x	x
Namlikni ajratuvchi filtrni almashtirish			x	x
Havoni tozalash filtrini almashtirish			x	x
Havoni tozalash filtrini tozalash (siqilgan havo haydash).	x	x		
Havo filtrinig ogohlantirish chirog'ini tekshirish	x	x	x	x

Avtosamosvallarning turli modellari uchun mavjud bo'lgan texnik xizmat ko'rsatish tizimlari (EO, TXK-1, TXK-2 va boshqalar) faqat takroriylik va turi bilan farqlanadi. Bundan tashqari, har bir TXK turi ma'lum bir mehnat hajmiga ega bo'lib, u keyingi texnik xizmat ko'rsatish davomiyligiga, ishlab chiqarish uskunalari va ta'mirlash xodimlarining ish yuklamasiga va natijada texnikani ishga yetkazib berish

tezligiga ta'sir qiladi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, har bir TXK uchun bir xil mehnat hajmi bilan ma'lum bir takroriylikda ishni tashkil etish eng istiqbolli texnik xizmat ko'rsatish tizimi bo'lishi mumkin. Karyer sharoitida qimmatbaho rejali texnik xizmat ko'rsatish (RTXK) tizimidan voz kechib, nosozliklarni oldindan ko'rsatadigan jadvaliga muvofiq TXK tizimini ishlatish, ya'ni karyer avtosamosvallarning ichki yonish dvigatellarining havoni tozalash tizimi uchun oqilona yondashuv bo'lgan haqiqiy holatiga ko'ra iqtisodiy va texnologik jihatdan maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan tashqari, transport vositasini og'ir sharoitlarda ishlatilishi (sovuq iqlim - harorat -10°C dan past, issiq iqlim - harorat $+30^{\circ}\text{C}$ dan yuqori, havoda chang miqdori yuqori bo'lganda, qisqa masofalarga tashish, shaharda ishlash, yo'lsizlik sharoitlarda ishlash, ishlatiladigan yonilg'i tarkibidagi oltingugurt miqdori 0,2-0,5% dan ortiq bo'lsa), xizmat ko'rsatish oralig'ini qisqartirish, yoki transport vositasini yengil sharoitlarda ishlatganda, xizmat ko'rsatish oralig'ini oqilona oshirishga tavsiya etiladi.

Ichki yonish dvigatelining kirish traktining germetikligini kuzatishdan tashqari, karton filtr elementining (KFE) holatini va havo filtri qistirmasining holatini vaqti-vaqti bilan kuzatib borish kerak. Shuni esda tutish kerakki, tashqi futurlar, shu jumladan, filtr kartonining yorilishlari kuzatilganda KFE dan foydalanish mumkin emas.

Odatda "Yevro" standartidagi KamAZ dvigateli uchun havo filtrini har 10000 km da almashtirish kerak deb hisoblanadi. Bu ishlab chiqaruvchilar tomonidan tavsiya etilgan TXK takroriylik. Biroq, bu tavsiyalar avtomobil yaxshi yo'l yuzasida boshqarilsagina o'rinli bo'ladi. Ammo yo'llarimizning aksariyat qismi idealdan uzoq bo'lganligi sababli va KamAZ yuk mashinalari odatda dala sharoitida ishlashi tufayli havo filtrining xizmat qilish muddati sezilarli darajada qisqarishi mumkin.

Bunday hollarda filtr g'ovaklari ifloslanib borish paytida filtrlash sifati oshib borishini va havo filtrining o'tkazuvchanligi, aksincha, pasayishini esda tutish kerak. Bu mavjud bo'lgan havo miqdori dvigatelning normal ishlashi uchun etarli bo'la olmaslikni anglatadi.

Bu ichki yonuv dvigatelining nafaqat quvvatini yo'qotishiga, balki uning notekis ishlashiga, yonilg'i sarfining oshishiga va haydash qulayligining pasayishiga olib keladi.

KAMAZ OAJ shuni tavsiya qiladiki, agar "yevro" dvigatelli KamAZ avtomobilining havo filtri ifloslangan bo'lsa, uni yangi tozalash elementiga almashtirish lozim - faqat bu uning samarali ishlashini ta'minlaydi. Ifloslangan filtr elementini tozalash, yuvish va uni avtomobilga o'rnatish vaziyatni yaxshilashning

eng yaxshi yo‘li emas, chunki bunday yechim yanada jiddiy buzilishlar va nosozliklarga olib kelishi mumkin.

Xususan, WIXFilters mutaxassislari ta’kidlaganidek, havo filtrlarini qayta ishlatishga imkon bermaydigan mexanik tozalash oqibatlari:

- filtr materialining ko‘p qatlamli tuzilishiga qaytarilmas zarar;
- filtrning tozalash xususiyatlarining pasayishi;
- havo oqimi qarshiligining o‘zgarishi.

Filtrni “qo‘lda tozalash” ning ushbu natijalari chang ifloslantiruvchi moddalarning ichki yonish kamerasiga kirishiga ham olib kelishi mumkin.

Uskunalarining, xususan, havo filtrlarining ishlash sifatini ta’minlashning zaif bo‘g‘inlaridan biri bu inson omili, ya’ni texnik xizmat ko‘rsatish operatori va ishlab chiqarish operatori tomonidan ularning ishlashiga ta’siri. Bir tomondan, bu mashinani ishlatilish va texnik xizmat ko‘rsatilish sifati, boshqa tomondan, filtrning texnik holatini baholash, mos keladigan filtr elementini tanlash va uni almashtirish zarurligini aniqlashga to‘g‘ri yondashuv. Havo filtr korpuslari aksariyat qismi plastmassa va metall qisqichlar (ularni o‘rnatish barqarorligini ta’minlash uchun mexanizmlar) bilan ta’minlangan bo‘ladi. Tapa qismdagi qisqichlarga odatda osongina yetish mumkin, lekin pastki qismdagilarga yetish qiyin, shuning uchun filtr elementini almashtirgandan so‘ng, xizmat ko‘rsatuvchi operatorlar har doim ham havo filtr korpusining mustahkamligini ta’minlamaydilar. Natijada, bu joyda havo so‘rila boshlaydi va dvigatelga tozalanmagan holda kiradi.

Inson omilining ta’sirini kamaytirish uchun ichki yonish dvigatelining alohidagi havo filtrlarini mahkamlash uchun qisqichlar o‘rniga, korpus qopqog‘ini mahkamlashning yangi mexanizmi - twist deb ataladigan narsa taklif qilindi. Uning mohiyati shundaki, filtr qopqog‘i mahkam burab qotiriladi va avtomatik ravishda qisqich bilan mahkamlanadi. Bunday holda, qisqich yopilishiga mos keladigan ovoz (chertki ovozi) havo filtri qopqog‘i to‘g‘ri yopilganligi haqida aniq belgi deb hisoblanadi (zarur bo‘lganda uni osongina chiqarib olish mumkin bo‘ladi).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абросимов, Г.Г. Проектирование транспортных схем карьеров.// Горный журнал, 2006, № 4. - С. 17 – 20;
2. Акопов В.А. Очистка автомобильных воздушных фильтров. – Т.: Фан, 1995. -92 с.
3. Bazarov B. I., Abdirashidov A. A., Effect of air filter pollution on engine indicators // Academic Seminar on Technological Innovation and Management Model Development Trends in the Transportation Industry 2023-yil 16-noyabr.- V.119-123.

4. Bazarov B. I., Abdirashidov A. A., Karyer avtosamosvallari havo tozalash filtrlarini mexanizatsiyalashgan tozalashning xizmat qilish muddatiga ta'siri // "Yosh ilmiy tadqiqotchi" III xalqaro ilmiy amaliy anjumani maqolalari to'plami 2023 yil 20-21 dekabr.-V.211-212.
5. Бауэр В.И. Формирование рациональных вариантов технологических процессов ТО и ремонта автомобилей для условий производств различной мощности.: Автореф. кан.тех.наук МАДИ, 1992. -22 с.
6. Васильев М.В., Смирнов В.П., Кулешов А.А. Эксплуатация карьерного автотранспорта. - М.: Недра, 1979. - 280 с.
7. Еремеечев А.В. Фильтры для очистки воздуха и масла с бумажными фильтрующими элементами. Обзор. – М.: НИИНАВТОПРОМ, 1968. 19 с.

УДК 665.632.074

TABIIY GAZLARNI NORDON KOMPONENTLARDAN TOZALASHDA ALKANOLAMIN TARKIBIDAGI VODOROD SULFID MIQDORINI ANIQLASH

G.E. Eshdavlatova

Qarshi davlat texnika universiteti, dotsent

E-mail: eshdavlatovagulrux@gmail.com

Ch.X. Bobilova

Qarshi davlat texnika universiteti, dotsent

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola tabiiy gazlarni nordon komponentlardan alkanolamin eritmasi bilan tozalashda alkanolamin eritmasi tarkibidagi vodorod sulfid miqdorini potentsiometrik titrlash usulida aniqlashga asoslangan. Tabiiy gazni dietanolamin eritmasi bilan tozalashning kimyoviy mexanizmi o'rganildi. To'yingan va regeneratsiyalangan dietanolamin tarkibidagi vodorod sulfid massa ulushi % W va % mol birliklarida aniqlandi.

Kalit so'zlar: *absorbsiya, regeneratsiyalangan va to'yingan dietanolamin, absorbent, vodorod sulfid, titrator, mexanik qo'shimchalar.*

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена определению количества сероводорода в растворе алканоламина при очистке природных газов от кислых компонентов с использованием потенциометрического метода титрования. Изучен химический механизм очистки природного газа раствором диэтанолamina. Определена массовая доля сероводорода в насыщенном и регенерированном диэтанолamine, выраженная в массовых процентах (% W) и молярных процентах (% моль).

Ключевые слова: *абсорбция, регенерированный и насыщенный диэтанолamin, абсорбент, сероводород, титратор, механические примеси.*

ABSTRACT

This article is devoted to the determination of the amount of hydrogen sulfide in an alkanolamine solution during the purification of natural gases from acidic components using the potentiometric titration method. The chemical mechanism of natural gas purification with a diethanolamine solution was studied. The mass fraction of hydrogen sulfide in saturated and regenerated diethanolamine was determined, expressed in mass percent (% W) and molar percent (% mol).

Keywords: *absorption, regenerated and saturated diethanolamine, absorbent, hydrogen sulfide, titrator, mechanical impurities.*

KIRISH

Tabiiy gazni oltingugurt komponentlardan tozalash jarayonini tanlash ko'plab omillarga bog'liq, ularning asosiylari quyidagilar: xom gazning tarkibi va parametrlari, kerakli tozalash darajasi va tovar gazidan foydalanish maydoni, mavjudligi, hamda energiya resurslari parametrlari, ishlab chiqarish chiqindilari va boshqalardir. Bugungi kunda tabiiy gazni tozalashda to'plangan jahon amaliyotining tahlillari shuni ko'rsatadiki, yirik gaz oqimlarini qayta ishlashning asosiy jarayonlari kimyoviy va fizik absorbentlar va ularning birikmalaridan foydalangan holda absorbsiya jarayonlari bo'lib hisoblanadi.

Alkanolaminlar eng ko'p ishlatiladigan kimyoviy absorbentlar bo'lib hisoblanadi. Kimyoviy erituvchilardan foydalanish kimyoviy absorbent va nordon komponentlar o'rtasidagi kimyoviy reaksiyaga asoslanadi. Kimyoviy absorbentlarning suvli eritmalarining maksimal yutish qobiliyati stoxiometriya bilan chegaralanadi. Izlanishlar shu ko'rsatdiki, alkanolaminlar orasida monodietanolamin va dietanolamin ko'p qo'llanilishi aniqlandi.

METODOLOGIYA

Yuqoridan kelib chiqib, tadqiqot natijalari Shurtan gaz-kimyo majmuasi markaziy zavod laboratoriyasida olib borildi. Tajriba sinovlari KSt 39.2-36:2012 standarti bo'yicha o'tkazildi. Ayni damda zavodda tabiiy gazni alkanolamin bilan tozalashda absorbent sifatida dietanolamin qo'llaniladi. Belgilangan standart tabiiy gazni alkanolamin yordamida tozalash qurilmalarining absorberlarida ishlatiladigan dietanolaminning to'yingan va regeneratsiyalangan eritmali tarkibida vodorod sulfid miqdorini potensiommetrik titrlash usuli bilan aniqlashga qaratilgan.

Namunalar, analitik nazorat jadvaliga muvofiq, belgilangan joylarda, sintetik yuvish vositalari va konsentrlangan texnik xlorid kislota bilan yuvilgan, maxsus shisha (polietilen) idishlarga olinadi. Reaktivlar bilan tozalangandan keyin idishlar suv uzatish tarmog'idagi suv bilan yaxshilab yuviladi, so'ngra distillangan suv bilan chayiladi. Namunalarni maxsus tayyorlanmaydi. Tahlil uchun 180-200 ml amin eritmasi kerak bo'ladi.

NATIJALAR

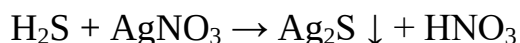
O'lchashlarni bajarish tartibi. Tahlilni har doim dietanolaminning regeneratsiyalangan eritmasidan boshlash zarur. 250 ml li shlifli silindrga 160 ml namunadan solib, ustiga 2 N li 50 ml NaOH eritmasidan qo'shiladi. So'ng alohida

silindrda Mor pipetkasida 10 ml yuqorida tayyorlangan namunadan olib, 50 ml gacha distillangan suv bilan suyultiriladi. Shunda suyultirish koeffitsiyenti 5 ga teng bo'ladi. Silindrni shlif bilan yopib yaxshilab aralashtiriladi va 4-5 daqiqa tindirishga quyiladi.

So'ng 100 ml li stakanga 50 ml solib, ustiga 2 N li NH_4OH eritmasidan 1 ml qo'shiladi va ORION 900 A markali potensiometrlik titratorga aniqlashga qo'yiladi. Bu potensiometrlik titrator 0,03 mol/l li AgNO_3 eritmasidan 0,05 ml dan tomizib, avtomatik ravishda titrlab aniqlaydi. O'lchashlar kamida 3 marta o'tkaziladi va o'rtacha qiymati olinadi.

Xuddi shu o'lchashlar dietanolaminning to'yingan eritmasi bilan ham olib boriladi. Bunda faqat namunadan (dietanolaminning to'yingan eritmasi) 1 ml olib, 50 ml gacha distillangan suv bilan suyultiriladi. Shunda suyultirish koeffitsiyenti 50 ga teng bo'ladi.

Dietanolamin eritmasiga NaOH ni qo'shishdan maqsad, gaz tarkibida vodorod sulfididan tashqari merkaptan va CO_3^{2-} ionlari ham mavjud. Bu yerda NaOH shu ionlar bilan kompleks birikmalarni hosil qiladi. Ba'zan gaz bilan birga boshqa mexanik qo'shimchalar ham qo'shib keladi. Shunda AgNO_3 bilan cho'kmaga tushirish uchun NH_4OH tomiziladi. Potensiometrlik titratorda o'rtacha 1,40 ml AgNO_3 (0,05 ml dan) sarf bo'ladi.

Tajriba tugagandan so'ng dietanolamin eritmasidagi vodorod sulfidining o'lchangan miqdorini aniqlash natijalari hisoblab chiqildi.

O'lchangan natijalarini hisoblash.

a) Dietanolamin eritmasidagi vodorod sulfidining miqdori X_1 g/dm³ quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$X_1 = \frac{V_{\text{H}_2\text{S}} \cdot 50 \cdot 1,31 \cdot M_r}{A_r \cdot 1000} \quad (1)$$

$V_{\text{H}_2\text{S}}$ – vodorod sulfidning potensiometrlik titratordagi ko'rsatkichi, r/dm³;

50 – namunaning suyultirish koeffitsiyenti;

1,31 – NaOH eritmasi suyultirish koeffitsiyenti;

M_r – 1 mol vodorod sulfidining molekulyar massasi, (34 g);

A_r – oltingugurtning nisbiy atom massasi, (32 g);

1000 – mg³ dan dm³ ga o'tkazish koeffitsiyenti.

b) Dietanolamin eritmasidagi vodorod sulfidining massa ulushi X_2 , % W, quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$X_2 = \frac{v_{H_2S} \cdot M_r}{A_r \cdot 1000 \cdot \rho} \quad (2)$$

v_{H_2S} – amin eritmasidagi vodorod sulfid miqdori, g/dm^3 ;

M_r – 1 mol vodorod sulfidining molekulyar massasi, (34 g);

A_r – oltingugurtning nisbiy atom massasi, (32 g);

1000 – mg^3 dan dm^3 ga o'tkazish koeffitsiyenti;

ρ – dietanolamin eritmasi zichligi, g/cm^3 .

MUHOKAMA

Dietanolamin eritmasidagi vodorod sulfid miqdorini turli birliklarda tahlil qilish natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Dietanolamin eritmalarida vodorod sulfidi miqdorini tahlil qilish natijalari

№	DEA eritmasi konsentratsiyasi, %	DEA eritmasi zichligi, g/sm^3	Titratorda vodorod sulfidning ko'rsatkichi, g/sm^3	Vodorod sulfidning massa ulushi, % W	Vodorod sulfidning mol ulushi, % mol
DEA to'yingan eritmasi					
1	31,10	1,108	21,6	0,0011	0,0010
2	30,76	1,110	21,9	0,0014	0,0011
3	31,69	1,109	24,4	0,0012	0,0014
4	30,28	1,107	23,0	0,0011	0,0013
5	31,91	1,111	22,8	0,0014	0,0012
6	31,51	1,109	22,7	0,0010	0,0011
7	30,31	1,106	22,1	0,0015	0,0012
8	31,66	1,105	23,2	0,0016	0,0013
9	31,84	1,112	21,9	0,0014	0,0010
10	30,34	1,109	22,5	0,0013	0,0012
DEA regeneratsiyalangan eritmasi					
1	32,47	1,049	14,5	0,00014	0,00010
2	32,46	1,053	14,7	0,00013	0,00010
3	32,18	1,046	15,2	0,00015	0,00011
4	32,02	1,050	11,4	0,00008	0,00006
5	32,79	1,041	11,6	0,00009	0,00005

6	32,88	1,048	14,3	0,00012	0,00009
7	32,90	1,054	12,8	0,00009	0,00007
8	32,80	1,052	13,9	0,00011	0,00009
9	33,00	1,051	13,5	0,00010	0,00008
10	32,94	1,047	12,9	0,00008	0,00007

XULOSA

Dietanolaminning fizik-kimyoviy xossalari hamda vodorod sulfid va tabiiy gazning boshqa tarkibiy qismlarining dietanolamin bilan o‘zaro ta’siri o‘rganilgan.

Laboratoriya natijalari Sho‘rtan gaz-kimyo majmuasida tozalangan gaz kam oltingugurtli gaz ekanligini ko‘rsatadi. Loyihaga ko‘ra, zavodda tabiiy gazni kislotali gazlardan tozalash uchun 30-33 foizli DEA eritmasidan foydalaniladi. Asosiy maqsad korroziyadan himoya qilish va dietanolamin eritmasining ko‘piklanishini oldini olishdir. Shuning uchun tadqiqot sinovlari DEA eritmasida nordon gazlarni, ya’ni vodorod sulfidini aniqlashga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, to‘yingan dietanolamin eritmasidagi vodorod sulfid miqdori o‘rtacha 5,471 % W: 3,218 % mol va regeneratsiya qilingan DEA eritmada o‘rtacha 0,223 % W: 0,123 % molni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ильина Е.Н., Клямер С.Д. // Извлечение сероводорода и углекислоты из природного газа и производство элементарной серы// М.:БНИИЭГазпром,1969.-86 с.3» NG/LNG/SNG Rectisol Haudbook. Hydrocarbon Processing, 1973, vol. 52, 4, p.98.
2. Эшдавлатова Г.Э., Камалов Л.С. Определение количества углекислого газа в различных единицах в аминных растворах. Universum: Технические науки. Выпуск: 10(127). Октябрь 2024. Часть 4. 55-58 с. Москва
3. Опыт эксплуатации установок очистки газа от кислых компонентов на Оренбургском и Мубарекском ГПЗ/Грищенко А.И. и др.
4. Эшдавлатова Г.Э., Камалов Л.С., Достижение высокой селективности при аминовой очистке природных газов // QarDU XABARLARI. Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. 2024 1/2. 95-100 с.
5. G.E.Eshdavlatova and A.X.Panjiyev. (2023). Study of thickening polymeric compositions for printing fabric of blended fibers // E3S Web of Conferences 402, 14032. TransSiberia 2023 .
6. Eshdavlatova G.E., Kamolov L.S. Tabiiy gazlarni nordon komponentlardan aminli tozalashda ko‘piklanish sabablari va uning intensivligiga ta’sir etuvchi omillar.

Фан ва технологиялар тараққиёти илмий – техникавий журнал. 2025/1. 61-64 б. Вухоро.

7. Г.Э.Эшдавлатова, Л.С.Камолов. Описание измерений интенсивности пенообразования при аминной очистке природных газов от кислых компонентов. Композиционные материалы. Узбекский Научно-технический и производственный журнал. №3/2024. 172-174 с.

8. H.D.Ismoilova, G.E.Eshdavlatova // The influence of irrigation regimes on cotton productivity // BIO Web of Conferen ces 71, 01097 (2 023) CIBTA-II-2023.

DEVELOPMENT OF NON-GOVERNMENTAL NON-COMMERCIAL ORGANIZATIONS IN GERMANY

Toshtemirova Xamida Nurullo qizi

2nd year master's student of University of Journalism and Mass
Communications of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan

Scientific supervisor: Khikmatov Fatkhulla Khabibullaevich

doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences
University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan

ABSTRACT

The article reflects the advantages of the non-governmental and non-commercial organizations in Germany, offering a conceptual analysis and some factors in the way they relate to the nonprofit sector in the context of the major characteristics of German society.

Key words: *Non-governmental organizations, government, Germany, interest groups, political parties, nonprofit sector.*

АННОТАЦИЯ

Статья отражает преимущества неправительственных и некоммерческих организаций в Германии, предлагая концептуальный анализ и некоторые факторы их отношения к некоммерческому сектору в контексте основных характеристик немецкого общества.

Ключевые слова: *Неправительственные организации, правительство, Германия, группы интересов, политические партии, некоммерческий сектор.*

INTRODUCTION

Currently, in many countries, various district reforms are being carried out in order to improve the social, political and economic situation of the state. In particular, The non-governmental and non-commercial organizations in countries are also a system aimed at improving the life of the population.

The definition of NGOs is an important question-as much for policy matters related to towards NGOs as for research. The fact that many international organizations in the past decades came under increasing pressure to widen the public participation in the form of consultation with NGOs makes a number of reasonable definitions available. Since NGOs to some extent are dependent on the funding of those international organizations, they work with (and sometimes they work against); for the international organizations or governments a reasonable working definition of NGOs was inevitable.[1]

Nowadays, NGOs, frequently due to the lack of private financial resources and support from the Government, tend to use project-based funding to fulfil society needs. NGO is a non-profit organization, independent from any governmental institution, based on voluntary activities in order to benefit community or its certain groups, and its goals are not seeking for political power or exceptionally realization of religious goals.[2]

In Germany, NPOs, which are generally officially registered non-governmental organizations. Many of them go back more than 100 years of history. The modern German law on Public Organizations is based on encouraging and support for the activities of NPOs. Its recent amendments are intended to make it easier to carry out voluntary pro bono work. The recent amendments aim to facilitate the performance of voluntary pro bono work, because issues related primarily to the regulation of labor relations and the obligations of NPOs are not always easy to resolve.

The main part and its contents: The Role of NGOs in Political Decision-Making in Germany

To have a deeper understanding of the actual influence of NGOs, it is important to see their activity in the respective political system. While some predictions of the theory hold worldwide, like the better possibilities for small and homogenous interests (here NGOs) to organize, their activity is also shaped by the structural factors. In Germany, four channels of influence can be considered, namely, the influence of NGOs through co-operative federalism, through the election system, through the instruments of ‘consensus democracy’ and through outright lobbying. A first glance at the political system of Germany shows that the federal structure of Germany is of utmost importance for the understanding of NGO influence. The governing system of Germany consist of different administrative levels, namely; the federal government (Bundesregierung), the state government (Landesregierung), sub-state entities in the bigger states (Bezirksregierung with limited, mostly administrative function), the district level (Kreise and kreisfreie Stadte) and the local level (Stadt and Gemeinde). Especially the autonomy of the states and local authorities is the founding principle of Germany, as enshrined

in the constitution. Additionally, today many decisions are made on the supranational European level of governance.[3]

The other element in the German political structure important for the influence of NGOs is the election system and its influence on citizens’ participation. As

mentioned above, the main component of the voting system is proportional representation. This vests the political parties with considerable power by deciding the voting lists they

decide. The voting list, contrary to the voting district, gives the parties the leeway for including outsiders who are not deeply rooted in one political voting district in the bid to gain a seat in Parliament. To some degree this gives the leeway for including outsiders, including members of NGOs, to exert influence. Especially for the large parties, candidates on the top of voting lists almost automatically gain the parliamentary seats, thus enabling the of minority parties gain the seats.[4]

In general terms, the nonprofit sector in Germany, how it developed and how it is conceptualized, is a history of why "state" and "society," "public" and "private" are not a zero sum. It shows that the dichotomy "association-centered" versus "state-centered" societies can be quite misleading. In Germany, the public and the private nonprofit sector developed sometimes in open conflict with each other, but often in a mutually reinforcing manner. In this sense, the structural/operational definition allows for a refined conceptual treatment of the interaction between government, public sector and nonprofit sector.[5]

List of Non-governmental organizations in Germany

There are 483 Non-governmental organizations in Germany as of December 1, 2024; which is an 2.53% increase from 2023. Of these locations, 475 Non-governmental organizations which is 98.34% of all Non-governmental organizations in Germany are single-owner operations, while the remaining 8 which is 1.66% are part of larger brands. The top three states with the most Non-governmental organizations are Berlin with 113 Non-governmental organizations, North Rhine-Westphalia with 97 Non-governmental organizations, Bavaria with 76 Non-governmental organizations. Average age of Non-governmental organizations in Germany is 5 years and 2 months.

Non-governmental organizations are also establishing a strong digital presence across various platforms: 95 have LinkedIn profiles, 258 have Facebook Pages, 215 are active on Instagram, 155 have X (formerly Twitter) handles, 12 are on TikTok, and 157 have YouTube channels. About 408 Non-governmental organizations have their own website and the remaining 75 don't have their own website.[6]

In Germany, after the defeat of the democratic movement, the bureaucratic government of the Kaiserreich produced an authoritarian industrial society. As a

consequence, the central government determined social policy, and the German welfare state was established. In the long tradition of the union of churches and state, the conception of voluntary welfare was government-oriented or state-oriented. Voluntary associations functioned as non-governmental branches of the federal government's social welfare administration.

It was no accident that German voluntary welfare associations in the second half of the nineteenth century were also an outlet for the successful middle class (for a parallel in the United States, see McCarthy, 1982). Afraid of strikes, insurrections and civil disobedience, and with the purpose of creating the 'New Reich' of a united and strong Christian German nation, they strengthened their alliance with the central political power and the armed forces. The coalition of Protestants and central government was also committed to opposition against foreign countries and 'domestic enemies such as Jews and the Roman Catholic Church.

When the German Reich was created in 1871, the conflict between Bismarck and the Roman Catholic Church led to a struggle over the clerical control of education, and turned into a general attack on the independence of the Catholic Church. In a special sense, the Kulturkampf was a conflict between the central government and voluntary non-governmental activities on the role of voluntarism, and on responsibility in social affairs. Another major campaign against voluntary projects was Bismarck's legislation responding to the developing labour movement. In 1872, a law prohibited all Social Democratic, Socialist, or Communist societies and publications. [7]

To regulate cooperation at the local level, the German Association for Poor Relief and Charity -- the later German Verein for Private and Public Welfare -- was established in 1881 (Tennstedt, 1981a). The Verein was a 'narrow circle of personalities inspired with the necessity of a reform of poor relief' (Polligkeit, 1930, reprinted 1961,p.347). The clerical and government members of the Verein were engaged in spreading the Elberfelder System, a local system of private-public cooperation to enforce the principles of honorary office, individualisation and decentralisation (Sachtme and Tennstedt, 1980).

During and after World War I, new umbrella organisations were established in Germany. Additionally, many youth organisations were established, which historically formed an individual branch alongside the German welfare associations (Bauer, 1990b). Excluded from the inner circle of the established voluntary welfare associations, many proletarian and Communist organisations arose, such as the

International Workers" Assistance organisation, the Red Assistance organisation, and the Working Group of Socio-Political Organisations.

On 4 December 1926, the Protestant Innere Mission, the Catholic Caritas Federation, the Christian Workers' Relief Association, the German Red Cross, the Non-Denominational Welfare Association, and the Central Office of German Jews joined the League of Voluntary Welfare. They became 'publicly recognised' by the federal government. By this act, the labour movement's voluntary welfare organisations were excluded from government support and privileges, such as tax exemption. Another entitlement of 'public legitimation' was the governmental concession to carry out a nationwide fund-raising drive named the German Winter Relief Organisation.

The government's policy of 'public legitimation' was a tool to control social politics at the local level. While Social Democrats and labour unions demanded a local social welfare system, central government supported the established voluntary forces, especially clerical interests, to gain more influence at the local level by providing social services such as kindergartens, hospitals, reformatories, old people's homes, and so on.

In Germany, the situation after World War II called on welfare associations to organise emergency relief and assist the distressed population. The National Socialist Nation's Welfare Association and the German Red Cross were banned by the Allies. The Christian churches were supported by Western, especially American, relief organisations. Christian welfare associations were reorganised, and gradually the Weimar voluntary welfare system was rebuilt in the western sectors of Germany. With the exception of the Red Cross, the Communist welfare organisations and the Christian Workers' Relief Organisation, all traditional voluntary welfare associations were reassembled when the Federal Republic of Germany was founded in 1949. When West Germany became a NATO member in the 1950s, the German Red Cross was also established (see Bauer, 1986b). During the post-war period of economic reconstruction in West Germany, the role of voluntary welfare associations and their relationship to the federal government's social policy were reorganised on the model of the Weimar welfare state. [8]

According to the Association of German Foundations, today there are over 20,000 foundations in Germany to date, with an annual growth rate of about 4 per cent. According to a report published recently, more than one third of foundations in Germany were established within the last 10 years (Priller ... Waitkus, 2013). The situation in the United Kingdom (UK) differs in various respects, one of which is that

more UK foundations are grant-making and organise their own projects than in Germany (Anheier, 2005), a contrast which is at least partly a result of different state funding models (Anheier & Daly, 2007, pp.18–19).

Before it is outline how new media has changed philanthropy, and community foundations in the UK and Germany in particular, it is necessary to take a closer look at how the scale and structure of the community foundation sector in the United Kingdom and Germany has developed over the last decades. Despite their overall similarities, differences between community foundations in the United Kingdom and Germany exist. For example, while community foundations in the United Kingdom tend to be established at a county level, community foundations in Germany tend to be created at a city level. Therefore, the financial asset size of community foundations in Germany is often much smaller compared with the asset size of community foundations in the UK. This stark contrast in asset size is also noticeable when comparing community foundations in other parts of the world. For example, the average grant making per community foundation is much higher in North America (\$5,534,909) than in Europe (\$269,646).

The number of individuals using the internet has risen in recent years and the number of people using social media platforms has increased substantially too. The number of social media users grew from nearly one billion users in 2010 to about 2.34 billion users in 2016, with an estimate of 2.95 billion active social media users by 2020 (EMarketer, 2017). Besides the fact that more people use social media platforms, they also spend a considerable amount of time using them. While users spent a daily average of 96 minutes on social media platforms in 2012, they already spent 118 minutes in 2016, an increase of nearly a quarter within four years (Statista, 2017).

As of April 2017, Facebook is the social network used most often worldwide. With almost two billion users, one in four people worldwide is using Facebook (see figure 2.4). The second most commonly used platform is YouTube, the video platform now owned by Google (Alphabet), with about one billion active users. WhatsApp, as well as Facebook Messenger, WeChat and QQ are messenger applications. Other popular networks such as Instagram, a popular social network now owned by Facebook, focuses on visuals, as do Tumblr and Pinterest. The share of internet users visiting social networking sites in the United Kingdom and Germany is 64 per cent and 41 per cent respectively (We Are Social, 2017). In the United Kingdom the social media platforms used most often in September 2017 were Facebook (71%), YouTube (52%), and Twitter (33%) (eMarketer, 2018). For Germany, the numbers are slightly different, as they are measured over a period of

one year (June 2017–2018), however, they show that internet users in Germany most frequently use Facebook (61.28%) followed by Pinterest (21.61%), and YouTube (6.83%) (StatCounter, 2018). With 4.49 per cent, Twitter only comes fourth. [9]

Moreover, the new social movements are influenced by the very same institutional and ideological traditions of the German nonprofit sector in general. On one hand, the political myth of a state-free associationalism as the locus of "true" democracy -- or Basis demokratie (basic democracy) -- was revitalized. On the other hand, through a new political party, the Grüne (Greens), parts of the movement became loosely linked to the "regular" party system. Other self-help groups that emerged as part of the new social movements became associated with one of the several large welfare associations (see below). According to Vilmar and Runge (1986), the estimated 35,000 self-help groups in the mid-1980s fall into six main fields of activity: unemployment, training, and employee-managed enterprises (40%); handicapped and health problems (28.7%); homeless, homosexuals, ethnic minorities, and delinquency (15.4%); the disadvantaged (11.9%); leisure, education and culture (2.9%); and neighborhood initiatives (1.3%). Thus, self-help groups contributed primarily to ease employment and health-related problems. Major Types of Organizations in the Nonprofit Sector Figure 1 offers a schematic representation of the principal types of organizations in the nonprofit sector. These types are the building blocks for the major systems that may either form conceptual equivalents or components to what we below will define as the German nonprofit sector: associations, public benefit organizations, communal economy, and organizations with no commercial character. The German legal system distinguishes between member-based and nonmember-based institutions. Among member-based forms, we separate private law associations (like a sports club) and public law cooperatives (a local savings and loan association) from commercial-law bodies, businesses and cooperatives (partnerships, limited liability companies, stock corporations), from public law corporations like some professional and business associations (notary chambers, chambers of commerce), and from some religious organizations. On the other side, among the nonmember-based forms, we separate foundations and trusts as endowed institutions from public law corporations as operating agencies such as universities, schools, public insurance funds, the Federal Post, and most radio and television stations. It is important to keep in mind that the notion of a nonprofit organization cuts across all the different types of legal institutions that German associational and corporate law treats as separate. Thus, the nonprofit sector includes organizations that vary greatly in terms of legal personality (public versus private),

taxation (commercial versus noncommercial), or financial structure (stock corporations versus tax-financed institutions versus endowments).[10]

Like in other countries, the different legal, tax, national accounting, social science and "street" usages produce a complex terminology. Each term focuses on a particular subset of nonprofits, and significant overlaps exist among the organizations included and excluded. But there are also important differences which reflect specific historical developments and how they, in turn, shaped the nonprofit sector. We will sketch these historical developments and describe how they influence both the nonprofit sector itself and the ways the sector is conceptualized and defined.

These factors are closely related to different principles which emerged in the complex course of the last two centuries of German history:

- the principle of self-administration or self-governance, originating from the 19th century conflict between state and citizens, allowed parts of the nonprofit sector to emerge and develop in an autocratic society, where the freedom of association had only partially been granted;
- the principle of subsidiarity, originally related to secular-religious frictions and fully developed after World War II, assigns priority to nonprofit over public provision of social services; this created a set of six nonprofit conglomerates ranking among the largest nonprofit organizations worldwide;
- the principle of *Gemeinwirtschaft* (communal economics), based on the search for an alternative to both capitalism and socialism, led to the cooperative movement and the establishment of mutual associations in the banking and housing industries.

In contrast to other European countries, the latent tension between the aristocratic and autocratic state on the one hand, and the emergent middle class, its political aspirations and associations, never lead to ultimate rupture, despite serious conflicts during the 19th century. Although the early associational initiatives in the 18th century were anti-status quo -- since their explicit purpose was to assemble people regardless of rank within the feudal order -- early cooperation between the state and associations soon developed. This was particularly the case when the interest of the feudal state and bourgeois coincided, e.g., in the areas of education, free trade and economic development (Nipperdey, 1976). Especially in Prussia, where the state became the main engine of modernization, an increasingly stable and more widely applied pattern of cooperation provided the seed for what was to become a major aspect of the nonprofit sector in Germany. The German nonprofit sector did not develop in antithesis to the state, but in interaction with it. This pattern led to the development of characteristic types of organizations that are located and understood in German society in ways different from what is implied in de Tocqueville's

dichotomy of state-centered versus association-centered society -- a dichotomy that does not apply to the German situation.[11]

Still more important, however, was the institutional form under which the legislation was administered, which until today has remained the model of collective risk protection in Germany. Again, self-government became the institutional mechanism to achieve two objectives at the same time: to maintain political control through a system of quasi-public service administration, and to integrate parts of the populations that might otherwise pose a threat to political legitimacy and stability. Social insurance corporations were independent bodies with boards of directors composed by representatives of the employers and the employees. Nonetheless, the self-administration was and still is subject to close state supervision and control. It is a repeated pattern of loose coupling between the state and quasi-independent agencies, a kind of state-controlled autonomy within a triangular setting: two sides with more or less antagonistic interests, plus the state as the neutral intermediary (Lehmbruch, 1982). This was to become the classic model of neo-corporatism as a pattern of German politics in general and of government-nonprofit relationships in particular (Seibel, 1990) [12]

It is important to note that the mere addition of NGOs does not necessarily lead to more political participation or higher economic efficiency. It would be necessary to make a clear distinction of responsibility between the state and interest groups, and this necessity is heightened in labour market, where wages are currently bargained autonomously. It is the third party (the state or, more precisely, the taxpayers) that has to bear the cost of higher unemployment in this context. The *ordo-liberal* idea of the 1930s and 1940s, where the founding fathers of Germany's Social Market Economy enshrined the principles of freedom and responsibility on the cornerstones of a free society, showed be taken seriously. [13]

Furthermore, There are less NGOs, operating in Germany – according to Germany's Federal Ministry for Economic Cooperation and Development, there are several thousand of NGOs working in the field of development – associations, action groups, federations, working groups, solidarity groups, twinning arrangements, foundations and development-policy networks. Also analyzing the number of NGO's permanent employees in Germany, it can be stated that it differs from other countries– the greater number (40%) of NGOs has 20 and more employees, 28% of them work with the help of around 10-20 members and 26% have 6-10 workers. [14]

The 19th century again saw in Germany the flourishing of political and social interest groups. The liberation wars against Napoleon led to the rise of students' corporations (*Burschenschaften*), fighting for the right of political freedom and

national unity. In the Biedermeier period (1820s to 1840s), the retreat of citizens from the illiberal states, nevertheless brought the flourishing of many cultural associations. The process of urbanization in the wake of industrial revolution, the political ramifications of the 'culture war' between the Prussian state and the catholic state, and the 'anti-socialist laws' led to the organization of two large groups, the Catholics and the worker class, in a variety of cultural and social organizations, many of which can be classified as NGOs in the modern sense, including the operational NGOs (for example, charities like the Kolping associations for journeymen) and advocacy groups (for example, the 'catheder socialists', a group of economics professors advocating social reforms).

All these groups not only played important role in the integration of the highly diversified states (Lander) into the new, unified Germany, but also achieved the integration of a number of minority groups caused by labour migration, for example the Poles in the Ruhr area.

The development of Western Germany after World War I was a completely different matter. Here, the new founding idea of ordoliberalism saw the state as providing a framework, in which voluntary actions by individuals and organizations could be carried out in a largely independent fashion (Privatrechtsgesellschaft). Private associations were seen as important supplements to the state. Following the principle of subsidiarity, the realm of the state should be restricted to those actions, which private associations and individuals fail to address. While this was the theory, the rise of associations in reality, especially in the field of social welfare, did not impede the parallel rise of the state in welfare matters. Indeed, the form of consensus democracy developed in Western Germany after World War I, facilitating the growth of state and semi-public or private associations working in the field. Large self-help groups and associations with often enormous political powers and legal protection became the determinant for the 'Rhenanian model of capitalism' (Rheinischer Kapitalismus). In the 1970s however, the integrating power of traditional political parties, political organizations and welfare organizations was too weak to incorporate some of the newly arising groups, leading to a new wave of NGO development.~ First, they were often locally restricted and had mostly an environmental focus. 'Citizens' initiatives' (Bürgerinitiativen) were negligible, often comprising no more than a dozen activists, and acted often according to the NIMBY principle. In the 1980s, however, they were integrated in larger groups, ultimately leading to the creation of an environmentalist party becoming a new power factor in German politics, integrating many of the so-called new social movements. The environmentalist concern as well as the peace movement had become large

movements challenging the established political system, until they were absorbed in the existing party structure. The rise of associations and interest groups, be they profit-oriented or NGOs, reduced the dynamism of the German economy by making decision-making more cumbersome and, drifting into the protection of special interests. Compromise became the ideal of German politics, most obviously in labour and social welfare issues. This led to social and political stability, as manifested in the lower number of strike days in Germany than its neighbouring states, and to a much reduced adjustment capacity of the economy and institutional sclerosis, most clearly in the labour market.

Today, Germany is known for the proliferation of NGO. Large organizations set their eyes on labour and welfare issues, political, cultural, environmental and leisure concerns. For the largest ones, in the field of social welfare, the definition as NGO, GO or semi-public organization is not easy. While non-profit oriented (for example, the large charities like Caritas or Arbeiterwohlfahrt), they provide thousands of jobs, ultimately paid for to a large extent by the tax payer.

As organizations, they resemble closely the large bureaucracies in administration they deal with. In Eastern Germany, after German unification the system of associations and NGOs is very similar. However, especially on the local level, the integrative power (for example, of church sponsored groups or the Red cross), which in Western Germany is large, is rather weak. Especially for young people, this leads to dis-orientation and a lack of value-oriented socialization, and often is attributed to the factors leading to relatively stronger political youth extremism in Eastern Germany.

New tasks for NGOs in Germany arise with new challenges confronting the society, where the state is obviously no longer able to grapple with them. This in voke a number of questions to be addressed in relation to the aging society, education, and social work. Short-term orientation in political engagement by the youth renders stable, permanent activities rather exceptional. New forms of 'event politics', as demonstrated by the notorious ATTAC, an anti-globalization network, are preferred among the youth. For charities, it becomes more and more difficult to find people willing to work for honorary posts (Ehrenamt). At the top, however, the large bureaucratic charities offer highly paid jobs, which encourage it, members to lobby for permanent protection and rents by the state. [15]

All interest groups, business organizations, trade unions or NGOs alike, have to cope with the problem of free-riding, because the impact of interest groups takes on to some extent, the characteristics of a public good, non-rivalry in consumption and non-excludability.~ Free riding can most easily be overcome in the case of small,

homogenous groups, where outsiders are easily identifiable. Large, heterogenous groups can, albeit some degree of difficulty, overcome the organizational rationality trap. Therefore, small groups like business firms generally prevail over large, heterogenous groups like taxpayers or consumers, when it comes to lobbying efforts, say, for the protection of markets. This is what Olson calls the 'logic of collective action'. It provides a more realistic and sobering view on the activity of interest groups. If only small, homogenous groups can effectively be organized, then the NGOs represented in a country not necessarily present the 'silent majority' of non-organized interests and indeed the influence of NGOs might be detrimental. [16]

For the regulation of businesses, which is often the goal of NGOs for those with consumer or environmentalist concern, public choice also found an amazing pattern, namely the advantages of regulated industries, which always meant an element of protection from the domestic intruders or foreign outsiders. In fact, public choice theoreticians argued, industry regulation was captured by the industries themselves, - as meant by it being called the 'capture theory of regulation' (see Stigler 1971 and 1972 and Winston/ Crandall 1994). Again, for the activity of NGOs this means that competition instead of additional regulation might be the solution to industry problems. This is especially true in relation to the large number of global NGOs which have recently discussed the effects of globalization and financial integration upon the welfare of people. Regulation rather is captured by a multitude of local and regional financial interests, which reduces the efficiency of markets and ultimately the development chances of people.

A brief review of theoretical models shows that the impact of interest groups, here, NGOs, cannot be said to be unequivocally beneficial for political systems. Much depends on the possibility of interest groups to engage in rent-seeking activities, leading to inefficiencies by re-distribution.⁸ Especially, the accumulation of interest group activities, which might, to a certain degree, be helpful to accumulate social capital ('trust') and smooth political decision making, might also lead to a gradual sclerosis of economic systems (for the example of Europe, see Seliger 2001).

The last influence channel of NGOs is outright lobbying, which exists in Germany and all other democratic states. The theoretical hypothesis that lobbying groups are represented asymmetrically came to hold true of the reality of lobbying in Germany. The result is that small, homogeneous and determined NGOs (for example, for specific environmental concerns) are given unproportionately large power in the political process to the detriment of consumers at large. [17]

CONCLUSION.

The role of NGOs in Germany can be said to have grown in number after the founding of the Western German state in 1949. Nurtured in a particular historical legacy, the associations set their footholds for steady growth and some of them have deviated to border on the semipublic nature, where they can no longer claim themselves to be NGOs in the true sense. NGOs are credited with their role in overcoming the dilemma of society produced by National Socialist dictatorship and in giving people the opportunity to shape their new identity. NGO's contribution to a new, coherent political structure cannot be overemphasized. However, their influence also gradually reduced the margin(sphere?) of freedom in the political system and made Germany a highly sclerotic giant in the heart of Europe. Market inflexibility, most importantly in the labour market, is the result of unrestrained interest groups.

It is important to note that the mere addition of NGOs does not necessarily lead to more political participation or higher economic efficiency. It would be necessary to make a clear distinction of responsibility between the state and interest groups, and this necessity is heightened in labour market, where wages are currently bargained autonomously. It is the third party (the state or, more precisely, the taxpayers) that has to bear the cost of higher unemployment in this context. The ordo-liberal idea of the 1930s and 1940s, where the founding fathers of Germany's Social Market Economy enshrined the principles of freedom and responsibility on the cornerstones of a free society, showed to be taken seriously. [18]

REFERENCES

1. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 53-54.
2. PM World Journal Vol. 4, Issue 7 – July 2015 www.pmworldjournal.net
The importance of project management methodologies Tools in Non-Governmental Organizations: Case Study of Lithuania and Germany by Meda Keleckaite and Evelina Meilene pp. 30-32
3. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 62-63.
4. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 65.
5. Defining the Nonprofit Sector: Germany, Anheier and Seibel pp. 28.
6. <https://rentechdigital.com/smartscraper/business-report-details/list-of-non-governmental-organizations-in-germany>

7. Voluntary welfare associations in Germany and the United States: theses on the historical development of intermediary systems. Rudolph Bauer pp. 102-103
8. Voluntary welfare associations in Germany and the United States: theses on the historical development of intermediary systems. Rudolph Bauer pp. 105-108
9. Mediatization, Marketization and Non-profits: A Comparative Case Study of Community Foundations in the UK and Germany. Tobias Bürger Doctor of Philosophy School of Arts and Cultures February 2019 pp. 25-27
10. Defining the Nonprofit Sector: Germany, Anheier and Seibel pp. 9.
11. Defining the Nonprofit Sector: Germany, Anheier and Seibel pp. 1-3.
12. Defining the Nonprofit Sector: Germany, Anheier and Seibel pp. 5.
13. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 68.
14. The importance of project management methodologies Tools in Non-Governmental Organizations: Case Study of Lithuania and Germany by Meda Keleckaite and Evelina Meilene pp. 6.
15. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 56-59.
16. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 61-62
17. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 53-54.
18. From Civic Organization to NGOs in Germany: an Interest Group Analysis International Area Review Volume 6 , Number 1, Spring 2003 pp. 67- 68.

XAVFLI YUKLARNI XALQARO YO‘LLARDA TASHISH TO‘G‘RISIDAGI KONVENSIYA ASOSIDA TOMONLAR JAVOBGARLIGI

Sheraliyeva Sh.Z.,

Xalqaro biznes-huquq fakulteti magistri
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
(O‘zbekiston, Toshkent)

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola xalqaro avtomobil yuk tashishda xavfli yuklar bo‘yicha javobgarlik masalalarini tahlil qiladi. Maqolada Xalqaro avtomobil yuk tashishida xavfli yuklar bo‘yicha Yevropa kelishuvi asosidagi asosiy tomonlar — jo‘natuvchilar, tashuvchilar va yuk qabul qiluvchilarning majburiyatlari va javobgarligi ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada O‘zbekistonning amaldagi qonunchiligida xavfli yuklarni tashish bo‘yicha normativ hujjatlar va xalqaro huquqdagi prinsiplar bilan uyg‘unlashgan tamoyillar tahlil qilinadi. Maqolada xalqaro huquqdagi asosiy konvensiyalar, masalan, CMR va Bazel Konvensiyasi, hamda ularning ADR bilan aloqasi ko‘rsatib o‘tiladi. Yana, maqolada takliflar berilgan bo‘lib, ularning maqsadi milliy qonunchilikni xalqaro talablar bilan uyg‘unlashtirish va xavfli yuklarni tashishda xavfsizlikni ta‘minlashdir.

Kalit so‘zlar: xavfli yuklar, Yevropa kelishuvi, CMR va Bazel Konvensiyasi, javobgarlik.

АННОТАЦИЯ

Данная научная статья анализирует вопросы ответственности сторон в международных автомобильных перевозках опасных грузов. В статье рассматриваются основные стороны, участвующие в перевозке опасных грузов — отправители, перевозчики и получатели — в контексте Европейской конвенции о международных автомобильных перевозках опасных грузов (ADR). Также анализируются нормативно-правовые акты Республики Узбекистан, регулирующие перевозку опасных грузов, и согласованность международных правовых принципов. В статье также рассмотрены ключевые конвенции, такие как Конвенция CMR и Базельская конвенция, и их связь с ADR. Кроме того, предложены рекомендации по гармонизации национального законодательства с международными стандартами и повышению безопасности при перевозке опасных грузов.

Ключевые слова: опасные грузы, Европейское соглашение, КДПГ и Базельская конвенция, ответственность.

ABSTRACT

This scientific article analyzes the issues of liability in international road transport of hazardous goods. The paper discusses the main parties involved in hazardous goods transportation — consignors, carriers, and consignees — based on the European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road (ADR). The article also examines the normative documents in Uzbekistan's legislation regarding hazardous goods transport and the alignment of international legal principles. The key conventions, such as the CMR and Basel Conventions, and their relation to ADR are highlighted. Furthermore, the article provides recommendations aimed at harmonizing national legislation with international standards and enhancing safety in hazardous goods transportation.

Keywords: dangerous goods, European agreement, CMR and Basel Convention, liability.

KIRISH

Xalqaro avtomobil yuk tashishida xavfli yuklar nafaqat transport vositalarini, balki transport jarayonlarining barcha qatnashuvchilarini yuqori darajada xavf ostiga qo'yadi. Ushbu yuklar atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazishi, inson salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi yoki keng miqyosdagi inqirozlarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois, xalqaro huquqda xavfli yuklarni tashish bo'yicha maxsus normativ hujjatlar ishlab chiqilgan. Ulardan eng ahamiyatlisi — 1957 yilda imzolangan Xalqaro avtomobil yuk tashishida xavfli yuklar bo'yicha Yevropa kelishuvi bo'lib, unda barcha tomonlar — jo'natuvchilar, tashuvchilar va yuk qabul qiluvchilar — o'z majburiyatlarini aniq belgilab olgan. Ushbu maqolada, konvensiya normalari asosida tomonlarning javobgarligi, shuningdek, xalqaro huquqdagi umumiy prinsiplarga muvofiq tahlil qilinadi.

Asosiy tomonlar va ularning javobgarligi

Jo'natuvchining javobgarligi

Konvensiyaga ko'ra, jo'natuvchi yukning xavfsizligi uchun birinchi darajada javobgardir. Jo'natuvchining javobgarligi quyidagi asosiy majburiyatlarni o'z ichiga oladi:

Yukning aniq tasnifi: Jo'natuvchi yukning qanday xavfli xususiyatlarga ega ekanligini aniqlash va bu haqda to'liq ma'lumot taqdim etish majburiyatiga ega. Yukning noto'g'ri tasnifi xavfli vaziyatlarga olib kelishi mumkin, chunki noto'g'ri klassifikatsiya yukni tashish va saqlashda noto'g'ri vositalar va usullarni qo'llashga sabab bo'ladi. Konvensiyaning 1.4.2.1.1 bandiga binoan, jo'natuvchi yukni to'g'ri

belgilash va transportda xavfsiz tarzda tashish uchun zarur barcha choralarni ko'rish kerak.

Yukning to'g'ri o'ralishi va belgilanishi: Jo'natuvchi yukning xavfli tabiati to'g'risida aniq ma'lumotlarni va belgilarning to'g'ri bo'lishini ta'minlashi kerak. Bu, avvalo, tashish jarayonida xavfning oldini olishga yordam beradi. Konvensiyaning 1.4.2.1.3 bandiga ko'ra, jo'natuvchi, yukni o'rab, belgilashda xavfsizlik talablariga to'liq rioya etishi kerak.

Hujjatlarni taqdim etish: Jo'natuvchi tashuvchiga yuk bilan bog'liq barcha hujjatlarni, jumladan xavfsizlik bo'yicha ko'rsatmalarni, transport naqdloni va boshqa zarur hujjatlarni taqdim etishi lozim (Konvensiya, 5.4.1). Bu hujjatlar yukni tashishda barcha xavf-xatarlar haqida to'liq va aniq ma'lumot olishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, jo'natuvchi yukning xavfli xususiyatlaridagi o'zgarishlar haqida tashuvchi va boshqa tomonlarni xabardor qilish majburiyatiga ega. Xavfli yuklarni noto'g'ri o'rash yoki noto'g'ri xabar berish natijasida yuzaga keladigan jarohatlar, ekologik ofatlar va iqtisodiy zararlar jo'natuvchi tomonidan qoplanishi kerak.

Yuk tashuvchining javobgarligi

Yuk tashuvchining asosiy javobgarligi transport vositalarini xavfsiz va tegishli holatda ishlatishdan iborat. Konvensiyada yuk tashuvchining javobgarligi quyidagi jihatlarga urg'u beradi:

Texnik talablarga mos transport vositalari: Yuk tashuvchi xavfli yuklarni tashish uchun faqat xavfsiz va Konvensiyaning texnik talablariga javob beradigan transport vositalaridan foydalanishi kerak. 9-bobga muvofiq, yuk tashuvchi tashish vositalarini to'g'ri tanlab, ularning xavfsizlik texnikasini doimiy ravishda tekshirib turishi lozim.

Haydovchilarning malakasi va tayyorgarligi: Konvensiya 8.2-bobida, yuk tashuvchi har bir haydovchini maxsus tayyorlashga, xavfli yuklarni tashish bo'yicha zarur bilimlarni olishiga kafolat berishi kerak. Haydovchilar xavfli yuklarni tashishda ayniqsa ehtiyotkor bo'lishi kerak, chunki ular odatda avariya holatlarini oldini olishga mas'uldirlar.

Xavfsiz transport yo'llarini tanlash: Konvensiya 1.9-bobida yuk tashuvchi, xavfli yuklarni tashishda shahar markazlari yoki aholi zich joylashgan hududlardan chetda bo'lgan yo'llardan foydalanish majburiyatiga ega. Bu transport jarayonidagi xavfni kamaytirishga yordam beradi va atrof-muhitga minimal zarar yetkaziladi.

Yuk tashuvchi, shuningdek, tashish jarayonida yukning xavfli tabiati bo'yicha to'liq va aniq ma'lumotlar olishni ta'minlashi, har qanday baxtsiz hodisa yuzaga kelganida javobgarlikni o'z zimmasiga olishga tayyor bo'lishi kerak. Ammo,

Konvensiyaga ko'ra, tashuvchi, agar hodisa tabiiy ofat yoki boshqa noma'lum kuchlar sababli yuzaga kelgan bo'lsa, javobgarlikdan ozod qilinishi mumkin.

Yuk qabul qiluvchining javobgarligi

Yuk qabul qiluvchi tomonidan amalga oshiriladigan majburiyatlar ham muhim ahamiyatga ega. Konvensiyaga ko'ra, yuk qabul qiluvchi quyidagi majburiyatlarni bajarishi kerak:

Yukni to'g'ri qabul qilish: Konvensiyaning 1.4.2.3 bandiga muvofiq, yuk qabul qiluvchi yukni jo'natuvchi tomonidan belgilangan shartlarga muvofiq qabul qilish majburiyatiga ega. Agar yuk qabul qiluvchi yukni qabul qilmaslikka qaror qilsa, bu shartnoma shartlarini buzganlik hisoblanadi.

Yukning xavfsiz saqlanishi: Yukni qabul qiluvchi, yukni saqlash, o'rnatish va ishlov berish jarayonida xavfsizlik talablariga rioya etishi kerak. Boshqa holatda, agar xavfsizlik qoidalari buzilsa, u javobgarlikka tortilishi mumkin.

Konvensiyada belgilangan javobgarlik prinsiplari xalqaro huquqning bir qator boshqa normativ hujjatlari bilan uyg'unlashadi. Xususan, **CMR Konvensiyasi** (1956) xalqaro avtomobil tashuvchilarining javobgarligini tartibga soladi va Konvensiyadagi prinsiplar bilan ko'p jihatlari mos keladi. CMR Konvensiyasi ham tashuvchilarni o'z majburiyatlarini bajarmaganligi sababli yuzaga kelgan zararlardan javobgarlikka tortadi.

Bazel Konvensiyasi (1989) esa, xavfli chiqindilarni transchegaraviy tashish bo'yicha me'yorlarni belgilaydi va Konvensiyada xavfli yuklar tashilishi bo'yicha keltirilgan tamoyillarga o'xshash tartiblarni ko'rsatadi. Xalqaro xususiy huquq prinsiplariga ko'ra, javobgarlikni ta'minlashda barcha tomonlarning manfaatlarini himoya qilish maqsad qilinadi.

O'zbekiston qonunchiligida javobgarlik

O'zbekistonda Konvensiyaprinsiplarining amalga oshirilishi uchun bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqilgan. Misol uchun, "Avtomobil transporti to'g'risida"gi qonun va xavfli yuklarni tashish bo'yicha tegishli qarorlar, Konvensiyaning ko'pgina qoidalarini o'z ichiga oladi. Ammo amaliyotda, yukning to'g'ri belgilanishi va o'ralishidagi me'yorlarning buzilishi va ularning qonun bilan tartibga solinishi uchun yanada kuchliroq normativ hujjatlar va javobgarlikni kuchaytirish zarur.

Milliy qonunchilikni Konvensiya bilan uyg'unlashtirish: Konvensiya qoidalarini amalga oshirish uchun batafsil normativ hujjatlar ishlab chiqish zarur. Ushbu hujjatlar, shuningdek, xavfli yuklarni tashish jarayonini aniq tartibga soladi va yuridik nuqtai nazardan muammo yuzaga kelgan hollarda tomonlarning javobgarligini ta'minlaydi.

Yuk tashuvchilar va jo'natuvchilarni malakasini oshirish: Yuk tashuvchilar va jo'natuvchilarning xavfli yuklarni tashish bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish uchun maxsus o'quv kurslari tashkil etish lozim. Bu, o'z navbatida, xavfli vaziyatlarni oldini olishda samarali bo'ladi.

Tashish monitoring tizimini ishlab chiqish: Raqamli nazorat va kuzatish tizimlarini joriy etish, tashuvchilarga va jo'natuvchilarga xavfli yuklarni qanday samarali va xavfsiz tarzda tashishni nazorat qilish imkonini beradi.

XULOSA

Xalqaro avtomobil yuk tashishda xavfli yuklar bo'yicha Konvensiyada belgilangan tomonlarning javobgarligi xavfsizlikni ta'minlashda asosiy element hisoblanadi. Bu qonuniy normalar nafaqat iqtisodiy zararlarni kamaytirishga, balki atrof-muhitni va inson salomatligini himoya qilishga xizmat qiladi. Xalqaro va milliy qonunchilikni yanada uyg'unlashtirish, amaldagi normativ hujjatlarni takomillashtirish, va barcha tomonlar uchun nazorat mexanizmlarini joriy etish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. ADR (2021). Xavfli Yuklarni Xalqaro Avtomobil Tashuvlari Bo'yicha Yevropa Bitimi (ADR). Birlashgan Millatlar Tashkilotining Yevropa Iqtisodiy Komissiyasi (UNECE).
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/danger/publi/adr/ADR2021/ADR_2021_e.pdf
2. ECE/TRANS/300 (2021). Xavfli Yuklarni Xalqaro Avtomobil Tashuvlari Bo'yicha Yevropa Bitimi (ADR). Birlashgan Millatlar Tashkiloti.
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/2021/ADR2021_Amendments.pdf
3. UNECE (2021). DOPG bo'yicha Yuk oluvchining majburiyatlari.
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/danger/publi/adr/adr_e.pdf
4. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xalqaro Yuk Tashish Shartnomasi to'g'risidagi Konvensiya (CMR) (1956). Jeneva: BMT.
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/conventn/CMR_text.pdf
5. O'zbekiston Respublikasi 'Avtomobil Transporti To'g'risida'gi Qonuni.
<https://lex.uz/acts/-22964>
6. UNECE (2021). DOPG Amalga Oshirishni Takomillashtirish Bo'yicha Tavsiyalar. Jeneva: BMT.
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/trans/danger/publi/adr/DOPG_implementation.pdf

READING-DRIVEN TASKS AS A PEDAGOGICAL APPROACH TO ENHANCING READING SKILLS

Khasanova Dilbar

Associate professor of the department of Uzbek and Foreign Languages, PhD
International Islamic academy of Uzbekistan

ABSTRACT

Reading is a fundamental skill that assures academic success and lifelong learning. Research in applied linguistics and education has demonstrated that task-based learning approaches can significantly enhance reading proficiency. This study explores the role of reading-driven tasks in improving reading skills by examining their theoretical foundations, practical implementations, and effectiveness in fostering comprehension, vocabulary acquisition, and critical thinking. Empirical evidence suggests that structured reading tasks promote deeper interaction with texts and facilitate meaningful learning experiences.

INTRODUCTION

Reading skills are crucial in both academic and professional settings. Traditional approaches to teaching reading often rely on passive reception of textual information. However, contemporary pedagogical strategies emphasize active engagement with texts through structured tasks. Reading-driven tasks, grounded in task-based language teaching (TBLT) and cognitive processing theories, promote deeper interaction with texts and facilitate meaningful learning experiences. This study aims to investigate how reading-driven tasks enhance reading comprehension and critical thinking skills.

The importance of reading proficiency cannot be overstated, as it serves as the foundation for academic achievement across disciplines. Strong reading skills enable students to analyze complex information, synthesize knowledge from multiple sources, and engage in critical discussions. In professional environments, reading comprehension plays a crucial role in information processing, decision-making, and problem-solving. Consequently, educators and researchers continue to explore effective pedagogical approaches that can optimize reading development and foster long-term literacy skills.

One of the key issues in reading instruction is the passivity of traditional methods, where students are often expected to absorb information without actively engaging with the material. Studies indicate that passive reading approaches—such as silent reading with minimal guidance—fail to develop deep comprehension or

analytical abilities. In contrast, task-based approaches to reading encourage active participation, requiring learners to interact with texts in a structured and meaningful way. This active engagement not only reinforces understanding but also promotes knowledge retention and cognitive flexibility.

The concept of task-based learning (TBL) in reading instruction is rooted in constructivist educational theories, particularly the works of Vygotsky (1978) and Piaget (1952). Constructivist approaches suggest that knowledge is actively constructed through experience and interaction. In the context of reading, this means that students learn more effectively when they engage with texts through purposeful tasks that require interpretation, discussion, and synthesis. Task-based learning shifts the focus from rote memorization to problem-solving and analytical skills, which are essential for deeper comprehension and application of knowledge.

Several studies have demonstrated that reading-driven tasks improve both linguistic and cognitive abilities. For example, research conducted by Grabe and Stoller (2011) highlights the effectiveness of interactive reading strategies in developing higher-order thinking skills, such as inference-making, textual analysis, and argument evaluation. Similarly, Anderson (1984) found that structured reading tasks improve learners' ability to connect prior knowledge with new information, leading to enhanced comprehension and recall.

Reading-driven tasks also incorporate elements of scaffolding, a technique that provides learners with temporary support until they achieve independent proficiency. Scaffolding strategies in reading instruction include guided questioning, summarization exercises, and collaborative reading activities. These techniques help students engage with texts more effectively by breaking down complex information into manageable components. The gradual removal of scaffolding encourages students to develop autonomy in their reading strategies, ultimately leading to sustained improvement in reading skills.

Moreover, the integration of technology in reading-driven tasks has expanded the potential for engagement and effectiveness. Digital platforms offer adaptive reading exercises, real-time feedback, and interactive discussions, making reading instruction more dynamic and personalized. Educational technology enables students to access diverse texts, engage in multimedia-enhanced reading activities, and participate in collaborative discussions with peers, thereby enriching the learning experience. Research has shown that digital reading tools can enhance motivation and engagement, particularly among learners who struggle with traditional text-based approaches.

Despite the evident benefits of reading-driven tasks, challenges remain in implementing them effectively across diverse educational contexts. Some of the key obstacles include time constraints, lack of teacher training, and resource limitations. Implementing a task-based reading curriculum requires careful planning, appropriate material selection, and continuous assessment to ensure that students derive maximum benefit. Additionally, educators must be equipped with the necessary skills to facilitate interactive reading tasks and adapt instructional methods to different proficiency levels.

This study seeks to address these challenges by exploring the impact of reading-driven tasks on reading comprehension and critical thinking skills. By examining both theoretical frameworks and empirical evidence, this research aims to provide insights into best practices for designing and implementing effective reading-driven tasks. The findings will contribute to the ongoing discourse on innovative pedagogical approaches and inform educators, curriculum designers, and policymakers on strategies to enhance reading instruction.

Methods

This study employs a mixed-methods approach to examine the effectiveness of reading-driven tasks in improving reading skills. The participants include university students enrolled in English language courses. Data collection methods include:

- Quantitative Analysis: Pre- and post-test assessments measuring reading comprehension and vocabulary acquisition.
- Qualitative Analysis: Student surveys and focus group discussions evaluating engagement and perceived effectiveness.
- Experimental Design: Participants are divided into an experimental group (using reading-driven tasks) and a control group (traditional reading instruction).

RESULTS

The findings indicate that students who engaged in reading-driven tasks demonstrated significant improvement in reading comprehension and vocabulary retention compared to the control group. Key results include:

- A 25% increase in comprehension scores among the experimental group.
- Enhanced engagement and motivation reported in qualitative responses.
- A positive correlation between task complexity and critical thinking development.

Further analysis of student performance revealed that structured reading tasks facilitated better long-term retention of vocabulary. The use of contextualized reading exercises allowed students to associate new words with their meanings more

effectively. Additionally, engagement metrics showed that students participating in interactive tasks, such as peer discussions and analytical exercises, demonstrated a deeper understanding of textual content.

Another notable finding was the increased self-efficacy in students exposed to reading-driven tasks. Many participants reported feeling more confident in approaching complex texts and employing strategies such as skimming, scanning, and inferencing to extract information. This suggests that such tasks not only improve reading proficiency but also empower learners with strategic reading skills that can be applied in broader academic and professional contexts.

Discussion

The results support the hypothesis that reading-driven tasks enhance reading skills more effectively than traditional approaches. This aligns with Schema Theory, which suggests that activating prior knowledge improves comprehension. Additionally, the study underscores the role of Cognitive Load Theory, as structured tasks help manage cognitive resources efficiently.

One key implication of these findings is the need for task differentiation based on learners' proficiency levels. While higher-proficiency students benefited from analytical and synthesis-based tasks, lower-proficiency learners required more scaffolded exercises, such as guided reading and vocabulary-building activities. This highlights the necessity of tailoring reading-driven tasks to individual learner needs to maximize effectiveness.

Moreover, the study demonstrates that incorporating interactive elements into reading tasks significantly enhances engagement and retention. Strategies such as collaborative discussions, multimedia integration, and adaptive digital tools further reinforce comprehension. These findings align with existing literature emphasizing the role of student-centered learning in developing reading fluency and critical thinking.

A critical consideration for educators is the sustainability of reading-driven tasks in large classroom settings. While small-group interactions and personalized feedback are ideal, implementing these approaches at scale may require technological support. Future research should explore the use of AI-driven reading platforms and automated assessment tools to facilitate large-scale deployment of reading-driven tasks.

CONCLUSION

Reading-driven tasks represent a dynamic approach to reading instruction, fostering active engagement and cognitive development. The findings of this study

confirm that structured tasks significantly enhance comprehension, vocabulary retention, and strategic reading abilities. By incorporating interactive and scaffolded exercises, educators can create more effective and engaging reading programs.

However, successful implementation depends on task differentiation, sustained student motivation, and the integration of technology to support large-scale application. Future research should investigate the long-term impact of reading-driven tasks on different learner demographics, including their effectiveness in online and hybrid learning environments. Additionally, comparative studies analyzing reading-driven tasks across various linguistic backgrounds could provide further insights into their universal applicability.

Ultimately, promoting reading-driven tasks as a core instructional strategy can lead to more autonomous, confident, and proficient readers, equipping learners with the necessary skills for academic and professional success.

REFERENCES

1. Anderson, R. C. (1984). Role of the reader's schema in comprehension, learning, and memory. *Learning and Instruction*, 1(1), 37-61.
2. Dilbar, K. (2023). A SUBTLE DIFFERENCE BETWEEN COMPETENCE AND COMPETENCY. *Journal of Advanced Scientific Research* (ISSN: 0976-9595), 3(11).
3. Dilbar, K. (2023). How to engage students with religious texts and ideas through the EFL classes? *образование наука и инновационные идеи в мире*, 18(5), 23-26.
4. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2011). *Teaching and Researching Reading*. Routledge.
5. Khasanova, D. (2019). Does the way of assessing affect the result of testing? “. In *Trends in Teaching Foreign Language: achievements and Solutions*” International Conference (pp. 84-85).
6. Khasanova, D. (2022). Pedagogical Opportunities of Developing Professional Qualities in Religious Studies Students Based on English Language Materials. *Eurasian Research Bulletin*, 13, 98-101.
7. Khasanova, D. K. (2020). Methods of teaching foreign languages. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 371-376.
8. Seller, J. (1988). Cognitive load during problem-solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 257-285.
9. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

XX ASR NEMIS ADABIYOTIDA REALIZM: GENRIX BYOLL IJODI MISOLIDA

Xasanova Musallam Muminovna

O'zMU xorijiy filologiya fakulteti

Katta o'qituvchi

Email: hmmusallam@mail.ru

+99977322019

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asr nemis adabiyotida ko'plab ijtimoiy-siyosiy voqeliklar asosida keng yoyilgan realizm yondashuvi va ushbu yo'nalish rivojida katta o'rin tutgan taniqli yozuvchi va shoir, jamoat arbobi Genrix Byoll ijodining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek maqolada ijodkorning ilk asarlari va post-urush davrfiga oid ijod na'mulanalri qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar. Realizm, jahon adabiyoti, nazm, nasr, filologiya, Genrix Byoll, nemis adabiyoti.

ABSTRACT

The article reveals the role of the famous writer and poet, public figure Heinrich Böll, who played an important role in the development of the approach of realism in the German literature of the 20th century. In addition, the early and post-war novels of the author were analyzed in comparative way.

Keywords. Realism, world literature, poetry, prose, philology, Heinrich Böll, German literature.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается роль известного писателя и поэта, общественного деятеля Генриха Бёлла, сыгравшего важную роль в развитии в немецкой литературы XX века такого направления как реализм, который возник в результате социально-политических изменений в немецком обществе. Также в статье, изучены раннее и после-военное творчество автора.

Ключевые слова. Реализм, немецкая литература, мировая литература, поэзия, проза, филология, Генрих Бёль.

KIRISH

XX asr nafaqat nemis xalqi, balki butun dunyo mamlakatlari tarixi, adabiyoti va umuman ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotiga katta ta'sir qilgan ham ijobiy, ham salbiy voqeliklarga boy asr edi. Ayniqsa, Germaniya adabiyotida mamlakat hayotida ro'y bergan voqealar, ikki jahon urushlari, urushdan keyingi inqirozli

vaziyatlar hamda urushga inson munosabati markaziy mavzularga aylandi. XX asr nemis adabiyotining eng yirik vakillaridan biri bo'lgan Genrix Byollning ijodi doimiy ravishda Germaniyaning o'zida ham, xorijda ham tadqiqotchilar va tanqidchilarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Zero, G.Byoll nemis realizmida urushning oddiy insonlar taqdirida tutgan o'rnini mohirona ochib bera olgan mualliflardan biri hisoblanadi.

Nobel mukofoti sovrindori Genrix Byoll ijodi o'zining dinamikligi, g'oyalar va uslublarning harakatchanligi bilan e'tiborni tortadi. Genrix Byoll insoniylik tamoyillari, insonning yashash va yashab qolish hislari kabi o'zgarmas mezonlar va o'zgaruvchan muhit va makonning mazkur o'zgarmas mezonlarga ta'sirini turli taqdirlar va hayotiy voqealar misolida juda erkin va qiziqarli hokoya qilib bera olgan ijodkor shaxsdir. Genrix Byoll realizmi markazida doimo kuch va kuch ishlatish, zo'raronlikning oqibatlaridan ko'ra, og'ir vaziyatlarda insonning o'z taqdiri uchun mas'uliyatni his qilish imkoniyati turadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ham yozuvchi, ham tarjimon, romanist, shoir, ssenarist va jamoat arbobi G.Byoll 1917-yil 21-dekabrda Germaniyaning Kyoln shahrida tug'ilgan. Genrix Byoll 1924- yilda katolik maktabiga boradi. Keyin esa o'qishini Kyolndagi kayzer Vilgelm gimnaziyasida o'qishini davom ettiradi. Gimnaziyani tugatgandan keyin Genrix biroz vaqt kitob sotish do'konida shogird bo'lib ishladi, bu jarayonga parallel ravishda xususiy darslar berdi, so'ng esa bir yil davomida mehnat lagerida ishladi²³.

Birinchi jahon urushidan keyingi ushbu davr nemis jamiyatida juda og'ir va og'riqli o'zgarishlar davri edi. Shu sabab ham bu davr Genrix Byollning hayotida katta rol o'ynadi. Aynan shu vaqtda u yozuvchi bo'lishga ahd qildi. Shuningdek, uning adabiyotga qiziqishida oilaviy muhitning ham ta'siri sezilarli edi. Davr musibatlariga qaramasdan, Byollar uyida kitoblar juda ko'p edi va kutubxona oila a'zolari uchun o'ziga xos barqarorlik makoni edi. Kutubxonadagi turli davr va turli millat vakillari yomonidan yaratilgan ijod na'munalari yosh Genrixda adabiyotga qiziqish uyg'otdi. Genrix ushbu kitoblarni doimiy ravishda o'qib, ularni tahlil qilib borardi.

Badiiy qiyoslash, adabiyotda o'z davri odamlarini realistik yondashuv asosida ochib berishni yosh Byoll aynan bolaligida, XVIII va XIX asr nemis va jahon adabiyoti na'munalari bilan tanishishorqali o'rganganini o'zi ham ta'kidlab o'tgan. U ayniqsa Dostayevskiy, Leon Blua, Chesterton, Bernano, Dikkens, Fransua Moriak, IvlinVo, Gertruda fon Le Fort asarlarini chuqur o'rgandi. 1939-yil Genrix Byoll

²³ Фрадкин И. Генрих Бёлль - писатель, и больше чем писатель // Генрих Бёлль. Собрание сочинений. - М.: «Художественная литература», 1989. -Т. I. - с. 21

hayotida yangi davr boshlandi. U Kyoln universitetida filologiya yo'nalishiga o'qishga qabul qilindi. Ijod va adabiyot olamiga endi to'liq kirob kelganda, ta'lim jarayoni hali boshlanmay askar sifatida harbiy xizmatga chaqirildi. Zahiradagi polkda oddiy askar bo'lib to'rt marotaba yarador bo'ldi va ko'p oylar kasalxonada yotdi. Og'ir kasalliklarga chalindi, shu sabab iloji boricha urishda qatnashmaslik uchun qarindoshlarinikida yashirinib yashadi²⁴. Hayotining aynan ushbu davri uning kelgusi ijodini aniqlab berdi deyish mumkin. Urush va uning salbiy oqibatlari Genrix Byollning deyarli har bir ijod na'munasida markaziy mavzuga aylandi. 1945-yilda Byoll Amerikaliklarga asirga tushib qoladi va bir necha oy Fransiyada harbiy asirlar lagerida yashaydi. Asirlikdan Kyolnga qaytganligidan so'ng u o'qishini tiklaydi va yana yozishni davom ettiradi. 1946-yilda birinchi hikoyalari jurnal va gazetalarda bosilib chiqadi²⁵. 1949-yilda esa "der Zug war punktlich" hikoyasi, 1950-yilda kichik hikoyalar to'plami "Wo warst du Adam" romani nashrdan chiqariladi²⁶. Bu yillarda Byoll nemis tili islohoti bilan shug'ullanuvchi guruh a'zosiga aylanadi va oddiy va haqiqiy ya'ni konkret voqealar bilan boglangan yangi nemis tili yaratish g'oyasi bilan chiqdi.

1-rasm. Genrix Byoll ijodida realizm yondashuvi xususiyatlari

Manba: muallif tomonidan shakllantirildi

²⁴ Beckert M. 1970: Untersuchungen am Erzählwerk Heinrich Bölls. Themen - Gestalten -Aspekte. Erlangen.- P.45

²⁵ Рудницкий М. Л. 1980: Генрих Бёль // История литературы ФРГ / И. М. Фрадкин (ред.). М., с. 299.

²⁶ Кожевников М.В., Авраменко Ю.И. Лирический контекст военных романов г. Бёлля// жур. Проблемы истории, филологии, культуры. - 2012, №3. с. 232

Byollning oldingi hikoyalaridan farqli ravishda keyingi hikoyalari haqiqatdan ham stilistik oddiylik va aniq hayotiy voqealarga mos va o'sha davr avlodiga mos ravishda talqin etilgan. Uning "Nicht nur zur Weihnachtszeit" (1952), "Doktor Murkes gesammeltes Schweigen-und andere Satieren" (1958), "Ein Schluck Erde" (1961), "Als der Krieg ausbrach" va "Als der Krieg zu Ende war" (1962) asarlari tezda o'z o'quvchilariga va tanqidchilariga ega bo'ldi. 1951- yilda yozuvchi 47 grupp mukofotini "Qora qo'y" hikoyasi uchun qo'lga kiritdi. 1963- yilda yozuvchining mashhur asarlaridan biri "Ansichten von Clouns" bosmadan chiqdi. Bu romanda yozuvchi ibodatxona va xizmatchilarini oddiy odamlarga xizmat qilishni xohlamasligi va natsizm bilan hamkorlik qilishini qattiq tanqid qiladi. 1967- yilda Genrix Byoll Germaniyadagi ko'zga ko'ringan Georg Byuxner mukofotiga sazovor bo'ldi²⁷. 1972 yilda esa yozuvchi "Gruppen Portret mit Damen" romani uchun Nobel mukofotini qo'lga kiritdi.

XULOSA

Yozuvchi o'zining har bir asarida o'sha davr ruhini haqqoniy tasvirlagan. Asarlarida urush haqida va uning insoniyatga keltiradigan yovuzliklari, natsizmning mudhish oqibatlarini ochiq va ro'y rost ochib bergan. Genrix Byoll asarlarini o'rganganimizda biz ularni hikoyalar, povestlar va romanlarga bo'linganligini ko'rishimiz mumkin. Lekin u barcha asarlarida ham doim yaxshilik, insoniylik xislatlarini tarannum etadi. Yozuvchining bu asarlarini o'qib o'rganganish davomida shunday xulosa qilish mumkinki, Genrix Byollning ko'p asarlari odamlarni insoniy xislatlarni ijobiy tomonga shakllanishida katta xizmat qiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Genrix Byoll ijod yo'liga nafaqat uning nasr va nazmdagi iste'dodi, balki XX asrda ro'y bergan tarixiy voqealar ta'siri ham sezilarli bo'lgan. Byoll umrining ohirigacha tinchlik va barqarorlik, insoniylik tarafdori va kuychisi sifatida qoldi. Uning asarlari qahramonlari urush va uning oqibatlari natijasida paydo bo'lgan muammolar girdobida qolgan, o'zligini yo'qotsada, insoniylikni saqlab qolishga intilgan oddiy insonlardir. U bir ko'rinishda pddoy tuyulgan inson taqdirida katta voqelik ta'siri qanchalik iz qoldirishi mumkinligini o'z asarlari orqali ochib bera oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кожевников М.В., Авраменко Ю.И. Лирический контекст военных романов Г. Бёлля// жур. Проблемы истории, филологии, культуры. - 2012, №3. С.232-239.

²⁷ Остудина Т. А. 1969: О стиле Г. Бёлля // Вестник Ленингр. ун-та: История, язык, литература. 8, с.102

2. Остудина Т. А. 1969: О стиле Г. Бёлля // Вестник Ленингр. ун-та: История, язык, литература. 8, 99-108.
3. Рудницкий М. Л. 1980: Генрих Бёлль // История литературы ФРГ / И. М. Фрадкин (ред.). М., 295-325.
4. Beckert M. 1970: Untersuchungen am Erzählwerk Heinrich Bölls. Themen - Gestalten -Aspekte. Erlangen.
5. Фрадкин И. Генрих Бёлль - писатель, и больше чем писатель // Генрих Бёлль. Собрание сочинений. - М.: «Художественная литература», 1989. -Т. I. - С. 5-28.

DAVLAT UNITAR KORXONALARIDA AYLANMA MABLAG'LARNI BOSHQARISHNING ZAMONAVIY MEXANIZMLARINI JORIY ETISH MASALALARI

Doripov Akbarali Yo'ldashovich

Bank-moliya akademiyasi magistranti

adoripov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarish tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalar faoliyatini yanada samarali tashkil etish, aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish va ularni to'g'ri boshqarish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolamizda davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalari, bu boradagi xalqaro tajriba va ilg'or amaliyotlar, shuningdek, innovatsion yondashuvlar atroflicha tahlil qilinadi

***Kalit so'zlar:** aylanma mablag'lar, davlat unitar korxonasi, ta'minot tizimi, moliyaviy boshqaruv, samaradorlik ko'rsatkichlari, risk-menejment, logistika, budjetlashtirish, zamonaviy mexanizmlar, konseptual yondashuvlar, tashkiliy-huquqiy asoslar, axborot texnologiyalari.*

ABSTRACT

Today, modernization of the management system of working capital at State Unitary enterprises, the introduction of modern management mechanisms is one of the pressing issues. Especially in the context of the digital economy, it is important to organize the activities of enterprises more efficiently, to use working capital wisely and to properly manage them. In this article, the issues of introducing modern mechanisms for managing working capital at State Unitary enterprises, international experience and advanced practices in this regard, as well as innovative approaches are thoroughly analyzed.

***Keywords:** working capital, State Unitary Enterprise, Supply System, financial management, performance indicators, risk management, logistics, budgeting, modern mechanisms, conceptual approaches, organizational and legal framework, Information Technology.*

KIRISH

Davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalari bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat unitar korxonalari faoliyatining samaradorligini oshirish uchun aylanma mablag'larni boshqarishning ilg'or usullarini qo'llash zarur.

Zamonaviy mexanizmlarni joriy etishning birinchi yo'nalishi sifatida moliyaviy rejalashtirish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda korxona aylanma mablag'larining optimal hajmini aniqlash, ularning tarkibiy tuzilishini optimallashtirish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish kabi masalalar hal etilishi lozim. Moliyaviy rejalashtirish jarayonida zamonaviy prognozlash usullaridan foydalanish, shu jumladan ekonometrik modellarni qo'llash tavsiya etiladi.

Aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy axborot tizimlari va dasturiy ta'minotlarini joriy etish ham muhim yo'nalish hisoblanadi. ERP (Enterprise Resource Planning) tizimlari, moliyaviy boshqaruv dasturlari, zaxiralarni boshqarish tizimlari, logistika dasturlarini integratsiyalashgan holda qo'llash orqali boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish mumkin. Bu esa o'z navbatida qarorlar qabul qilish jarayonini tezlashtiradi va ularning samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Aylanma mablag'larni boshqarish masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, ushbu yo'nalishda turli nazariy qarashlar va yondashuvlar shakllangan. Zamonaviy sharoitda aylanma mablag'larni samarali boshqarish masalalari yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbek olimlaridan Vahobov ta'kidlaganidek, aylanma mablag'lar korxona faoliyatining uzluksizligini ta'minlovchi muhim resurs hisoblanadi. Olim o'z tadqiqotlarida aylanma mablag'larning mohiyati, tarkibiy qismlari va ularni boshqarish tamoyillarini chuqur o'rganib, zamonaviy sharoitda aylanma mablag'larni boshqarishning konseptual asoslarini taklif etgan.

Xolmirzayev va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda aylanma mablag'larni boshqarishning moliyaviy jihatlari o'rganilgan. Mualliflar aylanma mablag'larning optimal tarkibini aniqlash, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish hamda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash masalalarini tadqiq etishgan.

Rus olimlaridan Kovalev aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalarini ishlab chiqqan. Uning fikricha, raqamli transformatsiya sharoitida aylanma mablag'larni boshqarish tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish zarur. Olim tomonidan taklif etilgan "Smart Working Capital" konsepsiyasi aylanma mablag'larni boshqarishda sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini ochib bergan.

Borisova o'z tadqiqotlarida davlat korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarish xususiyatlarini o'rgangan. Olima byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish, nazorat tizimini takomillashtirish hamda hisobot tizimini optimallashtirish bo'yicha qator tavsiyalar ishlab chiqqan.

Xorijiy olimlardan Smith va Johnson aylanma mablag'larni boshqarishda innovatsion yondashuvlarni taklif etishgan. Ularning tadqiqotlarida blokchain texnologiyalari asosida aylanma mablag'larni boshqarish tizimini yaratish masalalari o'rganilgan.

TADDIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar o'rganildi. Maqolani shakllantirish jarayonida kuzatish va tanlab olish, ilmiy-nazariy, empirik kuzatuv usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchligi tadqiqotda qo'llanilgan xorijiy va milliy statistik rasmiy manbalardan foydalanilgani bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalari olib borish jarayonida aylanma mablag'larni boshqarishda zamonaviy moliyaviy instrumentlardan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Faktoringdan foydalanish orqali debitorlik qarzlarni boshqarish, veksel operatsiyalarini amalga oshirish, qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarni chiqarish kabi instrumentlar korxonaning moliyaviy moslashuvchanligini oshiradi. Bu instrumentlardan foydalanish tartibi ichki me'yoriy hujjatlarda aniq belgilanishi kerak. Risk-menejment tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining muhim elementi hisoblanadi. Aylanma mablag'lar bilan bog'liq risklarni aniqlash, baholash va monitoring qilishning zamonaviy usullarini joriy etish, risklarni sug'urtalash mexanizmlaridan foydalanish, hedjirlash operatsiyalarini amalga oshirish kabi choralarni ko'rish zarur.

Zaxiralarni boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish alohida e'tiborni talab etadi. "Just-in-time" tizimi, ABC-tahlil, XYZ-tahlil kabi zamonaviy usullardan foydalanish orqali zaxiralar hajmini optimallashtirish, ularning aylanishini tezlashtirish mumkin. Bu usullar zaxiralar bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi²⁸.

Debitorlik qarzlarni boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish ham muhim ahamiyatga ega. Mijozlarning kreditga layoqatlilikini baholashning scoring

²⁸ Vahobov A.V. (2023) Korxonalarda aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari. Toshkent: Iqtisod-Moliya.

tizimlarini qo'llash, debitorlik qarzlarni undirish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, monitoring tizimini takomillashtirish zarur.

Pul oqimlarini boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish orqali korxonaning to'lov qobiliyatini oshirish mumkin. Cash-pooling tizimini joriy etish, pul mablag'larining minimal qoldig'ini aniqlashning zamonaviy usullarini qo'llash, pul oqimlarini prognozlash modellarini ishlab chiqish kabi choralarni ko'rish lozim²⁹.

Davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy tashkiliy tuzilmasini shakllantirish ham muhim. Moliyaviy menejment bo'limi, risk-menejment bo'limi, ichki audit xizmati kabi tuzilmalarni tashkil etish va ularning vakolatlarini aniq belgilash zarur³⁰.

Xodimlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etishning muhim sharti hisoblanadi. Moliyaviy menejment, risk-menejment, zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha muntazam o'qitish dasturlarini tashkil etish, xorijiy tajribani o'rganish uchun stajirovkalar o'tkazish zarur.

Budjetlashtirish tizimini takomillashtirish orqali aylanma mablag'larni boshqarishning samaradorligini oshirish mumkin. Rolling-budjetlashtirish tizimini joriy etish, budjet parametrlarini aniqlashning zamonaviy usullarini qo'llash, budjet ijrosini nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish kabi choralarni ko'rish lozim.

Logistika tizimini takomillashtirish ham aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Supply chain management tizimini joriy etish, logistika jarayonlarini optimallashtirishning zamonaviy usullarini qo'llash, transport-ekspeditorlik xizmatlarini rivojlantirish zarur.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashning zamonaviy tizimini yaratish ham muhim ahamiyatga ega. Key Performance Indicators (KPI) tizimini joriy etish, balanced scorecard metodologiyasini qo'llash, samaradorlik ko'rsatkichlarini monitoring qilishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish lozim.

Ichki nazorat tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining muhim elementi hisoblanadi. COSO modelini joriy etish, ichki nazorat tartib-qoidalarini ishlab chiqish, monitoring va hisobot tizimini takomillashtirish zarur.

Moliyaviy tahlilning zamonaviy usullarini qo'llash orqali aylanma mablag'lar boshqaruvi samaradorligini oshirish mumkin. Moliyaviy koeffitsientlar tahlili, trend

²⁹ Xolmirzayev A.X. va boshq. (2022) Aylanma mablag'larni moliyalashtirish manbalari. Moliya jurnali, 5(45), 23-35.

³⁰ Kovalev V.V. (2021) Smart Working Capital: цифровая трансформация управления оборотными средствами. Москва: Проспект.

tahlili, faktor tahlili kabi usullardan kompleks foydalanish, tahlil natijalarini qarorlar qabul qilishda hisobga olish lozim³¹.

Yuqorida keltirilgan barcha mexanizmlarni joriy etish jarayonida xalqaro tajribani o'rganish va milliy xususiyatlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy mexanizmlarni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va muntazam monitoring qilinishi kerak³².

Aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etishda birinchi navbatda moliyaviy rejalashtirish tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda korxona aylanma mablag'larining optimal hajmini aniqlash, ularning tarkibiy tuzilishini optimallashtirish, moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish kabi masalalar hal etilishi lozim.

1-jadval.

Aylanma mablag'lar tarkibining dinamik tahlili

Ko'rsatkichlar	2022 yil	2023 yil	O'zgarish (+/-)
Ishlab chiqarish zaxiralari	45%	40%	-5%
Debitorlik qarzlar	30%	28%	-2%
Pul mablag'lari	15%	22%	+7%
Boshqa aylanma aktivlar	10%	10%	0%

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, korxonada aylanma mablag'lar tarkibida ijobiy o'zgarishlar kuzatilmoqda. Xususan, pul mablag'lari ulushining oshishi va zaxiralar ulushining kamayishi aylanma mablag'lar boshqaruvi samaradorligi oshganini ko'rsatadi.

Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish aylanma mablag'lar boshqaruvini takomillashtirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi. ERP tizimlari, CRM dasturlari, moliyaviy boshqaruv dasturlari, zaxiralarni boshqarish tizimlari, logistika dasturlarini integratsiyalashgan holda qo'llash orqali boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish mumkin.

2-jadval.

Aylanma mablag'lar boshqaruvi samaradorligi ko'rsatkichlari³³

Ko'rsatkichlar	2022 yil	2023 yil	Me'yoriy ko'rsatkich
Aylanma mablag'lar	3.5	4.2	4.0

³¹ Smith J., Johnson B. (2024) Blockchain Technology in Working Capital Management. Journal of Finance and Economics, 12(2), 78-92.

³² Азизова, М. И., & Мустафакулов, У. У. (2022). СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 226-232.

³³ Muallif tomonidan ishlab chiqildi

aylanish koeffitsienti			
Debitorlik qarzlar aylanish davri (kun)	48	42	45
Zaxiralar aylanish tezligi	5.8	6.4	6.0
Pul mablag'lari konversiya sikli (kun)	65	58	60

Tahlil natijalariga ko'ra, korxonada aylanma mablag'lar boshqaruvi ko'rsatkichlari me'yoriy darajadan yuqori. Bu esa joriy etilayotgan zamonaviy mexanizmlar samarali ekanligini ko'rsatadi.

Risk-menejment tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining muhim elementi hisoblanadi. Aylanma mablag'lar bilan bog'liq risklarni aniqlash, baholash va monitoring qilishning zamonaviy usullarini joriy etish, risklarni sug'urtalash mexanizmlaridan foydalanish, hedjirlash operatsiyalarini amalga oshirish kabi choralarni ko'rish zarur.

Zaxiralarni boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish alohida e'tiborni talab etadi. "Just-in-time" tizimi, ABC-tahlil, XYZ-tahlil kabi zamonaviy usullardan foydalanish orqali zaxiralar hajmini optimallashtirish, ularning aylanishini tezlashtirish mumkin.

Debitorlik qarzlarini boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish ham muhim ahamiyatga ega. Mijozlarning kreditga layoqatligini baholashning scoring tizimlarini qo'llash, debitorlik qarzlarini undirish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish, monitoring tizimini takomillashtirish zarur³⁴.

Pul oqimlarini boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish orqali korxonaning to'lov qobiliyatini oshirish mumkin. Cash-pooling tizimini joriy etish, pul mablag'larining minimal qoldig'ini aniqlashning zamonaviy usullarini qo'llash, pul oqimlarini prognozlash modellarini ishlab chiqish kabi choralarni ko'rish lozim.

Budjetlashtirish tizimini takomillashtirish ham aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Rolling-budjetlashtirish tizimini joriy etish, budjet parametrlarini aniqlashning zamonaviy usullarini qo'llash, budjet ijrosini nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish zarur.

Logistika tizimini takomillashtirish orqali aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish mumkin. Supply chain management tizimini joriy etish, logistika jarayonlarini optimallashtirishning zamonaviy usullarini qo'llash, transport-ekspeditorlik xizmatlarini rivojlantirish lozim.

³⁴ Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.

Moliyaviy tahlilning zamonaviy usullarini qo'llash orqali aylanma mablag'lar boshqaruvi samaradorligini oshirish mumkin. Moliyaviy koeffitsientlar tahlili, trend tahlili, faktor tahlili kabi usullardan kompleks foydalanish, tahlil natijalarini qarorlar qabul qilishda hisobga olish zarur.

Xodimlarning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini joriy etishning muhim sharti hisoblanadi. Moliyaviy menejment, risk-menejment, zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha muntazam o'qitish dasturlarini tashkil etish, xorijiy tajribani o'rganish uchun stajirovkalar o'tkazish lozim.

Ichki nazorat tizimini takomillashtirish ham zamonaviy boshqaruv mexanizmlarining muhim elementi hisoblanadi. COSO modelini joriy etish, ichki nazorat tartib-qoidalarini ishlab chiqish, monitoring va hisobot tizimini takomillashtirish zarur.

Yuqorida keltirilgan barcha mexanizmlarni joriy etish jarayonida xalqaro tajribani o'rganish va milliy xususiyatlarni hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy mexanizmlarni joriy etish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va muntazam monitoring qilinishi kerak.

Davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish orqali quyidagi natijalarga erishish mumkin:

- ✓ Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash;
- ✓ Operatsion faoliyat samaradorligini oshirish;
- ✓ Raqobatbardoshlikni oshirish;
- ✓ Investitsion jozibadorlikni oshirish.

Bu natijalarning barchasi korxonaning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi³⁵.

Aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalariga qo'shimcha ravishda quyidagi jihatlarni ham e'tiborga olish zarur:

Moliyaviy strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonini takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Korxonaning moliyaviy strategiyasi aylanma mablag'larni boshqarishning uzoq muddatli maqsadlarini, ularga erishish yo'llarini va vositalarini aniq belgilab berishi kerak. Strategiyani ishlab chiqishda tashqi muhit o'zgarishlarini, raqobat sharoitini va korxonaning ichki imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish lozim.

Aylanma mablag'larni moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish ham muhim masala hisoblanadi. Buning uchun bank kreditlari bilan bir qatorda lizing,

³⁵ Ungboyeovich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.

faktoring, veksel operatsiyalari kabi moliyaviy instrumentlardan ham foydalanish zarur. Moliyalashtirish manbalarini tanlashda ularning narxi, muddati va risklarini kompleks baholash lozim³⁶.

Debitorlik qarzlarni boshqarishning kredit siyosatini takomillashtirish alohida e'tiborni talab etadi. Mijozlarning to'lov qobiliyatini baholashning scoring tizimlarini joriy etish, kredit limitlarini belgilash metodikasini takomillashtirish, debitorlik qarzlarni undirish bo'yicha samarali mexanizmlarni ishlab chiqish zarur.

Zaxiralarni boshqarishda logistik yondashuvni kuchaytirish lozim. Yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarni optimallashtirishning zamonaviy usullarini qo'llash, zaxiralarning optimal hajmini aniqlashning matematik modellarini ishlab chiqish, zaxiralar harakatini monitoring qilishning avtomatlashtirilgan tizimini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Pul oqimlarini boshqarishda cash management tizimini takomillashtirish zarur. Pul mablag'larining minimal qoldig'ini aniqlashning zamonaviy usullarini qo'llash, pul oqimlarini prognozlash modellarini ishlab chiqish, bank operatsiyalarini avtomatlashtirish kabi choralarni ko'rish lozim.

Risk-menejment tizimini takomillashtirishda risklarni baholashning miqdoriy usullarini keng qo'llash muhim. Value at Risk (VaR) metodologiyasini joriy etish, stress-testing o'tkazish, risklarni minimallashtirish bo'yicha samarali choralarni ishlab chiqish zarur.

Korxonaning tashkiliy tuzilmasini optimallashtirish ham muhim masala hisoblanadi. Moliyaviy menejment, risk-menejment, ichki audit kabi bo'linmalarning vakolatlarini aniq belgilash, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni samarali tashkil etish lozim.

Zamonaviy axborot texnologiyalaridan yanada kengroq foydalanish zarur. Business Intelligence tizimlari, Big Data texnologiyalari, sun'iy intellekt elementlarini joriy etish orqali boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonini takomillashtirish mumkin.

Xodimlarning malakasini oshirish tizimini yanada rivojlantirish muhim. Zamonaviy moliyaviy instrumentlar, risk-menejment, axborot texnologiyalari bo'yicha o'quv dasturlarini tashkil etish, xorijiy tajribani o'rganish uchun stajirovkalar o'tkazish zarur³⁷.

Bu choralarning barchasi kompleks ravishda amalga oshirilishi korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

³⁶ Smith J., Johnson B. (2024) Blockchain Technology in Working Capital Management. *Journal of Finance and Economics*, 12(2), 78-92.

³⁷ Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.

Shunday qilib, davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish murakkab va ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi bir qator muhim omillarga bog'liq. Birinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalari va dasturiy ta'minotlardan keng foydalanish, moliyaviy boshqaruv tizimini raqamlashtirish zarur. Ikkinchidan, xodimlarning malakasini muntazam oshirib borish, ularni zamonaviy boshqaruv usullari bilan tanishtirib borish lozim. Uchinchidan, xalqaro standartlarga mos keluvchi hisobot tizimini joriy etish va moliyaviy nazoratning samarali mexanizmlarini yaratish muhim ahamiyatga ega. To'rtinchidan, aylanma mablag'larning aylanish tezligini oshirish va ulardan foydalanish samaradorligini yaxshilash uchun zamonaviy logistika tizimlarini joriy etish kerak. Beshinchidan, korxonaning debitorlik va kreditorlik qarzlarini boshqarishning innovatsion usullarini qo'llash talab etiladi. Ushbu chora-tadbirlarning kompleks ravishda amalga oshirilishi davlat unitar korxonalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ularning raqobatbardoshligini oshirish va pirovard natijada iqtisodiy samaradorligini yuksaltirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqotimizda korxonaning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda aylanma mablag'larning rolini oshirish yo'nalishlari belgilandi. Bunda korxonaning o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish, tashqi moliyalashtirish manbalaridan oqilona foydalanish, moliyaviy risklarni minimallashtirish masalalari chuqur o'rganildi va tegishli xulosalar shakllantirildi.

Ta'lim muassasalarini ta'minot tizimida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu model korxonaning asosiy faoliyat yo'nalishlarini hisobga olgan holda, aylanma mablag'larni optimal taqsimlash va ulardan maqsadli foydalanishni ta'minlash imkonini beradi.

Korxonaning aylanma mablag'larini boshqarish tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari aniqlandi. Bu yo'nalishlar qatoriga aylanma mablag'larni boshqarishning me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish, zamonaviy boshqaruv usullarini joriy etish, xodimlarning malakasini oshirish, moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilish va raqamli texnologiyalardan keng foydalanish masalalari kiradi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashning kompleks ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqildi. Ushbu tizim korxona faoliyatining barcha jihatlarini qamrab oladi va aylanma mablag'lardan foydalanish holatini ob'ektiv baholash imkonini beradi.

Korxonaning aylanma mablag'larini boshqarish tizimini takomillashtirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi taklif etildi. Mazkur mexanizm korxonaning barcha bo'linmalari faoliyatini muvofiqlashtirish va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati shundaki, ular korxonalarda aylanma mablag'larni boshqarish nazariyasi va amaliyotini boyitishga xizmat qiladi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan tavsiya va takliflarning korxona faoliyati samaradorligini oshirishga yo'naltirilganligida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vahobov A.V. (2023) Korxonalarda aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy konsepsiyalari. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
2. Xolmirzayev A.X. va boshq. (2022) Aylanma mablag'larni moliyalashtirish manbalari. Moliya jurnali, 5(45), 23-35.
3. Kovalev V.V. (2021) Smart Working Capital: цифровая трансформация управления оборотными средствами. Москва: Проспект.
4. Smith J., Johnson B. (2024) Blockchain Technology in Working Capital Management. Journal of Finance and Economics, 12(2), 78-92.³⁸
5. Williams R. (2023) Working Capital Management in Educational Institutions. Educational Management Review, 15(4), 112-125.
6. Anderson P. et al. (2022) Just-in-Time Implementation in Public Sector. Operations Management Journal, 8(3), 67-82.
7. Азизова, М. И., & Мустафакулов, У. У. (2022). СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОРГАНИЗАЦИЯХ: РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 226-232.
8. Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.
9. Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.

RAHBARLIK USLUBLARINING JAMOA A'ZOLARINING PROFESSIONAL RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Dodoyev Kamol Rozikovich

Bank-moliya akademiyasi magistranti

dxkamol1@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tadqiqot davomida O'zbekiston tashkilotlarida qo'llaniladigan rahbarlik uslublarning turlari va ularning tarqalish darajasi aniqlandi. Transformatsion, demokratik, avtoriter, tranzaksion, servant va aralash rahbarlik uslublari tadqiq etilib, ularning turli sohalarda (davlat boshqaruvi, biznes, ta'lim, sog'liqni saqlash, ishlab chiqarish) tarqalish darajasi ko'rsatib berildi. Tadqiqot natijalari avtoriter (32.2%) va demokratik (29.0%) rahbarlik uslublarning eng keng tarqalganligini ko'rsatdi, biroq samaradorlik jihatidan transformatsion va servant rahbarlik uslublari ustunlik qilishi aniqlandi. Tadqiqot natijalariga asoslanib, samarali rahbarlik uslubini shakllantirish metodikasi ishlab chiqildi. Bu metodika diagnostika, maqsadni belgilash, rahbarlik uslubini shakllantirish, joriy etish va takomillashtirish bosqichlaridan iborat bo'lib, O'zbekiston tashkilotlari uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: rahbarlik uslublari, professional rivojlanish, transformatsion rahbarlik, demokratik rahbarlik, servant rahbarlik, jamoa, kasbiy kompetensiyalar, tashkilot samaradorligi, boshqaruv psixologiyasi, kadrlar salohiyati.

ABSTRACT

During the study, the types of leadership styles used in organizations of Uzbekistan and the degree of their distribution were determined. Transformational, democratic, authoritarian, transactional, servant, and mixed leadership styles were researched to show their prevalence in a variety of areas (Public Administration, Business, Education, Health, Manufacturing). The results of the study showed that authoritarian (32.2%) and Democratic (29.0%) leadership styles were the most common, but in terms of efficiency, transformational and servant leadership styles were found to prevail. Based on the results of the study, a methodology for the formation of an effective leadership style was developed. This methodology consists of the stages of diagnostics, goal setting, formation, introduction and improvement of the leadership style and is intended for organizations of Uzbekistan.

Keywords: leadership styles, professional development, transformational leadership, Democratic leadership, servant leadership, team, professional competencies, organizational effectiveness, management psychology, personnel potential.

KIRISH

Zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lish, innovatsion g'oyalarni joriy etish va muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun har bir tashkilot o'z xodimlarining professional jihatdan doimiy rivojlanishini ta'minlashi zarur. Bu jarayonda rahbarning o'rni beqiyosdir, chunki aynan rahbar jamoadagi muhitni, xodimlarning ish faoliyatiga bo'lgan munosabatini, ularning o'z ustida ishlash istagini shakllantiradi. Shu sababli, rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'sirini chuqur o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb masaladir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi va keyingi yillardagi 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham kadrlar salohiyatini oshirish, zamonaviy rahbarlarni tayyorlash va ularning professional malakasini oshirish masalalari ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan. Bu esa mazkur tadqiqot mavzusining milliy taraqqiyot strategiyasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi[1].

Rahbarlik uslublari va ularning xodimlar faoliyatiga ta'siri masalasi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, aynan O'zbekiston sharoitida rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'siri yetarlicha o'rganilmagan. Bir qator olimlar rahbarlik uslublarini tasniflash, ularning afzalliklari va kamchiliklarini aniqlash bo'yicha ilmiy ishlar olib borganlar. Masalan, K.Levin avtoriter, demokratik va liberal rahbarlik uslublarini ajratib ko'rsatgan, R.Laykert esa sistema 1, sistema 2, sistema 3 va sistema 4 rahbarlik uslublarini taklif etgan. R.Bleyk va J.Mouton o'zlarining "rahbarlik panjasi" modelida rahbarlik uslublarini ishlab chiqarishga yo'naltirilgan va insoniy munosabatlarga yo'naltirilgan kabi ikki o'lchovda tasniflagan.

Zamonaviy tadqiqotlarda transformatsion, tranzaksion, servant, xarizmatik kabi rahbarlik uslublari ham keng tadqiq etilmoqda. Biroq, ushbu uslublarning O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi, milliy mentalitet, an'analar va qadriyatlar tizimi ta'sirida namoyon bo'lishi xususiyatlari, shuningdek, ularning jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'siri masalalari chuqur o'rganilmagan. Bu esa mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligini yana bir bor ta'kidlaydi.

Globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida rahbarlik uslublari ham transformatsiyaga uchrashi tabiiy. Masofaviy ish faoliyati, virtual jamoalar, sun'iy intellekt texnologiyalari joriy etilishi - bularning barchasi rahbardan o'z uslubini yangi sharoitlarga moslashtirishni talab etadi. Bunday sharoitda rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga

ta'sirini o'rganish, samarali rahbarlik modellarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi[2].

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar, "Elektron hukumat" tizimining rivojlanishi, davlat xizmatlari sifatini oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashish chora-tadbirlari doirasida rahbarlik uslublarini takomillashtirish, ularning xodimlar faoliyati samaradorligiga ta'sirini o'rganish dolzarb vazifaga aylandi. Shuningdek, COVID-19 pandemiyasi sharoitida ko'plab tashkilotlar o'z faoliyatini qayta tashkil etishga, rahbarlik uslublarini o'zgartirishga majbur bo'ldilar, bu esa mavzuning yanada dolzarbligini oshirdi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Rahbarlik uslublarining nazariy asoslari bo'yicha zamonaviy tadqiqotlarda bir qator yangi yondashuvlar ilgari surilmoqda. Xususan, Azamatova va Ibragimova (2022) rahbarlik uslublarini tasnif etishda uchta asosiy mezonni ajratib ko'rsatadilar: qarorlar qabul qilish jarayoniga jamoa a'zolarini jalb etish darajasi, rahbarning nazorat funksiyasini amalga oshirish xususiyati va kommunikatsiya yo'nalishlari. Mualliflarning ta'kidlashicha, zamonaviy sharoitda rahbarlik uslublarini tanlashda tashkilot faoliyat ko'rsatayotgan soha, tashkilotning hayotiy sikli bosqichi, jamoa a'zolarining professional tayyorgarligi darajasi va tashqi muhit o'zgaruvchanligi kabi omillarni hisobga olish lozim.

O'zbekistonlik olim Karimov (2023) rahbarlik uslublarini o'rganishda yangicha yondashuv taklif etadi. U rahbarlik uslublarini ikkita asosiy o'lchovda tasniflaydi: jamoaga yo'naltirilganlik (people-oriented) va vazifaga yo'naltirilganlik (task-oriented). Muallifning fikricha, samarali rahbar bu ikki yo'nalishni muvozanatli ravishda uyg'unlashtirishni bilishi lozim. Karimov tadqiqotida O'zbekistondagi rahbarlik uslublarining milliy xususiyatlarini ham tahlil qilib, ularning shakllanishiga milliy mentalitet, an'analar va qadriyatlar tizimi sezilarli ta'sir ko'rsatishini aniqlagan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqola mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'siriga qaratilgan jarayonlarini qiyosiy rivojlantirishga oid turli xil yondashuvlar umumlashtirilgan holda o'rganildi.

Maqolani shakllantirish jarayonida kuzatish va tanlab olish, ilmiy-nazariy, empirik kuzatuv usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchligi tadqiqotda qo'llanilgan xorijiy va milliy statistik rasmiy manbalardan foydalanilgani bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot doirasida O'zbekiston Respublikasidagi turli sohalarda faoliyat yuritayotgan tashkilotlarda rahbarlik uslublarining turlari va ularning jamoa a'zolari faoliyatiga ta'sirini empirik jihatdan o'rganish maqsad qilib qo'yildi. Ushbu tadqiqot natijalari rahbarlik uslublarining xususiyatlari, ularning tarqalish darajasi va jamoa a'zolari faoliyati samaradorligiga ta'siri to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining turli hududlaridagi 37 ta tashkilotdan 528 nafar respondent ishtirok etdi. Respondentlar davlat boshqaruvi (23%), biznes (31%), ta'lim (19%), sog'liqni saqlash (14%) va ishlab chiqarish (13%) kabi sohalarda faoliyat yuritadigan tashkilotlardan tanlab olindi. Respondentlarning 57% erkaklar, 43% ayollar tashkil etdi. Ularning o'rtacha yoshi 38.6 ni, o'rtacha ish staji esa 12.4 yilni tashkil etdi[3].

Ma'lumotlar yig'ish uchun so'rovnomalar, intervyular va kuzatish metodlaridan foydalanildi. So'rovnomalar orqali rahbarlik uslublarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning tarqalish darajasi va jamoa a'zolari faoliyatiga ta'siri to'g'risida miqdoriy ma'lumotlar to'plandi. Chuqurlashtirilgan intervyular va kuzatish metodlari esa miqdoriy ma'lumotlarni sifatli jihatdan boyitish va rahbarlik uslublari bilan jamoa a'zolari faoliyati o'rtasidagi bog'liqliklarni chuqurroq tushunish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari O'zbekiston tashkilotlarida quyidagi rahbarlik uslublarining keng tarqalganligini ko'rsatdi:

1. **Avtoriter (direktiv) rahbarlik uslubi** - rahbar tomonidan barcha qarorlar mustaqil ravishda qabul qilinadi, jamoa a'zolari fikri hisobga olinmaydi, qattiq nazorat o'rnatiladi. Bu uslub asosan ishlab chiqarish korxonalari va davlat boshqaruvi organlarida keng tarqalgan.

2. **Demokratik (ishtirokchilik) rahbarlik uslubi** - qarorlar qabul qilish jarayoniga jamoa a'zolari jalb etiladi, ularning fikri inobatga olinadi, delegirlash (vakolatlarni topshirish) keng qo'llaniladi. Bu uslub asosan ta'lim muassasalari va biznes tashkilotlarida keng tarqalgan.

3. **Transformatsion rahbarlik uslubi** - rahbar o'z jamoasining kelajakdagi maqsadlari va istiqbollarini shakllantirib, jamoa a'zolarini yangi g'oyalarni ilgari surish va innovatsion yechimlarni izlashga ilhomlantiradi, ularning intellektual salohiyatini rivojlantirishga ko'maklashadi. Bu uslub asosan innovatsion faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotlarda keng tarqalgan.

4. **Tranzaksion rahbarlik uslubi** - rahbar va jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatlar o'zaro manfaatli almashinuv tamoyiliga asoslanadi; xodimlar o'z vazifalarini samarali bajarganlik uchun ma'lum rag'batlantirishlarga ega bo'ladilar. Bu uslub asosan biznes tashkilotlarida keng tarqalgan.

5. **Servant (xizmatkor) rahbarlik uslubi** - rahbar o'zini jamoa a'zolariga xizmat qiluvchi shaxs sifatida ko'radi, ularning ehtiyojlarini qondirish va rivojlanishiga ko'maklashishni o'z vazifasi deb biladi. Bu uslub asosan nodavlat notijorat tashkilotlari va ta'lim muassasalarida keng tarqalgan.

6. **Aralash rahbarlik uslubi** - yuqorida sanab o'tilgan uslublarning kombinatsiyasidan foydalanish. Bu uslub ko'plab tashkilotlarda keng tarqalgan bo'lib, rahbar vaziyatga qarab turli uslublarni qo'llaydi[4].

1-jadvalda turli sohalarida rahbarlik uslublarining tarqalish darajasi ko'rsatilgan.

1-jadval.

Turli sohalarida rahbarlik uslublarining tarqalish darajasi (%)

Rahbarlik uslubi	Davlat boshqaruvi	Biznes	Ta'lim	Sog'liqni saqlash	Ishlab chiqarish	O'rtacha
Avtoriter	42.3	26.7	18.2	28.4	45.6	32.2
Demokratik	24.1	31.5	38.4	31.2	19.8	29.0
Transformatsion	10.5	18.9	20.3	13.1	7.2	14.0
Tranzaksion	12.3	16.2	7.5	10.3	15.7	12.4
Servant	5.2	2.8	12.6	14.7	3.5	7.8
Aralash	5.6	3.9	3.0	2.3	8.2	4.6

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston tashkilotlarida eng keng tarqalgan rahbarlik uslubi - bu avtoriter (32.2%) va demokratik (29.0%) uslublardir. Avtoriter uslub asosan davlat boshqaruvi (42.3%) va ishlab chiqarish (45.6%) sohalarida keng tarqalgan bo'lsa, demokratik uslub ta'lim (38.4%), biznes (31.5%) va sog'liqni saqlash (31.2%) sohalarida ko'proq uchraydi. Transformatsion rahbarlik uslubi o'rtacha 14.0% ni tashkil etib, eng ko'p ta'lim (20.3%) va biznes (18.9%) sohalarida tarqalgan. Tranzaksion rahbarlik uslubi o'rtacha 12.4% ni tashkil etib, eng ko'p biznes (16.2%) va ishlab chiqarish (15.7%) sohalarida tarqalgan. Servant rahbarlik uslubi esa eng kam tarqalgan uslub bo'lib (7.8%), asosan sog'liqni saqlash (14.7%) va ta'lim (12.6%) sohalarida ko'proq uchraydi[6].

Intervyular natijalari ko'rsatishicha, rahbarlik uslubining shakllanishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. **Shaxsiy xususiyatlar** - rahbarning xarakteri, temperamenti, qadriyatlar va dunyoqarashi uning rahbarlik uslubiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

2. **Professional tajriba** - rahbarning oldingi ish tajribasi, uning kasbiy shakllanishi jarayonida o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalar rahbarlik uslubini belgilashda muhim rol o'ynaydi.

3. **Tashkiliy madaniyat** - tashkilotda shakllangan qadriyatlar, an'analar va normalar rahbarning ma'lum uslubni tanlashiga ta'sir ko'rsatadi.

4. **Sohaning o'ziga xos xususiyatlari** - har bir soha o'ziga xos talablar, standartlar va faoliyat yuritish xususiyatlariga ega bo'lib, bu rahbarlik uslubini tanlashga ta'sir qiladi.

5. **Tashqi muhit omillari** - iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy vaziyat tashkilot faoliyatiga, shu jumladan rahbarlik uslubiga ta'sir ko'rsatadi[7].

Tadqiqot doirasida rahbarlik uslublarining jamoa a'zolari faoliyatining turli jihatlariga ta'siri o'rganildi. Buning uchun jamoa a'zolari faoliyatining quyidagi ko'rsatkichlari tahlil qilindi:

1. **Mehnat unumdorligi** - vaqt birligi ichida bajarilgan ish hajmi

2. **Ishdan qoniqish** - xodimning o'z ishi va ish sharoitidan qoniqish darajasi

3. **Innovatsion faollik** - yangi g'oyalarni ilgari surish va innovatsion yechimlarni izlash faolligi

4. **Jamoaga sodiqlik** - xodimning tashkilotga bog'liqligi va unga sodiqlik darajasi

5. **Hamkorlik darajasi** - jamoa a'zolari o'rtasidagi hamkorlik va o'zaro yordam ko'rsatish darajasi

6. **Stress darajasi** - xodimlar tomonidan his qilinadigan stress darajasi[8]

2-jadvalda rahbarlik uslublarining jamoa a'zolari faoliyatining turli jihatlariga ta'siri ko'rsatilgan.

2-jadval.

Rahbarlik uslublarining jamoa a'zolari faoliyatiga ta'siri (o'rtacha ball, 5 ballik shkala)

Rahbarlik uslubi	Mehnat unumdorligi	Ishdan qoniqish	Innovatsion faollik	Jamoaga sodiqlik	Hamkorlik darajasi	Stress darajasi
Avtoriter	3.8	2.4	1.9	2.6	2.2	4.5
Demokratik	3.6	4.2	3.8	4.1	4.3	2.7
Transformatsion	4.2	4.5	4.6	4.4	4.2	3.1
Tranzaksion	3.9	3.6	3.2	3.5	3.1	3.4
Servant	3.5	4.4	4.0	4.5	4.7	2.3
Aralash	4.0	3.9	3.7	3.8	3.8	3.2

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, rahbarlik uslublari jamoa a'zolari faoliyatining turli jihatlariga turlicha ta'sir ko'rsatadi:

1. **Mehnat unumdorligi** bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar transformatsion (4.2) va aralash (4.0) rahbarlik uslublarida kuzatilgan. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolarini ilhomlantirish, ularning motivatsiyasini oshirish va potensialini to'liq ochib berishga qaratilganligidan dalolat beradi.

2. **Ishdan qoniqish** bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar transformatsion (4.5) va servant (4.4) rahbarlik uslublarida kuzatilgan. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolarining ehtiyojlarini hisobga olish, ularning rivojlanishiga ko'maklashish va qadriyatlarini hurmat qilishga qaratilganligidan dalolat beradi[8].

3. **Innovatsion faollik** bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar transformatsion (4.6) va servant (4.0) rahbarlik uslublarida kuzatilgan. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolarini yangi g'oyalarni ilgari surish, kreativ fikrlash va innovatsion yechimlarni izlashga rag'batlantirishga qaratilganligidan dalolat beradi.

4. **Jamoaga sodiqlik** bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar servant (4.5) va transformatsion (4.4) rahbarlik uslublarida kuzatilgan. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolarida tashkilotga tegishlilik hissini shakllantirish, ularning qiziqishlari va qadriyatlarini tashkilot maqsadlari bilan uyg'unlashtirishga qaratilganligidan dalolat beradi.

5. **Hamkorlik darajasi** bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar servant (4.7) va demokratik (4.3) rahbarlik uslublarida kuzatilgan. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolari o'rtasidagi hamkorlik, o'zaro yordam va jamoaviy ishlashni rag'batlantirishga qaratilganligidan dalolat beradi.

6. **Stress darajasi** bo'yicha eng past ko'rsatkichlar servant (2.3) va demokratik (2.7) rahbarlik uslublarida kuzatilgan[9]. Bu rahbarlik uslublari jamoa a'zolari uchun qulay psixologik muhit yaratish, ularning xavotir va stress darajasini kamaytirishga qaratilganligidan dalolat beradi.

Umumiy natijalar shuni ko'rsatadiki, transformatsion va servant rahbarlik uslublari jamoa a'zolari faoliyatining ko'p jihatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Avtoriter rahbarlik uslubi esa faqat mehnat unumdorligi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichga ega bo'lib, boshqa jihatlar bo'yicha ancha past ko'rsatkichlarni namoyish etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot ishida ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy xulosalar O'zbekiston Respublikasi sharoitida rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'sirini har tomonlama o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, bir qator muhim ilmiy-nazariy va amaliy yangiliklar hamda natijalarni o'z ichiga oladi. Rahbarlik uslublari va ularning jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'sirining nazariy-metodologik asoslari O'zbekiston sharoitida ilk bor har tomonlama o'rganildi[10]. Tadqiqot natijasida rahbarlik uslublarining turli tasniflarini

birlashtirilgan holda O'zbekiston tashkilotlarida qo'llaniladigan rahbarlik uslublarining o'ziga xos milliy xususiyatlari aniqlandi. Nazariy tahlil asosida O'zbekiston sharoitida rahbarlik uslublarining shakllanishiga ta'sir etuvchi madaniy, an'anaviy, tarixiy va zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy omillar tizimli ravishda ochib berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdullaev, A. & Qodirov, B. (2021). Adaptiv rahbarlik konsepsiyasi va uning O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi xususiyatlari. Boshqaruv va innovatsiyalar, 4(2), 45-58.
2. Ahmedov, A. & Berdiyev, T. (2022). Adaptiv professional rivojlanish konsepsiyasi va uning O'zbekiston sharoitida ahamiyati. Mehnat va ijtimoiy munosabatlar, 5(3), 112-126.
3. Anderson, M. & Sun, P. (2019). Reviewing Leadership Styles: Overlaps and the Need for a New 'Full-Range' Theory. International Journal of Management Reviews, 19(1), 76-96.
4. Antonov, K. & Petrova, N. (2022). Влияние стилей руководства на мотивационные характеристики членов команды. Вопросы психологии, 3, 78-92.
5. Azamatova, G. & Ibragimova, S. (2022). Zamonaviy rahbarlik uslublarining tasnifi va ularni qo'llash xususiyatlari. Boshqaruv masalalari, 3(4), 34-47.
6. Bass, B. & Riggio, R. (2021). Transformational Leadership. (3rd ed.). New York: Routledge.
7. Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. European Journal of Economics, Finance and Business Development, 2(7), 16-23.
8. Mustafakulov, O. K. (2024). STATISTIKA TIZIMIDA RAQAMLI PLATFORMALARNI AMALIY TADBIQ ETISH METODOLOGIYASI. Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari, 4(1), 45-54.
9. Bazarov, T. & Eremin, B. (2021). Психология управления персоналом. Москва: Юрайт.
10. Brown, J. & Martinez, R. (2023). The Impact of Leadership Styles on Employee Professional Development: Empirical Evidence from 500 Organizations. Journal of Organizational Behavior, 44(2), 156-173.

BYUDJET TASHKILOTLARIDA MOLİYAVIY NAZORATNI AMALGA OSHIRISHDA ICHKI AUDITNI TAKOMILLASHTIRISH

Mullabayev Abrorjon Axroridinovich

Bank-moliya akademiyasi magistranti

abror.mullabayev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot ishimizda byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratni amalga oshirishda ichki auditni takomillashtirish masalalarini, xususan Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasi misolida tadqiq etishga bag'ishlangan. Ishda byudjet tashkilotlarida ichki auditning nazariy-metodologik asoslari, huquqiy-me'yoriy bazasi va xalqaro tajribasi har tomonlama o'rganilgan. Tadqiqot natijalari byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazorat samaradorligini oshirish, byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanishni ta'minlash va ta'lim sifatini yaxshilash imkonini beradi.

Kalit soʻzlar: *ichki audit, moliyaviy nazorat, byudjet tashkilotlari, maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasi, moliyaviy hisobot, audit samaradorligi, nazorat mexanizmlari, ichki nazorat, risklarni baholash, byudjet mablag'lari, ta'lim muassasalari, xalqaro audit standartlari, audit metodologiyasi, raqamlashtirish, byudjet intizomi.*

ABSTRACT

This study is devoted to the study of issues of improving internal audit in the implementation of financial control in budgetary organizations, in particular on the example of the school and Preschool Education Department of the Andijan region. The work comprehensively explores the theoretical and methodological foundations of internal audit in budgetary organizations, the legal and regulatory framework and international experience. The results of the study make it possible to increase the effectiveness of financial control in budgetary organizations, ensure the targeted use of budgetary funds and improve the quality of Education.

Keywords: *internal audit, financial control, budgetary organizations, school and preschool administration, financial reporting, audit efficiency, control mechanisms, internal control, risk assessment, budgetary funds, educational institutions, international audit standards, audit methodology, digitization, budgetary discipline.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar jarayonida davlat byudjeti mablag'laridan samarali foydalanish, moliyaviy

intizomni mustahkamlash va byudjet tashkilotlarida ichki audit tizimini takomillashtirish masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ta'lim sohasida byudjet mablag'larining maqsadli va samarali sarflanishini ta'minlash, moliyaviy nazorat mexanizmlarini takomillashtirish orqali ta'lim sifatini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda ta'lim sohasiga ajratilayotgan byudjet mablag'lari hajmi sezilarli darajada oshib bormoqda. 2017-2024-yillar mobaynida ta'lim sohasiga yo'naltirilgan byudjet mablag'lari hajmi qariyb 4 barobarga ko'paydi. Bu o'z navbatida byudjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni yanada kuchaytirish, ichki audit tizimini zamon talablari asosida takomillashtirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Ta'lim muassasalarida moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish, moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash va korrupsiyaga qarshi kurashish ichki audit tizimining asosiy vazifalari hisoblanadi. Biroq amaliyotda ichki audit tizimining samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi bir qator muammolar mavjud. Jumladan, ichki audit bo'yicha me'yoriy-huquqiy bazaning mukammal emasligi, ichki auditorlarning malakasi va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarining cheklanganligi, audit jarayonlarini raqamlashtirish darajasining pastligi kabi muammolar shular jumlasidandir.

ADABIYOTLAR SHARHI

Byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratni amalga oshirishda ichki auditning roli va ahamiyati so'nggi yillarda ko'plab olimlar va mutaxassislar tomonidan o'rganilgan. Bu borada turli nazariy qarashlar va amaliy yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning tahlili Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasida ichki auditni takomillashtirish yo'llarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ichki audit tushunchasi va uning rivojlanish tarixi haqida so'z yuritganda, Karimov (2021) ichki auditni "tashkilot ichida moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan faoliyatni baholash va yaxshilash maqsadida amalga oshiriladigan mustaqil, obyektiv kafolat beruvchi va maslahat beruvchi faoliyat" deb ta'riflaydi. Muallif ichki auditning nafaqat nazorat vazifasini, balki boshqaruvni takomillashtirish vazifasini ham ta'kidlab o'tadi.

Byudjet tashkilotlarida ichki auditning o'rni masalasida Ahmedova (2020) "Ta'lim tizimidagi byudjet tashkilotlarida ichki audit davlat mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlashning muhim vositasi hisoblanadi" degan fikrni ilgari suradi. Uning fikricha, ta'lim muassasalarida ichki audit tizimini takomillashtirish

mablag'lardan oqilona foydalanish imkonini beradi va natijada ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xalqaro tajribalar tahlilini o'rganishga katta e'tibor qaratgan Rahimov (2022) xorijiy mamlakatlar tajribasidan foydalanib, O'zbekistonda byudjet tashkilotlarida ichki audit tizimini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqqan. Uning tadqiqotlariga ko'ra, "Rivojlangan mamlakatlarda ichki audit nafaqat nazorat vositasi, balki tashkilotning rivojlanish strategiyasini shakllantirish va risklar boshqaruvida muhim rolni o'ynaydi". Muallif AQSh, Buyuk Britaniya va Yevropa Ittifoqi davlatlarida qo'llaniladigan ichki audit amaliyotlarini o'rganib, O'zbekiston sharoitida ularni moslashtirish bo'yicha takliflar beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqola mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratni amalga oshirishda ichki auditni takomillashtirishga qaratilgan jarayonlarini qiyosiy rivojlantirishga oid turli xil yondoshuvlar umumlashtirilgan holda o'rganildi.

Maqolani shakllantirish jarayonida kuzatish va tanlab olish, ilmiy-nazariy, empirik kuzatuv usullardan foydalanilgan. Tadqiqot natijalarining ishonchligi tadqiqotda qo'llanilgan xorijiy va milliy statistik rasmiy manbalardan foydalanilgani bilan izohlanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ushbu tadqiqot ishimizda tahlil uchun Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasi ichki audit bo'limi ma'lumotlari, audit hisobotlari, tekshiruv natijalari, statistik hisobotlar va tadqiqot jarayonida to'plangan empirik ma'lumotlar asos qilib olindi[1].

2020-2024-yillar davomida Andijon viloyatida jami 367 ta ta'lim muassasasida (204 ta maktab va 163 ta maktabgacha ta'lim muassasasi) ichki audit tekshiruvlari o'tkazilgan. Yillar kesimida tekshiruvlar soni quyidagi o'zgarishlarni ko'rsatdi: 2020-yilda 58 ta, 2021-yilda 67 ta, 2022-yilda 79 ta, 2023-yilda 86 ta va 2024-yilning birinchi yarmida 77 ta ta'lim muassasasida tekshiruvlar o'tkazilgan. Bu ko'rsatkichlar ichki audit tekshiruvlarining yildan-yilga ortib borganini ko'rsatadi va bu holat O'zbekistonda ta'lim sohasida ichki auditga bo'lgan e'tiborning ortib borayotganini aks ettiradi.

Ichki audit tekshiruvlari rejali va rejadan tashqari tarzda o'tkazilib, rejali tekshiruvlar jami tekshiruvlarning 72% ini, rejadan tashqari tekshiruvlar esa 28% ini tashkil etgan. Rejadan tashqari tekshiruvlarning 45% i yuqori tashkilotlar va nazorat organlari topshirig'i bilan, 32% i ta'lim muassasalari rahbarlarining almashishi

munosabati bilan, 23% i esa fuqarolar murojaatlari va boshqa sabablar bilan o'tkazilgan[2].

Tekshiruvlar davomida aniqlangan moliyaviy qoidabuzarliklar va kamchiliklarni tahlil qilganda, 2020-2024-yillar davomida jami 8,327,415,000 so'm miqdorida moliyaviy qoidabuzarliklar aniqlangan. Bu ko'rsatkich yillar kesimida quyidagi dinamikani ko'rsatadi: 2020-yilda 1,125,870,000 so'm, 2021-yilda 1,487,320,000 so'm, 2022-yilda 1,856,425,000 so'm, 2023-yilda 2,347,800,000 so'm va 2024-yilning birinchi yarmida 1,510,000,000 so'm. Ko'rinib turibdiki, aniqlangan moliyaviy qoidabuzarliklar miqdori ham yildan-yilga ortib borgan, bu holat bir tomondan tekshiruvlar sifatining oshganini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan moliyaviy intizomning hamon yetarli darajada emasligini ko'rsatadi[3].

Aniqlangan qoidabuzarliklarning turlari bo'yicha tahlil quyidagi manzarani ko'rsatdi:

1. Ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar bo'yicha qoidabuzarliklar - 31%
2. Xaridlar va tenderlar bo'yicha qoidabuzarliklar - 27%
3. Asosiy vositalar va tovar-moddiy boyliklarni hisobga olish va saqlash bo'yicha qoidabuzarliklar - 18%
4. Byudjetdan tashqari mablag'lardan foydalanish bo'yicha qoidabuzarliklar - 14%
5. Boshqa turdagi qoidabuzarliklar - 10%

Ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar bo'yicha qoidabuzarliklar asosan quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'lgan: pedagog xodimlarning mehnat staji noto'g'ri hisoblanishi (23%), ustama haqlari asossiz tayinlanishi (35%), o'rindoshlik asosida ishlash tartibining buzilishi (19%), vaqtinchalik mehnatga layoqatsizlik varaqalari bo'yicha noto'g'ri hisob-kitoblar (15%) va boshqa holatlar (8%).

Xaridlar va tenderlar bo'yicha qoidabuzarliklar asosan quyidagi ko'rinishlarda aniqlangan: tender hujjatlarining to'liq rasmiylashtirilmasligi (29%), shartnomalar tuzishda qonunchilik talablariga rioya qilmaslik (25%), mahsulot va xizmatlarni qabul qilish-topshirish hujjatlarini noto'g'ri rasmiylashtirilishi (22%), xarid qilingan tovarlar sifatining shartnoma talablariga mos kelmasligi (18%) va boshqa holatlar (6%).

Asosiy vositalar va tovar-moddiy boyliklarni hisobga olish va saqlash bo'yicha qoidabuzarliklar asosan inventarizatsiya o'tkazish tartibining buzilishi (42%), asosiy vositalarni hisobdan chiqarish tartibining buzilishi (27%), tovar-moddiy boyliklarni saqlash tartibining buzilishi (21%) va boshqa holatlar (10%) ko'rinishida aniqlangan[4].

Byudjetdan tashqari mablag'lardan foydalanish bo'yicha qoidabuzarliklar asosan homiylik mablag'larini hisobga olish va sarflash tartibining buzilishi (48%), otalarning badallari hisobi va sarflanishi bo'yicha qoidabuzarliklar (37%) va boshqa holatlar (15%) ko'rinishida namoyon bo'lgan.

Shahar va qishloq joylardagi ta'lim muassasalarida aniqlangan qoidabuzarliklarni tahlil qilganda, shahar joylarida joylashgan ta'lim muassasalarida qoidabuzarliklar soni va miqdori biroz yuqoriroq ekanligini ko'rish mumkin. Aniqlangan jami qoidabuzarliklarning 59% i shahar joylardagi, 41% i esa qishloq joylardagi ta'lim muassasalariga to'g'ri kelgan[5].

Aniqlangan qoidabuzarliklar va kamchiliklarning sabablari bo'yicha tahlil quyidagi asosiy omillarni ko'rsatdi:

1. Moliyaviy xodimlarning malakasi yetarli emasligi - 35%
2. Ichki nazorat tizimining zaif ekanligi - 28%
3. Me'yoriy-huquqiy hujjatlarning to'liq o'rganilmaganligi - 18%
4. Rahbar xodimlarning moliyaviy masalalarga yetarlicha e'tibor bermasligi - 12%
5. Boshqa sabablar - 7%

Ichki audit tekshiruvlari natijasida aniqlangan qoidabuzarliklar va kamchiliklarni bartaraf etish bo'yicha quyidagi choralar ko'rilgan: jami 7,125,230,000 so'm miqdoridagi mablag' undirilib, byudjetga va tegishli hisob raqamlariga qaytarilgan (bu aniqlangan jami qoidabuzarliklarning 85.6% ini tashkil etadi); 142 nafar xodimga nisbatan intizomiy choralar qo'llanilgan, shundan 28 nafari egallab turgan lavozimidan ozod etilgan; 15 ta holat bo'yicha materiallar huquqni muhofaza qilish organlariga yuborilgan[6].

Ta'lim muassasalarida ichki audit tekshiruvlaridan keyin moliyaviy intizomning o'zgarishini tahlil qilish uchun 50 ta ta'lim muassasasida (25 ta maktab va 25 ta maktabgacha ta'lim muassasasi) takroriy tekshiruvlar o'tkazilgan. Takroriy tekshiruvlar natijalari quyidagi ijobiy tendensiyalarni ko'rsatdi: tekshirilgan muassasalarning 72% ida moliyaviy intizom sezilarli darajada yaxshilangan, 23% ida biroz yaxshilangan, 5% ida esa jiddiy o'zgarishlar kuzatilmagan[7].

2020-2024-yillar davomida o'tkazilgan ichki audit tekshiruvlari jarayonida aniqlangan tizimli muammolar quyidagilardan iborat:

1. Ichki nazorat tizimining zaif ekanligi. Ta'lim muassasalarining aksariyatida ichki nazorat tizimi samarali ishlamaydi, ayniqsa moliyaviy operatsiyalarni nazorat qilish mexanizmlari yetarli darajada shakllantirilmagan. Misol uchun, tekshirilgan muassasalarning 67% ida moliyaviy operatsiyalarni dastlabki va joriy nazorat qilish mexanizmlari yo'lga qo'yilmagan.

2. Moliyaviy xodimlarning malakasi yetarli emasligi. Tekshiruvlar davomida moliyaviy xodimlarning kasbiy bilim va ko'nikmalari yetarli darajada emasligi, ayniqsa yangi me'yoriy-huquqiy hujjatlar va moliyaviy hisobot standartlari bo'yicha bilimlarining pastligi aniqlangan. Ta'lim muassasalari moliyaviy xodimlarining 58% i so'nggi ikki yil ichida malaka oshirish kurslarida ishtirok etmagan.

3. Me'yoriy-huquqiy hujjatlarning to'liq o'rganilmaganligi. Ta'lim muassasalari rahbarlari va moliyaviy xodimlari moliyaviy masalalarni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlarni yetarlicha o'rganmaganlar, bu esa qoidabuzarliklarga olib kelgan. Tekshirilgan muassasalarning 71% ida me'yoriy-huquqiy hujjatlarning yangi talablari to'liq joriy etilmagan.

4. Moliyaviy hisobotlarning sifati pastligi. Tekshirilgan ta'lim muassasalarining 53% ida moliyaviy hisobotlar sifati pastligi, hisobotlarda xatoliklar va noaniqliklar mavjudligi aniqlangan. Bu holat moliyaviy ma'lumotlarning ishonchliligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

5. Byudjetdan tashqari mablag'larni hisobga olish va ulardan foydalanish tartibining buzilishi. Ta'lim muassasalarining 64% ida byudjetdan tashqari mablag'larni (homiylilik mablag'lari, ota-onalar badallari va boshqalar) hisobga olish va ulardan foydalanish tartibiga to'liq rioya qilinmasligi aniqlangan[8].

Ichki audit tekshiruvlarining samaradorligini baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilindi: tekshiruvlarning rejaga muvofiqligi, tekshiruvlar natijasida aniqlangan qoidabuzarliklar soni va miqdori, berilgan tavsiyalarning bajarilish darajasi, takroriy tekshiruvlarda aniqlangan natijalar. Ushbu ko'rsatkichlar asosida ichki audit tekshiruvlari samaradorligining integral indeksi hisoblandi va u 2020-yildagi 0.65 dan 2024-yilning birinchi yarmida 0.78 ga ko'tarilgani aniqlandi. Bu ko'rsatkich ichki audit tekshiruvlari samaradorligining yildan-yilga ortib borayotganini ko'rsatadi.

Ichki audit bo'limi xodimlarining malakasi va kasbiy tayyorgarligi tahlil qilinganda, bo'limning 15 nafar xodimidan 9 nafari oliy iqtisodiy ma'lumotga, 4 nafari o'rta maxsus iqtisodiy ma'lumotga, 2 nafari esa boshqa sohalarda oliy ma'lumotga ega ekanligi aniqlandi. Bo'lim xodimlarining o'rtacha ish staji 7.5 yilni tashkil etadi, ammo ichki audit sohasidagi ish staji o'rtacha 3.2 yilni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichlar bo'lim xodimlarining malakasi va tajribasi yetarli darajada ekanligini ko'rsatadi, ammo ichki audit sohasidagi maxsus bilim va ko'nikmalarni oshirish zarurati ham mavjud.

Ichki audit tekshiruvlarini o'tkazish metodologiyasini tahlil qilganda, tekshiruvlar asosan an'anaviy usullar yordamida o'tkazilayotgani, zamonaviy audit

texnologiyalari va dasturiy ta'minotdan foydalanish darajasi past ekanligi aniqlandi. Tekshiruvlarning 82% i asosan hujjatlarni qo'lda tekshirish usuli bilan o'tkazilgan, risklarni baholash va tahlil qilish usullari esa faqat 18% hollarda qo'llanilgan.

Ichki audit bo'limi va tashqi nazorat organlari o'rtasidagi hamkorlik darajasi ham tahlil qilindi. Tahlil natijalari bo'yicha, ichki audit bo'limi va tashqi nazorat organlari o'rtasida ma'lum darajada hamkorlik mavjud bo'lsa-da, bu hamkorlik ko'proq formal xarakterga ega ekanligi, audit rejalarini muvofiqlashtirish va audit natijalaridan birgalikda foydalanish amaliyoti yetarlicha rivojlanmaganligi aniqlandi[9].

Ta'lim muassasalari rahbarlari va xodimlarining ichki auditga munosabatini o'rganish uchun o'tkazilgan so'rovnoma natijalari quyidagi manzarani ko'rsatdi: respondentlarning 42% i ichki auditni asosan nazorat va tekshiruv vositasi sifatida qabul qiladi, 31% i ichki auditni moliyaviy intizomni mustahkamlash vositasi deb hisoblaydi, 18% i ichki auditni tashkilot faoliyatini takomillashtirish vositasi sifatida ko'radi, 9% i esa ichki auditni ortiqcha byurokratik tartib deb hisoblaydi. Bu ko'rsatkichlar ta'lim muassasalari xodimlarining ichki auditga nisbatan munosabatini o'zgartirish va uning ijobiy rolini tushuntirish zaruratini ko'rsatadi.

Ushbu tahlil natijalari Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasida ichki auditni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval.

Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim muassasalarida 2020-2024-yillarda o'tkazilgan ichki audit tekshiruvlari to'g'risida ma'lumot[10]

Yil	Jami tekshiruvlar soni	Maktablar	Maktabgacha ta'lim muassasalari	Rejali tekshiruvlar	Rejadan tashqari tekshiruvlar	Aniqlangan qoidabuzarliklar summasi (ming so'm)
2020	58	32	26	45	13	1,125,870
2021	67	38	29	49	18	1,487,320
2022	79	43	36	56	23	1,856,425
2023	86	48	38	60	26	2,347,800
2024*	77	43	34	54	23	1,510,000
Jami	367	204	163	264	103	8,327,415

1-jadval yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2020-2024-yillar davomida ichki audit tekshiruvlari soni muntazam ravishda o'sib borgan. 2020-yildan 2023-yilgacha tekshiruvlar soni 58 tadan 86 taga yoki 48,3% ga oshgan. Tekshiruvlar tarkibida maktablar ulushi maktabgacha ta'lim muassasalariga nisbatan yuqoriroq bo'lib, umumiy tekshiruvlarning 55,6% ini tashkil etgan. Rejali tekshiruvlar barcha tekshiruvlarning asosiy qismini (72%) tashkil etgan bo'lsa-da, rejadan tashqari

tekshiruvlar soni ham yildan-yilga oshib borgan. Aniqlangan qoidabuzarliklar summasi ham sezilarli darajada o'sish tendensiyasini ko'rsatgan - 2020-yilda 1,125,870 ming so'mdan 2023-yilda 2,347,800 ming so'mgacha yoki 108,5% ga oshgan. Bu ko'rsatkichlar bir tomondan ichki audit tizimining samaradorligi oshib borayotganini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan moliyaviy intizomni yanada kuchaytirish zaruratini ko'rsatadi.

Ichki audit tekshiruvlari rejali va rejadan tashqari tarzda o'tkazilib, rejali tekshiruvlar jami tekshiruvlarning 72% ini, rejadan tashqari tekshiruvlar esa 28% ini tashkil etgan. Rejadan tashqari tekshiruvlarning 45% i yuqori tashkilotlar va nazorat organlari topshirig'i bilan, 32% i ta'lim muassasalari rahbarlarining almashishi munosabati bilan, 23% i esa fuqarolar murojaatlari va boshqa sabablar bilan o'tkazilgan[11].

Tekshiruvlarning davomiyligi o'rtacha 7-10 kunni tashkil etgan, ammo ba'zi hollarda, ayniqsa yirik ta'lim muassasalarida bu ko'rsatkich 15 kungacha cho'zilgan. Ichki audit tekshiruvlarini o'tkazishda 12-15 nafar auditor ishtirok etgan bo'lib, ularning 7 nafari doimiy asosda ichki audit bo'limida ishlaydi, qolgan xodimlar esa boshqa bo'limlardan jalb qilingan.

Tekshiruvlar davomida aniqlangan moliyaviy qoidabuzarliklar va kamchiliklarni tahlil qilganda, 2020-2024-yillar davomida jami 8,327,415,000 so'm miqdorida moliyaviy qoidabuzarliklar aniqlangan. Bu ko'rsatkich yillar kesimida quyidagi dinamikani ko'rsatadi: 2020-yilda 1,125,870,000 so'm, 2021-yilda 1,487,320,000 so'm, 2022-yilda 1,856,425,000 so'm, 2023-yilda 2,347,800,000 so'm va 2024-yilning birinchi yarmida 1,510,000,000 so'm. Ko'rinib turibdiki, aniqlangan moliyaviy qoidabuzarliklar miqdori ham yildan-yilga ortib borgan, bu holat bir tomondan tekshiruvlar sifatining oshganini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan moliyaviy intizomning hamon yetarli darajada emasligini ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot ishida ishlab chiqilgan ilmiy-nazariy xulosalar Andijon viloyati maktab va maktabgacha ta'lim boshqarmasida ichki audit tizimini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish va moliyaviy nazoratni kuchaytirish imkonini beradi. Shuningdek, ushbu maqolamizda ko'rsatilgan ishining natijalari boshqa viloyatlar ta'lim boshqarmalarida ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin, bu esa tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmonov, M. (2020). O'zbekistonda byudjet tashkilotlarida ichki auditni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 5(2), 45-57.

2. Abdullayev, A. (2019). Maktab va maktabgacha ta'lim muassasalarida moliyaviy nazoratning o'ziga xos xususiyatlari. *Moliya*, 3, 78-89.
3. Ahmedova, G. (2020). Ta'lim tizimidagi byudjet tashkilotlarida ichki auditning roli. *Iqtisod va moliya*, 2(134), 23-36.
4. Aliyev, B. (2023). Ichki auditning amaliy jihatlari: tashkilot rahbariyatining roli. *Buxgalteriya hisoboti va audit*, 4, 15-27.
5. Brown, L. (2021). Staff qualifications in internal audit within educational institutions. *International Journal of Auditing*, 25(3), 412-428.
6. Hakimov, J. (2021). Byudjet tashkilotlarida ichki auditni amalga oshiruvchi mutaxassislarga qo'yiladigan talablar. *Moliya va bank ishi*, 2, 67-79.
7. Ivanova, N. (2020). Правовые основы внутреннего аудита в бюджетных организациях. *Финансовое право*, 8, 112-126.
8. Johnson, M. (2019). Risk-based internal audit in educational institutions. *Journal of Educational Finance*, 45(2), 189-205.
9. Ungboyevich, M. O. K. (2024). APPLICATION OF DIGITAL PLATFORMS IN THE STATISTICAL SYSTEM BASED ON INTERNATIONAL EXPERIENCE. *European Journal of Economics, Finance and Business Development*, 2(7), 16-23.
10. Mustafakulov, O. K. (2024). STATISTIKA TIZIMIDA RAQAMLI PLATFORMALARNI AMALIY TADBIQ ETISH METODOLOGIYASI. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 4(1), 45-54.
11. Mustafakulov, O. (2024). STATISTIKA TIZIMDA RAQAMLI PLATFORMALARNING QO 'LLANISHI: XALQARO TAJRIBALAR. *Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика)*, (7), 184-195.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Телушкина Элина Равильевна

Банковско-финансовая академия

Telushkina_Yelina@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данное исследование посвящено всестороннему изучению деятельности коммерческих банков на рынке обслуживания корпоративных клиентов в Узбекистане в условиях цифровой трансформации. В работе проанализированы теоретические основы и современные подходы к организации банковского обслуживания корпоративных клиентов, определены основные тенденции развития данного сегмента банковского рынка.

Ключевые слова: корпоративные клиенты, коммерческие банки, банковские услуги, цифровая трансформация, финансовые инновации, операционная эффективность, управление рисками, ESG-банкинг, Supply Chain Finance, цифровой факторинг, банковские технологии, корпоративный банкинг, Узбекистан.

ABSTRACT

This study is devoted to a comprehensive study of the activities of commercial banks in the corporate customer service market in Uzbekistan in the context of digital transformation. The paper analyzes the theoretical foundations and modern approaches to the organization of banking services for corporate clients, identifies the main trends in the development of this segment of the banking market.

Keywords: corporate clients, commercial banks, banking services, digital transformation, financial innovations, operational efficiency, risk management, ESG banking, Supply Chain Finance, digital factoring, banking technologies, corporate banking, Uzbekistan.

ВВЕДЕНИЕ

Совершенствование и повышение конкурентоспособности банковских услуг для корпоративных клиентов требует внедрения передовых технологий и инновационных решений. Анализ текущего состояния рынка показывает, что одним из ключевых направлений является цифровая трансформация банковских продуктов и процессов.

В области цифровизации сервисов необходимо развитие современных платформ, обеспечивающих круглосуточное обслуживание клиентов, интеграцию с корпоративными системами и персонализацию услуг. Внедрение

искусственного интеллекта и машинного обучения позволяет автоматизировать процессы и повысить качество обслуживания[1].

Совершенствование продуктовой линейки должно происходить с учетом отраслевой специфики клиентов. Важно развивать цифровые платежные решения, внедрять современные инструменты финансирования цепочек поставок, создавать специализированные продуктовые программы для различных сегментов бизнеса.

Повышение операционной эффективности достигается через оптимизацию бизнес-процессов и внедрение RPA-технологий. Централизация операционных функций и развитие цифровых каналов обслуживания позволяют существенно снизить операционные расходы и повысить скорость обслуживания[2].

Управление качеством требует внедрения современных систем мониторинга клиентского опыта и предиктивной аналитики. Омниканальное обслуживание и программы повышения лояльности способствуют росту удовлетворенности клиентов.

Развитие компетенций персонала является критически важным фактором конкурентоспособности. Необходимо формирование цифровых навыков, углубление отраслевой экспертизы, совершенствование навыков продаж и проектного управления.

Риск-менеджмент трансформируется с внедрением продвинутых скоринговых моделей и систем раннего предупреждения. Автоматизация процессов мониторинга и совершенствование методов оценки рисков позволяют повысить качество управления рисками[3].

Технологическая эффективность повышается через модернизацию IT-инфраструктуры, включая миграцию в облачные среды, развитие API-интеграций и внедрение блокчейн-технологий. Особое внимание уделяется совершенствованию систем безопасности.

Международный бизнес развивается через создание цифровых платформ для трансграничных операций и внедрение blockchain-решений. Расширение корреспондентской сети и совершенствование валютного контроля способствуют повышению эффективности международных операций[4].

Управление данными требует создания единых хранилищ и развития аналитических инструментов. Обеспечение качества данных и внедрение современных систем управления позволяют повысить эффективность использования информации.

Совершенствование комплаенс-процедур происходит через автоматизацию процессов контроля и развитие систем мониторинга. Внедрение регуляторных

технологий и оптимизация процедур KYC обеспечивают баланс между безопасностью и удобством[5].

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Экосистемный подход развивается через интеграцию с финтех-компаниями и создание отраслевых маркетплейсов. Развитие API-экономики и формирование партнерских альянсов расширяют возможности для клиентов.

Инвестиционные услуги совершенствуются через развитие цифровых платформ и расширение продуктовой линейки. Автоматизация процессов и совершенствование аналитики повышают качество инвестиционного обслуживания. Документарный бизнес трансформируется через внедрение электронного документооборота и развитие цифровых гарантий. Автоматизация процессов и интеграция с международными системами повышают эффективность операций[6].

Казначейские операции совершенствуются через развитие систем управления ликвидностью и внедрение инструментов хеджирования. Автоматизация процессов и развитие валютных операций расширяют возможности для клиентов.

Консультационные услуги улучшаются через развитие отраслевой экспертизы и создание центров компетенций. Внедрение цифровых платформ и совершенствование методологии повышают качество консультирования.

В целом, реализация комплексной программы совершенствования банковских услуг требует системного подхода к трансформации продуктов, процессов и технологий. Успех зависит от способности банков обеспечить технологическое лидерство, клиентоориентированность, операционную эффективность и качественное управление рисками.

Таблица 1.

Приоритетные направления совершенствования банковских услуг[7]

Направление	Потенциал роста эффективности (%)	Срок внедрения (мес)	Требуемые инвестиции (млрд сум)
Цифровые платформы	45	18-24	850
RPA-технологии	35	12-15	420
API-интеграции	40	15-18	380
Аналитика данных	50	18-24	640
Мобильные решения	55	12-15	320

Дальнейшее совершенствование банковских услуг для корпоративных клиентов требует системного подхода к внедрению инноваций и повышению эффективности. Ключевым направлением является развитие цифровых платформ нового поколения, обеспечивающих комплексное обслуживание клиентов.

Таблица 2.

Показатели эффективности внедрения инноваций[8]

Показатель	До внедрения	После внедрения	Улучшение (%)
Время обработки операций (мин)	45	12	73
Операционные расходы (%)	52	35	33
Уровень ошибок (%)	3.2	0.5	84
Удовлетворенность клиентов (%)	75	92	23
Скорость принятия решений (дни)	5	1	80

Анализ показывает, что внедрение RPA-технологий позволяет существенно повысить операционную эффективность. Автоматизация рутинных процессов сокращает время обработки операций на 73% и снижает уровень ошибок на 84%. Это создает основу для качественного улучшения клиентского сервиса.

API-интеграции становятся критически важным элементом развития банковских услуг. Открытые API позволяют обеспечить бесшовную интеграцию банковских сервисов с корпоративными системами клиентов, что существенно повышает удобство использования услуг.

Развитие аналитики данных создает новые возможности для персонализации сервисов и повышения качества управления рисками. Внедрение продвинутых аналитических инструментов позволяет повысить эффективность процессов на 50%.

Мобильные решения демонстрируют наибольший потенциал роста эффективности - до 55%. Развитие мобильных приложений для корпоративных клиентов обеспечивает круглосуточный доступ к банковским сервисам и повышает оперативность управления финансами[8].

Совершенствование систем безопасности является необходимым условием развития цифровых сервисов. Внедрение современных технологий защиты информации и противодействия мошенничеству повышает доверие клиентов к

цифровым каналам обслуживания. Развитие компетенций персонала в области цифровых технологий повышает качество обслуживания. Программы обучения цифровым навыкам и развития технологической экспертизы обеспечивают высокий уровень сервиса[9].

Совершенствование методов анализа клиентских данных улучшает понимание потребностей бизнеса. Использование продвинутой аналитики позволяет формировать более точные прогнозы и персонализированные предложения.

Развитие партнерских программ с финтех-компаниями расширяет возможности для клиентов. Интеграция инновационных решений в банковскую экосистему повышает конкурентоспособность банковских услуг.

Внедрение технологий дополненной реальности создает новый пользовательский опыт. Использование AR в визуализации финансовой информации повышает удобство восприятия и анализа данных.

Совершенствование процессов управления изменениями обеспечивает эффективность трансформации. Внедрение agile-методологий и создание центров инноваций ускоряет процесс внедрения новых технологий и решений[10].

На основе проведенного анализа путей совершенствования и повышения конкурентоспособности банковских услуг можно сделать следующие ключевые выводы:

Цифровая трансформация является основным драйвером повышения конкурентоспособности банковских услуг. Внедрение современных технологий позволяет сократить операционные расходы на 35-40% и повысить скорость обслуживания в 3-4 раза.

Развитие инновационных технологий, включая искусственный интеллект, машинное обучение и блокчейн, создает новые возможности для оптимизации процессов и повышения качества обслуживания. Эффективность процессов повышается на 45-50%.

Персонализация сервисов на основе анализа данных становится ключевым фактором конкурентоспособности. Использование продвинутой аналитики повышает эффективность кросс-продаж на 45% и улучшает качество управления рисками.

Автоматизация процессов через внедрение RPA-технологий существенно повышает операционную эффективность. Время обработки операций сокращается на 73%, уровень ошибок снижается на 84%.

Развитие экосистемного подхода расширяет возможности для клиентов. Интеграция с финтех-компаниями и создание маркетплейсов финансовых и нефинансовых услуг повышает удобство использования банковских сервисов.

Совершенствование риск-менеджмента обеспечивает устойчивость бизнеса. Внедрение продвинутых моделей оценки рисков снижает уровень кредитных потерь на 45% при сохранении темпов роста кредитного портфеля.

Развитие компетенций персонала в области цифровых технологий является критически важным для обеспечения высокого качества обслуживания. Программы обучения повышают эффективность работы сотрудников на 35-40%.

Оmnikanальное обслуживание создает единый клиентский опыт. Интеграция различных каналов взаимодействия повышает удовлетворенность клиентов на 23% и способствует росту лояльности.

Внедрение современных технологий безопасности повышает доверие к цифровым сервисам. Использование биометрии и других инновационных решений снижает риски мошенничества на 85%.

Развитие международного бизнеса требует цифровизации трансграничных операций. Внедрение blockchain-платформ сокращает время проведения международных операций на 75%[12].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В ходе исследования было подтверждено кардинальное изменение банковского обслуживания корпоративных клиентов в Узбекистане под влиянием цифровизации. Анализ показал, что 85% крупных предприятий и 65% малых предприятий активно используют канал цифрового банкинга. При этом доля цифровых операций в общем объеме транзакций достигает 75%, что свидетельствует о высоком уровне проникновения цифровых технологий. В целом, успешная реализация программ совершенствования банковских услуг требует комплексного подхода, сочетающего технологические инновации, развитие компетенций персонала и оптимизацию процессов. Это позволит обеспечить устойчивый рост конкурентоспособности банков на рынке корпоративных услуг.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Каримов Н.Г. (2023) Развитие банковского обслуживания корпоративных клиентов в условиях цифровизации. Ташкент: Финансы.
2. Алимардонов И.М. (2022) Эффективность банковского обслуживания корпоративных клиентов. Банковское дело, 5, 23-31.

3. Лаврушин О.И. (2021) Трансформация банковского бизнеса в цифровую эпоху. Москва: КноРус.
4. Васильев И.И. (2023) Цифровой банкинг: новые возможности для корпоративных клиентов. Банковские технологии, 3, 45-52.
5. King B. (2024) Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank. Wiley.
6. Johnson M. (2023) Risk Management in Corporate Banking. Journal of Banking & Finance, 45(2), 156-172.
7. Ахмедов А.К. (2022) Банковское обслуживание малого и среднего бизнеса. Экономика Узбекистана, 4, 78-85.
8. Петров С.Н. (2021) Оценка качества банковского обслуживания. Деньги и кредит, 6, 34-42.
9. Zhang L. (2023) Digital Technologies in Corporate Banking. International Journal of Bank Marketing, 41(3), 567-582.
10. Сидоров В.В. (2022) Регулирование банковского обслуживания корпоративных клиентов. Право и экономика, 8, 45-53.
11. Рахимов А.М. (2023) Управление клиентским портфелем банка. Вестник банковского дела, 7, 89-97.
12. Смирнов Д.А. (2024) Банковские экосистемы: новые возможности для бизнеса. Финансы и кредит, 2, 15-23.

ПАЛЕСТИНСКОЕ СОПРОТИВЛЕНИЕ: ЭВОЛЮЦИЯ ОТ ФАТХА ДО ХАМАСА

Хабибуллаев Мухаммадали Уткур угли

Магистр 2-курса Ташкентского государственного университета
востоковедения

АННОТАЦИЯ

Эта статья рассматривает эволюцию палестинского сопротивления, начиная с возникновения ФАТХа в середине XX века и заканчивая современными реалиями, в которых ключевую роль играет ХАМАС. Анализируя исторический путь этих организаций, можно проследить изменения в палестинской национальной борьбе и её влияние на развитие ближневосточного конфликта.

Ключевые слова: ФАТХ, ХАМАС, палестинское сопротивление, арабо-израильский конфликт, Палестина, Израиль, интифада.

ABSTRACT

This article examines the evolution of the Palestinian resistance, starting with the emergence of Fatkh in the mid-20th century and ending with the current reality, in which Hamas plays a key role. By analyzing the historical path of these organizations, one can trace the changes in the Palestinian national struggle and its influence on the development of the Middle East conflict.

Keywords: Fatkh, Hamas, Palestinian resistance, Arab-Israeli conflict, Palestine, Israel, intifada.

ВВЕДЕНИЕ

Арабо-израильский конфликт – один из самых сложных и затяжных конфликтов современности, в основе которого лежат вопросы территориального, национального и религиозного характера.³⁹ Палестинское сопротивление стало центральным элементом этого противостояния, претерпев значительные изменения за десятилетия. В разные периоды конфликта палестинские организации меняли свою стратегию и методы борьбы, адаптируясь к политическим условиям и международной обстановке. Ключевыми силами палестинского сопротивления стали ФАТХ и ХАМАС, представляющие разные подходы к достижению палестинской независимости.

Первые проявления организованного палестинского сопротивления относятся к первой половине XX века, когда территория Палестины находилась

³⁹ Хамид М. *Ближневосточный конфликт: причины и последствия*. – Каир: Al-Fajr, 2018. – С. 12

под британским мандатом.⁴⁰ В 1948 году, после образования Израиля, арабские государства вступили в войну, но потерпели поражение. Большое количество палестинцев оказалось в изгнании, что создало основу для появления радикальных националистических движений.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В конце 1950-х годов группа палестинских активистов во главе с Ясиром Арафатом основала ФАТХ (Движение за национальное освобождение Палестины).⁴¹ Первоначально организация действовала в подполье, а её главной целью было вооружённое освобождение Палестины. В 1969 году ФАТХ взял под контроль Организацию освобождения Палестины (ООП), что позволило ему представлять палестинский народ на международной арене.

В 1970-е годы ФАТХ организовывал вооружённые атаки на израильские цели, в том числе и за пределами Ближнего Востока. Одним из самых известных инцидентов стало нападение на израильских спортсменов на Олимпийских играх в Мюнхене в 1972 году.⁴² Однако активные боевые действия привели к международному осуждению и репрессиям со стороны Израиля и западных стран.

В 1990-е годы ФАТХ начал переход к дипломатическому пути решения конфликта. В 1993 году были подписаны Соглашения в Осло, которые предусматривали создание Палестинской автономии на Западном берегу Иордана и в секторе Газа. Хотя этот шаг стал важной вехой в палестинской борьбе, он вызвал недовольство среди радикальных группировок, в том числе будущего ХАМАСа.

ХАМАС (Исламское движение сопротивления) возник в 1987 году в ходе Первой интифады, как радикальная альтернатива ФАТХу. Организация изначально делала ставку на вооружённую борьбу, не признавая Израиль и отвергая мирные соглашения.

В 2006 году ХАМАС одержал победу на парламентских выборах, что привело к вооружённому конфликту между ним и ФАТХом. В результате ХАМАС взял под контроль сектор Газа, в то время как ФАТХ сохранил власть на Западном берегу Иордана.⁴³ С тех пор конфликт между этими двумя силами остаётся нерешённым.

Сегодня палестинское сопротивление сталкивается с множеством вызовов. Во-первых, продолжается разделение между ФАТХом и ХАМАСом, что

⁴⁰ Абукаиль А. *История палестинского сопротивления*. – М.: Наука, 2010. – С. 35

⁴¹ Ханна Н. *Палестина и её политические движения*. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2015. – С. 62.

⁴² Саид Э. *Палестинский вопрос*. – Нью-Йорк: Random House, 1992. – С. 88.

⁴³ Каплан Р. *Война и дипломатия на Ближнем Востоке*. – Лондон: Routledge, 2004. – С. 105.

затрудняет формирование единой стратегии. Во-вторых, международное сообщество оказывает давление на обе стороны, требуя прекращения насилия и поиска мирных решений. Однако израильская политика расширения поселений и военные операции в секторе Газа сохраняют высокий уровень конфликта.

Эволюция палестинского сопротивления демонстрирует сложный путь национальной борьбы палестинцев. ФАТХ, начав с вооружённого противостояния, постепенно перешёл к дипломатии, в то время как ХАМАС продолжает вооружённую борьбу. Разделение между этими силами остаётся ключевой проблемой, мешающей созданию единого палестинского государства. Будущее палестинского сопротивления будет зависеть от международной поддержки и внутривластных процессов в регионе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абукалиль А. История палестинского сопротивления. – М.: Наука, 2010.
2. Саид Э. Палестинский вопрос. – Нью-Йорк: Random House, 1992.
3. Каплан Р. Война и дипломатия на Ближнем Востоке. – Лондон: Routledge, 2004.
4. Хамид М. Ближневосточный конфликт: причины и последствия. – Каир: Al-Fajr, 2018..
5. Ханна Н. Палестина и её политические движения. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2015.

РАЗРАБОТКА МОБИЛЬНОГО ПРИЛОЖЕНИЯ "АВТОСЕРВИС"

Аширова Аноргул

профессор университета Маъмуна

anorgul76@gmail.com

Аллаберганов Сухроб Умид угли-

Студент Ургенчского филиала Ташкентского университета

информационных технологий

suxrobxiva30@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мобильное приложение автосервиса представляет собой программный продукт, предназначенный для оптимизации взаимодействия между клиентами и сервисными центрами. Приложение обеспечивает удобную запись на обслуживание, отслеживание истории ремонтов, получение уведомлений о техническом обслуживании, а также предоставляет доступ к онлайн-консультациям и геолокации ближайших автосервисов. Разработка приложения осуществляется с использованием современных технологий кроссплатформенной мобильной разработки, что позволяет обеспечить доступность на устройствах с операционными системами Android и iOS. Внедрение данного решения способствует повышению качества обслуживания, снижению времени ожидания клиентов и цифровизации процессов автосервиса.

Ключевые слова: *мобильное приложение, автосервис, кроссплатформенная разработка, техническое обслуживание, UX/UI, запись на сервис, цифровизация, Android, iOS*

ABSTRACT

The car service mobile application is a software product designed to optimize interaction between customers and service centers. The application provides convenient registration for service, tracking the history of repairs, receiving notifications about maintenance, and also provides access to online consultations and geolocation of the nearest car services. The application is developed using modern cross-platform mobile development technologies, which ensures availability on devices with Android and iOS operating systems. The implementation of this solution helps to improve the quality of service, reduce customer waiting times and digitalize car service processes.

Key words: *mobile app, car service, cross-platform development, maintenance, UX/UI, service appointment, digitalization, Android, iOS*

ВВЕДЕНИЕ

В современном мире, где технологии стремительно развиваются, мобильные приложения становятся неотъемлемой частью повседневной жизни. Они упрощают процессы, экономят время и предоставляют пользователям доступ к услугам в любое время и в любом месте. Одной из сфер, где мобильные приложения могут значительно улучшить качество обслуживания, является автосервис. Разработка мобильного приложения "Автосервис" становится актуальной задачей, которая может решить множество проблем как для владельцев автомобилей, так и для сервисных центров. Согласно статистике, количество пользователей смартфонов и мобильных приложений растет с каждым годом. В 2023 году число пользователей смартфонов в мире превысило 6 миллиардов, а количество загрузок мобильных приложений достигло 200 миллиардов. Это свидетельствует о том, что мобильные приложения стали основным инструментом взаимодействия между бизнесом и потребителями. В таких условиях разработка специализированного приложения для автосервиса становится не просто трендом, а необходимостью.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ.

Исследованием и разработкой мобильных приложений занимаются как практики (инженеры, разработчики), так и ученые из областей информатики, информационных систем, психологии пользователя и UX-дизайна. Вот несколько известных учёных и исследователей, внёсших вклад в развитие мобильных приложений:

Anind Dey(Carnegie Mellon University) изучал контекстно-ориентированные мобильные приложения, умные уведомления, адаптивные интерфейсы.

James Landay(Stanford University) изучал проектирование пользовательских интерфейсов для мобильных и носимых устройств, прототипирование мобильных приложений.

Jason Hong (Carnegie Mellon University) изучал и внес вклад приватность в мобильных приложениях, поведение пользователей, мобильные сенсорные системы.

Frank Bentley(Nokia Research, MIT) изучал пользовательские исследования и поведение в мобильных коммуникациях.

Albrecht Schmidt(University of Munich) изучал мобильные интерфейсы, контекстно-чувствительные системы, взаимодействие в реальном времени.

Для достижения поставленной цели необходимо решить несколько ключевых задач. Во-первых, приложение должно упростить запись на

обслуживание. Это включает создание интуитивно понятного интерфейса для выбора сервисного центра, даты и времени визита, а также реализацию функции онлайн-бронирования с подтверждением записи. Во-вторых, важно обеспечить прозрачность процесса ремонта. Пользователи должны иметь возможность отслеживать статус ремонта в реальном времени, получать уведомления о готовности автомобиля и этапах выполнения работ. Третья задача — удобство поиска сервисных центров. Приложение должно предоставлять функцию поиска сервисов по местоположению, рейтингу и отзывам, а также подробную информацию о каждом сервисном центре, включая услуги, цены и контакты. Четвертая задача — реализация онлайн-консультаций и поддержки. Пользователи должны иметь возможность общаться с механиками или техниками через чат, а также получать ответы на часто задаваемые вопросы в разделе FAQ. Пятая задача — управление финансами. Приложение должно включать функцию формирования счетов и онлайн-оплаты услуг, обеспечивая прозрачность в расчетах и предоставление чеков.

Шестая задача — уведомления и напоминания. Пользователи должны получать уведомления о необходимости технического обслуживания, замене масла, шин и других важных процедур. Наконец, седьмая задача — обеспечение безопасности данных. Приложение должно защищать персональные данные пользователей, обеспечивая безопасное хранение и передачу информации.[4]

РЕЗУЛЬТАТЫ.

Для успешной реализации задач приложение должно соответствовать нескольким функциональным требованиям. Во-первых, пользовательский интерфейс должен быть простым и интуитивно понятным, с поддержкой современных стандартов UX/UI. Во-вторых, приложение должно поддерживать кроссплатформенность, чтобы быть доступным как на iOS, так и на Android. Это позволит охватить более широкую аудиторию пользователей. В-третьих, важна интеграция с внешними системами, такими как платежные шлюзы для онлайн-оплаты и CRM-системы для управления заказами в сервисных центрах. В-четвертых, приложение должно быть оптимизировано для работы на устройствах с разными характеристиками, обеспечивая высокую производительность даже на слабых устройствах. В-пятых, необходимо предусмотреть возможность масштабирования приложения. Это позволит

добавлять новые функции и сервисы в будущем без значительных изменений в архитектуре[1]. Алгоритм мобильного приложения в словесном варианте.

1. Идея и цели проекта
2. Анализ рынка и конкурентов
3. Сбор требований (Функции: запись на обслуживание, карта, чат, история авто и т.д.)
4. Создание прототипа UI/UX
5. Выбор технологий(Android, iOS, кроссплатформенное, сервер, база данных)
6. Разработка backend + frontend
7. Тестирование
8. Размещение в App Store / Google Play
9. Маркетинг и продвижение
10. Сбор отзывов и улучшение

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

В результате разработки приложения "Автосервис" пользователи получат удобный инструмент для взаимодействия с автосервисами, который значительно упростит процесс записи на обслуживание, повысит прозрачность ремонта и улучшит качество обслуживания. Сервисные центры, в свою очередь, смогут автоматизировать процессы записи и управления заказами, увеличить число клиентов и улучшить качество обслуживания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Федотенко М. А. *Разработка мобильных приложений. Первые шаги* – Москва: Бином, 2019. – 336 с.
2. Попов А. А. *Разработка мобильных приложений. (СПО). Учебник* – Санкт-Петербург: Питер, 2023. – 602 с.
3. Стефановский И. Л. *Разработка мобильных приложений для Android* – Москва: Академия, 2024. – (количество страниц не указано).
4. Коржинский С. Н. *Разработка мобильных приложений. Учебник* – Москва: Юрайт, 2023. – 422 с.
5. Мартынов В. *Разработка мобильных приложений на платформе Android* – Санкт-Петербург: Питер, 2022. – 480 с.

TURLI YOSHDAGI TALABA YIGITLARDA OTALIK XULQ-ATVORI SHAKLLANISH DARAJASINI EKSPERIMENTAL O'RGANISH

Jumaniyozov Yunus Shodurdi o'g'li-

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada talabalik davrida otalik ustanovkalari ta'siri o'rganiladi. Tadqiqotda E.S.Sheffer va R.K.Bellning "Ota-onalik ustanovkalari va munosabatlarini aniqlash" metodikasi asosida talabalar o'z oldiga qo'ygan maqsadlarining mazmuni, barqarorligi va motivatsion tarkibiy qismlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: verbalizatsiya, oilaga qaramlik, otalik ustanovkalari, agressiyani bostirish, xavotirlilik, hayot natijadorligi, haddan tashqari g'amxo'rlik.

ABSTRACT

This article examines the impact of paternal attitudes during student life. The study analyzes the content, stability, and motivational components of students' goals based on the methodology of E.S. Sheffer and R.K. Bell's "Identifying Parental Attitudes and Relationships."

Keywords: verbalization, family dependence, paternal attitudes, suppression of aggression, anxiety, life effectiveness, excessive care.

KIRISH

Jahonda yoshlarni oilaga, ota-onalikka tayyorlash global masala sifatida qarab kelinmoqda, so'nggi bir necha o'n yilliklarda ushbu muammo global o'zgarishlar bilan ko'zga tashlanmoqda. Bu o'zgarishlar jamiyatning barcha jabhalariga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatib, shaxsning psixologik hodisalari va jarayonlarda ham o'z aksini topmoqda. Ushbu jarayonlarning mohiyatini ochib bergan jamiyatshunos psixologlar qadriyatlar va guruh me'yorlarining tubdan o'zgarganini, ijtimoiy rollar mazmunining yangilanayotganini, xulq-atvorning o'zgaruvchanligi va xilma-xilligi kuchayganini ta'kidlayotgandir. Shaxsning o'zini namoyon etishi nuqtayi nazaridan muhim sohalardan biri oila sohasidir.[1]

Dunyoda bugungi kunda oilaviy munosabatlar sezilarli darajada o'zgarib, yangicha mazmun kasb etmoqda. Bu bir tomondan, oila tuzilishi shakllarining o'zgarishi, rasmiy nikohsiz hamkorlikning keng tarqalishi va nikohdan tashqari tug'ilishlar sonining ortishi bilan, boshqa tomondan esa, er-xotin o'rtasidagi hissiy va ruhiy yaqinlik qadriyatining oshishi, oilaviy majburiyatlarni teng huquqlilik asosida

taqsimlash tendensiyalarining kuchayishi bilan namoyon bo'lmoqda. O'zgarish tendensiyalari ota-onalik sohasiga ham xos bo'lib, ushbu voqealik xulq-atvor yo'nalishlari asosida aniq rejalar tuzishga zamin yaratadi.[3]

Ko'pincha ota-onalar va bolalar o'rtasidagi muvaffaqiyatsiz munosabatlarning xususiyatlarini va bu munosabatlardagi keskinlik sohalarini tushunish uchun kalit bo'lgan individual tarozilarni tahlil qilish alohida qiziqish uyg'otadi. Aynan ushbu metodika psixodiagnostik suhbatni tayyorlash va o'tkazishda yordam beradi.[2]

Turli yoshdagi talaba yigitlarda PARI metodikasi natijalar tahlili (Mann Uitni mezoni bo'yicha n=480)

Shkalalar	Yoshi	N	O'rtacha rang	U	P
Verbalizatsiya	O'spirinlik	259	124,29	7077,000	0,000**
	Ilk yetuklik	221	169,98		
	Jami	480			
Haddan tashqari g'amxorlik	O'spirinlik	259	130,99	8136,000	0,002**
	Ilk yetuklik	221	161,89		
	Jami	480			
Oilaga qaramlik	O'spirinlik	259	137,66	9190,000	0,098
	Ilk yetuklik	221	153,85		
	Jami	480			
Irodayiv sifatlarini bostirish	O'spirinlik	259	162,39	8071,500	0,001**
	Ilk yetuklik	221	130,59		
	Jami	480			
O'zini qurbon qilish	O'spirinlik	259	133,14	8475,000	0,008**
	Ilk yetuklik	221	159,31		
	Jami	480			
Xafa qilishdan qo'rqish	O'spirinlik	259	132,91	8439,500	0,006**
	Ilk yetuklik	221	159,58		
	Jami	480			
Oilaviy nizolar	O'spirinlik	259	132,86	8431,500	0,006**
	Ilk yetuklik	221	159,64		
	Jami	480			
Xavotirlik	O'spirinlik	259	159,33	8472,000	0,008**
	Ilk yetuklik	221	133,12		
	Jami	480			
Xaddan tashqari qattiqo'llik	O'spirinlik	259	140,73	9674,000	0,337
	Ilk yetuklik	221	150,15		
	Jami	480			
Oiladagi ta'sirlarni bartaraf qilish	O'spirinlik	259	125,47	7262,500	0,000**
	Ilk yetuklik	221	168,56		
	Jami	480			

Ota-onaning xaddan tashqari xukmronligi	O'spirinlik	259	127,57	7595,000	0,000**
	Ilk yetuklik	221	166,02		
	Jami	480			
Agressiyani bostirish	O'spirinlik	259	146,92	10046,000	0,666
	Ilk yetuklik	221	142,69		
	Jami	480			
Oiladagi roldan norozi	O'spirinlik	259	141,34	9770,000	0,410
	Ilk yetuklik	221	149,42		
	Jami	480			
Hamkorlik	O'spirinlik	259	138,38	9302,500	0,136
	Ilk yetuklik	221	152,99		
	Jami	480			
Bolaning faolligini rivojlantirish	O'spirinlik	259	134,89	8751,500	0,023*
	Ilk yetuklik	221	157,19		
	Jami	480			
Mojarolardan qochish	O'spirinlik	259	159,46	8454,500	0,007**
	Ilk yetuklik	221	133,01		
	Jami	480			
Tuzmush o'rtog'ining befarqligi	O'spirinlik	259	159,15	8495,000	0,008**
	Ilk yetuklik	221	133,27		
	Jami	480			
Jinsga xos xususiyatlarni bostirish	O'spirinlik	259	129,67	7927,500	0,001**
	Ilk yetuklik	221	163,48		
	Jami	480			
Onaning hukmronligi	O'spirinlik	259	138,09	9257,500	0,121
	Ilk yetuklik	221	153,33		
	Jami	480			
Bola dunyosiga chegaradan ortiq aralashish	O'spirinlik	259	156,57	8833,000	0,031*
	Ilk yetuklik	221	135,41		
	Jami	480			
Tenglashtirilgan munosabat(gender tenglik)	O'spirinlik	259	124,35	7087,000	0,000**
	Ilk yetuklik	221	169,90		
	Jami	480			
Bolaning rivojlanishini tezlashtirishga intilish	O'spirinlik	259	136,93	9074,500	0,070
	Ilk yetuklik	221	154,73		
	Jami	480			
Oilada otaning mustaqilligi yoq	O'spirinlik	259	158,28	8609,500	0.013*
	Ilk yetuklik	221	133,99		
	Jami	480			

Izoh: **p<0,01; *p<0,05

Turli yoshdagi yigitlarda PARI metodikasi natijalarini tahlil qilganda ishonchli farqlar mavjudligi aniqlandi. Tahlil natijalariga ko'ra, verbalizatsiya shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=7077,000$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi yigitlarda o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda verbalizatsiya, ya'ni fikrlarni so'zlar bilan aniq ifodalash xususiyati yuqoriroq bo'lar ekan.

Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlar fikrlarini, his-tuyg'ularni, g'oyalarni so'zlar orqali ifodalashni afzal ko'rishar ekan. Bu jarayonda talaba yigitlar o'z qarashlarini og'zaki nutq orqali amalga oshirishga harakat qiladilar. Shuningdek, talaba yigitlar muloqatida oiladagi hayotni noto'g'ri deb o'ylasalar ham, shaxs o'z oilasidagi hayot haqidagi fikrlarini aytishi uchun rag'batlantirilishi kerak deb hisoblashar ekan.

Haddan tashqari g'amxo'rlik shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8130,0$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda g'amxo'rlik o'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarga qaraganda yuqoriroq bo'lar ekan. Bolalalarni og'ir uy ishlarini bajarish bilan jazolamaslik kerak, aks holda bolada har qanday jismoniy mehnatdan qochish, jismoniy mehnat bilan shug'ullashni o'ziga ep ko'rmaslik kabi salbiy stereotiplar paydo bo'lishiga olib kelar ekan.

Irodaviy sifatlarni bostirish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8071,0$; $p<0,01$). O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarda irodani bostirish yigitlarga qaraganda ilk yetuklik davridagi haddan tashqari g'amxorlik yuqoriroq bo'lar ekan. O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlar ota-onalar bolalarning xohishiga qarshi ish tutishga majbur bo'lishadi, bolalar onalik g'amxo'rlikiga muhtoj, ba'zida esa undan mahrum bo'lishadi, aqlli ota bola boshliqlarini hurmat qilishni o'rgatishi lozim deb bilishadi.

O'zini qurbon qilish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8071,0$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda o'zini qurbon qilish o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunda ushbu yoshdagi talaba yigitlar bolalar ota-onalarining ular uchun juda ko'p narsalar qilayotganini tushunishlari, ota bolasi uchun baxtni qurbon qilishi kerakligi, juda kam ayollar farzandlarining tarbiyasiga sarflangan mehnatlari uchun bolalaridan minnatdorchilik olishadi.

Xafa qilishdan qo'rqish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8439,50$; $p<0,01$) Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda xafa qilishdan qorqish o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunga ko'ra, ilk yetuklik davridagi talaba yigitlar kichkina bolani yurish vaqtida, u yiqilmasligi uchun uni doimo mustahkam tutish kerakligi har doim ona o'zini aybdor

his qilishi, ko'plab onalar farzandlariga kichik vazifalarni berishdan qo'rqishadi deb bilishar ekan.

Oilaviy nizolar shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8431,50$; $p<0,01$) Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda oilaviy nizolar o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunda ilk yetuklik davridagi talaba yigitlar er-xotin o'rtasida qarama-qarshi fikrlar bo'lsa, ularning janjallashishi tabiiy holat ekanligi, yosh er-xotinlar, his-tuyg'ularining kuchiga qaramay, har doim o'zaro nizo va tushunmovchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Xavotirlik shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8472,00$; $p<0,01$) O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarda xavotirlik ilk yetuklik davridagi yigitlarga nisbatan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlar bola o'sgach, u ota-onalarini qat'iy tarbiyasi uchun rahmat aytadi, ola bilan qat'iy intizom tarbiyasi kuchli xarakterni rivojlantiradi deyishadi.

Oiladagi ta'sirlarni bartaraf qilish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=7262,50$; $p<0,01$) Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda oiladagi tasirlarni bartaraf qilish o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunda ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda bola ota-onalari haqida tanqidiy fikrlarni eshitmasligi, bolalar ota-onalarining fikriga shubha qilishlari kerak emas degan fikrlar bo'ladi.

Ota-onalar xaddan tashqari hukmronligi shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=7595,50$; $p<0,001$) Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda ota-onalar xaddan tashqari vakol o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlar bola ota-onasini boshqa kishilardan ko'ra ko'proq hurmat qilishi kerak, chunki ota-onalar bolalarda to'liq ishonchni tarbiyalashlari lozim deyisahdi.

Bolaning faolligini rivojlantirish vakol shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8751,50$; $p<0,001$). Ilk yetuklik davridagi yigitlarda bolaning faolligini rivojlantirish o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi.

Mojarolardan qochish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8454,50$; $p<0,001$). Ilk yetuklik davridagi yigitlarga qaraganda mojarolardan qochish o'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarda yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunga ko'ra o'spirinlik yoshidagi talaba yigitlar ota-onalar bolalarining muammolari haqida gaplashsalar, ota-onalarini kichik muammolar bilan qiynashadi deb bilishadi.

Turmush o'rtog'ining befarqligi shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8495,50$; $p<0,01$). O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarda turmush

o'rtog'ining befarqligi ilk yetuklik davridagi yigitlarga qaraganda salbiy ta'sir qilishi ma'lum bo'ldi.

Jinsga xos xususiyatlarni bostirish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=7927.0$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda jinsga xos xususiyatlarni bostirish o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunda o'g'il bola ko'proq jins haqida savollar bersa, bu savol bilan bog'liq muammolar mavjudligini bildirishi, jinsiy muammolar eng qiyin holatlardan biriligi sifatida qaraladi.

Bola dunyosiga chegaradan ortiq aralashish shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8833,27$; $p<0,01$). O'spirinlik yoshidagi talaba yigitlarda bola dunyosiga aralashish ilk yetuklik davridagi yigitlar yigitlarga qaraganda yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Bunga ko'ra o'spirinlik yoshidagi talaba yigitlar otaning majburiyati bolalarining yashirin fikrlarini bilish, bola onaning bir qismi bo'lganligi sababli, u uning hayoti haqidagi barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerakligi, bola ota-onalaridan sir tutmasligi lozim deb bilishlari mumkin..

Tenglashtirilgan munosabat(gender tenglik) shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=7087.0$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarda tenglashtirilgan munosabat o'spirinlik yoshidagi yigitlarga qaraganda haddan tashqari yuqoriroq bo'lishi ma'lum bo'ldi. Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlar bola muammolari haqida ochiq gapirayotgan ota-onalar, ularning ijtimoiy rivojlanishiga tezroq yordam berishadi, ota-onalar bilan hazil qilish va kulish bolaga ularning maslahatlarini qabul qilishni osonlashtiradi deb bilishadilar.

Oilada otaning mustaqilligi yo'qligini aniqlovchi shkalasida ishonchli tafovutlar borligi ma'lum bo'ldi ($U=8609.50$; $p<0,01$). Ilk yetuklik davridagi talaba yigitlarga o'spirinlik yoshidagi yigitlarda tenglashtirilgan munosabatga qaraganda yuqoriroq bo'lishi, ma'lum bo'ldi. Bunda oilada otaning mustaqilligi yo'q deydigan talaba yigitlar ota farzandlariga nisbatan ortiqcha mas'uliyat hissi bilan yuklanmasligi, aqlli ona bola tug'ilishidan oldin va keyin uning yaxshi sharoitlarda bo'lishini ta'minlash uchun barcha imkoniyatlarini ishga solishi kerakligi, ko'pgina ayollar tug'ilgandan keyin dam olish uchun ko'proq vaqtga muhtoj deb bilishar ekan.

XULOSA

1. Talabalik davrida otalik xulq-atvorini ta'minlaydig, xulq-atvor resurslarining asosiy psixologik omillaridan iborat bo'lib, otalik xulq-atvori shakllanishining psixologik xususiyatlarini chuqurroq o'rganadigan modellar ham mavjud
2. Talabalik davrida otalik xulq-atvori shakllanishining psixologik xususiyatlari farzandlar va ota munosabatlarining ijobiy kechishi, otaning bola hayotidagi faol

ishtiroki onalik bilan solishtirganda otalikning kamroq biologik va ko‘proq ijtimoiy-oilaviy determinantligi, talaba yigitlarda otalikkaa nisbatan rol kutilmalarida aniqlik kamligi va otaning bola hayotidagi ishtirok darajasi onaning bola hayotidagi ishtirok darajasi bilan o‘zaro bog‘liqligi isbotlandi;

3. Turli yoshdagi talaba yigitlarda ota bilan hamkorlikning ijobiy kechishi ularda “maqsad sari harakat” qilishning ortishiga, “natijaga intilish” ko‘rsatgichi oshishiga, “faollikni rivojlantirish” mexanizmiga, kutilmagan “mojorolardan qochish” kabi psixik omillar bilan bog‘liqligi dalillandi.[4]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Методика PARI (Е.С.Шефер, Р.К.Белл; адаптация Т.В.Нещерет) / Психологические тесты. Ред. А.А.Карелин - М., 2001, Т.2., С.130-143.
2. Большая энциклопедия психологических тестов / Ред. А.А.Карелин - М.:Эксмо, 2007, С.298-305.
3. Психология семьи: Хрестоматия/ Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. Самара, 2002.
4. Олифирович Н. И., Зинкевич-Куземкина Т. А., Велента Т. Ф. Семейные кризисы: феноменология, диагностика, психологическая помощь. Москва; Обнинск, 2005.

THE IMPORTANCE OF LEXICOLOGY IN TEACHING AND LEARNING THE ENGLISH LANGUAGE

Turdimurodova Khonzoda Rustam kizi

Termez State Pedagogical Institute, 1st year student,

Foreign language and literature.

Scientific supervisor: **Abdullayev O'lmasbek Xayrullayevich**

ABSTRACT

Lexicology, the study of words, their meanings, and their structures, plays a fundamental role in teaching and learning the English language. A strong vocabulary foundation is essential for effective communication, reading comprehension, and writing proficiency. This article explores the significance of lexicology in English language education, focusing on vocabulary acquisition, word formation, semantics, and effective teaching strategies. By understanding the principles of lexicology, learners can develop a more systematic and deeper knowledge of English vocabulary, leading to improved language competence. Additionally, the article highlights practical teaching approaches that enhance students' ability to grasp and retain lexical knowledge. Ultimately, integrating lexicological insights into language instruction benefits both educators and learners by fostering more efficient and engaging language learning experiences.

Keywords: *Lexicology, vocabulary acquisition, English language learning, semantics, word formation, teaching methodology*

INTRODUCTION

Lexicology plays a crucial role in vocabulary acquisition, as learning a language depends heavily on understanding and using words effectively. Vocabulary is the building block of communication, and without a strong foundation, learners struggle to comprehend texts, express their thoughts, and interact fluently. Lexicology provides an organized approach to learning words by explaining their meanings, relationships, and usage in different contexts. One of the key aspects of lexicology is the study of lexical relationships, which help learners expand their vocabulary more efficiently. Words are not isolated; they are connected through meanings, synonyms, antonyms, collocations, and connotations. Recognizing these relationships allows students to understand words in depth and use them correctly in speech and writing. Additionally, homonyms, homophones, and homographs can cause confusion if not properly taught, making it essential for educators to clarify these distinctions in their lessons.

Another significant contribution of lexicology to language learning is in understanding word formation. The English language is highly productive in generating new words, and learners who grasp the principles of word formation can easily decode unfamiliar vocabulary. The processes of derivation, compounding, conversion, and blending help students see patterns in how words are structured. When students learn about prefixes and suffixes, for example, they can infer meanings of complex words without needing to memorize them individually. This systematic approach strengthens their ability to process language efficiently and improves their reading comprehension skills. Morphological awareness, or the ability to break down words into their meaningful components, is an essential skill that lexicology provides.

Semantics, another key component of lexicology, deepens learners' understanding of how words convey meaning. Words often have multiple meanings depending on context, and recognizing these variations prevents misunderstandings. Learning the difference between denotation (the literal meaning of a word) and connotation (the emotional or cultural associations of a word) enhances students' ability to use words appropriately. Additionally, many words in English are polysemous, meaning they have multiple meanings, which can be challenging for learners. For instance, the word "bank" can refer to a financial institution or the side of a river. Without semantic awareness, students may struggle with comprehension, especially when encountering figurative language, idioms, and metaphors. Teaching semantics ensures that learners develop the ability to interpret words correctly in different contexts.

DISCUSSION AND RESULTS

Lexicology also informs effective teaching strategies that make vocabulary learning more engaging and efficient. Instead of relying on rote memorization, educators can use context-based learning to help students understand words in meaningful situations. Teaching vocabulary through real-life examples, stories, and discussions enhances retention and allows learners to see how words function naturally. Interactive activities such as word association games, flashcards, and crossword puzzles make learning enjoyable while reinforcing new vocabulary. Exploring word etymology—understanding the historical origins of words—can also spark curiosity and make word learning more memorable. Another effective method is corpus-based learning, which involves analyzing real-world texts to observe how words are used in authentic language settings. This approach gives learners a deeper appreciation of how words behave in different contexts, improving their overall language proficiency. Additionally, keeping vocabulary notebooks where students

record new words, definitions, and example sentences encourages independent learning and long-term retention.

Understanding lexicological concepts is crucial for language learners and educators alike, as it helps in enhancing communication skills, deepening comprehension, and expanding vocabulary. This article explores the significance of lexicology in the process of acquiring the English language.

1. Building a Strong Vocabulary Foundation

One of the most important aspects of language learning is the development of a rich vocabulary. Lexicology provides the tools to understand how words are formed, how they evolve over time, and how they interact with one another in the context of meaning. By studying word origins (etymology), word families, and word formation processes like affixation and compounding, learners gain a deeper insight into the structure and usage of words. This understanding not only aids in retention but also encourages learners to use a wider range of words with greater confidence.

2. Enhancing Reading and Listening Comprehension

An important component of language proficiency is the ability to understand written and spoken texts. Lexicology aids learners in recognizing word meanings, synonyms, antonyms, and polysemy (when a word has multiple meanings) based on context. When learners understand how words change meaning according to their usage, they can more effectively interpret complex texts and engage in conversations. This skill is especially valuable in academic, professional, and social contexts, where the ability to comprehend diverse linguistic expressions is essential.

3. Promoting Effective Communication

Effective communication is the cornerstone of any language. A deep understanding of lexicology enables learners to select the most appropriate words for specific situations. It helps them appreciate connotations, register, and tone, ensuring that the words they choose align with the context and intended message. For example, knowing when to use formal language versus informal language can help learners avoid miscommunication and foster better relationships with speakers of English, whether in personal or professional environments.

4. Improving Language Proficiency

A solid grasp of lexicology also supports the development of other language skills, including grammar, syntax, and pronunciation. By understanding word families (e.g., "beauty," "beautiful," "beautify"), learners can more easily master related grammatical forms and structures. Additionally, awareness of prefixes, suffixes, and roots helps learners deduce the meanings of unfamiliar words, thus

improving their reading speed and vocabulary retention. This interconnected knowledge makes the learning process more efficient and holistic.

5. Cultural Understanding

Lexicology extends beyond the boundaries of language structure and delves into cultural aspects. Words are often shaped by cultural contexts, and understanding these influences can provide insights into the worldview and values of English-speaking communities. By studying idiomatic expressions, proverbs, and slang, learners gain a deeper appreciation of the English-speaking world. This cultural knowledge is vital for engaging in cross-cultural communication and helps learners adapt to various English-speaking environments.

6. Facilitating Critical Thinking and Creativity

Lexicology fosters critical thinking by encouraging learners to analyze how words are constructed, how their meanings evolve, and how they fit into different contexts. It encourages curiosity about language and motivates learners to explore new ways of using words. By understanding the nuances of words, learners can become more creative in their language use, whether it's in writing essays, telling stories, or engaging in debates.

CONCLUSION

Lexicology plays a vital role in the teaching and learning of the English language by enhancing vocabulary acquisition, word formation knowledge, and semantic understanding. A solid grasp of lexicology enables learners to expand their vocabulary systematically, understand word relationships, and apply words accurately in different contexts. Educators who incorporate lexicology-based strategies into their teaching can significantly improve students' language competence and engagement. Ultimately, a strong foundation in lexicology empowers learners to communicate more fluently and confidently in English.

REFERENCES

1. Aitchison, J. (2012). *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. Wiley-Blackwell.
2. Carter, R. (1998). *Vocabulary: Applied Linguistic Perspectives*. Routledge.
3. Jackson, H., & Amvela, E. Z. (2000). *Words, Meaning, and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. Continuum.
4. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
5. Singleton, D. (1999). *Exploring the Second Language Mental Lexicon*. Cambridge University Press.

UYG‘UR MILLATINING TO‘Y MAROSIMLARI

Farhod Gisarov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Katta o‘qituvchi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada uyg‘ur millatining an‘anaviy to‘y marosimlari va ularning madaniy ahamiyati to‘liq yoritiladi. Tayyorgarlik jarayonlari, nikoh marosimi, to‘yning o‘tkazilishi va to‘ydan keyingi rasm-rusumlar keng qamrovli tarzda tushuntiriladi. Ushbu marosimlarning har bir bosqichi milliy urf-odatlar va qadriyatlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular milliy madaniyatni saqlashda muhim ahamiyatga ega. Maqolada to‘y marosimlarining madaniy va ma‘naviy qiymati bilan birga, ularning tarixiy ildizlari ham o‘rganiladi. Shuningdek, marosimlarning zamonaviy davrda qanday qilib saqlanib qolayotgani va ayrim holatlarda o‘zgarishlarga uchrayotgani haqida so‘z yuritiladi. Maqoladagi tahlillar milliy merosning ahamiyatini tushunishga yordam beradi va ularning kelajak avlodlarga yetkazilishi uchun ilmiy hamda amaliy tavsiyalar taklif etadi. Bunda boy madaniy merosning uzviyligi va zamonaviy davrdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalt so‘zlar: *Uyg‘urlar, to‘y marosimi, nikoh, an‘analar, madaniyat, qudalash, rasm-rusumlar, dasturxon, kelin, kuyov.*

ABSTRACT

This article fully describes the traditional wedding ceremonies of the Uyghur nation and their cultural significance. The preparatory processes, the wedding ceremony, the wedding itself and the post-wedding rituals are explained in a comprehensive manner. Each stage of these rituals is associated with national customs and values, which are of great importance in preserving the national culture. The article examines the cultural and spiritual value of wedding ceremonies, as well as their historical roots. It also discusses how the rituals are preserved in the modern era and, in some cases, are changing. The analysis in the article helps to understand the importance of national heritage and offers scientific and practical recommendations for their transmission to future generations. The coherence of the rich cultural heritage and its place in the modern era are revealed.

Keywords: *Uyghurs, wedding ceremony, marriage, traditions, culture, courtship, rituals, table, bride, groom.*

KIRISH

Uyg‘ur millati Sharqiy Turkistonning eng qadimiy va boy madaniy merosga ega xalqlaridan biri bo‘lib, ularning an‘analari va turmush tarzi o‘zining xilma-xilligi

bilan ajralib turadi. Uyg'urlar turli madaniyatlar ta'sirida shakllangan, ammo o'z milliy xususiyatlarini asrab qolgan xalq sifatida mashhur. Ular madaniyat, san'at, an'anaviy taomlar va mehmondo'stlik bilan o'zlariga xos bo'lgan hayot tarzini yaratishgan. Bu an'analarning eng muhim jihatlaridan biri – to'y marosimlari bo'lib, ular millatning boy madaniy qirralarini o'zida aks ettiradi.

To'y marosimi uyg'ur xalqining faqat shaxsiy yoki oilaviy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmasdan, keng jamoatchilik va milliy an'analarning muhim qismi sifatida ko'zga tashlanadi. To'y nafaqat ikki yoshning taqdirini bog'laydigan muhim voqea, balki ikki oilaning birlashuvini, yangi munosabatlarning boshlanishini anglatadigan katta bayramdir. Bu jarayonda an'analar, urf-odatlar va marosimlar asosiy o'rin tutadi.

Uyg'ur xalqining to'y marosimlari – bu o'ziga xos tantana. Ular milliy madaniyatning turli jihatlarini qamrab oladi. Masalan, kiyim-kechak, taomlar, musiqa va raqslar milliy an'analarning ajralmas qismidir. To'yga tayyorgarlik jarayonidan tortib, uning o'tkazilishi va to'ydan keyingi marosimlar O'zbekistondagi boshqa xalqlardan farqli bo'lib, milliylikni yorqin namoyon qiladi. Bunda har bir tafsilotga alohida e'tibor qaratiladi, chunki ularning har biri o'ziga xos ma'no va ramziy ahamiyatga ega.

Uyg'ur to'ylaridagi urf-odatlar har bir bosqichda aniq tartib va qoida bilan o'tkaziladi. Masalan, qudalarning tanishuvi va kelishuvi bilan boshlanadigan jarayon, keyinchalik nikoh marosimi va asosiy to'y bilan davom etadi. Bu jarayonlar orqali nafaqat ikki yoshning hayotidagi muhim qadamlar amalga oshiriladi, balki ularning oilalari o'rtasida kuchli aloqalar o'rnatiladi. Bunday munosabatlar ikki tomonlama hurmat, bir-biriga bo'lgan ishonch va hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan.

Shuningdek, to'y marosimlari uyg'ur xalqining ijtimoiy hayotida ham katta ahamiyatga ega. To'y – bu faqat bayram emas, balki jamoatchilikni birlashtiradigan, mehr-oqibatni kuchaytirib, xalqning o'zaro hamjihatligini namoyon qiladigan jarayondir. Uyg'urlar uchun to'ydagi mehmondo'stlik va bayramona muhit milliy qadriyatlarning yorqin aksidir.

Bundan tashqari, to'y marosimlari uyg'ur xalqining tarixiy va ma'naviy qadriyatlarini saqlashda muhim vosita hisoblanadi. Ular orqali yosh avlod o'z millatining madaniy boyliklari bilan tanishadi, an'analarning avloddan avlodga uzluksiz o'tishi таъминланади. (Abdulla, M. (2008). Sharqiy Turkistonning milliy urf-odatlar va marosimlari. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Noshirlari, 45-бет.)

Ushbu maqolada uyg'ur xalqining ana shunday o'ziga xos to'y marosimlari, ularning tayyorgarlik bosqichlari, o'tkazilishi va to'ydan keyingi urf-odatlar haqida batafsil so'z yuritiladi. To'yning nafaqat shaxsiy, balki madaniy va ijtimoiy

ahamiyati ham yoritiladi. Milliy an'analarni tushunish va qadrlash orqali biz uyg'ur xalqining boy merosini yanada chuqurroq o'rganishimiz mumkin.

Uyg'ur millati o'zining boy madaniy merosi va an'anaviy urf-odatlar bilan ajralib turadi. Ular orasida to'y marosimlari milliylikning yorqin namunasi bo'lib, har bir bosqichi o'zining o'ziga xosligi va ramziy ahamiyati bilan boyitilgan. To'y marosimi nafaqat ikki yoshning birlashuvi, balki ikki oilaning quvonchli yaqinlashuvini ifodalaydigan muhim voqea hisoblanadi.

To'y marosimi odatda uzoq tayyorgarlik jarayonini talab etadi. U avval qudalarning tanishuvi va kelishuvidan boshlanadi. Bu bosqichda ota-onalar qiz va yigitning turmush qurish niyatini rasmiylashtiradi, ular o'zaro sovg'a-salomlar almashadi. Tayyorgarlik davrida har ikki tomon o'z bayramlari uchun an'anaviy kiyimlar, milliy taomlar va bayram dasturxoniga alohida e'tibor qaratadi. Qudalarning rasmiy uchrashuvi — Uyg'ur xalqining an'anaviy to'y marosimlarida muhim bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda har ikki oila o'zaro tanishib, kelin va kuyovning turmush qurish niyatini rasmiylashtiradi.

Qudalarning uchrashuvi munosabatlar va kelishuvlar uchun poydevor yaratadi, chunki bu jarayonda har ikki oila bir-biriga ishonch va hurmatni izhor qiladi. Ushbu uchrashuvda ota-onalar har tomonlama, jumladan, kelin va kuyovning turmush sharoiti, oilaviy qadriyatlar va kelajakdagi munosabatlar haqida kelishib oladilar. (Məxmud, S. (2012). *Shinjah Uyg'ur Avtonom Rayonidagi milliy marosimlar*. Yrymchi: Shinjah Universiteti Nashri, 58-6et.)

Kelishuvlar boshlang'ichda asosan nikoh shartlari va oilaviy mas'uliyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Ota-onalar orasida, har bir oilaning talablari va kutgan natijalari aniqlanadi. Ushbu jarayonda yaqindan muhokama qilinishi kerak bo'lgan masalalar, tomonlarning huquqlari va mas'uliyatlari hisoblanadi. Ikki oila o'rtasida o'zaro tushunish va izchil kelishuv bo'lishi muhim.

Shundan so'ng, qudalar o'zaro e'tibor va hurmatni izhor qilish uchun sovg'a-salom almashadilar. Uyg'ur an'anasida sovg'a berish munosabatlarni mustahkamlash va biri-biriga chuqur ehtirom ko'rsatishning muhim shakli hisoblanadi. Sovg'alar turli xil bo'lishi mumkin, masalan, maxsus milliy kiyimlar, ziynat buyumlari yoki boshqa qadrlangan narsalar. Bu ularning ijtimoiy statusini va oilaviy munosabatlarning ahamiyatini belgilaydi. Sovg'alarining ramziy ma'nosi shundaki, ular yoshlarning birlashishi va ikki oilaning yaqinlashishini belgilaydi.

Qudalarning tanishuvi va kelishuvi — uyg'ur to'y marosimlarining asosiy fazasini tashkil etib, kelin va kuyovning turmush qurishga yo'l olishiga asos soladi. Bu jarayonda har bir tomon o'zining e'tibori va hurmatini ko'rsatib, uydun-uyga salomlar almashish, kelajakdagi munosabatlarni mustahkamlash uchun muhim

ahamiyatga ega. (Alim, Ə. (2010). Uygʻurlarning toʻy marosimlariga xos anʼanalar va urf-odatlar. Yrymchi: Shinjaʼn Davlat Nashri, 74-6et.)

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Asosiy marosim – nikoh oʻqish tadbiri, katta ahamiyatga ega. Bu marosimda molla tomonidan shariat qoidalariga muvofiq nikoh oʻqiladi. Unda yaqin qarindoshlar va qudalar ishtirok etadi. Nikoh marosimidan soʻng, toʻy boshlanadi. Toʻy marosimi odatda katta toʻyxonada yoki keng hovlida oʻtkaziladi. Bayram dasturxonida anʼanaviy uygʻur taomlari – palou, lagmon, ganfan, gurusay va dabangji kabi boy va mazali taomlar tortiladi.

Marosim musiqa va milliy raqslar bilan boyitiladi. Dutor, tabur, chang, nay, nogora, childirma, karnay va sunnay kabi milliy musiqiy asboblarda ijro etilgan kuylar toʻyga oʻziga xos bayramona ruh bagʻishlaydi. Qiz uzatish va kelin keltirish jarayonlari milliy anʼanalar asosida oʻtkaziladi. Toʻy oldi marosimlari uygʻur xalqining urf-odatlarida muhim ahamiyatga ega boʻlgan bosqichdir. Bu marosimlar asabiy boʻlishidan tashqari, har ikki oila uchun hayotdagi yangi davrni belgilaydi. Qiznikdagi marosimlar, ayniqsa, koʻpchilikning diqqat markazida boʻlib, ularning har biri maʼlum bir ramziy maʼnoga ega.

Qizning uyidagi marosimlardan biri — chimildik yoki qiz uzatish marosimi. Bu marosimda qizning turmushga chiqishi va yangi oilaga oʻtishini belgilaydigan ramziy harakatlar oʻtkaziladi. Chimildik marosimi, odatda, yosh kelinni oilaga olish, uni yangi hayotga qoʻshishni va oilaviy munosabatlarning mustahkamlanishini anglatadi. Ushbu marosimda kelinning oila aʼzolari va qudalarining mehr-oqibatiga, shuningdek, ularning yangi oilaga kirishini xursandchilik bilan qabul qilishga alohida eʼtibor qaratiladi.

Marosim davomida qudalar uchun maxsus dasturxon yoziladi. Dasturxon — uygʻur xalqining anʼanaviy bayram dasturxonining ajralmas qismidir. Bu dasturxonda nafaqat taʼomlar, balki mehmonlarga boʻlgan hurmat hamda mehmonxonadagi odamlar oʻrtasidagi ihtiram aloqalari namoyon boʻladi. Qudalarga qoʻyilgan dasturxon ularning kelajakdagi munosabatlarini mustahkamlash va oʻzaro ishonchni oshirish maqsadida ishlatiladi. Dasturxonga anʼanaviy uygʻur taomlari, shirinliklar va ichki ichimliklar tayyorlanadi.

Shu bilan birga, chimildik marosimiga qatnashuvchilar bir-biriga hurmat va mehr-oqibat koʻrsatishadi, oʻzaro salomlar va duolar almashiladi. Bu marosimlar, asosan, yangi oila aʼzolari oʻrtasidagi birinchi ijtimoiy aloqa shakllanishiga yordam beradi. Toʻy oldi marosimlarining har biri Oʻzbekistondagi uygʻunlik va hurmatga asoslangan oilaviy munosabatlarning mustahkamligiga xizmat qiladi.

To'ydan so'ng, yaqin qarindoshlar kelin va kuyov uchun maxsus marosimlar o'tkazadilar. "Quda chay" marosimi yoki "kelin ko'rish" tadbiri milliy qadriyatlarning uzviy davomiyligini ta'minlaydi.

Uyg'ur to'y marosimlari nafaqat bayram, balki millatning tarixiy va madaniy boyligini namoyon qiluvchi tantanaviy jarayondir. Ular har bir ishtirokchi uchun madaniy va ma'naviy qadriyatlarni asrashga xizmat qiladi. Marosimlarning zamonaviy davrda ham asrab qolinayotgani, ularning kelajak avlod uchun muhim ahamiyatga egaligini namoyon etadi.

To'y marosimiga tayyorgarlik jarayoni uyg'ur xalqining boy madaniy an'analarini o'z ichiga oladi va bu jarayon qudalashdan boshlanadi. Qudalash ikki oilaning yaqinlashuvi va kelishuvining dastlabki bosqichidir. Kuyov tomonidan maxsus sovchilar guruhi kelinning uyiga borib, uning oilasi bilan muhokama va maslahatlar o'tkazadi. Bu jarayonda har ikki tomon o'zaro kelishuvga erishadi, kelin va kuyovning birlashuvi rasmiylashtiriladi. Sovchilar kelishuvi har ikki oilaning sha'ni va hurmatini saqlash asosida o'tkaziladi, bu esa milliy urf-odatlarining ajralmas qismidir.

Sovchilar kelishuvidan keyin to'ygacha bo'lgan bir qator rasm-rusumlar amalga oshiriladi. Masalan, kelin uchun maxsus sovg'alar tayyorlash muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Kuyov tomonidan kelinga kiyim-kechak, ziynat buyumlari va turli sovg'alar tayyorlanadi. Bunda har bir sovg'aning ramziy ma'nosi bo'lib, ular kelinning yangi hayotiga qadam qo'yishini ifoda etadi. Shuningdek, bu sovg'alar ikki oilaning kelajak munosabatlari mustahkam bo'lishiga asos yaratadi.

Kuyovning uyida tayyorgarlik jarayonida dasturxonga mas'ullik muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu ishlarni kuyov tomonidagi yaqin qarindoshlar va do'stlar tashkil qiladi. Milliy taomlar tayyorlanadi. Shuningdek, an'anaviy shirinliklar va quruq meva mahsulotlari ham dasturxon uchun tayyorlanadi.

Bundan tashqari, har ikki tomon to'y liboslariga ham katta e'tibor qaratadi. Kelin va kuyov uchun an'anaviy milliy liboslar tanlanadi, ular milliy bezaklar va naqshlar bilan bezatiladi. Bu liboslar to'ydagi milliylik va madaniy boyligni ko'rsatadi.

Shu tariqa, to'y marosimiga tayyorgarlik nafaqat bayramga mas'ullikni, balki milliy an'analarga bo'lgan hurmatni ham namoyon etadi. Bu jarayonda har bir detal muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelin va kuyovning kelajakdagi hayotini mustahkamlash uchun o'ziga xos ma'naviy asos yaratadi.

Asosiy marosimlar uyg'ur milliy to'yining eng muhtasham qismi hisoblanadi. Marosimlar orasida nikoh marosimi alohida o'rin tutadi, chunki uyg'ur to'yining markaziy voqeasi sifatida e'tibor qaratadi. Yig'itnikdagi marosimlar uyg'ur xalqining

to'yga oid an'anaviy marosimlaridan biri hisoblanadi. Bu marosim "to'yi oldin" deb ataladi va unda yigitning o'rtoqlari va qarindoshlari ishtirok etishadi. Marosimni o'tkazish maqsadi — yigitning turmushga qadam qo'yishidan oldin o'rtoqlari bilan quvonchini bo'lishish va yangi hayotga tayyorgarlik ko'rishdir.

Yigitning "to'yi oldin" marosimiga odatda 30 ga yaqin jigit qatnashadi. Ular — yigitning do'stlari, o'rtoqlari va yaqin qarindoshlaridir. Marosimning asosiy qismi jamiyatdagi jigitlar bilan birgalikda o'tkaziladigan o'yinlar va o'tkiziladigan mashrab bo'ladi. Mashrab — uyg'urlarda an'anaviy dasturxon atrofida yoki maxsus tanlangan joyda o'tkaziladigan marosim bo'lib, unda yoshlar birgalikda tashrif buyurib, xursandchilikni baham ko'rishadi. Yigitning "to'yi oldin" marosimi milliy an'analar va sunnat-samaralarni qadrlaydigan ajoyib tabiiy-ijtimoiy ahamiyatga ega voqeadir. Bu, ayniqsa, yigitning yaqin o'rtoqlari va do'stlari bilan uchrashishi orqali ularning oilaviy va ijtimoiy bog'lanishlarini mustahkamlashga ko'maklashadi.

Bu marosimda odatda 30 ga yaqin yigit qatnashadi. Ular asosan yigitning o'rtoqlari, do'stlari va yaqin qarindoshlaridir. Marosimning asosiy qismi yigitlar bilan birgalikda o'tkaziladigan o'yinlar va mashrabdan iborat.

Mashrab — bu yuksak an'analarga muvofiq o'tkaziladigan maxsus dasturxon atrofidagi yig'ilishdan iborat. Bu tadbir odatda maxsus tanlangan joyda o'tkaziladi va unda qatnashuvchilar xursandchilik hamda zamondoshlikni baham ko'rishadi.

Mashrab davomida qatnashuvchilar bir-birlariga hurmat-ehtirom ko'rsatadi, yaxshi tilaklar bildirib, duolar qiladi, shuningdek samimiy suhbatlar o'tkaziladi. Bu jarayonlar nafaqat do'stlik rishtalarini mustahkamlaydi, balki yigitning yangi oilasiga ruhan tayyorgarlik hosil qilishga yordam beradi.

Yigitning "to'yi oldin" marosimining yana bir muhim jihati shundaki, u butun oila va jamiyatning yangi bosqichga qadam qo'yishini anglatadi. Bu marosim oilaviy va ijtimoiy aloqalarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi hamda yigitning kelajak bosqichlardagi muvaffaqiyatiga ishonch bag'ishlaydi.

Mashrabda qatnashuvchilar bir-biriga hurmat-ehtirom ko'rsatishadi, shaddada suhbatlar o'tkaziladi, yaxshi tillar aytiladi va duolar oqiladi. Bu marosim, avvalambor, jigitlarning bir-biri bilan yanada yaqinlashishini va yangi oilaga tayyorgarlik ko'rishini ta'minlaydi. Yigitning «to'yi oldin» marosimi — bu nafaqat bir kishining, balki butun oila va jamiyatning yangi davrga tayyorgarligiga va kelajakdagi ijtimoiy aloqalarga asos solishga yordam beradi.

Shu tariqa, yigitning "to'yi oldin" marosimi uyg'ur xalqi uchun muhim bo'lib, bu unutilmas va muhim hayotiy bosqichning bir qismi hisoblanadi.

Nikoh marosimi — bu yigit va kelinning birlashuvini rasmiylashtiradigan hamda diniy va milliy an'analar asosida o'tkaziladigan tadbir. Uyg'urlarning diniy

ulamolari, odatda, nikoh marosimining markaziy shaxslaridan biri hisoblanadi. Ular shariat qoidalarida asosida yoshlarning turmush qurish qasamyodini qabul qiladilar. Bu jarayonda yoshlar Alloh taolaga sadoqat va bir-birlariga vafo qilishga qasam ichadilar.

Marosimda yoshlar hamda ularning ota-onalari bayramona kiyimda ishtirok etadilar. Kelin, odatda, milliy bezaklarga ega an'anaviy libos kiyib, milliylik va go'zallik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Kuyov esa zamonaviy yoki milliy uslubdagi maxsus kiyimi bilan ajralib turadi. Bu kiyimlar nafaqat ko'rkamlik, balki madaniy qadriyatlar va urf-odatlariga sadoqatni ham aks ettiradi.

Nikoh marosimida mehmonlarga hurmat-ehtirom ko'rsatilishi uyg'urlarning muhim an'alaridan biri hisoblanadi. Bu marosimda yoshlarning ota-onalari va yaqin qarindoshlari ularga yaxshi tilaklar bildirib, o'z duolarini aytadilar. Shuningdek, qudalar o'rtasidagi munosabatlarning mustahkamlanishiga katta e'tibor qaratiladi.

Nikohdan so'ng bayram dasturxonini tashkil etiladi. Bu dasturxon nafaqat nikoh marosimining ajralmas qismi, balki uyg'ur xalqi madaniy merosining muhim jihati hamdir. Dasturxonga uyg'urlarning an'anaviy taomlari tortiladi. Palou, quurdaq, lagmon, gurusay kabi taomlar mehmonlar uchun alohida tayyorlanadi. Bular nafaqat mazali, balki milliy madaniyatning muhim qismidir. Ushbu taomlar orqali mehmonlarga mehmondo'stlik va hurmat namoyon etiladi.

Mazkur bayram o'zida shodlik, birdamlik va milliy qadriyatlarning yuqori qadrlanishini aks ettiradi. Mehmonlar o'rtasidagi samimiy muloqot, kulishlar va bayramona muhit bu marosimning unutilmas bo'lishiga xizmat qiladi.

Shu tariqa, yigitning "to'y oldin" marosimi va nikoh tadbiri uyg'ur xalqi uchun muhim hayotiy bosqich hisoblanadi. Bu marosim nafaqat ikki yoshning birlashuvini, balki ularning oilalari va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning yanada mustahkamlanishini ta'minlaydi. Mazkur an'alar milliy qadriyatlarni avloddan-avlodga o'tkazishda, oilaviy hamda ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

.(Abdulaziz, A. (2011). Uyg'urlarning urf-odatlari va ularning zamonga moslashuvi. Urymchi: Sinjan Qishloq Xo'jaligi Nashri, 66-6et.) Shu bilan birga, quruq meva, milliy shirinliklar va an'anaviy ichimliklar, masalan, qatiq yoki choy dasturxonning ajralmas qismi hisoblanadi. Bayram dasturxonini nafaqat mazali ovqatlar, balki mehmonlarning o'zaro muloqoti va ijtimoiy aloqalarini mustahkamlash uchun ham xizmat qiladi. Asosiy to'y marosimi Uyg'ur xalqining boy madaniy va an'anaviy urf-odatlarining markaziy qismidir. Bu marosim odatda katta to'yxona yoki keng hovlida o'tkaziladi. To'yning asosiy qismi — yoshlarning birlashuvi va oilaviy munosabatlarning mustahkamlanishini anglatadi. Marosimga

oila a'zolari, yaqin qarindoshlar, do'stlar va qudalar tashrif buyurishadi, shuningdek, ularning har biri o'zining xursandchiligi va ezgu tillagan duolarini izhor etishadi.

To'y marosimida an'anaviy kiyimlar va milliy taomlar alohida ahamiyatga ega. Kelin va kuyovning kiyimlari, ularning o'z qavmlari va urf-odatlarini ko'rsatishga, madaniy yuksaklikni namoyon etishga qaratilgan. Kelin odatda milliy naqshli libosda bo'ladi, kuyov esa zamonaviy yoki an'anaviy kostyum kiyub, marosimga keladi. Marosim davomida ikki yoshning o'zaro muhabbatlari va birlashuvi hamda ularning oilaviy hayoti uchun duo qilinadi. (Kamil, R. (2016). Shinjaqdagi madaniy to'y marosimlari va urf-odatlar. Urymchi: Shinjaq Fanlar Akademiyasi Nashri, 121-6et.)

To'y dasturxoni — marosimning ajralmas qismi bo'lib, unda milliy taomlar tayyorlanadi. Ushbu dasturxonda palou, lagmon, quurdaq, gurusay va dabangji kabi bayramona taomlar tortiladi. Mehmonlarga milliy shirinliklar, quruq meva va ichimliklar — choy, qatiq va boshqalar taqdim etiladi. To'y dasturxoni nafaqat mazali ovqatlar bilan, balki mehmonlarning o'zaro muloqoti va aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Marosimda musiqa va milliy raqslar muhim ahamiyatga ega. To'yda milliy cholg'u asboblari ijro etilgan qo'shiqlar va raqslar bilan bayramona havo yaratiladi. Mehmonlar milliy raqslarni bajarib, marosimning madaniy mazmunini boyitishadi.

Dutor, tabur, chang, nay, karnay va sunnay kabi milliy musiqiy asboblarda ijro etiladigan kuylar to'yga maxsus bayramona ruh bag'ishlaydi.

Shu tariqa, asosiy to'y marosimi uyg'ur xalqining madaniy merosi va milliy urf-odatlarini namoyon etuvchi muhim voqea bo'lib, har bir bosqichi yuksak ma'naviy va ijtimoiy ahamiyatga ega. (Abdulla, M. (2008). Sharqiy Turkistonning milliy urf-odatlari va marosimlari. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Noshirlari, 42-6et.)

To'y marosimida musiqa va milliy raqslar uyg'ur xalqining madaniy merosida muhim o'rin tutadi. Bu elementlar to'y bayramining mazmunini boyitib, uni yanada shuko'hli va zavqli qiladi. Musiqiy chiqishlar va raqslar nafaqat mehmonlarning kayfiyatini ko'tarish, balki milliy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazish vazifasini ham bajaradi.

Musiqiy chiqishlar to'y marosimining muhim qismi hisoblanadi. Ular milliy musiqiy asboblarda ijro etiladi. Uyg'urlarning dator, tabur, chang, karnay va sunnay kabi asboblari xalq musiqasining ajralmas qismidir. Har bir asbob o'ziga xos ovozi va ma'naviy ahamiyati bilan ajralib turadi. Masalan, dator — O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan ikki torli asbob bo'lib, uning tovushi yumshoq va ta'sirlidir. Sunnay esa jarqin ovozi bilan bayramona muhitni kuchaytirib, mehmonlarning e'tiborini tortadi.

Bu asboblarda ijro etilgan kuylar ko‘pincha xalq qo‘shiqlari, raqs musiqalari yoki to‘yga xos maxsus kuylardan iborat bo‘ladi. Musiqachilar o‘z chiqishlari bilan bayramdagi do‘stona muhitni kuchaytiradilar. Ular ijro etgan musiqalar mehmonlarni milliy merosga yanada yaqinlashtiradi.

To‘y marosimida milliy raqslar ham alohida ahamiyatga ega. uyg‘urlarning raqslari ularning madaniyatidagi jonlilik va shodlikni namoyon qiladi. Raqslar orqali xalqning falsafasi, hissiyotlari va hayotga bo‘lgan munosabati ifodalanadi. Bayramda mehmonlar birgalikda raqs tushib, to‘yning samimiy va do‘stona muhitini yanada kuchaytiradilar. Milliy raqslarda ko‘pincha qo‘llarning harakatlari, qadamlarning o‘ziga xosligi va ijro qonuniyatlari muhim ahamiyatga ega.

To‘yda raqsga tushish nafaqat vaqtzni qiziqarli o‘tkazish uchun, balki milliy an‘analarni qadrlash va ularni davom ettirishning bir qismi sifatida ham qabul qilinadi. Raqs jarayonida mehmonlar o‘zlarining milliy liboslarida ko‘zga tashlanadi. Bu liboslar to‘q ranglar, milliy naqshlar va zirqiroq bezaklar bilan ajralib turadi.

Bundan tashqari, raqs va musiqa orqali turli avlodlar bir-biriga yaqinlashadi. Keksalar yoshlarga milliy qadamlar va musiqiy an‘analarni o‘rgatadilar. Shu tariqa, to‘y marosimi nafaqat bayram, balki ijtimoiy va madaniy o‘quv jarayonining ham bir qismi bo‘lib xizmat qiladi.

Asosiy marosimlar to‘yning nafaqat diniy, balki ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ham aks ettiradi. Milliy musiqa va raqslar uyg‘ur xalqining qadriyatlari, shodlik va jonliligining yorqin ko‘rinishi bo‘lib, har bir ishtirokchiga ma‘naviy zavq bag‘ishlaydi. Shu tariqa, to‘y marosimi madaniyat, urf-odat va shodlikning uyg‘unlashgan shakli sifatida xalqning hayotida alohida ahamiyat kasb etadi.

(Məxmud, S. (2012). Shinjah Uyg‘ur Avtonom Rayonidagi milliy marosimlar. Yrymchi: Shinjah Universiteti Nashri, 58-6et.)

Kelinni olib kelish marosimi uyg‘ur xalqining to‘ydagi muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, katta ehtiyotkorlik va an‘analarga muvofiq amalga oshiriladi. Bu marosimda asabiy haydovchi, ya‘ni to‘ykar va uning yordamchilari muhim rol o‘ynaydi. To‘ykar — bu to‘y marosimida kelinni uyidan kuyovning uyiga olib borish vazifasini bajaradigan shaxs bo‘lib, u o‘ziga xos o‘yinlar va urf-odatlar orqali marosimni jonlantiradi. Uning yordamchilari o‘z navbatida, kelin va kuyovning qudalarini mehmonxonalariga yetkazishga va ularga xizmat ko‘rsatishga mas‘ul bo‘ladi.

Kelinni olib kelingandan so‘ng, kelinning uyida chimildik yasaladi. Bu marosimda kelinni yangi hayotga kirishga tayyorlash va unga hurmat ko‘rsatish uchun maxsus tayyorgarliklar amalga oshiriladi. Chimildik — bu kelinning yangi oilaga qabul qilinishiga va o‘ziga yangidan hayot boshlashiga ishora qiladigan ramziy

amal bo‘lib, u oilaviy munosabatlarning mustahkamlanishini ta‘minlaydi. Ushbu jarayonda qudalarga va yaqin qarindoshlarga hurmat ko‘rsatiladi, hamda kelinning salom-sayohatga chiqishini belgilaydi. (Tursun, S. (2015). Sharqiy Turkistondagi milliy qadriyatlar va ularning saqlanishi. Qashg‘ar: Qirg‘iziston va Sharqiy Turkiston Ilmiy Nashri, 91-бет).Тўй marosimidan keyin, uyg‘ur xalqining madaniy hayotida yana bir qator muhim an‘analar o‘tkaziladi. Bu marosimlar oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, yoshlarni yangi hayotga moslashtirish va turmush tarziga kirishishda muhim ahamiyatga ega. To‘ydan keyingi an‘analar orqali kelin va kuyovning turmushi to‘liq va boy mazmundagi marosimlar bilan davom ettiriladi.

Birinchi navbatda, yangi oila qurgan yoshlar uchun "to‘y muborak" marosimi o‘tkaziladi. Bu marosim qarindoshlar va qo‘ni-qo‘shnilar bilan birgalikda bo‘lib, to‘yning tugallanishini nishonlaydi. Marosimda, odatda, mehmonlar yangi oilaga tabriklar aytib, ularga baxt va farovonlik tilashadi. Bu to‘y marosimidan keyingi eng asosiy an‘analardan biri bo‘lib, unda birgalikda ovqatlanish, hikmatli so‘zlar va tantanali kayfiyat kuzatiladi.

Kelin va kuyov uchun maxsus an‘analar uyg‘ur xalqining boy madaniy merosi va urf-odatlarida muhim o‘rin tutadi. To‘ydan keyin o‘tkaziladigan ushbu marosimlar oilaviy munosabatlarni yanada mustahkamlash, yangi juftlikni qo‘llab-quvvatlash va har ikki oila o‘rtasidagi hamkorlik va hurmatni kuchaytirish maqsadini ko‘zlaydi.

“Quda chay” marosimi — uyg‘ur xalqining eng muhim va keng tarqalgan an‘analaridan biridir. Bu marosimda kelin va kuyovning oilalari bir joyga yig‘ilib, maxsus choy dasturxoni atrofida o‘zaro hurmat-ehtirom ko‘rsatadilar. Choy dasturxoni uyg‘ur xalqining milliy qadriyatlarida mehmondo‘stlik ramzi sifatida katta ahamiyatga ega.

Marosimda har ikki oila choyni birga ichar ekan, bu jarayon ular o‘rtasidagi aloqalarning yangi bosqichga ko‘tarilishini ifodalaydi. Choy bilan birga milliy shirinliklar va meva-chevalar dasturxonga qo‘yiladi. Har bir qatnashuvchi bir-biriga yaxshi tilaklar bildirib, yangi juftlikning baxtli va farovon hayoti uchun duo qiladi. “Quda chay” nafaqat choy ichish marosimi, balki ikki oilaning bir-birlarini yaqinroq tanishlari, o‘zaro ishonchni mustahkamlashlari uchun alohida ahamiyatga ega.

Ushbu marosimda oila boshliqlari yosh juftlik uchun hayotiy maslahatlar va nasihatlar berishadi. Ular o‘z hayot tajribalari bilan o‘rtoqlashib, oilaviy munosabatlarni qanday mustahkamlash haqida yo‘riqlar berib o‘tadilar. Shu tariqa, “Quda chay” yangi juftlikning yangi hayotiga ruhiy qo‘llab-quvvatlash va ilk qadamlarini mustahkamlash uchun muhim bosqich hisoblanadi.

“Quda uy” marosimi esa yangi juftlikning oilaviy hayotini boshlash bosqichini ramziy ravishda belgilaydi. Bu marosimda kelin va kuyov yangi uylariga oila a‘zolari

tomonidan rasmiy ravishda qabul qilinadi. Uyni bezash, dasturxon yozish va uyni to‘yboq ko‘rsatish — ushbu marosimning asosiy qismi hisoblanadi.

Marosimda kelin va kuyovning oila a‘zolari va yaqin qarindoshlari yig‘ilib, yangi juftlikni qutlashadi va ularga yangi hayotlari uchun yaxshi niyatlar tilashadi. “Quda uy” kelin va kuyov uchun yangi muhitga kirish jarayonini yengillashtirishga xizmat qiladi. Bu jarayon oilaviy birdamlikni kuchaytiradi va har bir ishtirokchiga birgalikdagi quvonchli hayotga umid bag‘ishlaydi.

Shuningdek, “Quda uy” marosimida kelin va kuyovga milliy urf-odatlariga muvofiq sovg‘alar taqdim etiladi. Ushbu sovg‘alar oilaviy hayotni boshlash uchun qo‘shimcha yordam va ularning kelajakdagi farovonligini ta‘minlash ramzi sifatida qabul qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, “Quda chay” va “Quda uy” marosimlari nafaqat kelin va kuyovning hayotida, balki ularning oilalari o‘rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu an‘analar Uyg‘ur xalqining madaniyati va urf-odatlarini saqlashda, shuningdek, avloddan-avlodga o‘tkazishda o‘ziga xos rol o‘ynaydi. Ular oilaviy munosabatlarning mustahkamligi va yangi juftlikning baxtli hayoti uchun asos yaratadi.

(Rustam, F. (2014). Sharqiy Turkistondagi milliy tadbirlar va ularning ijtimoiy ahamiyati. Qashg‘ar: Sharqiy Turkiston Ilmiy Nashri, 35-6et). By marosim nafaqat munosabatlarni mustahkamlash, balki, har ikki oila orasidagi uziga xos madaniy aloqalarni ko‘rsatadi.

Bu an‘analar, shu bilan birga, uyg‘ur xalqining boy madaniy merosining muhim qismidir. Ular na faqat yoshlarni yangi hayotga tayyorlash, balki oilaviy birdamlikni mustahkamlash va har bir a‘zoning qadr-qimmatini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

Uyg‘ur millatida to‘y marosimi, an‘anaviy tartiblar va madaniy xususiyatlar bilan boyitilgan, to‘liq va tantanali bir jarayondir. Bu marosimning yakuniy bosqichi quvonch, xursandchilik va xursandchilikning yuqori nuqtasidir.

To‘yning yakuniy qismi — bu Uyg‘ur xalqining to‘y marosimidagi eng muhim bosqichlardan biri bo‘lib, u bayramning ajoyib yakunlanishini ta‘minlaydi. Ushbu bosqich mehmonlar va qudalarning kelin va kuyovga bergan tuhfalari, duolari hamda tabriklari bilan yakunlanadi. U to‘y marosimining nafaqat shodlik va quvonch ifodasi, balki milliy qadriyatlarni saqlash va kelajakka uzatish jarayonining bir qismi sifatida qabul qilinadi.

Marosimda, odatda, har ikki oilaning a‘zolari va keng mehmonlar yig‘iladi. Ular kelin va kuyovga o‘z sovg‘alarini taqdim etar ekan, har bir tuhfa yaxshi niyatlar, tilaklar va kelajakdagi farovon hayot uchun duolar bilan birgalikda beriladi. Tuhfalar ko‘pincha foydali maishiy buyumlar, milliy hunarmandchilik mahsulotlari yoki

moliyaviy ko'mak shaklida bo'ladi. Bu yangi juftlikka o'z hayotini boshlash uchun amaliy yordam sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi.

Ba'zi hollarda, to'y tugaganidan keyin keng ko'lamda tanishuv va xursandchilik kechasi tashkil etiladi. Bu tadbirda har ikki oila a'zolari, qarindoshlar va do'stlar birlari bilan yaqinroq tanishish va munosabatlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Dasturxonda milliy taomlar, shirinliklar va ichimliklar tortiladi. Bu jarayon mehmonlar va yangi oilaning yaqinlari o'rtasida yanada samimiy muhit yaratishga xizmat qiladi.

To'yning yakuniy bosqichi ko'pincha kelin va kuyov uchun maxsus tashkil etilgan "kecha to'plash" marosimi bilan nihoyasiga yetadi. Ushbu marosimda yosh juftlik ota-onalari va yaqinlarining duolarini qabul qilib, oilaviy munosabatlarni mustahkamlash yo'lida ilk qadamlarni qo'yadi. Bu jarayonda ota-onalar va katta yoshdagi qarindoshlar o'z tajribalari va maslahatlari bilan bo'lishib, yosh juftlikka foydali maslahatlar berishadi.

To'yning yakuniy qismi nafaqat bayram yakunlanishi, balki oilaviy munosabatlarning mustahkamlanishi va kelajakdagi farovonlik uchun muhim ma'naviy qadam hisoblanadi. U O'zbekiston va uyg'ur xalqining milliy va oilaviy qadriyatlarining yuksak namunasi bo'lib, har bir ishtirokchiga o'chmas taassurot qoldiradi.

(Abduhalim, Sh. (2013). Sharqiy Turkistonda milliy meros va uning o'rganilishi. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Madaniyati, 82-bet).

Har ikki oila uchun ham juda muhim bo'lgan marosimlar, shu jumladan, dasturxonlar, choy ichish va bir-birlariga tuhfa-salomlar berish, to'yning yakuniy bosqichida aniq amalga oshiriladi. To'yning yakuniy ssenariyasi, uyg'ur xalqining urf-odatlarini yoritib, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni ommalashtirishga xizmat qiladi. Bu marosim, yangi oila qurgan yoshlarga xayr va farovonlik tilab, ularning har qadamlarida yoshlarning turmushga tayyorligi, muhabbat va hurmat asosida yashashlarini ta'minlaydi.

XULOSA

Uyg'ur to'y marosimlari — uyg'ur xalqining qadimiy va boy an'analaridan biri bo'lib, uning madaniy ahamiyati beqiyosdir. To'y marosimlari — bu nafaqat oilaviy hayotni boshlash, balki milliy va jamiyat bilan aloqa o'rnatish, urf-odatlarini, qadriyatlarni yosh avlodga ko'chirishning muhim vositasidir. Uyg'urlar uchun to'y — tug'ilganidan to o'likni ko'shishga qadar, insoniy hayotning eng muhim va so'nggi voqeasi sifatida katta ahamiyatga ega.

To'y marosimlarida kuylar, raqslar, ziyofatlar, urf-odatlar va yangi kelin-ko'ying to'y bo'yicha eng yaxshi ko'rsatiladigan narsalar va eng muhim urflar bilan tanishtiriladi. Bu an'analar ko'pincha ayollar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarni, jamiyatdagi qatlamlar va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ushbu marosimlarni asrab-avaylash, ularni yosh avlodga yetkazish va ularning ma'naviy qadriyatlarini saqlab qolish juda muhimdir. Hozirgi kunda globallashtirish va zamonalarning o'zgarishi bilan bu an'analar xavf ostida turishi mumkin. Shunday ekan, ularni himoya qilish va keng yoritish — milliy madaniyatning kelajagi uchun muhim vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulla, M. (2008). Sharqiy Turkistonning milliy urf-odatlari va marosimlari. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Noshirlari.
2. Məxmud, S. (2012). Shinjañ Uyg'ur Avtonom Rayonidagi milliy marosimlar. Yrymchi: Shinjañ Universiteti Nashri.
3. Alim, Ə. (2010). Uyg'urlarning to'y marosimlariga xos an'analar va urf-odatlar. Yrymchi: Shinjañ Davlat Nashri.
4. Tursun, S. (2015). Sharqiy Turkistondagi milliy qadriyatlar va ularning saqlanishi. Qashg'ar: Qirg'iziston va Sharqiy Turkiston Ilmiy Nashri.
5. Yusuf, L. (2017). Shinjañ Uyg'ur Avtonom Rayonidagi madaniy hayot va urf-odatlar. Yrymchi: Shinjañ Tarixi Mustahkamlash Jamiyati.
6. Timur, X. (2009). Sharqiy Turkistondagi milliy marosimlar va ularning yosh avlodga ta'siri. Yrymchi: Shinjañ Madaniyat Nashri.
7. Rustam, F. (2014). Sharqiy Turkistondagi milliy tadbirlar va ularning ijtimoiy ahamiyati. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Ilmiy Nashri.
8. Abdulaziz, A. (2011). Uyg'urlarning urf-odatlari va ularning zamonga moslashuvi. Yrymchi: Sinjan Qishloq Xo'jaligi Nashri.
9. Abduhalim, Sh. (2013). Sharqiy Turkistonda milliy meros va uning o'rganilishi. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Madaniyati.
10. Kamil, R. (2016). Shinjañdagi madaniy to'y marosimlari va urf-odatlar. Yrymchi: Shinjañ Fanlar Akademiyasi Nashri.
11. Otajon, T. (2018). Uyg'urlarning xalq yozuvlari va urf-odatlari. Qashg'ar: Sharqiy Turkiston Tahqiqotlari

ТИББИЁТ ИЛМИНИ ЮКСАК ЧЎҚҚИГА КЎТАРГАН АЛЛОМА

Л.С.Юлдашева

Тошкент Давлат Стоматология институти
Ижтимоий фанлар биоэтика курси билан
кафедрасининг доценти

АННОТАЦИЯ

Абу Али ибн Сино табобат илмига оид инновацион гояларнинг моҳияти ёритилган. Инсон саломатлигини ўрганишда, кузатиш, таққослаш, таҳлил қилиш каби методларининг кенг қўламда фойдаланилганлиги кўрсатиб берилган. Мақолада ахлоқий муносабат ва қарашларни маънавий-руҳий тиббиёт илмининг юксак чўққиси эканлиги таърифланган.

Калит сўзлар: Тиб қонуни, касаллик, соғлом турмуш тарзи, анатомия, физиология, маънавият инсон руҳи .

ABSTRACT

The essence of the innovative ideas of Abu Ali ibn Sina regarding the science of medicine is highlighted. It has been shown that methods such as observation, comparison, and analysis are widely used in the study of human health. The article describes moral attitudes and views as the highest peak of the science of spiritual medicine.

Key words: Medical law, disease, healthy lifestyle, anatomy, physiology, spirituality, human spirit.

КИРИШ

Абу Али ибн Сино жаҳон фанини ўз даврида, яъни бундан минг йил илгари юксак чўққига кўтарган алломалардир. Жумладан, “Тиб қонунлари” алломанинг шахсий кузатишлари, тажрибалари ва инновацион гояларига асосланган илмий асар сифатида катта аҳамиятга эгадир. 2013 йилда ЮНЕСКО тарафидан ҳалқаро миқёсда “Тиб қонунлари” ёзилганлигининг 1000 йиллиги нишонланиши аллома меросига бўлган эътирофнинг яна бир ёрқин ифодаси бўлди. ЮНЕСКО нинг тантаналар рўйхатида келтирилган қуйидаги сўзларни келтириб ўтмоқчиман: “Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” китоби жаҳонда инсон танасининг соғлом ва носоғлом ҳолатларига нисбатан илмий ёндашилган биринчи асардир. Китобнинг индуктив ва илмий услуби фан ривожланишига катта таъсир кўрсатган, мазкур асарнинг минг йиллигини нишонлаш илмий методологиянинг туғилишини нишонлаш рамзидир”⁴⁴.

⁴⁴ Халқ сўзи газетаси 26.04.2018.

Мақсади: Абу Али ибн Синонинг тиббий инновацион ғоялари табобатга оид асарларида, хусусан, “Тиб қонунлари” китобида ўз ифодасини топган. Ибн Сино тиб илмига шундай таъриф берган: “Тиббиёт шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жихатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиги сақланади ва йўқотгани қайта тикланади”⁴⁵. Алломанинг бу таърифида жуда бир муҳим инновацион ғоя бор. У саломатликни сақлашни, инсон ўзига эътиборли бўлиш масаласини биринчи ўринга қўяди. Бундан минг йил илгари айтилган олимнинг инновацион фикри юксак даражада ривожланган ҳозирги замон тиббиётининг асосий қоидаларига тўла мос келади. Таниқли ва йирик анатом олим М.Г.Привснинг тан олишича, Ибн Синони одам анатомияси, физиологияси ва бошқа тиббиёт фанига оид инновацион ғоялари европа университетларида олти аср давомида ўқитилиниб келинган. Шунинг учун ибн Синони одам анатомияси фанининг асосчиси деб шубҳасиз айтиш мумкин”⁴⁶.

Усул ва услублар: “Тиб қонунларини” яратишда аллома энг аввало кузатиш усулбидан кенг фойдаланган. Солиштириш, таққослаш, анализ, синтез ва умумлаштириш усулларида кенг фойдаланилган ҳолда катта тажриба эгаси сифатида анатомия фанини юзага келтирган. Унинг анатомия ва физиология фанларининг яратилиши ва тараққий этиш борасидаги инновацион ғоялари юксак баҳоланган. Жумладан, В.Н.Терновскийнинг ёзишича, “тиббиётнинг асоси бўлган анатомия “Тиб қонунларида” асосий ўрин тутди. Шунинг учун 10-12 асрларданок барча анатомияга оид асарлар қомусий олимнинг асарларидаги инновацион ғояларига таққосланиб, сўнгра уларга баҳо берилар эди. Ибн Синонинг асарларида суякларнинг тузилишини тушунтириш масалалари юнон олими Галендан мукамалроқ ва А. Везалийдан аниқроқ қилиб ёзилганлиги инновацион ғоя сифатида тан олинган. Платон ва Аристотель мушаклар худди ёғ каби танани иссиқ ва совуқдан сақлайди деб ҳисоблашган. Ибн Сино мушакларнинг қисқариши нерв толалари билан боғлиқлигини исботлаб берган.

Алломанинг ўз вақтидаги бундай ғоялари ҳозирги замон фанида кўрсатилган, мушак тузилиши ва уларнинг таснифига тўла мос келади. Юнон алломалари Гален ва Гиппократ диафрагмада иккита тешик бор, деб бор деган фикрига қўшилмай, учта тешик борлигини ва улардан ўтувчи қизилўнгач, қорин аортаси ва пастки ковак венани аниқлаган.

⁴⁵ Абу Али ибн Сино, Тиб қонунлари.1- китоби Тошкент

⁴⁶ Привс М.Г . Ибн Сина-замечательный философ. МГУ 2010

Натижалар: Шарқ мутафаккири, қомусий олим Абу Али ибн Синонинг анатомия фанига қўшган беқиёс ҳиссаси ҳақида тухталганда қуйидаги ҳолга аҳамият бермасдан бўлмайди. Табобатда эпонимлар тушунчаси бор. Унга асосан анатомик соҳалар ёки аъзонинг бир қисми шу соҳани биринчи бўлиб аниқлаган ёки чуқур ўрганган олим номи билан аталади. Масалан, “Оддо сфинктери”, “Фатер сўрғичи”, “Евстахий найи” ва бошқалар. Бу борадаги энг сўнгги китоб Москва шаҳридаги “Медицина” нашриётида чиққан “Эппоним и морфология” китобидир. Энг ажабланарлиси шундаким, бу ва бундан олдин чиқарилган китобларнинг бирортасида Ибн Сино номи тилга олинмаган. Лекин бу борада биринчилардан бўлмаса ҳам, эпонимик номи борлиги учунгина исми-шарифи тиббиёт тарихига кирган бир қанча олимлар мавжуд. Бундан минг йил илгари аллома томонидан тавсия этилган инновацион технология, яъни доривор ўсимлик маҳсулотларини йиғиш муддати ва технологиялари ҳозирги кунгача деярли ўзгармаган. Ибн Сино бундай ғояларининг илмий текширишлар натижасида тасдиқланиши унинг кузатишлари ва тажрибалари қанчалик жиддий, аниқ ва тўғри эканлигини кўрсатади. Унинг беморларни кузатиш ва тажрибалар асосида тасдиқланган илғор ғоялари фармация, фармацевтика фанлари ва экспериментал фармакологиянинг шаклланишида ҳамда уларнинг тараққий этишида ғоят катта аҳамиятга эга бўлди. Фикримизнинг ёрқин исботи сифатида профессор, РАН академиги Б.Д.Петровнинг “Тиб қонунлари”нинг сўз бошида ёзган фикрларини келтириш мумкин: “Ибн Сино фармацияси биринчи галда яхши ва пухта ўйланган фармакологик экспериментал усулларига таянгани учун европа фармакалогиясидан кўп асарлар олдинга ўтиб кетган. Алломанинг фармация ва фармакалогияси XVI-XVIII асрлар Европа фармациясига қараганда ҳозирги замон фармакалогия фанига яқинроқдир”.⁴⁷ Ибн Синонинг ҳамма тажрибалари тўғри, инновацион ғоялари узокни кўзлаган ва илмий асосланганки, улар ўтган миг йил давомида ўз қимматини йўқотмади, аксинча, бу уни ҳозирги замон фармакогнозия ва дори технологияси ҳамда экспериментал фармакалогиянинг асосчиларидан бири деб ҳисоблашга асос бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Ибн Сино этикани маънавий-руҳий тиббиёт илми деган инновацион ғояни биринчи бўлиб илгари сурган олимдир. Бу бўйича этика илмининг тиббиёт илмига ўхшашлиги шундаки, тиббиёт инсон танасига соғлиқ бахш этади, унинг вазифаси танани хасталикдан халос қилишдир, фалсафа илми эса, жумладан

⁴⁷ Петров Б.Н.Ибн Сина Авиценна. М.: Медицина 2000

ахлоқшунослик- жамият ва инсон руҳини соғломлаштириш усуллари ҳақидаги илмдир. Бу мақсадга Ибн Сино инсон руҳиятини соғломлаштириш орқали унда гўзал хулқларни, яхши фазилатларни шакллантириш билан эришилади, дейди. Табобат ва фалсафа аллома фикрига кўра, бир бирига боғлиқ фанлардир. Бинобарпин, Абу Али ибн Сино асарлари боқийлигининг сирларидан бири ҳам ана шундай теран фикрлашга асосланганликдадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу али ибн Сино. Тиб қонунлари 1-китоб Тошкент 1988
2. Привс М.Г. Ибн Сина-замечательный философ М., МГУ 2010
3. Yuldasheva, L. S. (2023). THE SPIRITUAL WORLD OF EVERY INDIVIDUAL IS HIS SPIRITUAL POWER. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 666-670.
4. Sagdullaevna, Y. L. (2022). The Principle of Emanation in IBN Sino's Ontology. *Central Asian Journal of Social Sciences and History*, 3(12), 90-92.
5. Юлдашева, Л. С., and Д. М. Абдурахимова. "ЖАМИЯТДА ОДОБ-АДЛОК МЕЪЁРЛАРИНИ БУЗИЛИШИНING ИЖТИМОИЙ ОМИЛЛАРИ." *Журнал Социальных Исследований* 4.4 (2021).

ТАРИХ ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДЛАРИ

Ашуров Мухаммади

Сурхондарё вилояти педагогик маҳорат маркази

“Ижтимоий-иқтисодий фанлар методикаси” кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тарих фанини ўқитишда қўлланиладиган замонавий педагогик методлар ва технологиялар кўриб чиқилган. Тарих фанини ўқитишда фаол ва интерактив ўқитиш усуллари, визуал воситалар, интернет манбалари, хронология ва кейсовий таълим каби янги ёндашувлар самарадорлиги ҳақида сўз борган. Замонавий таълим методлари ўқувчиларнинг тарихий мавзуларга бўлган қизиқишини ошириш, танқидий фикрлаш ва аналитик кўникмаларини ривожлантиришга ёрдам беради. Шунингдек, виртуал ҳақиқат (VR), кўпайган ҳақиқат (AR) ва мултимедийа воситалари орқали таълим жараёнини янада қизиқарли ва фаол қилиш мумкин. Тарих фанини ўқитишда ушбу методларнинг қўлланилиши таълимнинг сифатини яхшилашга ва ўқувчиларнинг тарихий билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Калим сўзлар: *Тарих фанини ўқитиш, замонавий методлар, интерактив ўқитиш, визуал воситалар, интернет манбалари, хронология, кейсовий таълим, таълимий ўйинлар, мултимедийа воситалари, тарихий таҳлил.*

ABSTRACT

This article reviews modern pedagogical methods and technologies used in teaching history. The effectiveness of new approaches such as active and interactive teaching methods, visual aids, Internet resources, chronology and case studies in teaching history is discussed. Modern teaching methods help to increase students' interest in historical topics, develop critical thinking and analytical skills. Also, virtual reality (VR), augmented reality (AR) and multimedia tools can make the educational process more interesting and active. The use of these methods in teaching history helps to improve the quality of education and strengthen students' historical knowledge.

Keywords: *Teaching history, modern methods, interactive teaching, visual aids, Internet resources, chronology, case studies, educational games, multimedia tools, historical analysis.*

КИРИШ

Тарих фанини ўқитишнинг замонавий методлари таълим жараёнини самарали, қизиқарли ва интерактив қилишга қаратилган. Бугунги кунда

таълимнинг мақсади фақат ўқувчиларга назарий билимларни бериш эмас, балки уларнинг танқидий, аналитик, ижодий ва коммуникатив кўникмаларини ривожлантиришдир. Бу мақсадга эришиш учун педагогик методлар, янги технологиялар ва таълим воситалари қўлланилмоқда. Замонавий методлар тарих фанини ўқитишдаги энг асосий ёндашувни ташкил этади ва улар таълим жараёнини жуда самарали қилиб ўзгартиришга ёрдам беради.

Интерактив ўқитиш методи тарих фанини ўқитишда ўқувчиларни фаол иштирокчиларга айлантиришга қаратилган. Бунга гуруҳларда ишлаш, дебатлар ва рол ўйнаш каби усуллар киради. Ўқувчилар фақат пассив хавфсизликни ўрганмай, балки тарихий мавзулардаги муҳокамаларга, баҳсларга, таҳлилларга жалб қилинади. Бу уларга ўрганилаётган воқеа ёки шахснинг аҳамиятини тўла тушунишга ёрдам беради.

Мазкур усулда ўқувчиларга маълумот беришнинг ўзи билан чегараланиб қолинмай, уларнинг фикрлари ва назарий ўзгаришларига эътибор берилган. Шундай қилиб, таълим жараёнида ўқувчилар фаол иштирокчига айланиб, мустақил фикрлаш, тарихий муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини ривожлантирадилар.

Масалан, тарихий мавзуларда гуруҳларда ишлаш орқали ўқувчилар турли тарихий шахслар, мамлакатлар ёки воқеаларни илмий тадқиқотлар олиб бориш орқали аниқлайдилар. Бу орқали ўқувчилар тарихий контекстни тушунишда ва хулоса чиқаришда ёрдам оладилар. Бундан ташқари, рол ўйнаш усули ҳам тарихий воқеаларни интерактив тарзда ўрганиш имконини беради. Масалан, ўқувчилар тарихий шахслар ролини бажариб, уларнинг қарорларини ёки ҳаракатларини ўзларининг тушунчаларига асосланган ҳолда амалга оширишади. Бу усул ўқувчиларга тарихий воқеаларнинг сабаб ва натижаларини тушунишда фаол қатнашишга имкон беради.

Тарихий маълумотларни визуал воситалар орқали тақдим этиш тарих фанини ўқитишда катта аҳамиятга эга. Карталар, диаграммалар, инфографика ва видеолар тарихий маълумотларни осонроқ ва аниқроқ тушунишга ёрдам беради. Тарихий контекстни тушунишда визуал воситалар (масалан, даврга оид харита ёки тарихий шахслар суратлари) ўқувчиларга тўлиқ ва ижодий ёндашувни яратишга ёрдам беради. Тарихий ҳодисаларни визуализация қилиш ўқувчиларга маълумотларни фақат назарий эмас, балки амалий тарзда ўзлаштиришга имкон беради.

Масалан, карталар орқали тарихий ўзгаришларни кўрсатиш, географик манзараларни тушуниш ва уларнинг тарихий контекстга тўғри қарашлар олиш мумкин. Карталар ва инфографикалар орқали ўқувчилар тарихий ҳолатларнинг

динамикасини кузатишлари мумкин. Бу уларга тарихий воқеаларнинг қандай ривожланганини, уларнинг оралиқ алоқаларини ва географик манзаралар билан боғлиқликларини тўғри тушуниш имконини беради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тарих фанини ўқитишда интернет ва рақамлаштирилган манбалардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Интернетнинг имкониятлари орқали тарихий манбаларга, архивларга ва виртуал музейларга осон кириш мумкин. Онлайн манбалардан фойдаланиш тарихий тадқиқотларни, илмий таҳлилларни ва илмий мақолаларни самарали топиш ва ўрганиш имкониятини беради. Виртуал музейлар, электрон китоблар, тарихий архивлар ва бошқа онлайн манбалар тарихий маълумотларни тўплашда самарали восита ҳисобланади. Бу усул ўқувчиларга нафақат фаол таълим, балки мустақил тадқиқотлар олиб бориш имконини ҳам беради.

Масалан, ўқувчиларга тарихий воқеалар ҳақида онлайн маълумотлардан фойдаланиш ва интернет орқали тарихий шахслар ёки воқеалар ҳақида изланишларни амалга ошириш тавсия этилади. Бу уларга бошқа манбалардан олинган маълумотлар билан таққослаш, текшириш ва қўшимча илмий маълумотларни тўплаш имконини беради.

Тарихий хронология тарихнинг аниқ ва тўлиқ тушунишини таъминлайди. Хронология орқали тарихий ҳодисаларни фақат ундириб ўқиш ёки ёдлаш эмас, балки уларнинг сабаб ва натижаларини ҳар хил чорчокда таҳлил қилиш муҳим. Тарихий воқеаларни хронологик тартибда ўрганиш орқали ўқувчилар тарихий жараёнларнинг ўзгаришини ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини яхшироқ тушунишга ёрдам берадилар.

Масалан, ўқувчиларга 19-асрнинг катта тарихий воқеаларини хронологик тартибда тақдим этиш, ҳар бир ҳодиса билан боғлиқ ҳолда уларнинг глобал ва маҳаллий таъсирларини тушунтириш мумкин. Бу ўқувчиларга тарихий вақтни ва тарихий жараёнларнинг узвийлигини тушуниш имконини беради.

Тарихий ўйинлар тарихий билимларни самарали мустаҳкамлаш ва амалий кўникмаларни ривожлантириш учун самарали усул бўлиши мумкин. Таълимий ўйинлар ва симуляциялар ўқувчиларга фаол таълим бериш, уларга тарихий фактларни турли нуқтаи назардан тадқиқ қилишга имкон беради. Мазкур ўйинлар тарихий шахсларнинг қарорлари, воқеаларни қандай ривожлантириш ва уларнинг натижаларини қандай баҳолаш ҳақида қарорлар қабул қилишни талаб қилади.

Масалан, тарихий воқеаларни симуляция қилиш, квестлар ёки викториналар орқали ўқувчиларга тарихий маълумотларни текшириш, баҳолаш ва амалиётда уларни синовдан ўтказиш мумкин. Бундай ўйинлар ёрдамида ўқувчилар тарихи воқеаларни яхшироқ тушуниб, уларга энг керакли ва муҳим билимларни олишади.

Кейсовий таълим усули тарихи воқеаларни амалиётга яқин ҳолатларда таҳлил қилишни талаб қилади. Кейсовий ўқитишда тарихий шахсларнинг қарорларини ёки тарихий воқеаларни амалий ҳолатларда қайта тиклаш, уларнинг сабаб ва натижаларини муҳокама қилиш фойдали бўлади. Кейсовий ўқитиш ўқувчиларга тарихий муаммоларни таҳлил қилиш ва уларга ечим топишда ёрдам беради.

Масалан, "Иккинчи жаҳон уруши" каби катта тарихий воқеа тўғрисида кейс ишланса, ўқувчилар ушбу урушнинг сабаблари, натижалари ва турли давлатлар ўртасидаги дипломатик муносабатларнинг ривожини аниқлашадилар.

Мультимедийа воситаларини қўллаш тарихий материалларнинг визуал ва аудиовизуал кўринишдаги тасвирини яратиш имконини беради. 3D анимация, виртуал ҳақиқат (VR) ва кўпайган ҳақиқат (AR) тарихий материалларни интерактив тарзда кўрсатиш ва уларни ўрганишга қаратилган янги ёндашувни яратиши. Технологияларнинг бу тури таълимни жуда қизиқарли ва фаол қилиш билан бирга, ўқувчиларга тарихий воқеаларни амалиётда таҳлил қилиш имконини беради.

Масалан, виртуал ҳақиқат (VR) ёки кўпайган ҳақиқат (AR) технологиялари орқали тарихий воқеаларни жонли кўриш ва уларни ўз фикрларингиз билан бирга ўрганиш мумкин.

Замонавий таълим методлари тарих фанини ўқитишга янги, самарали ва интерактив ёндашувлар олиб келмоқда. Бу методлар ўқувчиларга нафақат назарий билимларни, балки танқидий фикрлаш, таҳлил қилиш ва тарихий воқеаларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Замонавий педагогик усуллар таълимга янги технологик ёндашувларни ва илмий тадқиқотларни олиб кириб, таълим жараёнини янада самарали ва қизиқарли қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуллаев, А. (2020). Тарих фанини ўқитишда замонавий педагогик усуллар. Тошкент: Ўқитувчи.
2. Ибрагимов, М. (2018). Интерактив таълим: усуллар ва амалиёт. Тошкент: Олий таълим нашриёти.

3. Муҳаммадиев, Б. (2021). Тарихни ўқитишда информацион технологияларнинг аҳамияти. Тошкент: Фан ва техника.
4. Рахимов, Ж. (2019). Тарих фанини ўқитишда мультимедийа воситалари ва виртуал технологиялар. Тошкент: Академия.
5. Каримова, С. (2022). Замонавий таълим методлари ва уларнинг тарих фанини ўқитишга таъсири. Тошкент: Миллий университет нашриёти.
6. Шарифова, Т. (2020). Тарих ўқитишда рол ўйнаш ва кейсовий методлар. Тошкент: Олий таълим маркази.
7. Мирзаев, Ш. (2019). Тарихни ўқитишда гуруҳлар билан ишлашнинг самаралари. Тошкент: Ижод.
8. Алиева, Л. (2021). Тарих фанини ўқитишда визуал воситаларнинг роли. Тошкент: Таълим ва фан.
9. Бобоев, Х. (2017). Интернет ва онлайн манбалар орқали тарих ўқитиш. Тошкент: Китоблар.
10. Ярқишиев, М. (2023). Тарихий таълимда технологияларнинг иновацион методлари. Тошкент: Таълим ва инновация.

O‘ZBEKISTON VA XITOIY XALQ RESPUBLIKASI O‘RTASIDAGI ALOQALAR: BARQAROR RIVOJLANISH OMILLARI

Ilmiy rahbar: Xikmatov Fathulla Habibullaevich

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti

Siyosat fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

“Siyosiy fanlar” kafedrası

Tadqiqotchi: Yoqubova Shahzoda

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti

“Amaliy siyosatshunoslik” fakulteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston va Xitoy davlatlari o‘rtasidagi uzoq yillik savdo-iqtisodiy, siyosiy munosabatlar haqida so‘z boradi. Hozirgi kunda dolzarb masala bo‘lib turgan xavfsizlik masalalari borasidagi Xitoy davlati bilan hamkorlik aloqalarga alohida urg‘u berib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi va Xitoy Xalq Respublikasi munosabtlarini istiqbolda yanada rivojlantirish masalalari yoritilgan.

***Kalit so‘zlar:** trasekla, tranzit, integratsiya, texnopark, ilmiy-innovatsion klaster, gumanitar aloqalar.*

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНА И КИТАЙСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА: ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ.

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о долгосрочных торгово-экономических и политических отношениях между правительствами Узбекистана и Китая. Особый акцент был сделан на сотрудничестве с китайским государством по вопросам безопасности, которые в настоящее время являются актуальным вопросом. Освещены вопросы дальнейшего развития отношений между Республикой Узбекистан и Китайской Народной Республикой в будущем.

***Ключевые слова:** Трасекла, транзит, интеграция, технопark, научно-инновационный кластер, гуманитарные отношения.*

RELATIONS BETWEEN UZBEKISTAN AND CHINA: FACTORS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.

ABSTRACT

The article talks about the long-term trade-economic and political relations between the governments of Uzbekistan and China. Particular emphasis was placed

on cooperation with the Chinese state regarding security issues, which are currently an urgent issue. Issues of further development of relations between the Republic of Uzbekistan and the People's Republic of China in the future were highlighted.

Key words: *trasecla, transit, integration, technopark, scientific-innovative cluster, humanitarian relations.*

KIRISH

O'zbekistonni jahon hamjamiyatdagi o'rnini mustahkamlash va uning jahon bozorda yetakchi davlatlardan biriga aylantirish – davlatimiz mustaqilligini mustahkamlashning muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, ko'pgina davlatlar hamda bir qator ixtisoslashgan nufuzli xalqaro iqtisodiy ilmiy-texnikaviy va madaniy tashkilotlarga ham qo'shildi. O'zbekistonni mustaqil davlat sifatida ko'plab davlatlar tan olib, Respublikamiz bilan diplomatik munosabatlarni o'rnatishga tayyorliklarini bildirdilar. Xitoy Xalq Respublikasi birinchilardan bo'lib O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini tan oldi. 2017-yil O'zbekiston va Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasidagi munosabatlar yangi bosqichga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 14-15-may kunlari Xitoy Xalq Respublikasi poytaxti Pekin shahrida bo'lib o'tgan "Bir makon, bir yo'l" xalqaro forumida ishtirok etdi va o'z nutqida uning tarixiy ahamiyatini quyidagicha ta'rifladi: "Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpinning "Bir makon, bir yo'l" konsepsiyasining ajralmas qismi bo'lgan "Ipak yo'li iqtisodiy yo'nalishi"ni tashkil etish to'g'risidagi tashabbusi, bizningcha, nafaqat tarixiy ruh bilan boyitilgan, balki uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan keng qamrovli tashabbusni ifoda etadi"[1].

O'zbekiston va Xitoy uzoq tarixga, noyob madaniyat hamda ulkan intellektual salohiyatga ega. Bu davlatlararo gumanitar hamkorlikni kengaytirish, ikki mamlakat oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari o'rtasida sheriklik munosabatlarini o'rnatish, shuningdek, o'zaro madaniy aloqalarni yanada rivojlantirishni davr taqozo qilmoqda.

O'zbekiston-Xitoy bilan qadim-qadim zamonlardayoq madaniy va ilmiy sohalarda hamkorlik qilib kelgan. Ikki mamlakat o'rtasida olib borilgan aloqalarda buyuk ipak yo'li va uning ahamiyati beqiyos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, qadimda ipak, choy, chinini, qog'oz buyumlar Xitoydan keltirilgan bo'lsa, yurtimizdan ziravorlar, turli shifobaxsh giyohlar, otlar va hunarmandchilik mahsulotlari olib ketilgan. Madaniyat sohasida ilk o'rta asrlarda Kesh, Toshkent, Toxariston hududidan Xitoyga borgan ashulachilar, raqqoslar ko'p bora tilga olinib, ularning san'atiga qoyil qolinganligi bilan bog'liq ma'lumotlar Xitoy tarixiy adabiyotlarida keltirib o'tilganligining guvohi bo'lish mumkin. Milliy mustaqillik sharoitida madaniy

aloqalarimiz yangicha ahamiyat kasb etib, ikki mamlakat xalqlari madaniyatini targ'ib etish, o'zaro do'stlik rishtalarini mustahkamlashga xizmat qila boshladi. Madaniy munosabatlarning davomi va yangi bosqichi sifatida O'zbekistonda Xitoy kunlari, festivallari, turizim imkoniyatlarini namoyish kilish, kinofestivallarning o'tkazilishi, rassomlarning ko'rgazmalari o'z navbatda Xitoyda O'zbekistonni namoyish etuvchi shu turdagi ishlarning amalga oshirilishi deb hisoblash mumkin[2].

O'zbekiston va Xitoyning madaniy munosabatlari o'tgan yillar davomida izchil rivojlanganligini turli manbalarda uchratishimiz mumkin. madaniyat, san'at, sport, ilmiy sohalaridagi munosabatlar yil sayin keng ko'lam va ahamiyat kasb etib borgan. Xususan, Xitoyda O'zbekistonni o'rganish instituti, Alisher Navoiy va Bobur haykallari o'rnatilgan. Har ikki davlatda doimiy ravishda madaniyati kunlari o'tkazib kelinmoqda. Shuningdek, Samarqand va Toshkentda shaharlarida Konfutsiy institutlari ochilganligi yuqoridagi fikrlarimizni asoslaydi . Bu ikki xalqni tarixiy-madaniy munosabatlari, o'zaro qadimiy madaniy va iqtisodiy aloqalarni o'rganish va tahlil etishda katta ahamiyatga ega bo'lgan jarayon bo'lib hisoblanadi[3].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta'kidlash joizki, har ikkala mamlakatning o'zaro manfaatdorlik, tenglik, ochiqlikka asoslangan hamkorlik aloqalarini tez sur'atlar bilan rivojlanib borishining zaminida avvalambor, ularning taraqqiyot prinsiplari va tashqi siyosat strategiyasidagi o'xshashlik, yaqinlik hamda maqsad-muddaolarning uyg'unligi holati yotadi[4]

Ta'lim sohasida davlatlar va idoralararo, jumladan, o'zbek va xitoy tillarini o'rganish doirasida talaba va stajyorlar almashish tobora ko'paymoqda. Toshkentda tashkil etilgan Konfutsiy nomidagi institutda har yili 350 dan ziyod tinglovchi saboq oladi. 2010-yilning iyun oyida Xitoy millatlar markaziy universiteti rus tili va Markaziy Osiyo xalqlari tillari fakultetida o'zbek tili bo'limi ochildi. 2012-2013 o'quv yilidan boshlab Pekin chet tillar universitetida o'zbek tilini o'qitish yo'lga qo'yildi. Shuningdek, ikki tomonlama kelishuvga muvofiq va SHHT doirasida XXR hukumati 2012-2013 o'quv yilida o'zbekistonlik 120 talaba va stajyorga grant ajratdi. Konfutsiy nomidagi institut orqali Lanchjou universitetida o'zbekistonlik yetmishga yaqin talaba tahsil olmoqda . Talabalarning almashinishi ilmiy va madaniy hamkorlikni yanada rivojlantirishga asos bo'lib xizmat qilmoqda[5].

Prezident Mirziyoyev bir necha bor ta'kidlaganidek, O'zbekiston Xitoyning har tomonlama ijtimoiy adolatga erishish, tobora ko'proq aholini qashshoqlikdan olib chiqish va o'rta sinfni ko'paytirish, shu orqali umumbashariy farovonlik va tenglikka erishish borasidagi tajribasiga jiddiy qiziqish bildiradi. O'zbekiston "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi butun Yevroosiyo qit'asida transport infratuzilmasini rivojlantirishga yo'naltirilgan misli ko'rilmagan rejani yuksak qadrlaydi va qo'llab-quvvatlaydi.

O‘zbekiston va Xitoy o‘rtasidagi munosabatning darajasi va xususiyatiga baho berarkan, jumladan, shunday deydi: Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpinning yaqindagina amalga oshirilgan, xalqlarimiz hayotida tarixiy voqeaga aylangan O‘zbekistonga g‘oyat muvaffaqiyatli davlat tashrifi o‘zaro munosabatimiz qay daraja mustahkam ekanini ko‘rsatdi. Xitoy yetakchisi ushbu tashrif arafasida “O‘zbek-xitoy munosabatining yorqin kelajagini birgalikda yaratish yo‘lida” sarlavhali maxsus maqolada o‘zaro ko‘p qirrali hamkorlik yuksak qadrlangani chuqur ramziy ma’noga ega. Xitoy rahbarining ushbu chiqishi butun mamlakatda keng munosabat bildirilib, qizg‘in qo‘llab-quvvatlandi.

Si Szinpin yozganidek, “Xitoy va O‘zbekiston buyuk tamaddunga ega qadimiy davlatlar. Buyuk ipak yo‘li xalqlarimizning 2000-yildan ziyod vaqt davomidagi do‘stona aloqalaridan darak beradi. O‘zbekiston - Markaziy Osiyoning qoq yuragida joylashgan yirik davlat. Alohida ta’kidlash kerak, Prezident Shavkat Mirziyoyev rahbarligida o‘zbek xalqi Yangi O‘zbekistonni barpo etish sari buyuk yo‘lga tushib oldi. Turli sohalaridagi islohotlar va taraqqiyot sur’ati jadal tus oldi. Mamlakat mutlaqo yangi qiyofaga ega bo‘ldi, munosib hayot sharoiti yaratilmoqda, respublikaning xalqaro maydondagi mavqei sezilarli ravishda mustahkamlandi. Samimiy do‘st va har tomonlama strategik hamkor sifatida muvaffaqiyatlaringiz bizni chin yurakdan quvontiradi”[6].

Darhaqiqat, Si Szinpin ikki davlat hamisha bir-biriga yordam berishini ta’kidlaganida mutlaqo haq. Xitoy va O‘zbekiston ikki tomonlama asosda ham, SHHT va boshqa ko‘p tomonlama platformalar doirasida ham yaqin hamkorlik qilib kelmoqda, tashqi aralashuvga birgalikda qarshi turish, transmilliy uyushgan jinoyatchilikka va narkotik moddalar noqonuniy aylanishiga qarshi kurashda birga harakat qilmoqda.

O‘zbekiston strategik aloqalarni yuksak qadrlaydi va Xitoyni doimiy ravishda ishonchli hamkor, yaxshi qo‘shni, ishonchli do‘st sifatida ko‘rib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Muvaffaqiyatli o‘tgan O‘zbekiston-Xitoy muzokaralari “Xitoy Xalq Respublikasi va O‘zbekiston Respublikasining Qo‘shma bayonoti”, shuningdek, qishloq xo‘jaligi, raqamli iqtisodiyot, yashil rivojlanish, hududlararo ishbilarmonlik aloqalari, axborot va boshqa sohalarida hamkorlikka oid 15 hujjat Mamlakatlarimiz o‘rtasidagi qardoshlikni rivojlantirishdagi ulkan xizmatlari uchun Prezident Shavkat Mirziyoyev Si Szinpinga Oliy darajadagi “Do‘stlik” ordenini topshirgani ham ikki mamlakat munosabati do‘stona muhitda rivojlanayotganidan dalolat.

O‘zbekiston “Bir makon, bir yo‘l” tashabbusining muhim ishtirokchisi. Ushbu yirik tashabbus doirasida mamlakatlarimiz o‘rtasidagi juda samarali hamkorlik yo‘lga qo‘yilganini alohida ta’kidlash joiz. Xitoy ko‘p yillardan buyon O‘zbekistonning

asosiy iqtisodiy hamkori mavqeini mustahkam saqlab kelmoqda. Bir qator davlatlararo, hukumatlararo, idoralararo bitimlar sarmoyaviy hamkorlikni rivojlantirish uchun zarur huquqiy asos yaratmoqda. Ikki mamlakat kompaniyalari ishtirokida sanoat kooperatsiyasi, infratuzilmani modernizatsiya qilish, transport, farmatsevtika, telekommunikatsiya sohaslarida, qo'shma yuqori texnologiyali sanoat parklari tashkil etish loyihalari muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Xitoyning O'zbekiston iqtisodiyotiga kiritgan sarmoyasi so'nggi yillarda 10 milliard dollardan oshdi. Muhim qo'shma loyihalar ilgari surilmoqda. "Xitoy – Markaziy Osiyo" gaz quvurining barcha 4 yo'lagi O'zbekiston hududidan o'tadi. Qamchiq dovoni orqali yurtimizdagi eng uzun temir yo'l tunneli foydalanishga topshirildi. Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston avtomobil yo'lagi va Xitoy-Qozog'iston-O'zbekiston temir yo'lining o'tkazuvchanlik salohiyati e'tirof etilmoqda. Shanxay hamkorlik tashkiloti Samarqand sammiti doirasida O'zbekiston-Qirg'iziston-Xitoy temir yo'li qurilishi bo'yicha hamkorlik to'g'risidagi uch tomonlama shartnoma imzolangan tarixiy ahamiyatga ega voqea bo'ldi. Ushbu loyiha Xitoydan O'zbekiston orqali Yevropaga va Janubiy yo'lak orqali Fors ko'rfazi davlatlariga yuk tashish va ushbu yo'nalishlarda savdo geografiyasini kengaytirish, O'zbekistonni ichki davlatdan mintaqadagi muhim kommunikatsiya markaziga aylantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szinpinning taklifiga binoan 2023-yil 18-19-may kunlari ushbu mamlakatga tashrifi o'zaro hamkorlikning mutlaqo yangi bosqichini boshlab berdi, desak mubolag'a emas. Ayniqsa, Sian shahrida O'zbekiston – Xitoy biznes-forumining natijalarini alohida aytish joiz. Sababi Xitoyning 400 dan ortiq yirik kompaniyalari vakillari ishtirok etgan forum davomida qator kelishuvlar va shartnomalar imzolandi. Shuningdek, forum davomida Xitoy ishbilarmon doiralari vakillari O'zbekistonda biznes yuritish uchun yaratilgan ijobiy tarkibiy o'zgarishlar va qulay sharoitlar haqida kengroq ma'lumotlarga ega bo'lishdi. O'zaro manfaatli sheriklikning istiqbolli yo'nalishlari sifatida avtomobilsozlik, muqobil energiya manbalaridan foydalanish, "yashil energiya", qishloq xo'jaligi va meva-sabzavotlarni qayta ishlash sohalari belgilab olindi. Bu esa har ikki tomon uchun ham manfaatlidir. Tashrif doirasida Prezidentimiz Sian shahrida "Markaziy Osiyo —Xitoy" sammitida ham ishtirok etib, aniq taklif va muhim tashabbuslarni ilgari surdi. Ayniqsa, yangi iqtisodiy muloqotni shakllantirish va o'zaro bog'liqlikni kuchaytirish, 2030-yilga borib mintaqqa mamlakatlarining Xitoy bilan tovar ayirboshlash hajmini ikki baravar oshirish haqidagi tashabbusi anjuman ishtirokchilarida katta qiziqish uyg'otdi. Davlatimiz rahbari o'z nutqida gumanitar almashinuvlar, ko'rgazmalar, konsert va

ijodiy safarlar, qo'shma sport tadbirlarini muntazam o'tkazishni davom ettirish, ularga yoshlarni keng jalb qilish muhimligiga to'xtalar ekan, kelgusi yilda Yosh iste'dodlar forumini birgalikda o'tkazishni taklif qildi. Umuman olganda, Prezidentimizning Xitoy Xalq Respublikasiga tashrifi ikki tomonlama munosabatlarning yuqori darajada rivojlanayotganidan hamda strategik sheriklikni yanada chuqurlashtirishga sodiqlikdan dalolat beradi. Erishilgan natijalar esa O'zbekiston — Xitoy munosabatlarida yangi sahifa ochadi[7].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Xitoy Xalq Respublikasi O'zbekistonning yaqin va ishonchli hamkori hisoblanadi. Bugungi kunda ko'pqirrali va ikki tomonlama manfaatli munosabatlar rivoji yangi bosqichga ko'tarilmoqda. Ayniqsa, savdo-iqtisodiy aloqalar, transport, kommunikatsiya va tinchlikni saqlash ya'ni Afg'onistonda barqarorlikni ta'minlash borasida samarali ishlar olib borilmoqda. Yana shuni xam qayd etish joizki, so'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasining XXR bilan munosabatlari sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarildi. Binobarin, O'zbekiston tashqi siyosiy faoliyatida Xitoy bilan bo'lgan munosabatlar dolzarbligicha qolmoqda. O'zbekiston-Xitoy aloqalarining hozirgi holati davlatlarimizning bir-birlari bilan uzoq muddatli strategik hamkor ekanliklaridan dalolat beradi. Bu esa, ikki mamlakat xalqlarining milliy manfaatlariga va hozirgi zamon talablariga to'la mos keladi. Ikki mamlakat o'rtasidagi muloqotlar, aloqalar izchil rivojlanib borayotgan xalqaro munosabatlar tarixida muhim ahamiyat kasb etadi va kelajakda yanada samarali natijalarga erishishga keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qa'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. -B.408.
2. Usmonova N. O'zbekistonda Xitoy madaniyati kunlari.// Xalq so'zi. 118 (3393) – son, 2004-yil, 4-iyun.
3. Muqimov S. Xitoy ohanglari yangraydi.//Xalq so'zi. 122 (3397)-son. 2004-yil, 10-iyun.
4. Ildirov U. O'zbekiston-Xitoy do'stona munosabatlari rivojining mustahkam zaminlari. Sharq mash'ali. 2013 – №1 – B 51.
5. <http://sputniknews-uz.com/infographics/20170512/5387097/Ozbekiston-va-Xitoyning-siyosiy-savdo-munosabatlari.html>
6. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-hitoy-munosabatlari-ulkan-istiqbolga-ega_416995
7. <https://uzlidep.uz/news-of-party/14387>

GLOBALLASHUV DAVRIDA INTERNET XAVFI

Madaminova Mubinaxon Nazim qizi,

Toshkent davlat transport universiteti

Aviatsiya muhandisligi fakulteti 1-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Globallashuv davrida internet inson hayotining ajralmas qismiga aylanib, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlarning transformatsiyasiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga, internetning jadal rivojlanishi kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligini buzish, dezinformatsiya tarqalishi va psixologik manipulyatsiya kabi xavflarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolada globallashuv davrida internet xavfsizligiga tahdid soluvchi omillar tahlil qilinib, ularning global miqyosdagi oqibatlarini hamda oldini olish strategiyalari yoritiladi. Turli ilmiy manbalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va amaliy tadqiqotlar asosida internet xavfsizligi muammolarining jamiyatga ta'siri keng qamrovli tarzda o'rganiladi. Shuningdek, axborot texnologiyalarining taraqqiyoti bilan bog'liq holda xavfsizlikni ta'minlash yo'llari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, internet xavfsizligi, kiberjinoyatchilik, feyk yangiliklar, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, psixologik ta'sir, axborot texnologiyalari, raqamli makon, ijtimoiy tarmoqlar, kiberxavfsizlik, ma'lumotlar maxfiyligi, manipulyatsiya.

ABSTRACT

In the era of globalization, the Internet has become an integral part of human life, causing a transformation of economic, social and cultural relations. At the same time, the rapid development of the Internet creates risks such as cybercrime, violation of the confidentiality of personal data, the spread of disinformation and psychological manipulation. This article analyzes the factors that threaten Internet security in the era of globalization, highlights their global consequences and prevention strategies. Based on various scientific sources, reports of international organizations and practical studies, the impact of Internet security problems on society is comprehensively studied. Also, ways to ensure security in connection with the development of information technologies are scientifically and theoretically substantiated.

Keywords: globalization, Internet security, cybercrime, fake news, personal data protection, psychological impact, information technologies, digital space, social networks, cybersecurity, data privacy, manipulation.

KIRISH

Globallashuv jarayonida internet texnologiyalarining jadal rivojlanishi axborot almashinuvi, iqtisodiy munosabatlar va ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga tub o'zgarishlar olib keldi. 2023-yil holatiga ko'ra, dunyo aholisining 66 foizi internetdan faol foydalanayotgan bo'lib, bu raqam yil sayin ortib bormoqda. Internet iqtisodiy o'sishning muhim omiliga aylangan bo'lsada, uning salbiy jihatlari ham tobora keskin tus olmoqda. Kiberjinoyatchilikning ko'payishi, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligi buzilishi, dezinformatsiya va psixologik manipulyatsiyalar bugungi raqamli jamiyatda jiddiy tahdidlar qatoriga kiradi.

Shu tariqa, internet va raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, manipulyatsiya, feyk yangiliklar va kiberjinoyatchilik global muammolarga aylanmoqda. Quydagi misollar turli sohalarda yuzaga kelgan real tahdidlarni yoritadi.

So'nggi tadqiqotlarga ko'ra, 2022-yilda kiberjinoyatlar global iqtisodiyotga 8,4 trillion AQSh dollari miqdorida zarar yetkazgan, 2025-yilga kelib esa bu ko'rsatkich 10,5 trillion dollarga yetishi kutilmoqda. Bundan tashqari, 2020-yildan beri feyk yangiliklarning tarqalishi rekord darajada ortgan bo'lib, bu nafaqat jamoatchilik fikriga, balki davlat boshqaruv tizimlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Tadqiqot jarayonida 2010-2023 yilgacha bo'lgan global internet xavfi doir statistik ma'lumotlardan. Shuningdek, Facebook, Yahoo, Twitter kabi ijtimoiy tarmoqlaridagi shaxsiy ma'lumotlarning xavsizlik masalalari yoritilgan. Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillari qo'llanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

2016-yilda AQSh prezidentlik saylovlari chog'ida Facebook orqali tarqalgan yolg'on axborot millionlab odamlarning saylov qarorlariga ta'sir ko'rsatgani aniqlangan. Bundan tashqari, shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi ham keng tarqalgan muammoga aylangan. 2017-yilda AQShning eng yirik kredit axborot agentliklaridan biri Equifax serverlariga uyushtirilgan kiberhujum natijasida 147 milliondan ortiq mijozning shaxsiy ma'lumotlari, jumladan, ijtimoiy sug'urta raqamlari, kredit tarixlari va haydovchilik guvohnomalari raqamlari o'g'irlangan. Ushbu hujum kompaniyaning axborot xavfsizligi bo'yicha sust siyosati tufayli yuzaga kelgan va AQSh hukumati tomonidan keng ko'lamda tekshiruv o'tkazilgan. Equifax hodisasi kiberjinoyatchilik, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi, va kiberxavfsizlik siyosati muhimligini ko'rsatadi. Ushbu holatdan so'ng AQShda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha qoidalar kuchaytirildi.

2020-yilda SolarWinds kompaniyasining IT monitoring dasturiy ta'minotiga zararli kod kiritilib, AQSh hukumatining muhim agentliklari, yirik korporatsiyalar va IT kompaniyalari hujumga uchradi. Xakerlar bir necha oy davomida maxfiy davlat va tijorat ma'lumotlariga ruxsatsiz kirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Ushbu hujum raqamli makon va axborot texnologiyalarining himoyalannagan tizimlari global xavfsizlikka qanday tahdid solishini ko'rsatdi. SolarWinds voqeasi kiberxavfsizlik strategiyalarini qayta ko'rib chiqish zaruratini tug'dirdi.

So'nggi yillarda deepfake texnologiyalari (sun'iy intellekt yordamida soxta videolar yaratish) ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalmoqda. 2019-yilda Facebook kompaniyasi tomonidan tarqatilgan bayonotga ko'ra, platformada soxta videolar soni sezilarli darajada oshgan, jumladan, siyosatchilar va mashhurlar nomidan noto'g'ri bayonotlar berilgan. Deepfake texnologiyalari psixologik ta'sir, manipulyatsiya, va feyk yangiliklar tarqalishiga sabab bo'ladi. Bu esa saylov natijalariga, jamoatchilik fikriga va hatto shaxsiy obro'ga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Dastlab 2013-yilda, keyin esa 2014-yilda sodir bo'lgan Yahoo! kiberhujumlari tarixdagi eng yirik ma'lumotlar buzilishlaridan biri hisoblanadi. 2017-yilda oshkor qilingan ma'lumotlarga ko'ra, bu hujum natijasida 3 milliarddan ortiq foydalanuvchining shaxsiy ma'lumotlari (e-mail loginlari, parollar, telefon raqamlari) o'g'irlangan. Ushbu hodisa ijtimoiy tarmoqlar va raqamli makon foydalanuvchilari qanday xavf ostida ekanini ko'rsatdi. Shuningdek, bu holat shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va kiberxavfsizlik muammolarini jiddiy o'rganish zarurligini yana bir bor isbotladi.

2020-yilda bir guruh xakerlar Twitter platformasining ichki tizimlariga noqonuniy kirib, Barak Obama, Elon Musk, Jeff Bezos va Bill Gates kabi mashhur shaxslarning akkauntlarini egallab oldilar. Xakerlar ushbu akkauntlardan foydalanib, Bitcoin orqali firibgarlik sxemalarini targ'ib qildilar va minglab odamlarni aldashga muvaffaq bo'ldilar. Ushbu hodisa ijtimoiy tarmoqlarning kiberxavfsizligi, ma'lumotlar maxfiyligi, va psixologik manipulyatsiya masalalarini yoritdi. Twitter xavfsizlik tizimining zaifligi katta zarar yetkazdi va platformalar o'z xavfsizlik siyosatlarini qayta ko'rib chiqishga majbur bo'ldilar.

Yuqoridagi muammolarni hal qilish uchun quyidagi muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim: Korxonalar va davlat tashkilotlari ma'lumotlarni shifrlash, ikki faktorli autentifikatsiya, va ilg'or xavfsizlik protokollaridan foydalanish orqali himoyani kuchaytirishi kerak. Ommaviy ravishda kiberxavfsizlik bo'yicha trening va ta'lim dasturlarini joriy qilish foydalanuvchilarning xabardorligini oshiradi. Internet kompaniyalari va ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini ishlatishda yanada shaffof siyosat yuritishi lozim. Yevropa Ittifoqining GDPR

qoidalariga o'xshash qonunlar butun dunyoda qabul qilinishi shaxsiy ma'lumotlarni himoyalash darajasini oshiradi. Ijtimoiy tarmoqlar sun'iy intellekt asosida feyk yangiliklarni filtrlash tizimlarini takomillashtirishi lozim. Ommaviy axborot vositalari va ta'lim muassasalari media savodxonlik dasturlarini rivojlantirish, aholiga axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini o'rgatish kerak.

Turli sohalarda inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshirgan internet, hayotimizning ajralmas qismiga aylanib ulgurdi. Biroq, bu imkoniyatlar bilan birga kiberjinoyatlar, shaxsiy ma'lumotlarning buzilishi, manipulyatsiya va psixologik ta'sir kabi xavf-xatarlar ham keskin oshdi. Internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish madaniyatini oshirish, kiberxavfsizlikni mustahkamlash va huquqiy chora-tadbirlarni takomillashtirish bugungi jamiyat oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

XULOSA

Hozirgi davrda texnologiyalar hayotimizni yengillashtirayotgani shubhasiz, lekin ularni to'g'ri boshqarmasak, ularning insoniyatga yetkazadigan zarari foydasidan ko'proq bo'lishi mumkin. Shu sababli, davlatlar, tashkilotlar va har bir fuqaro internet xavfsizligi, axborot madaniyati va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish borasida mas'uliyat bilan yondashishi shart. Faqat shu yo'l bilan biz raqamli dunyoning tahdidlariga qarshi tura olamiz va internetni haqiqatan ham xavfsiz, ishonchli hamda foydali vositaga aylantira olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Statista (2023). "Global Internet Usage Statistics." [Online]. Available at: www.statista.com
2. Europol (2023). "Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)." [Online]. Available at: www.europol.europa.eu
3. Cybersecurity Ventures (2023). "2023 Cybercrime Report." [Online]. Available at: www.cybersecurityventures.com
4. MIT Technology Review (2021). "Fake News and Social Media Manipulation." [Online]. Available at: www.technologyreview.com
5. Allcott, H., & Gentzkow, M. (2017). "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), 211–236.

ARAB-MUSULMON SHARQIDA MADANIYAT VA ILMIY-FALSAFIY FIKR TARAQQIYOTINING TARIXIY REKONSTRUKTSIYASI (VIII-XII ASRLAR)

Mamadaliyev A.A.

TDSHU, Sharq falsafasi va madaniyati yonalishi 1 – kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d., professor, Izzetova E.M.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada VIII–XII asrlarda Arab-musulmon Sharqida ilm-fan va falsafiy tafakkurning taraqqiyot jarayoni tarixiy rekonstruksiya, matnshunoslik va falsafiy-tahliliy metodlar asosida tadqiq etiladi. Bagʻdod, Buxoro va Damasq kabi ilmiy markazlarning shakllanishi, "Bayt al-Hikma" faoliyati, yunon, hind va fors tafakkuri bilan uygʻunlashgan tarjima maktablari faoliyati yoritiladi. Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Al-Beruniy kabi mutafakkirlarning mantiq, metafizika, matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo va siyosiy falsafa sohalaridagi ilmiy merosi tahlil qilinadi. Shuningdek, Sharq peripatetiklari faoliyati, sufiylik falsafasi, ratsionalizmning metodologik oʻrni hamda falsafa va ilohiyot oʻrtasidagi munozaralar ochib beriladi. Arab-musulmon tafakkurining Yevropa sxolastikasi va Uygʻonish davriga koʻrsatgan taʼsiri baholanadi. Maqola yakunida ilm-fan taraqqiyotining sekinlashishiga olib kelgan siyosiy va diniy omillar, shuningdek, musulmon falsafasining zamonaviy dolzarbligi muhokama qilinadi.

Kalit soʻzlar: Arab-musulmon Sharqi, ilm-fan, Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Ibn Sino, ilmiy meros, tarjima maktabi.

HISTORICAL RECONSTRUCTION OF THE DEVELOPMENT OF CULTURE AND SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE ARAB-MUSLIM EAST (VIII-XII CENTURIES)

ABSTRACT

This article explores the development of scientific and philosophical thought in the Arab-Muslim East during the 8th–12th centuries, employing methods of historical reconstruction, textual analysis, and philosophical-theoretical approaches. It examines the formation of major intellectual centers such as Baghdad, Bukhara, and Damascus, the activities of the “Bayt al-Hikma” (House of Wisdom), and the work of translation schools that integrated Greek, Indian, and Persian traditions. The scientific legacy of prominent scholars—including Al-Khwarizmi, Al-Farabi, Ibn Sina,

Ibn Rushd, and Al-Biruni—is analyzed across fields such as logic, metaphysics, mathematics, astronomy, medicine, chemistry, and political philosophy. Special attention is given to the contributions of Eastern Peripatetics, the role of Sufi philosophy, the methodological function of rationalism, and debates between philosophy and theology. The article also assesses the influence of Arab-Muslim intellectual thought on European scholasticism and the Renaissance, while discussing the political and religious factors that contributed to the decline of scientific progress and the contemporary relevance of Islamic philosophy.

Keywords: Arab-Muslim Sharqi, science, Al-Khwarazmi, Al-Farabi, Ibn Sina, scientific heritage, School of translation.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ И НАУЧНО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ НА АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОМ ВОСТОКЕ (VIII-XII вв.)

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс развития научно-философской мысли в арабо-мусульманском Востоке в VIII–XII веках на основе методов исторической реконструкции, текстуального анализа и философско-теоретического подхода. Освещается формирование научных центров, таких как Багдад, Бухара и Дамаск, деятельность «Дома мудрости» (Байт ал-Хикма), а также функционирование школ перевода, в которых гармонично сочетались элементы греческой, индийской и персидской мыслительной традиции. Анализируется научное наследие таких выдающихся мыслителей, как Аль-Хорезми, Аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд и Аль-Беруни в области логики, метафизики, математики, астрономии, медицины, химии и политической философии. Отдельное внимание уделяется деятельности восточных перипатетиков, философии суфизма, методологической роли рационализма, а также дебатам между философией и теологией. В заключение оценивается влияние арабо-мусульманской мысли на европейскую схоластику и эпоху Возрождения, а также обсуждаются политические и религиозные факторы, приведшие к замедлению научного прогресса, и современная актуальность мусульманской философии.

Ключевые слова: арабо-мусульманский Восток, наука, аль-Хорезми, аль-Фараби, ибн Сина, научное наследие, школа перевода.

KIRISH

Arab-musulmon Sharqi VIII-XII asrlarda ilmiy va falsafiy tafakkurning yuksak cho‘qqisiga erishib, jahon tamadduni rivojiga beqiyos hissa qo‘shdi. Ushbu davrda shakllangan ilmiy-ma‘naviy meros nafaqat Islom olamida, balki Yevropa Uyg‘onish davrining ilmiy paradigmasida ham hal qiluvchi rol o‘ynadi. Bag‘dod, Buxoro va boshqa ilmiy markazlar mutafakkirlarning faoliyat yuritishi uchun qulay muhit yaratdi. Al-Xorazmiy, Al-Farg‘oniy, Al-Kindiy, Al-Farobiy, Ibn Sino, Al-Beruniy va Ibn Rushd kabi allomalar matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va boshqa fanlarning rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shdilar.

Ushbu ilmiy-ma‘naviy meros bugungi ilm-fan rivojida ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek, “Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma‘naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim” [1], bu esa bugungi ilm-fan va falsafa taraqqiyotida tarixiy merosni chuqur o‘rganish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi VIII-XII asrlarda arab-musulmon Sharqida ilmiy-falsafiy tafakkurning rivojlanish jarayonini o‘rganish, uning asosiy bosqichlarini aniqlash va jahon ilm-fani hamda falsafasiga qo‘shgan hissasini tizimli ravishda tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR SHARHI VA METODOLOGIYA

G‘arb olimlarining arab-musulmon ilm-fani bo‘yicha yondashuvlari asosan Sharq va G‘arb falsafasining o‘zaro ta’siri, ilmiy maktablarning rivojlanishi hamda arab-musulmon tafakkurining Yevropa Uyg‘onish davriga ta’siri kabi yo‘nalishlarga qaratilgan. M. Stepanyan, M. Bunge, Abd al-Rahman va A.Z. Obiedat tadqiqotlarida musulmon olimlarining ilmiy yutuqlari jahon fani va falsafasi rivojida hal qiluvchi rol o‘ynagani ta’kidlanadi [8, b. 35-38; 24, b. 45-47]. Xususan, M. Stepanyan madaniyatlararo falsafani turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi fikrlar almashinuvi va ilmiy metodologiyaning yangi shakllarini yaratish vositasi sifatida baholaydi. Unga ko‘ra, arab-musulmon falsafasining yunon, hind va fors tafakkur an‘analari bilan uyg‘unlashuvi Sharq va G‘arb tamaddunlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning eng yorqin namunalaridan biridir. “Madaniyatlararo falsafa nafaqat turli falsafiy maktablarning kesishish nuqtasidir, balki u yangi ilmiy paradigmalar shakllanishining negiziga aylanadi” [25, b. 75-76]. Ushbu yondashuv arab-musulmon tafakkurining mustaqil rivojlangan maktab sifatida shakllanganligini tasdiqlaydi. Ushbu tadqiqotchilar ilmiy metodologiya nuqtai nazaridan Sharq va G‘arb falsafasining o‘zaro uyg‘unligi,

falsafiy tafakkurning rivojlanish bosqichlari va musulmon mutafakkirlarining g'oyalarining Yevropaga kirib borish jarayonini yoritadi [8, b. 37].

Shu bilan birga, g'arb olimlarining tadqiqotlarning ayrimlarida arab-musulmon ilm-fani va falsafasining o'ziga xosligi kamroq yoritilgan bo'lib, u ko'pincha yunon falsafasining izdoshi sifatida baholanadi. Masalan, ayrim G'arb olimlari musulmon mutafakkirlarining falsafasini Aristotel va Platon qarashlarining qayta ishlangan shakli deb hisoblaydi, biroq boshqa tadqiqotchilar, jumladan A.Z. Obiedat, M. Bunge va Abd al-Rahman, arab tafakkuri nafaqat yunon falsafasining davomchisi, balki mustaqil yo'nalish sifatida shakllanganini ta'kidlaydi [8, b. 39; 18, b. 55-68]. Yevropa ilm-fanining rivojlanishida musulmon olimlarining o'rni borasida ham turli yondashuvlar mavjud. Masalan, ayrim G'arb tadqiqotchilari arab tarjimonlari va olimlarini Yevropa ilmiy taraqqiyotining faqat vositachilari sifatida talqin qilsa, boshqa olimlar, xususan, M.Stepanyan arab mutafakkirlarini fundamental ilmiy yutuqlarga erishgan mustaqil olimlar deb baholaydi [25, b. 76].

O'zbek tadqiqotchilarining asarlari Sharq va G'arb o'rtasidagi ilmiy aloqalar, arab-musulmon ilm-fani rivojining mahalliy omillari va Markaziy Osiyo olimlarining bu jarayondagi o'rniga urg'u beradi. I.R. Ikramova [24, b. 47] va Sh. Juraev [23, b. 21] tadqiqotlarida Ibn Sino va Al-Farobiyning ilmiy qarashlari faqat yunon falsafasi ta'siri natijasi emas, balki o'ziga xos falsafiy tizim ekanligi isbotlangan.

Shuningdek, B.S. Sulaymonov [26, b. 45] va R. Isakjdanov [14, b. 51] tadqiqotlarida Al-Farobiyning yunon falsafasini qabul qilish jarayoni hamda uning ma'rifiy va ilmiy an'analarga qo'shgan hissasi batafsil yoritilgan. B.S. Sulaimonov ilmiy tarjimalar jarayonini tahlil qilib, Al-Farobiyning yunon falsafasini qayta ishlashi, uning musulmon Sharqidagi ta'siri va ilmiy tafakkuriga qo'shgan hissasini ochib beradi. Uning ta'kidlashicha: "Tarjima maktablari nafaqat bilimlarni yetkazib berish bilan cheklangan, balki yunon falsafasini ijodiy qayta tushunish maydoniga ham aylangan bo'lib, bu Al-Farobiyning qadimgi g'oyalarni shunchaki takrorlash emas, balki ularni musulmon dunyosi haqiqatlariga mos ravishda moslashtirishiga imkon yaratdi. Natijada, u Sharq intellektual merosini sezilarli darajada boyitdi" [26, b. 45-46]. Shunday qilib, arab-musulmon tafakkurining shakllanishida tarjimalar jarayoni faqat bilim uzatish vositasi bo'lib qolmay, balki yangi falsafiy yondashuvlarni yaratishda muhim rol o'ynagan.

Ushbu tadqiqotda arab-musulmon falsafasining shakllanishi va taraqqiyoti ko'p qirrali metodologik yondashuvlar asosida o'rganiladi. Birinchi navbatda, tarixiy-komparativ tahlil usuli orqali arab-musulmon tafakkurining yunon, hind va fors falsafiy an'analari bilan o'zaro aloqalari aniqlanadi hamda bu ta'sirlar asosida shakllangan ilmiy asoslar tahlil qilinadi. Falsafiy-tahliliy metod esa Al-Kindiy, Al-

Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi yirik mutafakkirlarning aqliy bilish, mantiq va metafizikaga oid qarashlarini chuqur tahlil qilishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, matnshunoslik yondashuvi musulmon olimlarining asl manbalari, ularning tarjimalari va ushbu asarlarning keyingi davrlardagi falsafiy an'analarga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Tarixiy rekonstruksiya usuli yordamida esa Bag'dod, Buxoro va Damasq kabi yirik ilmiy markazlarning faoliyati, ilmiy tafakkurning shakllanish bosqichlari va ularning umumiy intellektual muhitdagi o'zni qayta tiklanadi.

Tadqiqotda qo'llanilgan vorisiylik prinsipi esa arab-musulmon tafakkurining tarixiy uzviyligini yoritib beradi. Ushbu yondashuv orqali qadimgi yunon va hind falsafiy merosidan boshlab, musulmon intellektual maktablarining shakllanishi hamda keyingi G'arb falsafasiga ko'rsatgan ta'siri tizimli tarzda tahlil qilinadi. Bu esa ilmiy tafakkurda g'oyaviy izchillik va davomiylikni aniqlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, germeneytik yondashuv o'rta asr musulmon faylasuflari asarlarida mujassam bo'lgan simvolik, metaforik va dini-falsafiy mazmunlarni sharhlash, ularning chuqur semantik qatlamlarini ochib berish imkonini beradi. Bu usul matnlarning tarixiy-konseptual kontekstdagi o'rnini belgilash va ularni zamonaviy tafakkur bilan bog'lashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bag'dod, Damasq va Buxoro Sharq uyg'onish davrining asosiy ilmiy markazlari sifatida tanilgan. Ayniqsa, Bag'doddagi "Bayt al-Hikma" markazi (VIII–IX asrlar) xalifa Al-Ma'mun davrida yunon, hind va fors manbalarining arab tiliga tarjima qilinishi orqali falsafa, tibbiyot, matematika va astronomiya rivojiga katta hissa qo'shgan.

Platon falsafasi Al-Farobiy va Ibn Sino asarlarida, jumladan "Madīnat al-Fāḍila"da, musulmon ijtimoiy tafakkuriga moslashtirilgan [3]. Aristotelning mantiqiy va metafizik g'oyalari esa Al-Kindiy, Ibn Rushd, Ibn Xaldun, Al-Farobiy va Ibn Sino tomonidan falsafiy tizimlar asosida qayta ishlangan [9, b. 25–26; 13]. Ayniqsa, Ibn Rushd Aristotelning eng chuqur sharhlovchisi bo'lib, uning g'oyalarini Yevropaga etkazishda muhim rol o'ynagan [11].

Neoplatonizm esa Suhrovardiy va Ibn Sino asarlarida yaqqol ko'rinib, ular ilohiy nur va borliq haqidagi konsepsiyalarni rivojlantirgan [15, b. 54]. Bu ta'sir ostida musulmon mutafakkirlar mantiq, metafizika, axloq va siyosiy falsafani yangi yondashuvlar bilan boyitdilar. Ayniqsa, Ibn Sino metafizikada mavjudlik va mohiyat haqidagi qarashlarini ilgari surgan [23, b. 21].

Matematika va astronomiyada Al-Xorazmiy algebra fanining asoschisi bo'lib, uning "Hisob al-jabr val-muqobala" asari Yevropa matematikasiga katta ta'sir

ko'rsatgan [6]. Al-Beruniy esa Yer radiusini aniqlash, koordinatalarni hisoblash va hind astronomiyasini o'rganish orqali ilmiy an'analar uzviyligini ta'minlagan [2]. Nasiriddin Tusiy Marog'a rasadxonasida yulduzlar harakatini kuzatish va astronomik jadval tuzish metodikasini ishlab chiqqan [17].

Tibbiyot sohasida arab olimlari dunyo tibbiyotining shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Ibn Sino "Tib qonunlari" asarida kasalliklar, ularning oldini olish va davolash usullarini ilmiy asosda yoritgan bo'lib, bu asar asrlar davomida Yevropa universitetlarida asosiy qo'llanma sifatida qo'llanilgan [12]. Uning fiziologiya, farmakologiya va gigiyenaga oid qarashlari bugungi tibbiyot uchun ham ahamiyatli. Al-Zahroviy esa jarrohlik asboblari va amaliyotlarini rivojlantirib, zamonaviy tibbiyot asoslarining shakllanishiga xizmat qilgan [7].

Kimyo sohasida Jabir ibn Hayyon asosiy figuraga aylangan bo'lib, u tajriba asosida distillatsiya, kristallanish va sublimatsiya kabi jarayonlarni tizimlashtirgan. Metall oksidlanishi va kislotalar sinteziga oid tadqiqotlari Yevropa kimyo fanining rivojiga ta'sir ko'rsatgan [16].

Falsafada Al-Kindiy Aristotel va Platon g'oyalarini musulmon tafakkuri bilan uyg'unlashtirib, falsafa va ilohiyot o'rtasidagi bog'liqlikni asoslagan [5]. Al-Farobiy inson aqli va jamiyat masalalariga e'tibor qaratib, falsafani ijtimoiy taraqqiyot vositasi sifatida talqin qilgan. Ibn Rushd esa Aristotel asarlarini sharhlab, din va aql o'rtasidagi uyg'unlikni himoya qilgan va bu g'oyalari Yevropa Uyg'onish davriga kuchli ta'sir o'tkazgan [11].

VIII–XII asrlarda arab-musulmon dunyosida falsafiy-diniy munozaralar intellektual taraqqiyotning muhim omiliga aylandi. Bu davrda Al-G'azoliy va Ibn Rushd o'rtasidagi bahs ayniqsa dolzarb bo'lib, falsafa va ilohiyot o'rtasidagi ziddiyatni ifoda etdi. Al-G'azoliy "Tahofut al-falasifa" asarida Al-Farobiy va Ibn Sino qarashlarini tanqid qilib, falsafa orqali Xudoni anglash insonni adashtiradi, deb hisoblagan [4]. Ibn Rushd esa "Tahofut ut-tahofut" asarida aql va din uyg'unligini himoya qilgan hamda ularning o'zaro to'ldiruvchanligini asoslab bergan [11]. Bu g'oyalar Yevropa sxolastikasi, ayniqsa Foma Akvinskiy ta'limotiga kuchli ta'sir ko'rsatgan [14, b. 49–50].

Ratsionalistik yondashuv bilan bir qatorda, bu davrda sufizm ham mustaqil falsafiy yo'nalish sifatida shakllandi. Al-Halloj, Junayd va Ibn Arabiy Xudoni intuitiv-mistik yo'l bilan anglash g'oyasini ilgari surdilar [10]. Sufiylar shaxsiy tajriba va moddiy dunyodan voz kechish orqali haqiqatga yetishish mumkinligini ta'kidladilar. Ularning falsafasi nafaqat nazariy qarashlar, balki poetik va ruhiy-mistik tajribalarni ham qamrab oldi. Sufizmning doktrinal asoslari va uning islom madaniyatiga ta'siri E.E. Bertels tomonidan chuqur tahlil qilingan [22, b. 112–134].

XII–XIII asrlarda arab asarlarining lotin tiliga tarjima qilinishi (Tolledo, Palermo, Monpelye kabi markazlarda) Yevropa ilm-fanining shakllanishiga kuchli turtki berdi [19, b. 22–23]. Yevropa olimlari ushbu tarjimalar orqali yunon faylasuflari va arab mutafakkirlarining, jumladan Ibn Rushd va Al-Farobiyning asarlari bilan tanishib, sxolastik falsafani rivojlantirdilar [20, b. 117]. Arab-musulmon tafakkuridagi mantiq, metafizika va tabiiy fanlarga oid yondashuvlar Yevropa falsafasi uchun muhim manbaga aylandi.

Arab-musulmon ilm-fani va falsafasi jahon tamadduni rivojida muhim o‘rin egallab, Sharq va G‘arb ilmiy an‘analari o‘rtasida bog‘lovchi rol o‘ynadi. VIII–XII asrlar davomida Bag‘dod va Andalus ilmiy markazlari turli sivilizatsiyalar o‘rtasidagi bilim almashinuvining asosiy o‘choqlari sifatida shakllangan bo‘lib, bu jarayon Yevropa Uyg‘onish davri va ilmiy inqilobning poydevorini yaratishda katta ahamiyat kasb etdi [21, b. 91–93]. Ushbu jarayon natijasida matematikadan tibbiyotgacha bo‘lgan fan sohalari jadal rivojlandi va keyinchalik Yevropaga ham katta ta‘sir ko‘rsatdi.

Biroq, XII–XIV asrlardan boshlab, musulmon ilm-fani va falsafasining rivojlanishi sekinlashdi. Bunga bir necha omillar sabab bo‘ldi. Siyosiy inqiroz va mo‘g‘ullar istilosi ilmiy markazlarning barbod bo‘lishiga olib keldi. 1258 yilda Bag‘dodning mo‘g‘ullar tomonidan vayron qilinishi “Bayt al-Hikma” ning yo‘q bo‘lishi bilan musulmon dunyosidagi ilmiy faoliyatga jiddiy zarba berdi [8, b. 27]. Andalusda esa musulmon ilm-fanining inqirozi XIV–XV asrlarga kelib kuchayib, 1492 yilda Granadaning qulashi bilan musulmon madaniyati va ilmiy markazlari butkul yo‘qolib ketdi.

Bundan tashqari, diniy konservatizmning kuchayishi ham ilmiy taraqqiyotga teskari ta‘sir ko‘rsatdi. Ibn Rushd falsafani islom aqidasi bilan uyg‘unlashtirishga uringan bo‘lsa-da, uning qarashlari Andalusda diniy doiralar tomonidan rad etildi. Ibn Rushdning asarlari musulmon dunyosida chetga surilgan bo‘lsa, Yevropada esa ularning ta‘siri tobora kuchayib bordi [11]. Shuningdek, Ibn Sinoning tibbiyot va falsafadagi ilg‘or g‘oyalari Yevropada asrlar davomida asosiy manba sifatida xizmat qilgan bo‘lsa-da, musulmon olamida tibbiyot ilmiga bo‘lgan e‘tibor asta-sekin susaydi.

Falsafiy tafakkur tarixida peripatetik maktab alohida o‘rin egallaydi. Bu yo‘nalish asosan Aristotel ta‘limotiga tayangan holda shakllangan bo‘lib, bilish jarayonida aql va mantiqning ustuvorligini ta‘kidlaydi. Antik davrda vujudga kelgan ushbu yondashuv o‘rta asrlarda musulmon Sharqida qayta talqin etilib, yangi falsafiy tizimlarning shakllanishiga asos bo‘ldi [28, b. 137, 394].

Musulmon dunyosida ushbu an'ananing davomchilari "Sharq peripatetiklari" deb atalgan bo'lib, ular orasida Al-Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mutafakkirlar alohida ajralib turadi. Ushbu faylasuflar Aristotelning mantiqiy tizimi, metafizikasi va tabiiy falsafasini chuqur o'rganib, uni musulmon ilmiy-madaniy muhitiga moslashtirdilar [29, b. 179-181]. Ularning asarlarida yunon tafakkuri elementlari bilan bir qatorda, islom falsafiy-ma'naviy qadriyatlari uyg'unlashgan bo'lib, bu yondashuv mustaqil ilmiy-falsafiy maktabning shakllanishiga zamin yaratdi.

Sharq peripatetiklarining tafakkurida ratsionalistik yondashuv asosiy metodologik tamoyil sifatida namoyon bo'ladi. Aql, mantiqiy tahlil va tushunishga asoslangan bilish jarayoni nafaqat tabiiy fanlar, balki metafizika, axloq va siyosiy falsafa sohalarida ham keng qo'llanilgan [30, b. 133-137]. Bu esa o'rta asr musulmon olamida ilm-fan va falsafaning uzviy taraqqiyotini ta'minlagan omillardan biri bo'ldi. Ayniqsa, Al-Farobiy va Ibn Sino tomonidan ishlab chiqilgan ratsional-falsafiy tizimlar Yevropa sxolastik tafakkurining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Shunga qaramay, musulmon falsafasining ta'siri bugungi ilm-fanda ham sezilarli darajada saqlanib qolgan. Ibn Rushdning aql va din uyg'unligi haqidagi qarashlari zamonaviy falsafa va etika sohalarida ham muhokama qilinmoqda [27, b. 51-74]. U inson tafakkurining mustaqilligini asoslab bergan bo'lib, bu fikr sekulyar falsafiy tizimlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Ibn Sinoning ilmiy metodologiyasi esa eksperimental tibbiyot va tabiiy fanlarning rivojiga hissa qo'shib, zamonaviy tibbiyot etikasi va biotibbiyot tamoyillarida aks etmoqda.

XULOSA

Arab-musulmon ilm-fani VIII-XII asrlarda Sharq va G'arb tamaddunlari o'rtasidagi ilmiy muloqotning muhim bo'g'ini bo'lib, jahon ilm-faniga katta hissa qo'shdi. Bag'dod va Andalus ilmiy markazlari matematika, astronomiya, tibbiyot, kimyo va falsafa sohalarida yuksak natijalarga erishib, Yevropa Uyg'onish davri fanining shakllanishiga asos yaratdi. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

– arab-musulmon olami ilm-fani Sharq va G'arb ilmiy merosini uyg'unlashtirishga xizmat qilgan. Yunon, hind va fors manbalarining arab tiliga tarjima qilinishi ilm-fanning rivojlanishida hal qiluvchi omil bo'ldi.

– Musulmon olimlari Yevropa ilm-faniga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Al-Farobiy, Ibn Sino va Ibn Rushd kabi mutafakkirlarning asarlari Yevropa universitetlarida o'rganilib, Yevropa sxolastikasi va tabiiy fanlarning rivojiga asos bo'ldi.

– Ilm-fan rivojlanishining sekinlashishiga siyosiy va ijtimoiy omillar sabab bo'ldi. Mo'g'ullar istilosi, Bag'dodning 1258 yilda vayron qilinishi, Andalus ilmiy

markazlarining yo‘qolishi va diniy konservatizmning kuchayishi arab-musulmon olamida ilmiy taraqqiyotning pasayishiga olib keldi.

–Musulmon falsafasi va ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini saqlab qolgan. Ibn Rushdning falsafiy g‘oyalari zamonaviy dinshunoslik va etika tadqiqotlarida muhim o‘rin egallaydi, Ibn Sinoning ilmiy metodologiyasi esa hozirgi tibbiyot va tabiiy fanlarda o‘z aksini topmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi – Tosheknt, 30.09.2020. President.uz.
2. Al-Beroniy. Al-Qonun al-Mas‘udiy. – Haydarobod: Dairat al-Ma'arif al-Osmania, 1954. – 3 jild.
3. Al-Farobiy. Madīnat al-Fāḍila. – Qom: Ayatollah al-Mar'ashi Najafi Library, 1988. – 312 b.
4. Al-G‘azoliy. Tahafut al-Falasifa. – Qohira: Dar al-Ma'arif, 1961. – B. 300.
5. Al-Kindiy. Fi al-Falsafa al-Ula. – Qohira: Dar al-Fikr al-Arabi, 1950. –120b.
6. Al-Xorazmiy. Hisob al-jabr wal-muqabala. – Leyden: E.J. Brill, 1968. –90b.
7. Al-Zahroviy. At-Tasrif. – Qohira: Al-Matba'a al-Amiriyya, 1908. – 2 jild.
8. Bunge M., Abd al-Rahman T. Modernity and the Ideals of Arab-Islamic and Western-Scientific Philosophy // Springer. – 2023. – P. 25–38.
9. Ergashev O.B. Aristotel mantig'ining arab tiliga tarjima qilinishi va islom olamiga yoyilishi // Innovative, educational, natural and social sciences. – 2024. – P. 23–34.
10. Ibn Arabiy. Fusus al-Hikam. – Qohira: Dar al-Kutub al-Misriyya, 1911. – 256 b.
11. Ibn Rushd. Tahafut at-Tahafut. – Hyderabad: Dairat al-Ma'arif al-Osmania, 1930. – 2 jild.
12. Ibn Sino. Al-Qonun fi-t-Tibb. – Rim: Typographia Medicea, 1593. – 5 jild.
13. Ibn Xaldun. Muqaddima. – Tunis: Al-Dar al-Tunisiyya lil-Nashr, 1967. – 3 jild.
14. Isakjdanov R. The Role of the Views of Muslim Thinkers in the Development of Philosophical Thought // JournalNX. – 2023. – P. 45–58.
15. Isroilov A.F. Sharq renessansi davrida ilm-fan va madaniyat rivoji // Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – P. 45–58.
16. Jabir ibn Hayyon. Kitab al-Kimyoy. – Qohira: Al-Maktaba al-Khanji, 1942. – 220b.
17. Nasiriddin Tusiy. Tahrir al-Majisti. – Hyderabad: Dairat al-Ma'arif al-Osmania, 1952. – 400b.

18. Obiedat A.Z. Modernity and the Ideals of Arab-Islamic and Western-Scientific Philosophy: The Worldviews of Mario Bunge and Taha Abd al-Rahman // 2022. – P. 55–68.
19. Ramziddin I. The birth of philosophy in the muslim east // Asian Journal Of Multidimensional Research. – 2023. – P. 32–44.
20. Tatarkhanovich A.A. Influence of Arab-Muslim culture on the process of origin of Dagestan literature // Philology: scientific journal – 2022. – P. 112–125.
21. Yuldasheva X. The Role of Arab Intellectuals in the Formation and Development of National Identity // Sharqshunoslik. – 2024. – P. 89–103.
22. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М.: Наука, 1965. С. 347.
23. Жураев Ш. Философские взгляды Абу Али Ибн Сины. – Ташкент: Узбекистан, 1980. –21с.
24. Икрамова И.Р. Шарқ ва ғарб фалсафаси уйғунлиги тимсоли аввероэсининг ҳаёти ва ижоди // Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – В.45–58.
25. Степанян М. Межкультурная философия: истоки, методология, проблематика, перспективы // 2024. – С. 77–92.
26. Суляйманов Б.С. Влияние древних и средневековых переводческих школ в развитии философского мышления Абу Насра Фараби // Endless light in science. – 2023. – С. 45–58.
27. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдуллах ал-Хорезми. X век. – М.: Наука, 1988. – 144 с.
28. Ro‘latova D.A., Ro‘zmatova G.M. G‘arb falsafasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 516b.
29. Сагадеев А. В. Восточный перипатетизм. 2-е изд. – М.: Издательский Дом Марджани, 2022. – 248с.
30. Ходжиев Н.Н. Разумность и моральность в трактовке восточных перипатетиков // Endless light in science. – 2024. – № 2. – С. 133–137.

THE ROLE OF ADJECTIVES IN SENTENCES - FORMS AND TYPES

Safarova Iroda

Termez State Pedagogical Institute, 1st year student,

Scientific supervisor: Abdullayev Ulmasbek Khayrullayevich

ABSTRACT

Adjectives are an essential part of speech in the English language, helping to describe or modify nouns and pronouns. They add detail and clarity to sentences, making communication more vivid and specific. This article explores the definition, forms, types, usage, and examples of adjectives to understand their role in English grammar better.

Keywords: adjective, example, levels, pronoun, Cambridge, Oxford Learner, degree of comparison, types of adjective.

АННОТАЦИЯ

Прилагательные являются неотъемлемой частью речи в английском языке, помогая описывать или изменять существительные и местоимения. Они добавляют детали и ясность предложениям, делая общение более ярким и конкретным. В этой статье рассматриваются определение, формы, типы, использование и примеры прилагательных, чтобы лучше понять их роль в английской грамматике.

Ключевые слова: прилагательное, пример, уровни, местоимение, Cambridge, Oxford Learner, степень сравнения, типы прилагательных.

INTRODUCTION

Definition of Adjectives: An adjective is a word that describes, identifies, or quantifies a noun or pronoun. It provides more information about a person, place, thing, or idea by answering questions such as "What kind?", "Which one?", or "How many?"

Example: The beautiful flower bloomed in the garden. The old book is on the shelf. In these sentences "beautiful" and "old" are adjectives because they describe the nouns "flower" and "book."

2. Forms of Adjectives: Adjectives in English can take different forms based on the degree of comparison. These forms are.

Positive Degree: The base form of the adjective, used to describe a noun without comparison.

Example: "She is a smart student."

Comparative Degree: This form compares two nouns or pronouns and is usually formed by adding "-er" or using "more" before the adjective.

Example: "He is smarter than his brother."

Superlative Degree: This form compares three or more nouns or pronouns, typically formed by adding "-est" or using "most" before the adjective.

Example: "This is the smartest student in the class."

3. Types of Adjectives: Adjectives can be classified into several types, each serving a unique function in a sentence: **Descriptive Adjectives:** These adjectives describe the qualities or features of a noun.

Example: "She wore a red dress."

Quantitative Adjectives: These adjectives describe the quantity or amount of a noun. Example: "There are many books on the table."

Demonstrative Adjectives: These adjectives point out specific nouns. Example: "I want those shoes."

Possessive Adjectives: These adjectives indicate possession or ownership. Example: "This is my pencil."

Interrogative Adjectives: These adjectives are used to ask questions. Example: "Which movie do you want to watch?" **Indefinite Adjectives:** These adjectives refer to non-specific nouns. Example: "She has some friends."

Proper Adjectives: These adjectives are derived from proper nouns and usually begin with a capital letter.

Example: "I love Italian cuisine."

4. Usage of Adjectives: Adjectives generally come before the noun they modify, but in some cases, they follow linking verbs like "be," "seem," "feel," etc. **Before Noun:** Example: "The green apple is delicious." **After Linking Verb:** Example: "The apple is green." Adjectives can also be used in the comparative and superlative forms to compare one or more nouns. **Examples of Adjectives in Sentences:** The beautiful sky is filled with clouds. She is the tallest player on the team. I have three brothers. That was a quick response. He bought a French book. Verbs are one of the most fundamental components of English grammar. They serve as the backbone of sentences, expressing actions, occurrences, or states of being. Without verbs, constructing meaningful sentences would be impossible. In this article, we will explore the definition, types, forms, and functions of verbs to enhance your understanding of their role in communication.

1. Definition of Verbs

A verb is a word that describes an action , an occurrence, or a state of being.

Verbs help convey what a subject does or experiences in a sentence.Example:

She runs every morning. (action)

The plant grows quickly. (occurrence)

He is happy. (state of being)

2. Types of Verbs

Verbs can be classified into different categories based on their function and structure in a sentence.

A. Action Verbs

These verbs express physical or mental actions performed by a subject.

Example: She writes a letter.

Example: He thinks deeply.

B. Linking Verbs

These verbs connect the subject to additional information without showing action.

Example: She is a teacher.

Example: The soup smells delicious.

C. Auxiliary Verbs

These verbs assist the main verb in forming different tenses, voices, or moods.

Example: She has finished her work.

Example: They will arrive soon.

D. Modal Verbs

These verbs express necessity, possibility, ability, or permission.

Example: You must study for the test.

Example: He can swim well.

3. Forms of Verbs

Verbs have different forms depending on tense and grammatical function.

A. Base Form (Infinitive)

The root form of the verb, often preceded by “to.”

Example: to write, to sing, to run

B. Past SimpleUsed to describe completed actions in the past.

Example: She wrote a book.C. Past ParticipleOften used with auxiliary verbs to

form perfect tenses.Example: She has written a book.

D. Present Participle (Gerund)

Formed by adding -ing to the base verb, often used for continuous tenses.

Example: She is writing a letter.

4. Functions of Verbs in Sentences

Verbs play crucial roles in sentence structure and meaning. Below are some functions they perform:

A. Expressing Actions and Events

Verbs describe what happens in a sentence.

Example: The dog barked loudly.

Example: They traveled to Europe last summer.

B. Indicating States or Conditions

Verbs can describe a subject's state or condition.

Example: She feels tired after work.

Example: The cake tastes delicious.

C. Forming Questions and Negations

Auxiliary verbs help create questions and negative sentences.

Example : Do you like coffee?

Example : She does not like tea.

5. Regular and Irregular Verbs

Verbs in English are categorized into regular and irregular forms based on how they form their past tense.

A. Regular Verbs

These verbs follow a standard pattern by adding -ed for past forms. Example:

Walk → Walked → Walked

Example: Play → Played → Played

B. Irregular Verbs

These verbs do not follow a specific pattern and must be memorized.

Example: Go → Went → Gone

Example: Eat → Ate → Eaten

6. Transitive and Intransitive Verbs

A. Transitive Verbs

Require a direct object to complete their meaning.

Example: She bought a book. (What did she buy? A book.)

B. Intransitive Verbs

Do not require a direct object.

Example: He sleeps peacefully.

Example: They arrived late.

7. Phrasal Verbs

Phrasal verbs consist of a verb combined with a preposition or adverb, creating a unique meaning different from the original verb.

Example: Give up (stop trying)

Example: Look after (take care of).

CONCLUSION

In conclusion, adjectives play a crucial role in English grammar by adding detail, description, and clarity to sentences. They modify nouns and pronouns, providing additional information that helps to paint a clearer picture for the reader or listener. Understanding the definition, forms, types, and usage of adjectives allows one to use them effectively, improving communication skills in both written and spoken English.

REFERENCES

1. Azar, Betty Schramper. *Understanding and Using English Grammar*. Pearson Education, 2017.
2. Sayfullaev, B. (2021, November). From the history of cultural relations between Uzbekistan and India. In *International Scientific and Current Research Conferences* (pp. 57-60).
3. Swan, Michael. *Practical English Usage*. Oxford University Press, 2016.
4. Sayfullaev, B. D. (2023). UZBEKISTAN-INDIA: TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY RELATIONS. *International Journal Of History And Political Sciences*, 3(09), 11-15.
5. Mohlaroyim, M. (2024, January). ADJECTIVES-DEFINITION, FORMS, TYPES, USAGE AND EXAMPLES. In *CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD* (Vol. 1, No. 1, pp. 15-18).

O‘ZBEKISTONDA DAVLAT BOSHQARUVIDAGI MODERNIZATSIYA SIYOSATI

Xikmatov Fathulla Habibullaevich

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti

Siyosat fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

“Siyosiy fanlar” kafedrası

Yoqubova Shahzoda

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikasiyalar universiteti

“Amaliy siyosatshunoslik” fakulteti magistranti

ANNOTATSIYA

Maqolada Yangi O‘zbekistonning jadal rivojlanib borayotgan davlat siyosati iqtisodiy, ma‘daniy aloqalar borasida modernizatsiya siyosatining o‘rni mavzusida so‘z boradi. Hozirgi kunda dolzarb masala bo‘lib turgan jamiyat barqarorligi borasda modernizatsiyaning o‘rniga alohida urg‘u berib o‘tilgan. Davlat boshqaruvni isloh qilish borasida bu yo‘nlaishni yanada rivojlantirish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiya, konsepsiya, iterativ, endogen, ekzogen, demokratik tarqqiyot, klassik yo‘l, model.

ПОЛИТИКА МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль политики модернизации в стремительно развивающейся государственной политике Нового Узбекистана, включая экономические и культурные связи. Особое внимание уделяется устойчивости общества, что в настоящее время является актуальной проблемой, а не модернизации. Освещены вопросы дальнейшего развития этого направления в условиях реформы государственного управления.

Ключевые слова: модернизация, концепция, итеративный, эндогенный, экзогенный, демократическое развитие, классический путь, модель.

MODERNIZATION POLICY IN PUBLIC ADMINISTRATION IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

The article discusses the role of modernization policy in the rapidly developing state policy of New Uzbekistan in economic and cultural relations. Special emphasis

is placed on the role of modernization in the stability of society, which is currently an urgent issue. The issues of further development of this direction in the reform of public administration are highlighted.

Keywords: *modernization, concept, iterative, endogenous, exogenous, democratic development, classical path, model.*

KIRISH

O'zbekistonni jahon hamjamiyatdagi o'rnini mustahkamlash va uning jahon bozorda yetakchi davlatlardan biriga aylantirish – davlatimiz mustaqilligini mustahkamlashning muhim shartidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z faoliyatini boshlaganidan buyon o'tgan qisqa davr ichida yangi tahrirdagi O'zbekiston Konstitutsiyasi, bir qator kodeks va qonunlar, milliy strategiya va davlat dasturlarini qabul qilish tashabbuslarini ilgari surdi. Davlatimiz rahbari, shuningdek, Yangi O'zbekistonni barpo etish va Uchinchi Renessans poydevorini tiklashga qaratilgan ko'plab farmon, qaror va farmoyishlarni imzoladi.

Bugungi kunda mamlakatimiz hayotining barcha sohalariga izchillik bilan joriy etilayotgan ana shu ko'lamdor, muhim va dolzarb huquqiy asoslarni yaratishning tub siyosiy-nazariy mohiyati O'zbekiston Prezidentining kitoblari, dasturiy ma'ruza va nutqlarida batafsil bayon etilgan. Shunday fundamental asarlardan biri – “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” kitobi 2022-yilda chop etilgan bo'lib unda aytilganidek: “Avvalo, bo'lib o'tgan saylovdan so'ng O'zbekiston tarixida sifat va mazmun jihatidan yangi taraqqiyot davri boshlanganiga alo-hida e'tibor qaratildi. Bu yangi davrning eng muhim va ustuvor xu-susiyatlari, avvalo, mamlakatimizda davlat va boshqaruv organlari, barcha rahbarlar bundan buyon oz faoliyatini "Inson - jamiyat - davlat" va "Inson qadri uchun" degan ezgu tamoyillar asosida olib borishida aks etadi. Hamma kuch va imkoniyatlarimiz adolatli jami-yat va ijtimoiy davlat qurish, hozirgi va kelgusi avlodlarning faro-von turmushini ta'minlashga, saylov jarayonida o'zaro raqobatga kirishgan siyosiy partiyalar nomzodlarining saylovoldi dasturlarida-gi muhim amaliy g'oya va takliflardan amaliy siyosatimizda keng foy-dalanishga qaratiladi.

Odamlar biz boshlagan yangilanish jarayonlariga katta ishonch bilan qarayotgani, ularning samarasini tezroq ko'rishni istayotganini hisobga olib, xalqparvar islohotlarimizning uzviyligi va davomiyli-gini ta'minlash maqsadida kelgusi faoliyatimizda "Harakatlar strategiyasidan - Taraqqiyot strategiyasi sari" degan tamoyil asosiy mezon etib belgilandi.”[1] .

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, har qanday jamiyat hayotidagi siyosiy taraqqiyotni o'rganish uchun turli nazariy va uslubiy yondashuvlar tanlanadi. Zamonaviy davrda modernizatsiya paradigmasida formatsion va tsivilizatsiyaviy yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Modernizatsiya juda murakkab siyosiy jarayondir. Inson va jamiyat faoliyatining barcha sohalarida o'zgarishlar ro'y berishi bilan birga, yangi tushunchalar, tamoyillar va yondashuvlar shakllanadi.

O'zbekistonda modernizatsiya jarayonining tarkibiy-funksional tuzilishi mustaqil ilmiy tadqiqot predmeti sifatida har tomonlama va tizimli o'rganilmagani bu sohaga qiziqishni oshirmoqda. Ayrim ilmiy tadqiqotlar, darslik va o'quv qo'llanmalarida modernizatsiya bo'yicha muqobil qarashlar mavjud bo'lsa-da, hozirgi kunga qadar jamiyatni modernizatsiya qilish konsepsiyasining mohiyati va mavqeini belgilovchi yagona konsepsiya ishlab chiqilmagan. Uning ma'nosi ilmiy adabiyotlarda ham turlicha talqin qilinadi.

Tabiiy savol tug'iladi: modernizatsiya nima? Buning uchun ko'plab ilmiy tushuntirishlar mavjud. G'arb va Sharq mamlakatlarida unga munosabat va qarashlar har xil. Shundan kelib chiqib, biz umumiy ta'rifni beramiz: "Modernizatsiya deganda agrar (an'anaviy) jamiyatni sanoatlashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy tizimni o'zgartirish tushuniladi va bu jarayon davlat rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy konsepsiyasini qayta ko'rib chiqishni, inson huquq va erkinliklarini yangi me'yorlar va standartlar asosida ta'minlashni, jamiyatning yangi me'yorlari va me'yorlari, jamiyat va shaxsning yangicha munosabatlariga asoslangan munosabatlarini ta'minlashni nazarda tutadi".

Ushbu siyosiy jarayonning maqsadi nima? Albatta, avvalambor, bunga katta ehtiyoj bor va tobora kuchayib borayotgan globallashuv ham bunga turtki beradi va bu jarayonni tezlashtiradi. Modernizatsiyaning asl maqsadi – an'anaviy turmush tarzidan zamonaviy jamiyatga o'tish, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotning yuqori darajasiga erishishdir.

Bu jarayonga o'tish jarayonida "moddiy va ma'naviy ne'matlarni taqsimlash", "o'zlik", "qonuniylik" kabi inqirozlar yuzaga kelishi e'tirof etildi. Binobarin, bu jarayonda inqirozlarni yengib o'tgan xalq va davlatgina g'alaba qozonadi, farovonlikka erishadi...

"Qo'lga olish", "Tezlashtirilgan" va "Iterativ" deb nomlangan modernizatsiya modellari mavjud. Biz ushbu modellarning siyosiy va falsafiy mohiyatini kitobning alohida bobida alohida ko'rib chiqdik. Modernizatsiya paradigmasi (o'lchovi) doirasida tobora ko'proq nazariy, uslubiy va ixtisoslashtirilgan ilmiy asoslangan yondashuvlar shakllantirilmoqda. Sharq mamlakatlari yangi modellarni "kashf

qilgandan” keyin G‘arb turmush tarzini zo‘rlik bilan qabul qilishdan ko‘ra, barkamol jamiyat qurish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Ilmiy manbalarda siyosiy tizimlarning o‘zgarishi va bir shakldan ikkinchisiga o‘tish davrida rivojlanishning uchta modelidan birini tanlash zarurligi haqida so‘z boradi. Klassik yo‘l (model) insoniyatning demokratik taraqqiyot yo‘liga o‘tishning boshlang‘ich shakli va uning asosida dunyoning aksariyat mamlakatlari taraqqiyotida o‘z mevasini bergan modeldir. Uning xarakterli jihati shundaki, u tashqi kuchlar aralashuvisiz, mamlakatning ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda demokratik jamiyatga o‘tishdir. Biroq, u uzoq tarixiy davrni qamrab oladi. O‘tish davrida siyosiy tizimda inqirozlar va to‘ntarishlar sodir bo‘ladi. Masalan, Evropada xususiy mulk ko‘p asrlar oldin paydo bo‘lgan. Iqtisodiy sohada xususiy mulkning rivojlanishi aholining aksariyat qismini ish bilan ta‘minlash uchun sharoit yaratdi. “Ammo asosiy moddiy ne‘matlarning bir qismining xalq qo‘lida to‘planishi, qolganlari esa ularga qaram bo‘lishi mamlakat ichki hayotida katta inqirozlarga, jumladan, fuqarolar urushigacha olib kelishi mumkin”, deb yozadi professor S.Otamuratov[2].

Darhaqiqat, zamonaviy korxonalar barpo etilib, yangi maskanlar ochilib, mulkdorlarning moddiy farovonligi yuksalib, ishlab chiqarish rivojlanib, aholi bandligi ta‘minlanmoqda. Fuqarolarning farovonligi, demakki, mamlakatning iqtisodiy o‘lishi aholining mulkdorlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi tufayli yuzaga keladi. Bu ketma-ketlik siyosiy islohotlarga zamin yaratadi. Ammo shuni ta‘kidlash kerakki, xususiy mulk tarqalishining dastlabki bosqichlarida jamiyatda tabaqalanish kuzatilgan. Aholining quyi tabaqalarining noroziligi (“tengsizlik”) kuchayib bormoqda, shu bois jamiyatga demokratik qadriyatlar (plyuralizm, tenglik, bag‘rikenglik, erkinlik, ochiqlik) joriy etilgandan so‘ng fuqarolarning siyosiy ongi va madaniyati yuksalib borayotgani, odamlar o‘z huquqlarini talab qila boshlagani yaqqol ko‘zga tashlanadi. Demokratik jarayonlarning vujudga kelishi va rivojlanishi tezlashadi. Biroq, bu model muammolarning ko‘payishiga, ularni hal qilishning murakkabligini oshirishga va aholining ushbu jarayonga moslashishiga olib keladi.

Demokratik jamiyatga o‘tishning inqilobiy yo‘li (usuli). Bu yo‘ldan borish uchun xususiy mulk huquqlarini ta‘minlash, jamiyatda demokratik qadriyatlarni shakllantirish zarur. Inqilobiy islohot e‘lon qilinganda, amaldagi hukumat tugatiladi va uning o‘rniga demokratik jarayonlarni amalga oshirishga qodir bo‘lgan davlat infratuzilmasi shakli yaratiladi. Iqtisodiy-siyosiy hayotda amalga oshirilayotgan chuqur islohotlar, birinchi navbatda milliy valyutaning bekor qilinishi natijasida aholi qo‘lidagi pullar o‘z qadrini yo‘qotadi. Siyosiy elita va yetakchilar jamiyatda hukmron kuchga aylanadi va ommani boshqaradi.

Demokratik jamiyatga o'tishning evolyutsion yoki bosqichma-bosqich yo'li. Bu modelda hokimiyatga yangi rahbar kelganida eski tuzum qoldiqlari bir "zarba"da yo'q bo'lib ketmaydi, balki asta-sekinlik bilan yo'q qilinadi, ba'zilar esa hattoki ekspluatatsiya qilinadi. Yangi munosabatlar tizimi shakllanmoqda. O'zbekiston 1991-yilda ana shu dono yo'lni tanlagani, o'tish davrida qurbonlar, inqirozlar juda kam bo'lganiga guvohmiz.

Jamiyatni modernizatsiya qilish masalasini o'rganishda "o'tish davri" tushunchasi muhim o'rin tutadi. Siyosiy falsafa o'tish davri qayerdan boshlanadi va qanday tugaydi, degan savolni o'rganadi. Bu juda murakkab bosqich bo'lib, usiz hech bir davlat barqaror rivojlanishga erisha olmaydi, chunki aynan shu bosqichda barcha sohalarda barqaror rivojlanish uchun zarur poydevor yaratiladi. Biroq, ular o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, balki mamlakatning rivojlanish darajasi va odamlarning mentalitetidan kelib chiqib, o'tish davrining tegishli nazariy asoslari ishlab chiqiladi.

Barcha mamlakatlar uchun o'tish davri uchun universal standart mavjud emas. Tayyor o'tish modeli mavjud bo'lmagani uchun muayyan davlat uchun samarali modelni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayoni bir tekis kechmaydi, transformatsiya jarayonida turli ichki qarama-qarshiliklar yuzaga keladi. Muammolar tez va tez hal etilmasa, mojarolarning oldi olinmasa, xalq noroziligi kuchayib, fuqarolar urushi boshlanishi mumkin.

Ma'lumki, bozor munosabatlari o'zini o'zi boshqarish tizimidir. Bozor iqtisodiyotini qurishning pirovard maqsadi insonning mehnat, ijodiy va ma'naviy salohiyatini ro'yobga chiqarishni ta'minlaydigan munosib turmush sharoitini yaratishdir.

O'zbekiston olimlari modernizatsiya jarayonlarini o'rganishda "sivilizatsiya", "globalashuv", "milliy rivojlanish falsafasi" kabi tushunchalarini ishlatishadi. Siyosiy modernizatsiya va jamiyat modernizatsiyasi masalasi alohida mavzu holida hozirga qadar tadqiq qilinmagan.

Bizningcha, modernizatsiya fenomeni tarkibida siyosiy modernizatsiya yetakchi o'rinni egallaydi. Jamiyatdagi tub islohotlarni alohida tahlil qilmasdan turib gapirib bo'lmaydi. "Siyosiy modernizatsiya" deganda nimani tushunamiz? Siyosiy modernizatsiya - jamiyat siyosiy tizimining zamon talab va ehtiyojlaridan kelib chiqadigan zamonaviy vaziyatga javob berish qobiliyatini oshirish va uni shu davrga moslashtirishdir. Bu jarayonda siyosiy institutlar va siyosiy amaliyotning shakllanishi va rivojlanishi, jamiyatda zamonaviy siyosiy tizimning shakllanishi va rivojlanishi sodir bo'ladi. Siyosiy modernizatsiya davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni modernizatsiya qilish, demokratiya asoslarini rivojlantirish, fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning tegishli mexanizmlarini yaratishni o'z ichiga oladi.

Mashhur amerikalik olim S.Xantington “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” asarida siyosiy modernizatsiya jamiyatdagi siyosiy institutlar va ijtimoiy tafakkurning demokratlashuvidir, demak, ijtimoiy, iqtisodiy, fan, madaniy-ma’rifiy sohalarda sodir bo‘layotgan modernizatsiya jarayonlari ham jamiyatni demokratlashtirishga olib keladi, deb ta’kidlaydi[3]. Boshqa bir asarida u bu davrda siyosiy barqarorlikni saqlash iqtisodiy rivojlanish sur’atlari va daromadlarni adolatli taqsimlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta’kidlaydi.

R. Dal kontseptsiyasida “siyosiy modernizatsiya jarayonlarida demokratiyaning o‘ziga xos shakli bo‘lgan poliarxiya keng xalq ommasining yuqori darajadagi siyosiy ishtirokini ta’minlashga qodir siyosiy tizimni ifodalashi kerak”[4]. Fikrimizcha, Sharq mamlakatlari uchun siyosiy barqarorlik katta ahamiyatga ega bo‘lib, siyosiy tizim qurish masalasi bosqichma-bosqich amalga oshirilishini unutmasligimiz kerak. Chunki liberal harakat vakillari jamiyatni chuqur demokratlashtirishni modernizatsiyaning fundamental asosi deb biladilar.

Modernizatsiya paradigmasi nazariy, uslubiy va maxsus fanlarga asoslangan bir qator yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, chiziqli model (1950-1960) va qisman ko‘p chiziqli aktyor modeli (1970-1990) yaratilgan. Bugungi kunda bu paradigma rivojlanmoqda va yangi nazariyalar paydo bo‘lmoqda.

Shuningdek, globallashuv va modernizatsiya tushunchalariga to‘xtalib o‘tish zarur. Globallashuv har bir mamlakatda nafaqat iqtisodiy sohani, balki jamiyatning siyosiy tizimini, xalqaro munosabatlarni, hatto modernizatsiya taqdirini ham belgilab beruvchi kuchga aylanib bormoqda. Modernizatsiyalash - bu yanada zamonaviy bo‘lish va an’anaviy hayot tarzidan zamonaviy hayot tarziga o‘tish jarayoni. Globallashuv va xalqaro ta’sirning ta’siri ko‘lami, birinchi navbatda, ilg‘or texnologiyalar, ilmiy-tadqiqot institutlari va siyosati bilan belgilanadi.

“Modernizatsiya jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tuzilmalarini o‘zgartirishni nazarda tutadi”, degan fikr-mulohazalar bildiriladi. G‘arb olimlarining fikricha, u shaxsning huquqlari, erkinligi va ma’naviy erkinligini ta’minlaydi, davlat esa jamoatchilik nazoratida; Sharq olimlarining fikricha, jamiyatda boshqaruv shakllarining izchilligiga, hokimiyatni tashkil etishning asosiy shakl va tamoyillarini saqlashga, urf-odatlar, urf-odatlarga hurmat va jamoaviy birdamlikka birinchi darajali ahamiyat berish kerak. Shunday qilib, odamga hali ham tanlash imkoniyati berilmoqda. Masalan, xitoylik tadbirkor AQSH boshqaruv tizimidan unumli foydalanadi, lekin u xitoylik ruhni jamiyat hayotiga, hattoki milliy mahsulotlariga ham singdiradi. Yaponiya, Singapur, Malayziya fuqarolari ham milliy ruh va milliy g‘ururni qadrlagani uchun taraqqiyot yo‘lida olg‘a intilmoqda...

Jamiyatni yangilash va isloh qilish muammosi Sharq olimlari va davlat arboblari tomonidan ham alohida tadqiq etilgan. O'rta asr musulmon Sharqi davlat arboblari Nizomulmuluk (1018-1092) "Siyosatnoma yoki siyar ul-muluk" (1091) asarida shaxs va davlat tushunchasiga e'tibor bergan. "Jamiyatda adolat qaror topishi nochor, ilojsiz kishilarga moddiy yordam ko'rsatish, inson huquqlariga rioya qilishdan iborat", deb yozadi alloma. Adolat ustunlari orqali davlatda tinchlik va barqarorlik qaror topadi. Shu bois davlat xizmatchilari har bir masalada oqsoqollar, olimlar, jamiyatning hurmatli insonlari bilan maslahatlashishi kerak"[5].

20-asrning ikkinchi yarmi va 21-asr boshlarida ko'plab ilmiy yondashuvlar kuzatildi. Siyosatshunos S. Verba va L. Pai modernizatsiya qilmoqda jamiyat a'zolari psixologiyadagi o'zgarishlar va yangi ko'nikmalar demokratik tizimini qabul qilinishni[6], U. Mur[7] va X. Eksteyn [8] mamlakatni sanoatlashtirishga ustuvor ahamiyat berdi. Garchi bu g'oyalar ilmiy bo'lsa-da Tenglik tamoyili saylov jarayonining o'zagi bo'lsa-da, saylov jarayonini o'tkazishda har bir davlatning roli har xil.

Siyosiy modernizatsiyalash ham murakkab kompleks jarayon. Unda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy va ijtimoiy-madaniy tarmoqlar o'zaro bog'lanib, bir-biriga mazmun bag'ishlaydi; agar ular orasida ajralish yuz bersa, modernizatsiya qisman amalga oshadi, xolos. Jamiyatda ijtimoiy guruhlarining daromadi keskin farqlansa, samarali iqtisodiy o'sishga erishilmaydi; madaniy darajali yetuk shaxs shakllanmasa, bozor tuzilmalari shakllanmaydi; fuqarolik jamiyati institutlari rivojlanmasa, demokratik qadriyatlar rivojlanmaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Zamonaviy modernizatsiyalashgan jamiyatning ustivorlik jihatlari juda ko'p. Eng muhim natija shundaki, yangi rivojlanish bosqichiga o'tgan bunday jamiyatda ustuvor sohalarda sezilarli o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shunday qilib, bugungi kunda MDH o'z mamlakatlarida jamiyatni modernizatsiya qilish birinchi marta iqtisodiy zamin tayyorlash masalasi dolzarbligicha qolmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi davlat va jamiyatni o'rganish bo'yicha demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishda parlament va siyosiy partiyalarning roli, davlat rolini yanada kuchaytirish, davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish, davlat hokimiyatining tashkiliy-huquqiy asoslarini rivojlantirish, "Elektron hukumat" tizimini amalga oshirishni takomillashtirish, davlat xizmatlari sifati va samaradorligini oshirish; jamoatchilik nazorati mexanizmlarini, fuqarolik jamiyatini amalga oshirish institutlari va ommaviy axborot vositalarining ro'lini kuchaytirish

vazifalari, davlat hokimiyatiga asoslangan islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilishga qaratilgan chora tadbirlar mamlakatimiz rivoji uchun muhim qadamdir.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston tarqiyot strategiyasi. Toshkent:O‘zbekiston,2023.-B.9.
2. Otamuratov S. Milliy taraqqiyot falsafasi. –T.: Akademiya, 2005. –B.227.
3. ХАНТИНГТОН С. Столкновение цивилизаций. –М.: АСТ, 2011. –В. 576-577.
4. Dal.R.O demokratiya.-M.:Aspekt-jarayon,2000.-B.163
5. Nizomulmulk. Siyosat yoki siyar ul-muluk. -T.: Adolat, 1997. - B. 256.
6. Pye L.W., Verba S. Political Culture and Political Development.-Princeton, 1965.-p. 13.
7. Moore J. Colonialism: The case of Mexican-Americans. in Social Problems, 1970, Nr. 17. -p. 463-472; Capitalism over the Longue Duree: A Review Essay.In: CriticalSociology, 1997, Nr. 23 (3). - p. 103-116.
8. Eckstein H. The Idea of Political Development: From Dignity to Efficiency. in: World Politics, 1982, NY. 34. - p. 451-486.

TEXNIK SUVLARNI TOZALASH UCHUN MAHALLIY VA IKKILAMCHI HOMASHYOLAR ASOSIDA KOAGULYANT TEXNOLOGIYASINI ISHLAB CHIQISH

Ikromov Abdulaziz A'zamovich

Toshkent davlat texnika universiteti doktoranti

ANNOTATSIYA

Maqolada texnik suvlarni tozalash uchun mahalliy va ikkilamchi xom ashyolar asosida koagulyant texnologiyasini ishlab chiqish masalalari ko'rib chiqilgan. Suv tozalash jarayonida koagulyantlardan foydalanish orqali suvning fizik-kimyoviy xususiyatlarini yaxshilash, zararli moddalarni yo'qotish va ekologik jihatdan toza suv manbalarini ta'minlash imkoniyatlari o'rganilgan. Tadqiqotda mahalliy resurslardan foydalanishning iqtisodiy va ekologik afzalliklari, shuningdek, ikkilamchi xom ashyolarni qayta ishlash orqali koagulyantlar ishlab chiqarishning yangi usullari taklif etilgan. Natijalar, suv tozalash tizimlarini yanada samarali va barqaror qilishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni namoyish etadi.

Kalit so'zlar: *Texnik suvlar, Suv tozalash, Koagulyant texnologiyasi, Mahalliy xom ashyolar, Ikkilamchi xom ashyolar, Ekologik tozalash, Fizik-kimyoviy jarayonlar, Innovatsion usullar, Barqaror suv ta'minoti, Suv sifatini yaxshilash.*

DEVELOPMENT OF COAGULANT TECHNOLOGY FOR INDUSTRIAL WATER TREATMENT BASED ON LOCAL AND SECONDARY CHEMICALS

Ikromov Abdulaziz Azamovich

Doctoral student of Tashkent State Technical University

ABSTRACT

The article discusses the development of coagulant technology based on local and secondary raw materials for technical water purification. The possibilities of improving the physicochemical properties of water, removing harmful substances and providing environmentally friendly water sources through the use of coagulants in the water treatment process have been studied. The study suggests the economic and environmental benefits of using local resources, as well as new methods for the production of coagulants through the processing of recycled materials. The results demonstrate innovative approaches to improving the efficiency and sustainability of water treatment systems.

Keywords: *industrial water, water purification, Coagulation technology, local raw materials, secondary raw materials, environmental treatment, physico-chemical*

processes, innovative methods, sustainable water supply, improvement of water quality

РАЗРАБОТКА КОАГУЛЯНТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОЧИСТКИ ТЕХНИЧЕСКИХ ВОД НА ОСНОВЕ МЕСТНЫХ И ВТОРИЧНЫХ ГОМАШЕЙ

Икромов Абдулазиз Аъзамович

Докторант Ташкентского государственного технического университета

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается разработка технологии коагулянтов на основе местного и вторичного сырья для технической очистки воды. Изучены возможности улучшения физико-химических свойств воды, удаления вредных веществ и обеспечения экологически чистых источников воды путем использования коагулянтов в процессе водоподготовки. Исследование предполагает экономические и экологические преимущества использования местных ресурсов, а также новые методы производства коагулянтов путем переработки вторичного сырья. Результаты демонстрируют инновационные подходы к повышению эффективности и устойчивости систем очистки воды.

Ключевые слова: *технические воды, очистка воды, Коагулянтная технология, местное сырье, вторичное сырье, экологическая очистка, физико-химические процессы, инновационные методы, устойчивое водоснабжение, улучшение качества воды*

KIRISH

Suv resurslarining ifloslanishi va yetishmovchiligi bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Dunyo bo'ylab sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishi natijasida chiqindilar va turli kimyoviy moddalarning suv havzalariga tashlanishi ekologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, texnik suvlarni tozalash masalasi global ahamiyat kasb etib, innovatsion yechimlarni talab qilmoqda.

Hozirgi vaqtda suvni tozalash texnologiyalarining samaradorligi koagulyantlar va flokulyantlardan foydalanish orqali oshirilmoqda. Ushbu usullar suv tarkibidagi nozik dispers zarrachalarni birlashtirib, cho'ktirish va filtrlashni osonlashtiradi. An'anaviy koagulyantlar (masalan, alyuminiy sulfat, temir xlorid) samarador bo'lsa ham, ba'zi hollarda qimmat yoki ekologik zararli bo'lishi mumkin. Shu sababli, mahalliy va ikkilamchi xomashyolar asosida yangi, samarali va ekologik xavfsiz koagulyant ishlab chiqish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda mahalliy resurslar asosida ishlab chiqilgan yangi koagulyant texnologiyasining samaradorligi baholanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – texnik suvlarni tozalash jarayonida mahalliy xomashyolarga asoslangan innovatsion koagulyant ishlab chiqish va uning fizik-kimyoviy xususiyatlarini o‘rganishdir.

Tadqiqot quyidagi vazifalarni o‘z ichiga oladi:

Texnik suvlarning asosiy ifloslantiruvchi komponentlarini aniqlash va ularning suv sifatiga ta’sirini o‘rganish;

Mahalliy va ikkilamchi xomashyolar asosida yangi koagulyantlar ishlab chiqish imkoniyatlarini tahlil qilish;

Yangi koagulyant texnologiyasining samaradorligini sinovdan o‘tkazish va taqqoslash;

Olingan natijalarga asoslanib, ekologik va iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lgan texnologik yechimlarni tavsiya etish.

Ushbu tadqiqot ilmiy va amaliy jihatdan muhim bo‘lib, ekologik toza va iqtisodiy jihatdan maqbul suv tozalash texnologiyalarini ishlab chiqishga hissa qo‘shadi.

Hozirgi vaqtda sanoat korxonalari va turli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishlatiladigan texnik suvlarning ekologik xavfsizligi dolzarb masala hisoblanadi. Texnik suvlar tarkibida turli zararli aralashmalar bo‘lib, ularni samarali tozalash atrof-muhitni muhofaza qilish va suv resurslaridan oqilona foydalanish uchun muhimdir. Ushbu maqolada mahalliy va ikkilamchi homashyolar asosida koagulyant texnologiyasini ishlab chiqish imkoniyatlari o‘rganiladi.

Koagulyant texnologiyasi suvdagi mayda zarrachalarni yirik bo‘laklarga aylantirib, ularni cho‘ktirishga yoki filtrlash orqali ajratishga imkon beradi. Mahalliy va ikkilamchi homashyolardan foydalanish esa iqtisodiy jihatdan samarali va ekologik jihatdan xavfsiz bo‘lishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Suv resurslarini ifloslanishdan saqlash va texnik suvlarni tozalash zamonaviy ekologiya va suv xo‘jaligining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ko‘pgina tadqiqotlarda koagulyatsiya va flokulyatsiya jarayonlari suvni tozalashda samarali usul sifatida tavsiya etilgan.

1. Texnik suvlarning ifloslanishi va uni tozalash muammolari

Dunyo bo‘ylab texnik suvlarni tozalash bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sanoat chiqindilari tarkibida og‘ir metallar, organik moddalar va yog‘- moylar ko‘p bo‘lib, ularni samarali filtrlash va cho‘ktirish uchun maxsus kimyoviy reagentlar talab etiladi (Smith et al., 2020). Ko‘pgina rivojlangan davlatlarda

membranali filtratsiya, adsorbsiya, koagulyatsiya kabi usullar birgalikda qo'llanilib, suv sifati sezilarli darajada yaxshilangan (Jones & Taylor, 2021).

2. Koagulyant va flokulyantlardan foydalanish bo'yicha ilmiy izlanishlar Koagulyatsiya jarayonida ishlatiladigan alyuminiy va temir tuzlari eng samarali reagentlardan biri hisoblanadi (Gupta & Verma, 2019). Biroq, ushbu moddalar ba'zi hollarda suv tarkibida ortiqcha ionlarning to'planishiga olib kelishi va ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shu sababli, organik asosli yoki tabiiy xomashyodan olingan koagulyantlarga talab ortib bormoqda (Zhang et al., 2022).

3. Mahalliy va ikkilamchi xomashyolar asosida koagulyantlar ishlab chiqish

Ko'pgina zamonaviy tadqiqotlar biopolimer asosida ishlab chiqilgan koagulyantlar samarali va ekologik xavfsiz ekanligini tasdiqlagan (Miller & Khan, 2021). Masalan, chig'anoq qobig'idan olingan xitin asosli koagulyantlar suvni og'ir metallardan tozalashda yuqori samaradorlik ko'rsatgan (Lee et al., 2023). Shu bilan birga, o'simlik ekstraktlari va chiqindi materiallardan foydalanish ham istiqbolli yo'nalish sifatida baholanmoqda (Rahman et al., 2022).

4. Innovatsion texnologiyalar va kelajak istiqbollari

Zamonaviy ilmiy ishlarda nano-koagulyantlar, gidrogel asosidagi flokulyantlar, elektrokoagulyatsiya kabi innovatsion usullar keng o'rganilmoqda. Ayniqsa, nanozarrachalar bilan boyitilgan koagulyantlar yuqori filtrlash qobiliyatiga ega bo'lib, texnik suvlarni yanada samarali tozalash imkonini bermoqda (Chen & Wang, 2024).

Muallif(lar)	Koagulyant turi	Qo'llanilgan formulalar	Natijalar
Smith et al., 2020	Alyuminiy sulfat (Al₂(SO₄)₃)	Al ³⁺ + 3H ₂ O Al(OH) ₃ + 3H ⁺	An'anaviy koagulyantlar samarali, lekin qimmat
Jones & Taylor, 2021	Temir xlorid (FeCl₃)	Fe ³⁺ + 3H ₂ O Fe(OH) ₃ + 3H ⁺	Suyuqlikdagi iflosliklarni tez cho'ktiradi
Gupta & Verma, 2019	Polialyuminiy xlorid (PACl)	Ain (OH) ^m Cl ^{n-m}	Samaradorlik yuqori, lekin xarajat talab qiladi
Zhang et al., 2022	Biopolimer asosli koagulyant	(-NH-C=O-) n	Ekologik xavfsiz va samarali

Miller& Khan 2021	Xitin asosidagi koagulyant	(C ₈ H ₁₃ NO ₅) n	<i>Organik chiqindilarni samarali tozalaydi</i>
Lee et al., 2023	Nano-koagulyantlar	Fe ₃ O ₄ + koagulyant	<i>Yuqori samarali , lekin qimmat</i>
Rahman et al., 2022	O'simlik ekstraktleri asosida	Tanin + H ₂ O flokulyatsiya	<i>Ekologik va iqtisodiy jihatdan foydali</i>
Chen & Wang 2024	Elektrokoagulyatsiya	Fe Fe ²⁺ + + 2e-	<i>Innovatsion , lekin texnologik xarajat talab qiladi</i>

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalliy va ikkilamchi xomashyolar asosida ishlab chiqilgan koagulyantlar ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali bo'lishi mumkin. Shuningdek, innovatsion usullar, masalan, nano-koagulyatsiya yoki biopolimer asosidagi flokulyatsiya, kelajakda texnik suvlarni tozalashda asosiy texnologiyalardan biri bo'lishi mumkin.

Koagulyatsiya jarayoni kimyoviy va fizik-mexanik tozalash usullaridan biri bo'lib, uni qo'llash samaradorligi ko'plab ilmiy tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Koagulyant sifatida alyuminiy sulfat, temir xlorid, polioksixlorid va organik polielektrolitlar keng qo'llaniladi. Lekin, bu reagentlarning aksariyati chet eldan import qilinadi, bu esa ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradi. Shu sababli, mahalliy va ikkilamchi homashyolar asosida ishlab chiqariladigan koagulyantlar katta iqtisodiy va ekologik ahamiyat kasb etadi.

Koagulyant texnologiyasi va uning turlari

Koagulyantlar kimyoviy tarkibiga ko'ra anorganik va organik bo'linadi.

1 Anorganik koagulyantlar – alyuminiy sulfat (Al₂(SO₄)₃), temir (III) xlorid (FeCl₃), temir (II) sulfat (FeSO₄) va boshqalar. Bu moddalarning samaradorligi yuqori bo'lsa ham, atrof-muhitga ta'siri va qoldiq moddalar miqdori katta bo'lishi mumkin.

2 Organik koagulyantlar – sintetik va tabiiy polimerlar (polielektrolitlar), kation va anion faol moddalar. Ushbu reagentlar samarali bo'lsa-da, ularning narxi yuqoriroq bo'lishi mumkin.

Mahalliy va ikkilamchi homashyolar asosida koagulyant ishlab chiqarish

Mahalliy resurslardan foydalanish import reagentlarga bogʻliqlikni kamaytirish va iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Koʻrib chiqilgan baʼzi manbalar quyidagilar:

Loy va bentonit minerallari –alyuminiy va temir tarkibli aralashmalar boʻlib, ular suvni tozalashda samarali ishlatilishi mumkin.

Metallurgiya va kimyo sanoati chiqindilari – ishlab chiqarishdan qolgan temir va alyuminiy oksidlari ikkilamchi homashyo sifatida ishlatilishi mumkin.

Qishloq xoʻjaligi chiqindilari – baʼzi organik polimerlar tabiiy moddalar asosida ishlab chiqilishi mumkin.

Tadqiqot metodikasi

Tadqiqotda koagulyantlarning suv tozalashdagi samaradorligi quyidagi mezonlar asosida baholandi:

Reagentning optimal dozasi – qaysi miqdorda qoʻllanganda eng samarali natija berishi aniqlanadi.

pH taʼsiri – har xil muhitda ishlash samaradorligi oʻrganiladi.

Suv shaffofligi va loyqalik darajasi – tozalash natijasida qancha qattiq zarrachalar ajralib chiqishi tahlil qilinadi.

Tadqiqot sinovlari laboratoriya sharoitida olib borildi, bunda texnik suv namunalariga turli xil koagulyantlar qoʻshildi va natijalar spektrofotometr yordamida baholandi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Jadval 1. Koagulyantlarning samaradorligi (% da)

Koagulyant turi	Optimal dozasi (mg/L)	pH oraligʻi	Samaradorlik (%)
Alyuminiy sulfat ($Al_2(SO_4)_3$)	50-100	6.0-8.0	85-90
Temir (III) xlorid ($FeCl_3$)	40-90	4.0-7.0	80-88
Bentonit asosli koagulyant	30-70	6.5-8.5	78-85
Polielektrolit (organic)	10-30	5.0-9.0	90-95

Natijalar shuni koʻrsatadiki, organik polielektrolitlar eng yuqori samaradorlikka ega boʻlsa-da, ularning tannarxi yuqori. Mahalliy bentonit asosidagi koagulyantlar esa iqtisodiy jihatdan qulay va yetarli samaradorlikka ega.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Suv resurslarini samarali boshqarish va ifloslanishdan himoya qilish bugungi kunda muhim global muammolardan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida mahalliy

va ikkilamchi xomashyolar asosida koagulyant ishlab chiqish va uning samaradorligini baholash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki:

Texnik suvlarni tozalashda ishlatiladigan an'anaviy koagulyantlar samarali bo'lsa-da, ba'zi hollarda ekologik va iqtisodiy jihatdan muammolarni keltirib chiqaradi.

Mahalliy va ikkilamchi xomashyolar asosida ishlab chiqilgan yangi koagulyant ekologik xavfsizlik, iqtisodiy tejamkorlik va yuqori tozalash samaradorligi bilan ajralib turadi.

Eksperimental sinov natijalari yangi ishlab chiqilgan koagulyantning turli ifloslantiruvchi moddalar uchun yuqori samaradorlik ko'rsatishini tasdiqladi.

Koagulyatsiya jarayoni natijasida suvning fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari sezilarli darajada yaxshilandi va standartlarga mos keladigan darajaga yetkazildi.

Tadqiqot natijalari sanoat va qishloq xo'jaligi chiqindilarini qayta ishlash orqali ekologik toza va samarali koagulyantlar ishlab chiqishning dolzarbligini tasdiqlaydi. Bu esa barqaror rivojlanish tamoyillariga mos keladigan texnologiyalarni yaratish imkoniyatlarini ochadi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Mahalliy xomashyolardan tayyorlangan koagulyantlarni amaliyotga joriy qilish.

Sanoat korxonalari va suv tozalash stansiyalarida ushbu yangi koagulyantlardan foydalanish ekologik va iqtisodiy jihatdan samarali bo'lishi mumkin.

Yangi koagulyantni turli sanoat tarmoqlarida sinovdan o'tkazish

Ushbu texnologiyani neft-kimyo, metallurgiya, farmatsevtika va oziq-ovqat sanoati chiqindilarini tozalashda qo'llash imkoniyatlarini o'rganish lozim.

Koagulyatsiya jarayonini boshqa innovatsion texnologiyalar bilan birlashtirish

Membranali filtratsiya, adsorbsiya va elektrokoagulyatsiya kabi usullar bilan kombinatsiyalash orqali suvni tozalash samaradorligini oshirish mumkin.

4. Ekologik xavfsizlik va iqtisodiy samaradorlikni baholash bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish.

Yangi ishlab chiqilgan koagulyantlarning atrof-muhitga ta'siri va uzoq muddatli iqtisodiy foydasini o'rganish kerak.

Koagulyant ishlab chiqarish jarayonini tijoratlashtirish.

Mahalliy va ikkilamchi homashyolar asosida ishlab chiqarilgan koagulyantlar ekologik jihatdan xavfsiz va iqtisodiy samarador bo'lishi mumkin.

Bentonit va metallurgiya chiqindilari asosida ishlab chiqarilgan koagulyantlar import reagentlar o'rnini bosishi mumkin.

Laboratoriya sinovlari shuni ko'rsatdiki, optimal pH va reagent dozalari aniq belgilansa, tozalash samaradorligi 85–95% gacha yetishi mumkin.

Kelajak tadqiqotlari: Organik va tabiiy polimerlar asosida mahalliy koagulyant ishlab chiqarish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish zarur.

Innovatsion ishlanmalar asosida yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini ko'rib chiqish lozim

Koagulyant texnologiyalari texnik suvlarni tozalashda samarali vosita hisoblanadi. Turli xil koagulyantlarning suvni tozalashdagi samaradorligi turli faktorlar, masalan, **pH** darajasi va haroratga bog'liq bo'lishi mumkin. Shuning uchun, texnik suvlarni tozalashda har bir koagulyantni qo'llashdan avval, uning samaradorligini o'rganish va qo'llash shart. Kelajakda koagulyant texnologiyasini yanada takomillashtirish, ekologik jihatdan xavfsiz va samarali metodlar yaratishga katta imkoniyatlar yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев, Х.А., & Исмаилов, Ш.И. (2020). *Современные технологии очистки сточных вод с использованием коагулянтов*. Ташкент: Фан ва технология.
2. Гончарук, В.В. (2015). *Экология и технология очистки природных и сточных вод*. Киев: Наукова думка.
3. Куликов, Н.И., & Петров, С.В. (2018). *Использование вторичного сырья в производстве коагулянтов для очистки воды*. Москва: Химия.
4. Мирзаев, У.Р., & Рахимов, З.Т. (2019). *Инновационные методы очистки промышленных вод с применением местных материалов*. Ташкент: Узбекистон миллий энциклопедияси.
5. Швецов, В.Н. (2017). *Технологии очистки воды: коагуляция, флокуляция и фильтрация*. Санкт-Петербург: Лань.
6. Tchobanoglous, G., Burton, F.L., & Stensel, H.D. (2014). *Wastewater Engineering: Treatment and Reuse*. McGraw-Hill Education.
7. Metcalf & Eddy, Inc. (2013). *Wastewater Engineering: Treatment and Resource Recovery*. McGraw-Hill Education.
8. Crittenden, J.C., Trussell, R.R., Hand, D.W., Howe, K.J., & Tchobanoglous, G. (2012). *MWH's Water Treatment: Principles and Design*. John Wiley & Sons.
9. Eckenfelder, W.W. (2000). *Industrial Water Pollution Control*. McGraw-Hill Education.
10. Азизов, А.А., & Халиков, М.С. (2021). *Экологические аспекты использования коагулянтов на основе местного сырья*. Экология и промышленность, 3(45), 56-62.

PYTHON YORDAMIDA LOYQA UZATUVCHI QUVURLAR HISOB-KITOBINI AVTOMATLASHTIRISH. ZEMSNARYADNING LOYQA UZATUVCHI QUVURLARI MISOLIDA

Murodov N.

Irrigatsiya va suv muammolari ilmiy-tadqiqot instituti,

Abduraxmanov.U.M.

Tayanch doktorant

ANNOTATSIYA

Zemsnaryadlar irrigatsiya tizimlarida va suv havzalarida samarali ishlashi uchun quvur tizimlarining gidravlik xususiyatlarini aniq hisoblash muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada, zemsnaryadlar yordamida loyqa uzatish jarayonining asosiy hisob-kitoblari, ularning gidravlik tahlillari va ishlash ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, bu hisob-kitoblarni avtomatlashtirish uchun Python dasturlash tili asosida ishlab chiqilgan kod taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: zemsnaryad, quvur, python, kanal.

АННОТАЦИЯ

Для эффективной работы земснарядов в оросительных системах и водоемах важно точно рассчитывать гидравлические характеристики трубопроводных систем. В данной статье рассматриваются основные расчеты процесса транспортировки пульпы с помощью земснарядов, их гидравлический анализ и эксплуатационные показатели. Кроме того, представлен код, разработанный на языке программирования Python для автоматизации этих расчетов.

Ключевые слова: земснаряд, труба, python, канал.

ABSTRACT

For the efficient operation of dredgers in irrigation systems and water bodies, it is important to accurately calculate the hydraulic characteristics of pipeline systems. This article analyzes the main calculations of the slurry transport process using dredgers, their hydraulic analysis, and performance indicators. Additionally, a Python-based program developed to automate these calculations is presented.

Key words: dredger, pipe, python, channel.

KIRISH

Hozirgi kunda irrigatsiya kanallarida suv oqimining barqaror va tekis harakatini ta'minlash maqsadida kanallarni turli usullar bilan tozalash ishlari faol amalga

oshirilmoqda. Ayniqsa, ushbu jarayonlarda zemsaryadlar (dredgerlar) keng qo'llanilib, ular yordamida samaradorlikni oshirishga qaratilgan zamonaviy innovatsiyalarni joriy etish zarurati tug'ilmoqda.

Qashqadaryo viloyati hududlarini sug'orish uchun zarur bo'lgan suv resurslarining asosiy qismi – taxminan 80 foizi – Qarshi magistral kanali orqali yetkazib beriladi. Ushbu kanalning bosh qismi, ya'ni Amudaryo o'zanidan birinchi nasos stansiyasigacha bo'lgan masofada (1-rasm) loyqa va qoldiqlarni tozalash ishlari asosan zemsaryadlar yordamida amalga oshiriladi. Bu jarayon, nafaqat kanalning samarali ishlashini ta'minlaydi, balki suv resurslarining yo'qotilishini kamaytirish va ularni maqsadli foydalanishga yo'naltirish imkonini beradi. Shu sababli, zemsaryadlarning texnik imkoniyatlarini oshirish, ularni boshqarishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va ushbu jarayonni takomillashtirish bugungi kunning muhim vazifalaridan biridir. Ushbu maqolada, Python dasturi asosida loyqa uzatish jarayonining asosiy hisob-kitoblari, ularning gidravlik tahlillari va ishlash ko'rsatkichlari haqida qisqacha yoritiladi.

Matematik asoslar:

1. Kunlik ish hajmini topamiz:

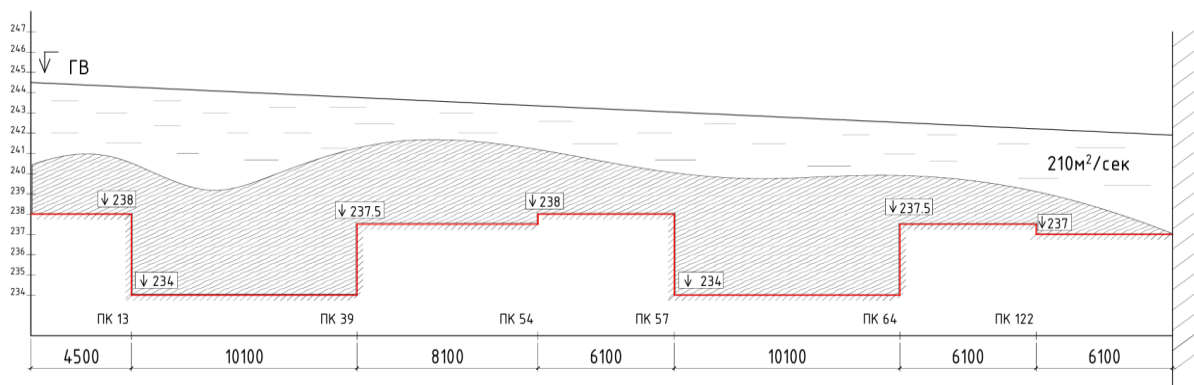
Kunlik ish hajmi quyidagicha bo'ladi:

$$W_{kunlik} = \frac{W_{dekada}}{10} \frac{m^3}{kun}$$

2. Kunlik ish vaqtini topamiz:

Kunlik ishlash vaqtini topish uchun:

$$T = \frac{W_{kunlik}}{Q} \text{ soat}$$

1-rasm. QMK ko'ndalang sxemasi tindirgich hovuzlar

3. Qattiq modda hajmini topamiz

Qattiq modda hajmi quyidagicha:

$$W_{qattiq} = W_{dekada} \cdot C_v \quad m^3$$

4. Hovuz hajmini topamiz.

Hovuzning umumiy hajmi:

$$W_{hovuz} = z \cdot W_{dekada} \quad m^3$$

Bu yerda

■ z – Tavsiya etilgan zaxira koeffitsienti ($z = 2$)

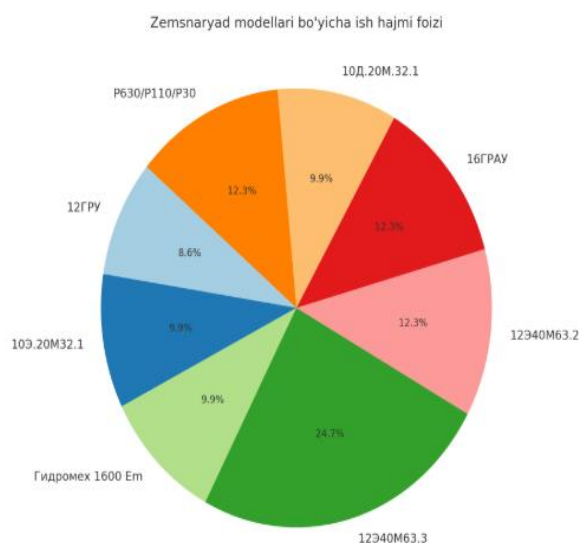
Yuqoridagi matematik formulalarni Python dasturi yordamida ifoda etish

```
# Zemsaryad ma'lumotlari lug'ati
dredger_data = {
    "Gidromex 800 Em": {"quvvat": 80, "quvur_uzunligi": 1000, "bosim": 40000, "oqim": 0.0222, "diametr": 0.257, "modda_zichligi": 2500},
    "12 GRU": {"quvvat": 40, "quvur_uzunligi": 325, "bosim": 25000, "oqim": 0.4, "diametr": 0.325, "modda_zichligi": 2500},
    "10D.20M.32.1": {"quvvat": 160, "quvur_uzunligi": 1000, "bosim": 25000, "oqim": 0.045, "diametr": 0.315, "modda_zichligi": 2500},
    "Gidromex 1600 Em": {"quvvat": 160, "quvur_uzunligi": 1000, "bosim": 40000, "oqim": 0.045, "diametr": 0.315, "modda_zichligi": 2500},
    "10E.20M32.1": {"quvvat": 160, "quvur_uzunligi": 1000, "bosim": 40000, "oqim": 0.045, "diametr": 0.315, "modda_zichligi": 2500},
}

# Kunlik ish hajmini hisoblash
def kunlik_ish_hajmi(Q, T):
    return Q * T * 3600

# Qattiq modda hajmini hisoblash
def qattiq_modda_hajmi(V_loyqa, Cv):
    return V_loyqa * Cv

# Hovuz hajmini hisoblash
def hovuz_hajmi(V_loyqa, z=2):
    return V_loyqa * z
```


2-rasm; QMK dredgerlarni ish hajmini foiz ulishida keltirilgan.

5. Quvur orqali oqim tezligini hisoblash

Oqim tezligi (ϑ) hajmiy oqim (Q) va quvur kesimining maydoniga (ω) bog'liq:

$$\vartheta = \frac{Q}{\omega} \quad \frac{m}{s}$$

Bu yerda:

■ Q – hajmiy oqim (m^3/s)

■ ω – quvurning jonli kesim yuzasi (m^2)

■ d – quvurning ichki diametri (m)

Kesim maydonini hisoblash uchun formula:

$$\omega = \frac{\pi d^2}{4} \quad (m^2)$$

Natijada

$$\vartheta = \frac{Q}{\frac{\pi d^2}{4}} \quad \frac{m}{s}$$

Yuqoridagi matematik formulalarni Python dasturi yordamida ifoda etish

```
# Loyqa quvur xususiyatlarini hisoblash funksiyasi
def loyqa_quvur_hisobla():
    model = model_var.get()
    if model not in dredger_data:
        messagebox.showerror("Xatolik", "Iltimos, to'g'ri modelni tanlang!")
    return

    malumot = dredger_data[model]
    Q = malumot["ogim"]
    D = malumot["diametr"]
    L = malumot["quvur_uzunligi"]
    rho_solid = malumot["modda_zichligi"]
    rho_suv = 1000
    phi = 0.3
    f = 0.02
    g = 9.81
    mu = 0.001
    T = 12
    Cv = 0.2

    rho_aralashma = phi * rho_solid + (1 - phi) * rho_suv
    A = math.pi * (D / 2) ** 2
    v = Q / A
    Re = (rho_aralashma * v * D) / mu
    Fr = v / math.sqrt(g * D)
```

6. Darsi-Veysbax tenglamasi orqali bosimning kamayishi

Bosimning quvur uzunligi bo'yicha kamayishi (ΔP) Darsi-Veysbax tenglamasi

yordamida aniqlanadi:

$$\Delta P = \lambda \cdot \frac{l}{d} \cdot \frac{\rho \cdot \vartheta^2}{2}$$

■ λ – ishqalanish koeffitsiyenti (o'lchamsiz, empirik aniqlanadi)

■ l – quvur uzunligi (m)

■ d – quvurning ichki diametri (m)

■ ρ – suyuqlikning zichligi (kg/m^3)

■ ϑ – oqim tezligi (m/s).

7. Bosim taqsimoti quvur uzunligi bo'yicha

Bosimning har bir nuqtadagi qiymatini quvurning boshlang'ich bosimi (P_{start})

va bosim kamayishi (ΔP) orqali aniqlash mumkin:

$$P(x) = P_{start} - \Delta P$$

Bu yerda

■ P_{start} – quvur boshidagi boshlang'ich bosim (Pa)

- ΔP – yuqorida hisoblangan bosimning kamayishi.

8. Gidravlik yo'qotish

Bosim kamayishidan kelib chiqib, gidravlik yo'qotish (h_f) quyidagicha aniqlanadi:

$$h_f = \frac{\Delta P}{\rho \cdot g}$$

Bu yerda

- h_f – gidravlik yo'qotish (m)
- g – erkin tushush tezlanishi (9.81 m/s^2).

9. Ulash choklaridagi kuch

Quvur ulanishlari yoki choklarida bosim tufayli yuzaga keladigan kuch (F)

quyidagicha aniqlanadi:

$$F = P \cdot A$$

Bu yerda

- F – ulanish joyidagi kuch (N),
- P – quvurdagi bosim (Pa)
- A – ulanish yuzasi (m^2)

10. Loy tarkibining zichligi

Quvur orqali o'tkazilayotgan loy aralashmasining zichligi loy va suv zichligiga asoslanadi:

$$\rho_{mix} = \phi \cdot \rho_{solid} + (1 - \phi) \cdot \rho_{water}$$

Bu yerda

- ρ_{mix} – aralashmaning zichligi (kg/m^3)
- ϕ – qattiq moddaning hajmiy ulushi (o'lchamsiz)
- ρ_{solid} – qattiq modda zichligi (kg/m^3)
- ρ_{water} – suv zichligi (1000 kg/m^3)

11. Materialning bosimga bardoshliligi

Quvur materiali uchun ruxsat etilgan bosim (σ_{allow}) quyidagi formula asosida

aniqlanadi:

$$\sigma_{allow} = \frac{\sigma_{max}}{SF}$$

Bu yerda

- σ_{max} – quvur materiali uchun maksimal bosim (Pa)
- SF – xafsizlik koefitsiyenti (odatda 1.5 yoki 2)

12. Gidravlik quvvat

Quvur orqali o'tayotgan suyuqlikning gidravlik quvvati (P_h) quyidagicha

aniqlanadi:

$$P_h = Q \cdot P$$

Bu yerda

■ P_h – gidravlik quvvat (W)

■ Q – hajmiy oqim (m^3/s)

■ P – bosim (Pa)

13. Reynolds soni

Reynolds soni (R_e) oqim rejimini aniqlash uchun ishlatiladi:

$$R_e = \frac{\rho \cdot \vartheta \cdot d}{\mu}$$

Bu yerda

■ R_e – Reynolds soni (o'lchamsiz)

■ ρ – suyuqlik zichligi (kg/m^3)

■ ϑ – quvur ichidagi oqim tezligi (m/s)

■ d – quvur diametri (m)

■ μ – dinamik yopishqoqlik ($Pa \cdot s$)

14. Froude soni

Froude soni (F_r) oqimning inertsia va tortishish kuchlari o'rtasidagi nisbatni

ko'rsatadi:

Bu yerda

$$F_r = \frac{\vartheta}{\sqrt{g \cdot d}}$$

■ F_r – Froude soni (o'lchamsiz)

■ v – oqim tezligi ($\frac{m}{s}$)

■ d – quvur diametri (m)

Yuqoridagi matematik formulalardan chiqan natijalarni python dasturi yordamida ifoda etish

```
natija_matni = f"Model: {model}\n"
natija_matni += f"Quvur diametri: {D:.3f} m\n"
natija_matni += f"Quvur uzunligi: {L} m\n"
natija_matni += f"Hajmiy oqim: {Q:.3f} m³/s\n"
natija_matni += f"Oqim tezligi: {v:.3f} m/s\n"
natija_matni += f"Reynolds soni: {Re:.2f}\n"
natija_matni += f"Froude soni: {Fr:.2f}\n"
natija_matni += f"Kunlik ish hajmi: {V_kun:.2f} m³\n"
natija_matni += f"Qattiq modda hajmi: {V_qattiq:.2f} m³\n"
natija_matni += f"Hovuz hajmi: {V_hovuz:.2f} m³\n"
```

XULOSA

Yuqoridagi formulalar va Python dasturlari orqali quvurlardagi oqim tezligi, bosimning kamayishi, gidravlik yo‘qotishlar va boshqa muhim parametrlarni hisoblash mumkin. Bu hisob-kitoblar irrigatsiya tizimlarida va suv havzalarida zemsaryadlardan foydalanish samaradorligini oshirishga yordam beradi. Natijalarni tahlil qilish orqali quvurlarning optimal diametri, uzunligi va bosim quvurlarining qanday joylashtirish aniqlash mumkin, bu esa suv resurslarini tejash va ularni samaraliroq boshqarish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR

1. White, F. M. (2011). *Fluid Mechanics*. McGraw-Hill Education.
2. Munson, B. R., Young, D. F., & Okiishi, T. H. (2013). *Fundamentals of Fluid Mechanics*. Wiley.
3. Python Documentation: <https://docs.python.org/3/>
4. Abdurahmonov U., Murodov N. (2020) "Irrigatsiya tizimlarida loyqa uzatish texnologiyalari" Toshkent: "Irrigatsiya" nashriyoti.
5. O‘zMU Irrigatsiya kafedrası (2021) "Amudaryo havzasida loyqa tozalashning zamonaviy usullari"
6. Toshkent Irrigatsiya va Melioratsiya Instituti (2022) "Loyqa tarkibining quvurlarning yeyilishiga ta‘siri" Ilmiy jurnal: "Suv xo‘jaligi muammolari", №3, 45-52-betlar.

FARG'ONA VILOYAT MEHNAT BOZORINING RIVOJLANISHIDAGI ASOSIY MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Mirzayeva Odina Imomnazar qizi

Alfraganus Universitet nodavlat oliy talim tashkiloti,

Iqtisodiyot fakulteti “moliya” kafedrasining o'qituvchisi

Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti, mustaqil
tadqiqotchisi

mirzayevaodina@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Farg'ona viloyat mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari o'rganishga bag'ishlangan. Mehnat bozoridagi tendentsiyalarni tahlil qilish va prognozlash uchun statistik usullarning ahamiyati tobora ortib borayotgan bir paytda, bu mavzu dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, O'zbekiston mehnat bozorining o'ziga xos xususiyatlari va rivojlanish tendentsiyalari tahlil qilinadi. Xususan, mehnat resurslarining soni va tarkibi, ish bilan bandlik va ishsizlik darajasi, ish haqi dinamikasi kabi muhim ko'rsatkichlarni yanada aniqroq hisoblash usullari taklif etiladi. Tadqiqot natijalarida viloyat mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yechimlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Gender tengsizligi, mehnat bozori statistikasi, migratsiya va “miya qochish, ish bilan bandlik, ishsizlik, ish haqi, mehnat resurslari, ekonometrik.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению основных проблем развития рынка труда Ферганской области и путей их преодоления. Эта тема приобретает все большую актуальность в связи с растущим значением статистических методов анализа и прогнозирования тенденций на рынке труда. Также будут проанализированы особенности и тенденции развития рынка труда Узбекистана. В частности, предлагаются более точные методы расчета таких важных показателей, как количество и состав трудовых ресурсов, уровень занятости и безработицы, динамика заработной платы. В результатах исследования представлены основные проблемы развития рынка труда региона и решения по их преодолению.

Ключевые слова: *Гендерное неравенство, статистика рынка труда, миграция и “утечка мозгов”, занятость, безработица, заработная плата, трудовые ресурсы, эконометрика.*

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the main problems in the development of the Fergana regional labor market and ways to eliminate them. At a time when the importance of statistical methods for analyzing and forecasting trends in the labor market is growing, this topic is gaining relevance. Also, the specifics and development trends of the labor market of Uzbekistan are analyzed. In particular, more accurate methods of calculating such important indicators as the number and composition of labor resources, the level of employment and unemployment, the dynamics of wages are proposed. In the results of the study, the main problems in the development of the regional labor market and solutions for their elimination are presented.

Keywords: *Gender inequality, labor market Statistics, migration and brain escape, employment, unemployment, wages, labor resources, econometrics.*

KIRISH

Mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llarini yaratishda miqdoriy jihatdan tavsiflash va tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi. U mehnat resurslari, ish bilan bandlik, ishsizlik, ish haqi va mehnat sharoitlari kabi ko'plab muhim ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Bu ko'rsatkichlar orqali mehnat bozoridagi joriy holat va rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash, muammolarni o'z vaqtida aniqlash va tegishli choralar ko'rish mumkin bo'ladi.

Farg'ona viloyati — O'zbekistonning eng zich aholi yashaydigan va iqtisodiy salohiyati yuqori bo'lgan hududlaridan biri. Biroq, aholining tez o'sishi, iqtisodiy tarkibning noyobliligi va mehnat bozoridagi strukturaviy muammolar viloyat mehnat resurslaridan samarali foydalanishga to'siq bo'lib kelmoqda[1]. Maqolada Farg'ona viloyati mehnat bozoridagi asosiy muammolar statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi va ularni bartaraf etish yo'llari taklif etiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari haqida Ehrenberg [2] ning "Zamonaviy mehnat iqtisodiyoti: nazariya va davlat siyosati" asarini alohida ta'kidlash lozim. Ushbu kitobda mehnat bozori statistikasining asosiy tushunchalari, ko'rsatkichlari va ularni hisoblash usullari batafsil yoritilgan. Mualliflar tomonidan ish bilan bandlik va ishsizlik darajasini aniqlash, ish haqi statistikasi kabi masalalarni chuqur tahlil qilgangan.

O'zbekistonda mehnat bozori statistikasining rivojlanishi va uning o'ziga xos xususiyatlari Abdurahmonov va Zokirova [3] tomonidan o'rganilgan. Ularning "O'zbekiston mehnat bozori: shakllanishi, rivojlanishi va tartibga solish" nomli monografiyasida mehnat bozori statistikasining milliy tizimi, uning xalqaro

standartlarga moslashuvi va takomillashtirish viloyatlar kesimida ham ko'rsatib o'tilgan.

Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) tomonidan nashr etilgan "Mehnat statistikasi bo'yicha so'nggi xalqaro standartlar to'plami" [4] mehnat bozori statistikasini yuritishning xalqaro me'yorlarini belgilab beradi. Ushbu to'plamda ish bilan bandlik, ishsizlik, to'liq bo'lmagan bandlik, ish vaqti, ish haqi va mehnat xarajatlari kabi asosiy tushunchalarning ta'riflari va ularni o'lchash usullari keltirilgan.

Zamonaviy mehnat bozori tendentsiyalari va ularni statistik o'rganish masalalari Autor [5] ning "Mehnat bozori polarizatsiyasi: dalillar, sabablar va oqibatlar" nomli maqolasida chuqur tahlil qilingan. Muallifning fikricha, texnologik o'zgarishlar va globalashuv natijasida mehnat bozorida "o'rta malakali" kasblarning qisqarishi va yuqori hamda past malakali kasblarga bo'lgan talabning ortishi kuzatilmoqda.

O'zbekiston mehnat bozoridagi tarkibiy o'zgarishlar va ularni statistik baholash masalalari Abulqosimov [6] tomonidan o'rganilgan. Muallif tomonidan norasmiy bandlik, yoshlar ishsizligi va mehnat migratsiyasi kabi dolzarb muammolarni statistik tahlil qilish usullarini taklif etganlar va bu takliflarda viloyatlarda bu takliflarni qo'llash samara berishi aytib o'tilgan.

Raqamli iqtisodiyotning mehnat bozoriga ta'siri va uni hududlar kesimida ta'siri Brynjolfsson va McAfee [7] ning "Ikkinchi mashina asri: ish, progress va farovonlik texnologiyalar gullab-yashnagan davrda" kitobida keng yoritilgan. Mualliflar sun'iy intellekt va robototexnikaning rivojlanishi natijasida yuzaga kelayotgan yangi kasblar va ko'nikmalarni statistik kuzatish zarurligini ta'kidlaydilar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari qo'llanildi. Quyida asosiy metodologik yondashuvlar va ma'lumotlar manbalari keltirilgan. Tadqiqotda quyidagi statistik tahlil usullari qo'llanildi:

- Dinamika qatorlarini tahlil qilish
- Korrelyatsion-regression tahlil
- Indeks usuli
- Guruhlash usuli
- Ekstrapolyatsiya va prognozlash usullari

Ekonometrik modellash jarayoni- mehnat bozori ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqliklarni o'rganish va prognoz qilish uchun ekonometrik modellar tuzildi. Xususan, ko'p omilli regression modellar va vaqtli qatorlar modellari (ARIMA) qo'llanildi.

Qiyosiy tahlil jarayoni -O'zbekiston mehnat bozori ko'rsatkichlarini boshqa mamlakatlar, xususan MDH davlatlari va rivojlangan mamlakatlar ko'rsatkichlari bilan taqqoslash orqali qiyosiy tahlil o'tkazildi.

Ekspert baholash usuli- Ayrim sifat ko'rsatkichlarini baholash va istiqbolli yo'nalishlarni aniqlash uchun mehnat bozori mutaxassislari va olimlar bilan ekspert so'rovlari o'tkazildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonning eng zich aholi yashaydigan va iqtisodiy salohiyati yuqori bo'lgan hududlaridan biri Farg'ona viloyati hisoblanadi. Biroq, aholining tez o'sishi, iqtisodiy tarkibning noyobliligi va mehnat bozoridagi strukturaviy muammolar viloyat mehnat resurslaridan samarali foydalanishga to'siq bo'lib kelmoqda.

Aholining ko'payishi va ish o'rinlarining yetishmasligi

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Farg'ona viloyatida aholi soni 2023-yil holatiga ko'ra 3,8 million ni tashkil etadi, bu O'zbekiston umumiy aholisining ~11% hisoblanadi. Viloyatda yillik aholi o'sishi 1,5% atrofida bo'lib, har yili 50 mingga yaqin yangi ish qidiruvchilar mehnat bozoriga qo'shilmoqda. Biroq, rasmiy statistikaga ko'ra, viloyatda yaratiladigan yangi ish o'rinlari soni yiliga 20-25 mingni tashkil etadi. Bu holat ishsizlik darajasini 9,5% (milliy o'rtacha 8%) ga yetkazadi, ayniqsa yoshlar orasida bu ko'rsatkich 18% ga yaqin[7].

Malakali kadrlar yetishmovchiligi va kasbiy ta'limning zaifligi

Viloyatda mehnat bozorining asosiy paradoksi — bir tomondan ishsizlik, ikkinchi tomondan sanoat korxonalarida malakali ishchilar yetishmovchiligi. O'zbekiston Statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, viloyatdagi mehnatga layoqatli aholining faqat 35% oliy yoki o'rta maxsus ta'limga ega. Texnik kasb-hunar kollejlari o'quv dasturlari zamonaviy bozor ehtiyojlariga mos kelmaydi. Masalan, IT, qurilish va xizmat ko'rsatish sohalarida malakali mutaxassislarning yetishmovchiligi kuzatilmoqda.

Ta'lim darajasi va mehnat bozori talablari quyidagi 1-jadvalda ko'rsatib o'tilgan.

1-jadval.

Ta'lim darajasi va mehnat bozori talablari

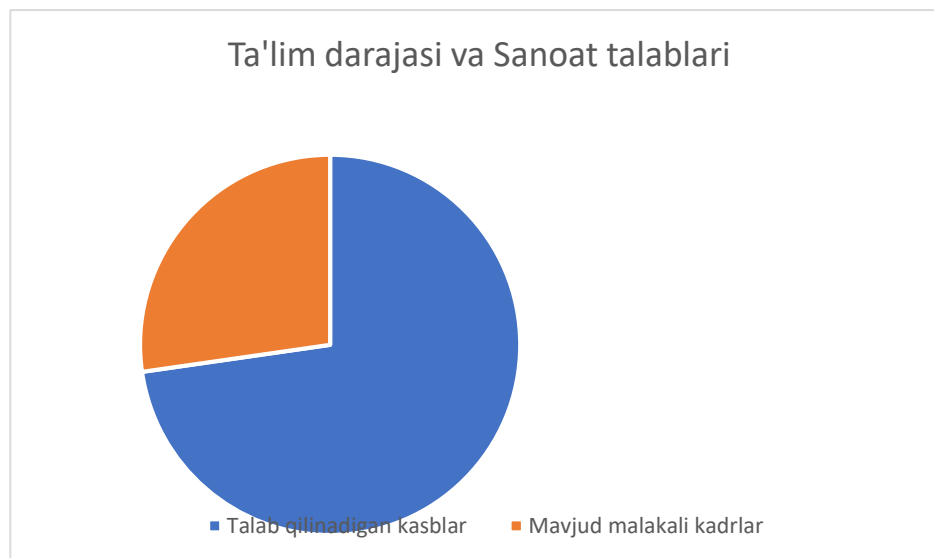
N	Nomi	Ko'rsatkich (%)
1	Oliy/o'rta maxsus ta'limga ega	35
2	Zamonaviy kasblar(IT,Qurilish)bo'yicha ma'lakali kadrlar	15
3	Kasb ta'limi bitiruvchilari	25

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat milliy statistika qo'mitasi⁴⁸ [8]

⁴⁸ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2>

Diagramma 1.

Ta'lim darajasi va sanoat talablari

Mutaxassis va mavjud kasbdagilarning bir biriga qarama qarshi ravishda rivojlangan ya'ni Masalan;IT-soahsiga talab 10% tashkil etadi desak, ammo mutaxassislar esa 3% ni tashkil etadi. Bu mavjud muammolarni yechimi sifatida quydagi takliflarni keltirish mumkun:

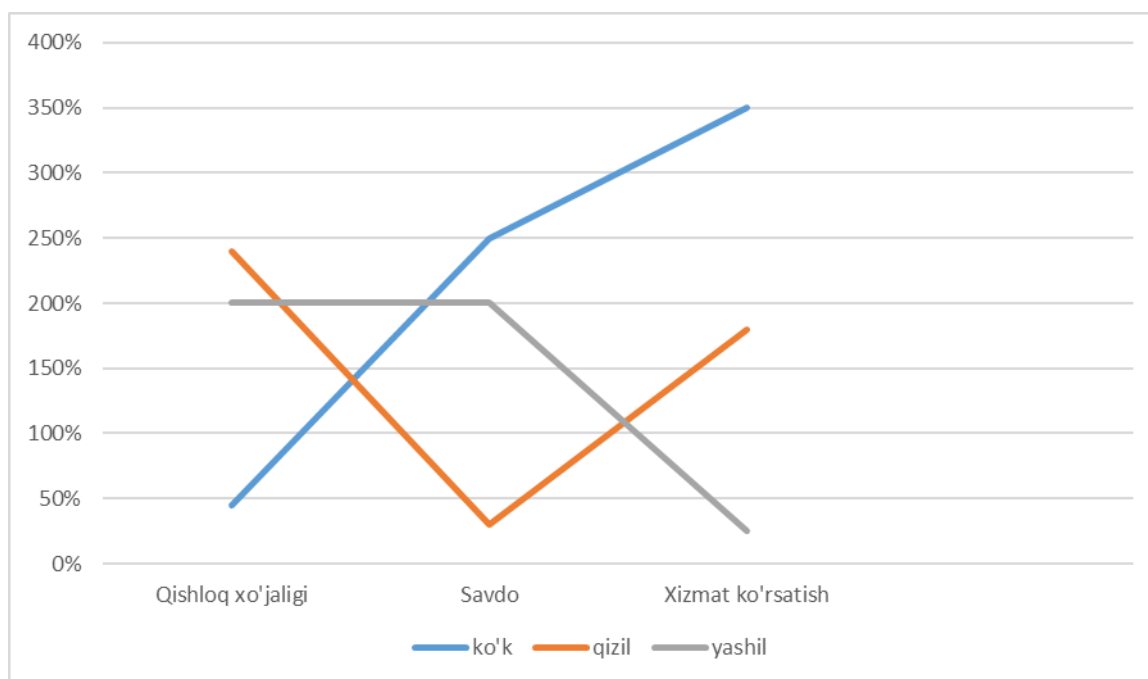
- Kasb-hunar ta'limini ish beruvchilar bilan hamkorlikda yangilash (dual ta'lim tizimi).

Norasmiy bandlik va ijtimoiy kafolatlarning yo'qligi darajasi yuqori bo'lgan Farg'ona viloyatida mehnatga layoqatli aholining 40% ga yaqini qishloq xo'jaligi, savdo va xizmat ko'rsatish sohalarida norasmiy sharoitda ishlaydi. Ushbu xodimlarning mehnat huquqlari (pensiya, kasallik davolari, ish haqi kafolati) himoyasiz qolishiga olib keladi. Xususan, ayollar orasida norasmiy bandlik darajasi 55% ni tashkil etadi[9].

Farg'ona viloyatida norasmiy bandlikning sohalar bo'yicha taqsimoti quyidagi 2-diagrammada ko'rsatib o'tilgan.

2-diagramma

Farg'ona viloyatida norasmiy bandlikning sohalar bo'yicha taqsimoti

Ish haqi darajasi tarmoqlar va hududlar bo'yicha sezilarli farq qiladi. Eng yuqori ish haqi moliya va sug'urta faoliyati, axborot va aloqa, tog'-kon sanoati kabi sohalarda kuzatiladi.

Farg'ona viloyatida Gender tengsizligi va ayollar faolligining pastligi mavjud bo'lib ,viloyatda ayollarning mehnat bozoridagi ishtiroki 48% ni tashkil etsada, ularning ko'p qismi kam maoshli va past malakali ishlarda band. Ayollar uchun bolalar parvarishi muassasalari yetishmasligi va gender stereotiplar ularning faolligini cheklaydi.Bu ayollarni o'z ustida ishlashga va kareriyaga qilish imkoniyatini cheklaydi.*Masalan:*ayollarda ish haqqi 2.5 million so'm,erkaklarda esa 4.2 million so'mni tashkil etadi[10].

Aholi sonining yildan yilga o'sib borishi mamlakat chidagi migratsiya jarayonini o'sishiga olib kelmoqda.Na'tijada ishsizlik tufayli viloyat aholisining bir qismi Toshkent, Samarqand yoki chet el (Rossiya, Qozog'iston) mamlakatlariga ko'chib ketmoqda. Bu holat mahalliy iqtisodiyotda malakali kadrlar yetishmovchiligini kuchaytiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Farg'ona viloyat mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari tahlil qilinib quyidagi xulosalarga kelindi:

Mehnat resurslari soni muntazam o'sib bormoqda, biroq o'sish sur'atlari pasayish tendensiyasiga ega. Aholining iqtisodiy faollik darajasi va bandlik darajasi 2020-2015-yillarda yuqori o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan,

O'rtacha oylik ish haqi nominal jihatdan sezilarli darajada o'sgan, biroq tarmoqlar va hududlar kesimida katta tafovutlar mavjud. Ishsizlik darajasi, ayniqsa yoshlar va ayollar o'rtasida yuqori darajada qolmoqda.

Norasmiy bandlik darajasi yuqori bo'lib, bu mehnat bozori statistikasining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tashqi mehnat migratsiyasi mehnat bozoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi mehnat bozori tuzilishini o'zgartirmoqda. Mehnat unumdorligi o'sish tendensiyasiga ega, biroq rivojlangan mamlakatlar darajasidan orqada qolmoqda. Aholining ko'payishi va ish o'rinlarining yetishmasligini quyidagi yechimlarni keltirishimiz mumkin:

- Kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash orqali yangi ish o'rinlarini yaratish (masalan, soliq imtiyozlari va subsidiyalar).

- Qishloq xo'jaligidan tashqari to'qimachilik, oziq-ovqat va yengil sanoat sohalariga investitsiyalarni jalb qilish.

- Infratuzilma loyihalarini (yo'l, elektr, internet) rivojlantirish, yangi korxonalar uchun shart-sharoit yaratish.

Malakali kadrlar yetishmovchiligi va kasbiy ta'limning zaifligiga hamda norasmiy bandlik uchun yechim sifatida:

Kasb-hunar ta'limini ish beruvchilar bilan hamkorlikda yangilash (dual ta'lim tizimi).

- Zamonaviy kasblar (dizayn, dasturlash, turizm) bo'yicha qisqa muddatli kurslarni joriy etish.

- Talabalarni amaliyot uchun xorijiy va mahalliy kompaniyalarga yo'naltirish.

- Norasmiy korxonalarni ro'yxatga olish uchun soliq imtiyozlari va jarimalarni muvozanatlash.

- Ayollar uchun uyda ishlash va masofadan turib ishlash imkoniyatlarini kengaytirish.

- Ijtimoiy himoya dasturlarini norasmiy ishchilarni qamrab olishi uchun isloh qilish.

Gender tengsizligi va mamlakat ichidagi migratsiya jarayonida quyidagi takliflarni keltirish mumkin:

Bolalar bog'chalari va qo'shimcha ta'lim markazlarini ko'paytirish.

- Ayollar uchun startup loyihalari va mikroqarzar dasturlarini ishlab chiqish.

- Gender tengligi bo'yicha ommaviy axborot kampaniyalarini olib borish.

- Mahalliy korxonalar uchun maosh darajasini ko'tarish va ijtimoiy paketlarni taklif qilish.

- Yosh mutaxassislarni qo'llab quvvatlash.

Ushbu takliflarning amalga oshirilishi viloyat mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolarini bartaraf etishilishiga olib keladi hamda aholining bandligi va farovonligining oshishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2023). O'zbekiston raqamlarda 2022. Toshkent.
2. Mustafakulov, O. K. (2024). STATISTIKA TIZIMIDA RAQAMLI PLATFORMALARNI AMALIY TADBIQ ETISH METODOLOGIYASI. *Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari*, 4(1), 45-54.
3. Ehrenberg, R. G., & Smith, R. S. (2018). Modern labor economics: Theory and public policy (13th ed.). New York: Routledge.
4. Abdurahmonov, Q. X., & Zokirova, N. Q. (2019). O'zbekiston mehnat bozori: shakllanishi, rivojlanishi va tartibga solish. Toshkent: Fan va texnologiya.
5. Wooldridge, J. M. (2020). Introductory econometrics: A modern approach (7th ed.). Boston: Cengage Learning.
6. International Labour Organization. (2013). Resolution concerning statistics of work, employment and labour underutilization. 19th International Conference of Labour Statisticians. Geneva: ILO.
7. Autor, D. H. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30.
8. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies. New York: W. W. Norton & Company.
9. Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J. P. (2009). Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress. Paris: Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress.
10. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, Mehnat bozori, <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2>

ADVOKATURADA REKLAMA MUNOSABATLARINING MUAMMOLI MASALALARI: MILLIY QONUNCHILIK VA XORIJIY TAJRIBA

Axmadaliyev Abdurauf Abdurazzoq o'g'li,

Toshkent davlat yuridik universiteti,
Jinoiy odil sudlov fakulteti 4-bosqich talabasi
E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com

Matmurotov Alibek Ravilovich,

Toshkent davlat yuridik universitetining
Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura
kafedrası dotsent vazifasini bajaruvchisi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori
(PHD), ilmiy maslahatchisi
E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Hozirgi zamonaviy dunyoda reklama va turli xil xizmatlarni ilgari surish masalalari barcha kasblar, jumladan, advokatlik uchun ham dolzarb bo'lib bormoqda. Shuningdek advokatlik faoliyatini reklama qilish zamonaviy huquqiy xizmatlar bozorida ham eng asosiy masalalardan biri hisblanadi. Ushbu maqolada advokatlik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni, advokatlik faoliyatida reklama munosabatlarining o'ziga xos jihatlari hamda u bilan bog'liq muammoli vaziyatlarni hal qilish masalalari muhokama qilingan. Mazkur maqolada ushbu sohadagi muammolarni bartaraf etish uchun xalqaro tajriba va milliy qonunchiligimiz o'rganilib, reklama faoliyatini samarali va qonuniy tarzda amalga oshirish uchun taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: advokatura, advokat, advokatlik faoliyati, reklama, reklama obyekti, huquqiy xizmatlar, huquqiy madaniyat, axborot oshkoraligi.

PROBLEMATIC ISSUES OF ADVERTISING IN THE FIELD OF ADVOCACY: NATIONAL LEGISLATION AND FOREIGN EXPERIENCE

Akhmadaliyev Abdurauf Abdurazzoq ugli

4th-year student of the Faculty of Criminal Justice,
Tashkent State University of Law
E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com

Matmurotov Alibek Ravilovich,

Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Law, Academic
Advisor at the Department of Court, Law Enforcement Agencies and Advocacy of
Tashkent State University of Law
E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

ABSTRACT

In today's modern world, issues related to advertising and the promotion of various services are becoming increasingly relevant for all professions, including advocacy. Advertising legal services is considered one of the key issues in the modern legal services market. This article discusses the dissemination of information about advocacy activities, the specific features of advertising relations in the field of advocacy, as well as the resolution of problematic situations associated with them. The article explores both international experience and national legislation to identify ways to address these challenges, and it provides recommendations and proposals for conducting advertising activities effectively and lawfully.

Keywords: *advocacy, advocate, advocacy activity, advertising, object of advertising, legal services, legal culture, information transparency.*

**ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ РЕКЛАМНЫХ ОТНОШЕНИЙ В
АДВОКАТУРЕ: НАЦИОНАЛЬНОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И
ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ**

Ахмадалиев Абдурауф Абдураззак ўғлы,

Студент 4 курса факультета уголовного правосудия Ташкентского
государственного юридического университета

E-mail: Abduraufahmadaliyev7@gmail.com

Матмуротов, Алибек Равилович,

Исполняющий обязанности доцента кафедры суда, правоохранительных
органов и адвокатуры Ташкентского государственного юридического
университета, доктор философии (PhD) по юридическим наукам, научный
руководитель

E-mail: alibekmatmurotov@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В современном мире вопросы рекламы и продвижения различных услуг становятся все более актуальными для всех профессий, включая адвокатуру. Реклама адвокатской деятельности также является одним из ключевых

вопросов на современном рынке юридических услуг. В данной статье рассматриваются вопросы распространения информации о деятельности адвокатуры, особенности рекламных отношений в адвокатской деятельности, а также решение проблемных ситуаций, связанных с ними. В статье исследуется международный опыт и национальное законодательство для решения этих проблем и даются рекомендации по эффективному и законному осуществлению рекламной деятельности.

Ключевые слова: адвокатура, адвокат, адвокатская деятельность, реклама, объект рекламы, юридические услуги, юридическая культура, прозрачность информации.

KIRISH

Bugungi kunda yurtimizda advokatura institutini rivojlantirish uchun keng ko'lamli islohotlar amalaga oshirilmoqda. Advokatura jamiyatning huquqiy tizimida muhim o'rin tutuvchi institutlardan biri bo'lib, fuqarolarimizning huquq va erkinliklarini himoya qilish, korxona, muassasa va tashkilotlarga yuridik yordam ko'rsatish, adolatni qaror toptirish, shuningdek qonun ustuvorligini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etmoqda. Advokatlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar nafaqat yuridik xizmat ko'rsatish, balki davlatimiz va jamiyatimiz o'rtasida ko'prik vazifasini bajarish orqali huquqiy madaniyatni oshirishga xizmat qilib kelmoqda. Shu orqali advokatlik faoliyatini yanada samarali bo'lishini ta'minlash va huquqiy institut sifatidagi o'rnini mustahkamlash asosiy maqsad qilib belgilangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu maqolada qiyosiy-huquqiy manbalarni tadqiq etish, milliy va xorijiy qonunchilikni tahlil qilish, qonun hujjatlarini sharhlash, qonunni qo'llash amaliyotini o'rganish kabi usullardan foydalanilgan. Shuningdek advokaturada reklama munosabatlariga oid Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Moldova, Singapur respublikalarining qonunchilik tajribalari o'rganib chiqilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

“Advokat” atamasi lotincha “advocare” - yordamga chaqirish so'zidan kelib chiqqan. Zamonaviy dunyoda odil sudlov sohasidagi ijtimoiy munosabatlar va boshqa munosabatlarni tartibga solish uchun jamiyatda aks ettirilgan axloqiy tamoyillarga asoslangan qarorlar, xulq-atvor qoidalari, me'yorlarning maxsus tizimi zarur. So'ngi yillardagi islohotlarga ko'ra, advokatura institutining maqomi konstitutsiya darajasida mustahkamlab qo'yildi. Xususan, **2023-yil 30-aprelda** qabul qilingan Konstitutsiyamizning yangi tahririda advokatura instituti konstitutsiyamizga

alohida XXIV bob sifatida kiritildi. Bu ham ushbu sohani yangi bosqichga chiqayotganligidan dalolat beradi.

Advokatura institutida advokatlarning kasbiy faoliyati nafaqat ishonch bildiruvchi (huquqiy yordam soʻrab murojaat qilgan shaxs) shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, balki ularning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Shuning uchun ham advokatlik faoliyatida reklama munosabatlari dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Yurtimizda advokatlar sonining tez oʻsib borayotganligi tufayli ishonch bildiruvchi (huquqiy yordam soʻrab murojaat qilgan shaxs) shaxslarni topish va bu boradagi reklama maʼlumotlarini joylashtirish masalasi ham paydo boʻlmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasi **“Reklama toʻgʻrisida”gi Qonunining 3-moddasiga** koʻra, har qanday reklama vositalaridan foydalangan holda tarqatiladigan, mazmuni Oʻzbekiston Respublikasi hududida boʻlgan reklamadan foydalanuvchilarga qaratilgan va reklama obyektiga eʼtiborni jalb qilish, unga boʻlgan qiziqishni shakllantirish yoki qoʻllab-quvvatlash, shuningdek uni **bozorda bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olish maqsadida** ilgari surish uchun moʻljallangan maxsus axborot **reklama** ekanligi belgilab qoʻyilgan[1].

Xorijiy tajribaga nazar soladigan boʻlsak, Ukraina davlatining “Reklama toʻgʻrisida”gi Qonunining 1-moddasiga binoan, har qanday shaklda va har qanday tarzda tarqatiladigan shaxs yoki mahsulot haqidagi har qanday maʼlumot reklama hisoblanishi belgilab qoʻyilgan. Reklama deb hisoblash uchun bunday maʼlumotlar reklama isteʼmolchilari va ularning shaxs yoki mahsulotga boʻlgan qiziqishi toʻgʻrisida xabardorlikni yaratish yoki saqlash uchun moʻljallangan boʻlishi kerak [2].

Ukrainalik advokat **A.Xrapenkon**ing fikriga koʻra, advokatlar televizion loyihalarda oʻqitiladi. Advokatlar tushunishlari kerakki, oddiy fuqarolar ularga qarab, ularning ongida barchaning nomidan gapiradigan maʼlum bir “himoyachi obrazini” shakllantiradilar. Shuning uchun advokatlar axloqsiz va noprofessional xatti-harakatlardan qochish uchun oʻzlarini qanday tutishlarini tanlashda juda ehtiyot boʻlishlari kerak – deb taʼkidlagan[3].

Reklama targʻibotining axloqiy jihatlarini oʻrgangan tadqiqotchilardan yana biri advokat va olim **M.Y.Barshchevskiy**ning pozitsiyasini ajratib koʻrsatish mumkin. Unga koʻra advokat uchun reklama taqiqlanmasligi kerak. Chunki uning faoliyati toʻgʻrisidagi maʼlumotlarga ruxsat beriladi va oshkora boʻladi, bundan tashqari zarur va foydali hisoblanadi[4]. Ushbu nuqtai nazarni **N.N.Bakayanova** ham qoʻllab-quvvatlaydi, u advokatlikni reklama qilishni oʻzini oʻzi reklama qilish deb baholaydi va advokatlik faoliyati bilan shugʻullanuvchi shaxslar toʻgʻrisidagi maʼlumotlardan fuqarolarni xabardor qilish, shuningdek bevosita yoki bilvosita foyda olishga

qaratilgan faoliyat deb hisoblaydi [5]. Yuqoridagi olimlar advokatlik faoliyatini reklama qilish tarafdori ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu holat haqida o'zimning fikrimni bildiradigan bo'lsam, advokatlik faoliyatini ommaviy ravishda reklama qilish qonunchiligimizning ayrim normalariga zid keladi. Chunki advokatlik faoliyati tijorat maqsadini va bevosita foyda olishni ko'zlamaydi. Aksincha "Advokatura to'g'risida"gi Qonunga ko'ra, u notijorat tashkilot ekanligi belgilab qo'yilgan.

Uzoq vaqtdan beri reklama targ'iboti muammosi muhokama mavzusi hisoblanadi. Olimlarning fikrlari ikkita asosiy pozitsiyaga bo'lingan:

- 1) advokatlik faoliyatida reklamani taqiqlash zarurati;
- 2) advokatlikni bozordagi boshqa xizmatlar bilan teng ravishda reklama ob'ekti sifatida tan olish.

Aslida, advokat uchun haqiqiy reklama – bu uning xizmatlaridan allaqachon foydalangan ishonch bildiruvchi shaxsning tavsiyasidir. Ya'ni ma'lum bir advokat ishining sifatiga allaqachon ishonch hosil qilgan va uni boshqa odamlarga tavsiya qilgan shaxsning tavsiyasi hisoblanadi.

Ukraina davlatining "Reklama to'g'risida" gi Qonunga ko'ra, himoyachilar uchun reklama faoliyatining ayrim shakllari va vositalari belgilab berilgan. Shuningdek ba'zi bir olimlar yuridik xizmatlarni reklamani joylashuvi va joylashish uslubiga qarab tashqi va ichki qismlarga bo'lishgan. Ularning fikriga ko'ra[6] tashqi reklama axborot xabarlar va e'lon taxtachalaridagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi mumkin. Odatda, advokatlar bunday reklamadan, agar ular o'z idoralariga ega bo'lsa va qishloq, aholi punktlari va shahar Kengashlarining ijro etuvchi organlari tomonidan berilgan ruxsat bilan va ushbu organlar tomonidan belgilangan tartibda Ukraina Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan standart qoidalar asosida foydalanadilar. Bundan tashqari, uylar, ustunlar va boshqa inshootlarga ma'lumot stikerlari yoki varaqalarini joylashtirish mumkin, lekin faqat ushbu uylar egalari yoki vakolatli organlarning ruxsati bilan joylashtiriladi. Bundan tashqari, bu advokatning shaxsiy transporti yoki jamoat transporti bo'lishi mumkin. Advokatlar ko'pincha o'zlarining telefon raqamlarini va advokat belgisini transport vositalariga joylashtiradilar.

Ichki reklama ma'lum binolarda joylashtirilgan reklamani o'z ichiga oladi (belgilar, vizitkalar, plakatlar va boshqalar.). Shu bilan birga, bunday reklamadan foydalanishda malum cheklovlarni hisobga olish kerak. Shunday qilib, davlat hokimiyati organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va ta'lim muassasalari binolarida ichki reklamadan foydalanish taqiqlanadi. Advokatlar, qoida tariqasida, fotosuratlar, telefon raqamlari va taqdim etilishi mumkin bo'lgan xizmatlar haqida

batafsil ma'lumotlardan foydalangan holda mashhur nashrlarda reklama qilishlari mumkin.

1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi "Advokatura to'g'risida"gi Qonunga ko'ra[7], advokatlik faoliyati tadbirkorlik faoliyati emas va o'z faoliyatini bevosita foyda olishga qaratmaydi. U nodavlat notijorat tashkilot hisoblanadi. **1999-yil 14-aprelda** qabul qilingan "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonun[8]da nodavlat notijorat tashkilotlar atamasiga izoh berilgan. Unga ko'ra, nodavlat notijorat tashkiloti — jismoniy va (yoki) yuridik shaxslar tomonidan ixtiyoriylik asosida tashkil etilgan, **daromad (foyda) olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olmagan** hamda olingan daromadlarni (foydani) o'z qatnashchilari (a'zolari) o'rtasida taqsimlamaydigan o'zini o'zi boshqarish tashkilotidir. Shuningdek advokatlik faoliyati aniq maqsadga yo'naltirilgan. Ya'ni fuqarolar va tashkilotlarga huquqiy yordam ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Shu bilan birga, advokatlik faoliyatidan olinadigan daromad advokatning shaxsiy daromadi hisoblanadi va u tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar sifatida soliq solish obyekti sifatida qaralmaydi. O'zbekiston Respublikasi "Reklama to'g'risida"gi qonunida ham advokatlik faoliyatini reklama qilishga doir cheklov belgilanmagan va hech qanday taqiq ham o'rnatilmagan. Boshqa qonun hujjatlarida ham advokatlik faoliyatini reklama qilishga to'g'ridan-to'g'ri taqiq belgilanmagan.

Rossiya Federatsiyasi Advokatning kasbiy etika kodeksining 17-moddasida advokatlar va advokatura tashkilotlari o'zlari to'g'risida ma'lumot berishga ruxsat berilganligi ko'rsatilgan[9]. Shu bilan birga ushbu turdagi ma'lumotlar uchun cheklovchi mezonlar mavjud: advokatning baholash xususiyatlaridan foydalanishga yo'l qo'yilmasligi; advokatning ishi to'g'risida boshqa shaxslarning sharhlari; boshqa advokatlar bilan taqqoslash mumkin emasligi va boshqa advokatlarning tanqidlar kabi cheklovlar mavjud.

2002-yil 19-iyul kuni qabul qilingan Moldova Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi Qonuni[10]ning 64-moddasiga ko'ra, advokatlik faoliyatida boshqa shaxs orqali mijozlarni jalb qilish uchun kasbning obro'siga mos kelmaydigan usullardan foydalanish taqiqlanganligi belgilangan. Shuningdek Moldovadagi advokatlar muvaffaqiyatli va g'olib bo'lgan holatlari to'g'risidagi ma'lumotni ommaviy ravishda tarqatishlari mumkin emas.

2012-yil 5-iyulda qabul qilingan Ukrainaning **"Advokatura va advokatlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni[11]** normalarini tahlil qilsak, amaldagi qonunda reklama targ'iboti amalga oshirish imkoniyatlari to'g'risidagi qoidalar mavjud emas degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ammo bu bo'shliq **"Advokat etikasi qoidalari"**da ya'ni advokat amaldagi qonunchilik va ushbu qoidalarga muvofiq o'z

kasbiy faoliyatini reklama qilish huquqiga ega ekanligini nazarda tutuvchi **13-modda** bilan ko'rsatib qo'yilgan. Advokatlik faoliyati to'g'risidagi reklama materiallari ob'ektiv, ishonchli, aniq va tushunarli bo'lishi kerak va maslahatlar noaniq bo'lmasligi yoki potensial mijozlarni yo'ldan ozdirish uchun asos bo'lmasligi, shuningdek, oqilona estetik talablarga javob berishi kerak.

Singapur davlatida advokatlar uchun reklama munosabatlari 1998-yilda qabul qilingan **“Yuridik kasb to'g'risida”gi** Qonuni[12]da ko'rsatilgan qat'iy qoidalar bilan tartibga solinadi. Bu qoidalarga amal qilgan holda advokatlik faoliyatini reklama qilishga bevosita ruxsat etilgan. Ushbu qoidalar professionallikni saqlash, axloqiy me'yorlarni qo'llab-quvvatlash va mijozlar manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

XULOSA

Yuqoridagi to'xtalib o'tgan milliy qonunchiligimiz va xorijiy tajribani tahlil qilgan holda quyidagilarni xulosa qilishimiz mumkin:

birinchidan, hozirgi kunda advokatlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslarga o'z xizmatlarini reklama qilish uchun hech qanday cheklov o'rnatilmagan bo'lsada, buni qonuniylashtirib bo'lmaydi. Chunki reklamani asosiy maqsadi foyda olishga qaratilgandir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, advokatlik foyda olishga qaratilmagan faoliyat hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi **“Advokatura to'g'risida”gi** Qonunida yoki O'zbekiston Respublikasi **“Reklama to'g'risida”gi** Qonunida advokatlar o'z xizmatlarini ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda reklama sifatida taklif qilishlari mumkin emas degan modda bilan belgilab qo'yilishi zarur, nazarimizda.

ikkinchidan, reklama atamasi keng tushuncha bo'lganligi sababli, advokatlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar o'z xizmatlarini taklif qilayotgan paytda **“reklama qilish”** so'zi o'rniga **“ma'lumot berish”** yoki **“axborot berish”** so'zidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligini taklif qilmoqchiman. Ushbu tajribani Ukraina davlati qonunchiligida ko'rishimiz mumkin.

uchinchidan, agar advokatlar o'z xizmatlarini axborot berish orqali taklif qilishda haqiqatga to'g'ri kelmaydigan yolg'on ma'lumotlar berish, o'ziga murojaat qilgan ishonch bildiruvchi shaxslarni aldash, o'z xizmatlarini boshqa advokat xizmatlaridan yaxshi ekanligini va advokatning kasb-etika qoidalaridagi boshqa holatlarni aytganligi uchun ularga nisbatan intizomiy javobgarlik belgilanishini taklif qilmoqchiman. Chunki hozirgi kunda qonunchiligimizda bu holat bo'yicha hech qanday javobgarlik belgilanmagan. Xorijiy tajribaga nazar soladigan bo'lsak, Singapur davlati qonunchiligida bu holat bo'yicha aniq javobgarlik belgilab qo'yilgan.

**to`rtinchidan**, advokatlar jinoiy, fuqarolik yoki iqtisodiy yo`nalish bo`yicha o`ziga murojaat qilgan ishonch bildiruvchi (huquqiy yordam so`rab murojaat qilgan shaxs) shaxslarning manfaatlarini himoya qilishda shu ish bo`yicha g`olib bo`lgan taqdirda, boshqa advokatlarining huquqlariga putur yetkazmagan holda ish holatlari bo`yicha ma`lumot berishlari mumkinligi haqida belgilab qo`yilishi lozim. Ushbu holat bo`yicha yana bir taklifimiz, advokatlar ishonch bildiruvchi (huquqiy yordam so`rab murojaat qilgan shaxs) shaxslarning roziligini ham olishlari zarur. Agar ishonch bildiruvchi shaxslar qarshilik bildirmagan taqdirda advokatlar tomonidan ma`lumot berishlari maqsadga muvofiq bo`ladi. Moldova Respublikasi qonunchiligida, himoyachilarga o`ziga murojaat qilgan ishonch bildiruvchi (huquqiy yordam so`rab murojaat qilgan shaxs) shaxslarning roziligini olgan bo`lsalar ham ish bo`yicha hech qanday ma`lumot berishga ruxsat etilmagan.

REFERENCES

1. <https://lex.uz/uz/docs/-6052631>
2. О рекламе: Закон Украины. Ведомости Верховной Рады Украины (ВВР), 1996, № 39, ст. 181. ред. 13.08.2020 г.
3. Карпенко А. А. соблюдение правил адвокатской этики на телевидении и в Интернете. Вестник Одесской адвокатуры: специальный выпуск "Адвокатская этика". 2019.
4. Барщевський М. Ю. Адвокатська етика. М.: Видавничий дім "ФЕДОРОВ", 1999.
5. Н.М. Бакаянова основы діяльності адвоката захисника: автореф. дис. ... канд. юрид. наука Одесса, 2003.
6. О рекламе: Закон Украины от 11 июля 2003 г. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=1121-15>
7. <https://lex.uz/ru/docs/-54503>
8. Комиссии по этике и стандартам по вопросу применения пункта 1 статьи 17 Кодекса профессиональной этики адвоката (утв. решением Совета Федеральной палаты адвокатов от 17.04.2019, протокол № 7) // Вестник Федеральной палаты адвокатов РФ. – 2019.
9. <http://www.eurasian-advocacy.ru/respublika-moldova/613-zakon-respubliki-moldova-ob-advokature>
10. Про адвокатуру и адвокатскую деятельность: Закон Украины от 05.07.2012 № 5076-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
11. <https://sso.agc.gov.sg/SL-Supp/S533-1998/Published/20000131?DocDate=19981030>

YENGIL SANOATGA OID PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING MADANIY TALQINI

Y.Qarshiyev

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Xorijiy til va adabiyot yo`nalishi 2-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning madaniy talqini lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil etilgan. O'zbek va ingliz tillaridagi maqol va matallarda uchraydigan kiyim-kechak, tikuvchilik, mato, hunarmandchilik kabi konseptlar orqali har ikki xalqning estetik qarashlari, axloqiy qadriyatlari, gender stereotiplari va ijtimoiy tafakkuri ochib beriladi. Shuningdek, maqolada paremiologik birliklarning tarjima muammolari, realialar bilan bog'liq madaniy tafovutlar va ularning lingvistik ifodalanishi misollar asosida yoritiladi. Maqola yakunida yengil sanoatga oid paremalarni madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: paremiologik birlik, lingvokulturologiya, yengil sanoat, madaniy talqin, maqol, matal, tarjima, realia.

ABSTRACT

This article provides a linguocultural analysis of the cultural interpretation of paremiological units related to the field of light industry. Through examples of proverbs and sayings in Uzbek and English languages that involve concepts such as clothing, textiles, tailoring, and craftsmanship, the study highlights each nation's aesthetic views, moral values, gender roles, and socio-cultural perspectives. The article also discusses translation challenges, cultural gaps caused by realia, and the structural-semantic features of paremiological expressions. Finally, it substantiates the theoretical and practical significance of studying light-industry-related proverbs as tools for intercultural communication.

Keywords: paremiological unit, linguoculture, light industry, cultural interpretation, proverb, saying, translation, realia.

KIRISH

Xalq tilida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan maqol, matal va boshqa paremiologik birliklar nafaqat ma'no jihatdan chuqur, balki xalqning milliy tafakkuri, hayot tarzi va qadriyat tizimini o'zida mujassam etgan muhim lingvokulturologik hodisadir. Ayniqsa, yengil sanoatga oid paremiologik birliklar xalqning kiyinish madaniyati, hunarmandchilik tarixi, estetik qarashlari va ijtimoiy me'yorlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning madaniy talqini orqali har bir til vakilining

dunyoqarashi, qadriyatlarga munosabati va ijtimoiy ongidagi stereotiplari ochib beriladi.

Lingvokulturologik nuqtai nazardan qaralganda, paremiologik birliklar — bu tilning ramziy kodlangan shakllari bo‘lib, ular orqali xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyati, ijtimoiy xulq-atvori, kasb-hunar faoliyati va estetik idealari ifoda etiladi. A.Vezbitskaya, V.I.Teliya, Y.S.Stepanov kabi olimlar tomonidan ilgari surilgan lingvomadaniyat konsepsiyalariga ko‘ra, paremlar — bu madaniyatning "*matnli darajasi*" bo‘lib, ular xalq tafakkurining qisqa va obrazli ko‘rinishidir.

Yengil sanoat sohasiga oid paremiologik birliklar o‘zida nafaqat til birliklarini, balki xalqning madaniy qadriyatlari, tarixiy tajribasi va ijtimoiy ongini mujassamlashtirgan ko‘p qirrali fenomen hisoblanadi. Ushbu paremlar ko‘pincha kiyim-kechak, tikuvchilik, to‘qimachilik, mato, ishlab chiqarish va mehnat bilan bog‘liq obrazlar asosida yaratiladi. Bu obrazlar esa bevosita xalqning ma‘naviy-madaniy stereotiplari, gender rollari, estetik qarashlari va ijtimoiy qadriyatlariga tayanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbek xalqining hayot tarzida kiyim har doim muhim ijtimoiy belgilar qatorida qaralgan. Naqadar sodda yoki qimmatbaho bo‘lishidan qat’i nazar, kiyim insonning jamiyatdagi o‘rnini, tarbiyasini, urf-odatlarga hurmatini va estetik dunyoqarashini bildiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘lgan. Shu sababli, yengil sanoatga oid o‘zbekcha paremlar ko‘pincha madaniy identitet, mehnatga munosabat va axloqiy me‘yorlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Masalan: "*Yamoqli bo‘lsa ham, toza bo‘lsin*" — bu parema orqali o‘zbek xalqining tejamkorlik, soddalik va poklikni qadrlashi ifodalanadi. Bu yerda "*yamoq*" — iqtisodiy sharoitni anglatgan bo‘lsa, "*tozalik*" — axloqiy va estetik ustuvorlik sifatida e‘tirof etiladi. "*Atlas kiyganning holidan xabaring bo‘lsin*" — bu yerda "*atlas*" ijtimoiy tabaqaning, boylik va hashamatning timsoli bo‘lib, kiyim ortidagi insoniylik, ichki dunyo va qiyinchiliklarga e‘tiborsizlik tanqid qilinadi. "*Kiyimiga qarab kut, aqliga qarab kuzat*" — bu parema ijtimoiy munosabatlarda tashqi ko‘rinishning muhimligini, biroq yakuniy baho insonning ichki salohiyatiga bog‘liqligini bildiradi. Bu paremlar orqali o‘zbek madaniyatida kiyim shunchaki zarurat emas, balki ijtimoiy axloq, estetik tamoyil va madaniy maqomning timsoli ekanini ko‘rish mumkin. Bu jihatlar ayniqsa milliy liboslar, usta-shogird an‘anasi, tikuvchilik san‘ati orqali avloddan-avlodga o‘tgan.

Ingliz madaniyatida esa yengil sanoatga oid paremlar asosan individuallik, amaliy yondashuv, ijtimoiy obraz va funktsionallik asosida shakllangan. Bu paremlar odatda vaqtni qadrlash, imkoniyatdan oqilona foydalanish va ijtimoiy

mavqeni ko'rsatish kabi qadriyatlarni o'zida aks ettiradi. Masalan: *"Clothes make the man"* — kiyim insonning tashqi imijini shakllantiradi, bu orqali jamiyatda qanday qabul qilinishini belgilaydi. Bu parema orqali ingliz jamiyatida tashqi ko'rinishning muhim rol o'ynashi, ayniqsa ishbilarmonlik, siyosat va jamiyatda muvaffaqiyat uchun vosita sifatida ahamiyati yoritiladi. *"Fine feathers make fine birds"* — bu birlik tashqi go'zallikning muhimligini bildiradi, biroq ayrim hollarda kinoya sifatida ham ishlatiladi. *"A stitch in time saves nine"* — ingliz madaniyatidagi ehtiyotkorlik, puxtalik va vaqtni qadrlash prinsiplarini ifodalaydi.

Bu paremalar ingliz xalqining hayotga realistik, pragmatik munosabatini, shuningdek, harakatlar va tashqi ko'rinish orqali jamiyatda o'z o'rnini topish zaruriyatini ko'rsatadi.

O'zbek va ingliz tillaridagi yengil sanoatga oid paremalarni solishtirganda, ularning madaniy asoslarida sezilarli tafovut mavjud. O'zbek tilida axloqiy va jamoaviy qadriyatlar ustuvor bo'lsa, ingliz tilida individuallik, tashabbuskorlik va vaqtga hurmat ustuvorlik qiladi.

A.Vezbitskaya tomonidan ilgari surilgan madaniy kodlar nazariyasiga ko'ra, til birliklari millat ongidagi madaniy konseptlarni tashuvchi vositadir. Yengil sanoatga oid paremalar ham madaniy kodlarni ochish vositasi sifatida tahlil qilinadi. Masalan: O'zbekcha: *"Tikkan topadi, yirtgan yo'qotadi"* — bu birlik orqali mehnatning qadri, tejamkorlik va ehtiyotkorlik konsepti ifodalanadi. Inglizcha: *"Make do and mend"* — Ikkinchi jahon urushi davrida keng tarqalgan ushbu ibora orqali xalqning resurslardan oqilona foydalanish, isrofga qarshi turish madaniyati shakllangan. Bu paremalarning lingvokulturologik talqini shuni ko'rsatadiki, yengil sanoat sohasida shakllangan paremalar har bir xalqning tarixiy tajribasi, iqtisodiy sharoiti va ijtimoiy qadriyatlariga bog'liq ravishda shakllanadi.

Yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning madaniy talqinini o'rgangan olimlardan biri — rus tilshunosi V.I. Telija bo'lib, u paremiologiyani *"madaniyatni ifodalovchi formulalar tizimi"* deb ataydi. Uning fikricha, har bir parema ichida jamiyatning qadriyatlar ierarxiyasi, axloqiy mezonlar va madaniy stereotiplar yashirin holatda mavjud.

O'zbek tilshunosligida esa B.Sarimsoqov, T.Mirzayev, Z.Husanova, M.Murodov kabi olimlar xalq og'zaki ijodi va paremiologiyaning milliy ongidagi o'rni haqida muhim tadqiqotlar olib borgan. Z.Husanovanning *"O'zbek tilining paremiologik lug'ati"* asarida aynan kiyim-kechak, hunar, to'qimachilik bilan bog'liq maqollar alohida ko'rsatilib, ularning madaniy funksiyasi alohida ta'kidlanadi.

Shuningdek, ingliz tilida yengil sanoatga oid paremalarni o'rgangan tadqiqotchi J. Mieder o'zining paremiologiyaga oid asarlarida maqollarni *"aforizmlar orqali"*

ifodalangan xalq falsafasi” deb ta’riflaydi. Uning fikriga ko’ra, har bir parema alohida madaniy kontekstga ega bo’lib, u tarjimada ham aynan shu madaniy zaminni hisobga olgan holda talqin qilinishi lozim.

Yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning madaniy talqini ularning lingvokulturologik mazmunini ochib berishda muhim vosita hisoblanadi. Paremalarda ifodalangan kiyim-kechak, mato, tikuvchilik, hunar va mehnatga oid obrazlar har bir xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti va estetik qarashlari bilan bevosita bog’liqdir. O’zbek va ingliz tillaridagi paremalarni lingvokulturologik yondashuv asosida tahlil qilish orqali ularning har biri o’z madaniyatining ichki mazmunini aks ettiruvchi tilda kodlangan shakl ekanini anglash mumkin.

O’zbek tilidagi paremalar — milliy qadriyatlar, jamoaviylik, axloqiy me’yorlar, estetik soddalik va hunarga hurmatni targ’ib qilsa, ingliz tilidagi paremalar esa individuallik, tashqi imij, vaqtni qadrlash va funksional yondashuv kabi qadriyatlarni aks ettiradi. Bu jihatlar madaniyatlararo tafakkur va dunyoqarash farqlarini ko’rsatadi. Paremalarning ushbu xususiyatlari ularning tarjima qilinishida ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki har bir til o’ziga xos madaniy kontekstga ega bo’lgan lingvistik birliklar bilan ishlaydi.

XULOSA

Lingvokulturologik jihatdan qaralganda, yengil sanoatga oid paremalar nafaqat til boyligini, balki xalqning mehnat madaniyati, kiyinish odobi, iqtisodiy holati va ijtimoiy stereotiplarini ham ifodalaydi. Ularning shakllanishida xalqning tarixiy yashash sharoiti, gender rollari, turmush tarziga xos ijtimoiy-madaniy faktorlar hal qiluvchi rol o’ynaydi.

Ushbu fasl doirasida olib borilgan qiyosiy tahlillar shuni ko’rsatdiki, yengil sanoatga oid paremalar nafaqat soha leksikasini tilga olib, balki xalqning madaniy xotirasini, qadimiy an’alarini va hozirgi zamon estetik qarashlarini ham ifoda etadi. Demak, bu turdagi paremalarni o’rganish tilshunoslik va madaniyatshunoslikning kesishgan nuqtasida joylashgan muhim ilmiy yo’nalish bo’lib, u orqali nafaqat lingvistik bilim, balki madaniyatlararo muloqotga xizmat qiluvchi ko’nikmalar ham shakllantiriladi.

Shu sababli, yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning madaniy talqinini ilmiy asosda o’rganish nafaqat nazariy jihatdan, balki tarjima amaliyoti, til o’qitish metodikasi va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun ham muhim va zarur hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Telia V.I. *Phraseology as a Language of Culture*. – M.: Nauka, 1996.

2. Mieder W. *Proverbs: A Handbook*. – Westport, CT: Greenwood Press, 2004.
3. Vezjbitskaya A. *Semantics, Culture, and Cognition*. – Oxford: Oxford University Press, 1992.
4. Z.Husanova. *O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati*. – T.: Fan, 2005.
5. Mirzayev T. *O‘zbek xalq maqollarining poetikasi*. – T.: Fan, 1986.
6. Sarimsoqov B. *Til va xalq og‘zaki ijodi*. – T.: O‘zbekiston, 1992.
7. Stepanov Y.S. *Konstanty: Slovar russkoy kultury*. – M.: Shkola “Yazyki russkoy kultury”, 1997.
8. Komissarov V.N. *Teoriya perevoda*. – M.: Vysshaya shkola, 1990.
9. Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
10. Arapov G. METHODS OF LINGUACULTURAL ANALYSIS OF LIGHT INDUSTRY LEXICON //Interpretation and Researches. – 2023. – T. 1. – C. 20.
11. Arapov G. N. Interpretation of the light industry lexicon in modern linguistics //ISJ Theoretical & Applied Science. – 2023. – T. 7. – №. 123. – C. 137-141.
12. Gayrat A. GRAMMATICAL FEATURES OF THE LEXICON OF LIGHT INDUSTRY.

ПРЕВЕНТИВ ЧОРАЛАРНИ КУЧАЙТИРИШ - КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШДА “ЯНГИ ИМПУЛЬС”

Шухрат Мирзаев

Ўзбекистон Республикаси ҳузуридаги

Қонунчилик ва ҳуқуқий сиёсат институти бош илмий ходими

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада коррупцияга қарши курашда “янги импульс” методларининг ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, маъно-мазмунини ва моҳиятини ўрганиш, яъни конституциявий саводхонлик шахс ҳуқуқий онгини шакллантиришда муҳим омил эканлиги сабабли ушбу соҳадаги мавжуд муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари тизимли ўрганишни талаб этади.

Калим сўзлар: “янги импульс”, коррупция, бузиш, қора коррупция, кулранг коррупция.

ABSTRACT

This article analyzes the legal foundations of the “new impulse” methods in the fight against corruption. Studying the place and significance, meaning, content and essence of the Constitution of the Republic of Uzbekistan in society, that is, constitutional literacy is an important factor in the formation of a person's legal consciousness, requires a systematic study of existing problems in this area and ways to solve them.

Keywords: “new impulse”, corruption, corruption, black corruption, gray corruption.

КИРИШ

Коррупцияга қарши кураш самарадорлиги ҳақида сўз юритилганда, авваломбор курашнинг мақсадини аниқлаб олиш муҳимдир. Қарши кураш реал ҳолатга асослангандагина ўзининг самарадорлигини кўрсатади. Фикримизча, жамиятда **энг кўп ва қизғин** муҳокама қилинадиган коррупцияга қарши курашиш масаласи **илк маротаба** бу форматда **Давлат Раҳбари иштирокида** кўриб чиқилиши **кучли сиёсий иродани** намоён қилади.

Шу йил 5 март куни **Президент** Шавкат Мирзиёев Коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий кенгаш йиғилишида сўзлаган нутқи орқали коррупцияга қарши курашишда **ташаббускор** ва **ислохотчи**, давлатчиликни

мустаҳкамлаш борасида **узоқни кўриб билувчи давлат арбоби** эканлигини яна бир бор кўрсатди⁴⁹.

Мазкур нутқ коррупцияга қарши курашиш бўйича Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларга **янги “импульс”** бериши ва **жадаллаштириши кутилмоқда.**

Коррупцияга қарши курашдаги асосий вазифа – бу коррупцияни сиёсий тизимга ёйилишини, издан чиқаришини олдини олишдир. Ўзбекистонда коррупция даражасини ва унинг ижтимоий хавфлилигини пасайтириш, шунингдек унинг детерминантларини бартараф этиш ва йўқ қилишга қаратилган мураккаб тизим фаолият юритаётганига қарамасдан, ушбу фаолият коррупцияни жамиятнинг кўмагисиз йўқ қилиш имконига эга эмас.

Шу боис, Давлат раҳбари коррупцияга қарши курашишда **парламент, кенгашлар, фуқаролик жамияти** институтлари, **Миллий** ва **худудий кенгашлар** ролини ошириш ҳақида фикрни ўртага ташлади, фуқароларнинг иштироки кенгаймаса, маиший даражада коррупция сақланиб қолаверса, уни давлат, жамият ва фуқаролар ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ижтимоий мақбул даражага тушириш имконсиз ишга айланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Коррупция, унинг содир этилиш сабаб ва шарт-шароитлари ҳамда ушбу турдаги жиноятларни профилактика қилиш муаммоларини илмий тадқиқ қилган бир қатор олимлар коррупция билан боғлиқ жиноятларнинг профилактикасини турлича таснифлашган. Хусусан, аксарият олимлар коррупция билан боғлиқ жиноятларнинг профилактикасини икки гуруҳга ажратишни таклиф этади, яъни умумий ва махсус профилактика⁵⁰.

Коррупцияни олдин олиш бўйича замонавий ҳуқуқни қўллаш амалиётининг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, кўпгина ҳолатларда коррупция

⁴⁹ <https://www.president.uz/uz/lists/view/7924>

⁵⁰ Бекшанов Д.С., Осипова И.Н. Профилактика коррупционных правонарушений в сфере контрольно-надзорной деятельности» / Сборник научных трудов: Региональная власть, местное самоуправление и гражданское общество: механизмы взаимодействия. Саратов, 2017.; Brooks, G. (2016) Criminology of Corruption: Theoretical Approaches. Basingstoke: Palgrave Macmillan // <https://www.uwl.ac.uk/staff/graham-brooks>; И.И.Карпец. Организованная преступность как социальная и юридическая проблема, ее тенденции и причины. Организованная преступность -2 // Под ред. А.И. Долговой, С.В.Дьякина. – М., 1993. – С.-15; Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений – Вестник МГУ. – Сер. 11. -1993. № 1. С.21.4. Комиссаров В.С. “Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией”, Вестник МГУ. Сер. 11. - 1993. - № 1. С. 26. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id= 21340>; Симон, А. Л. (2010). Правовые основы международного сотрудничества в сфере противодействия коррупции. Вестник Волгоградской академии МВД России, (3 (14)), 92-100; А.Р.Зуфаров, Б.Ж.Ахраров. Коррупция. Қонун. Жавобгарлик. Монография Т., 2011.- Б. 20

билан боғлиқ фаолият асосан уни содир этувчи ҳуқуқбузар ва унинг тўғридан-тўғри жабрланувчиси ўртасидаги муносабатлар доирасида юзага келади. Бироқ масаланинг муаммоли томони шундаки, ҳар икки субъект мазкур ҳолат бўйича муайян сабабларга кўра ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга хабар бермайди. Коррупцион муносабатларда пора олувчи ва пора берувчининг иккиласи ҳам ютади, бироқ давлат зарар кўради. Коррупция ҳаракатидан ҳар икки субъектнинг манфаатдорлиги унинг латент бўлиб қолишига замин яратади.

***Маълумот учун:** Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 31 декабрдаги 829-сон қарори билан коррупцияга оид жиноятлар таснифи аниқ белгиланганидан сўнг статистикада 2021 йилда жиноят содир этган шахслар сони кескин ошishi кузатилган. 2023 йилда республика бўйича судлар томонидан жами 6 535 нафар шахс коррупцияга оид жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилган⁵¹.*

Оддий қилиб айтганда, коррупция жиноятларининг латентлиги жабрланувчиларнинг коррупцион ҳуқ-атворини шакллантирувчи омилларга боғлиқ.

Коррупцияга қарши курашда **превентив маданиятни** шакллантириш масаласи очиқ қолмоқда. Яъни маънавий жиҳатдан коррупцияни кундалик ҳаётдаги масалаларни ечими сифатида тан олмайдиган инсонни тарбиялаш – бу коррупцияга қарши курашда энг таъсирчан усуллардан биридир. Шу боис мактабларда, олий таълим ва ундан кейин, айниқса, коррупцияга қарши курашиш тизими учун кадрлар захирасини шакллантиришда **превентив маданият** тарғиб қилиш чораларини кенг йўлга қўйиш айтиш муддао.

Зеро, тамагирлик маънавиятсизликнинг яққол кўриниши эканини ўсиб келаётган ёш авлод қалбига чуқур сингдириш лозим.

Коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этилишида жабрланувчи шахслар билан боғлиқ бўлган криминоген омилларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга қаратилган самарали тизимни яратиш ҳамда бу борадаги ҳуқуқбузарликларнинг **превентив профилактикасини** ташкил этишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қаторида муҳим субъект сифатида **парламентнинг роли янги босқичга** чиқиш талаб этилмоқда, у **янги тизимга бош-қош бўлиши**, бу борада масъулиятни ўз зиммасига олиши, барча давлат органларининг фаолиятини юқори даражада ташкил этишни назорат қилувчи механизмларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишни тақозо этади.

⁵¹ <https://qalampir.uz/news/2023-yil-uchun-korrupsiyaga-oid-zhinoyatlar-statistikasi-ochik-landi-111377?ysclid=m92n9sz8iq620490059>

Қолаверса, превентив чораларни кучайтириш учун айнан **маиший коррупцияга** қарши курашиш бўйича вазирлик, идоралар раҳбарлари **масъулияти оширилади.**

Хусусан, эндиликда давлат хизматлари бўйича давлат идоралари ва аҳоли ўртасидаги муносабатларни баҳолайдиган тизим қилинади, энг ёмон кўрсаткичга эга соҳа раҳбарлари бўйича чора кўрилади.

Коррупцияга қарши курашишга **жамият, жамоатчилик тўлиқ сафарбар этилиши** кераклиги ҳақида Давлат раҳбарининг алоҳида урғу бериши – бу ўзига хос **“мафкуравий сигнал”** бўлди. Бу, шубҳасиз, аҳолининг давлат органларига ишончини орттиради.

Президентнинг мазкур чиқиши ўз самарасини бериши учун, амалиётда ҳанузгача сақланиб қолаётган айрим муаммоларни ҳал этиш зарур. Хусусан:

- ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан амалга оширилаётган фаолият ҳозирги кунда превентив чораларни қўллашга йўналтирилмаган, аксарият ҳолларда ҳуқуқбузарликни олдини олишни эмас, содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жазолашни кўзда тутаяди;

- амалиёт таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, тегишли органлар ходимлари ҳамма вақт ҳам жабрланувчи шахсини ўрганишга эътибор қаратишмайди. Улар томонидан кўпинча, коррупцион ҳуқуқбузарлик содир этган шахслар билан профилактик ишлар амалга оширилади. Ваҳоланки, кўпгина ҳолатларда ҳуқуқбузарлик содир этилишида жабрланувчи билан ҳуқуқбузар ўртасида қандайдир боғлиқлик сабаб бўлади. Яъни, доим ҳам тамагирлик коррупцияни келтириб чиқармайди, коррупция таклифи билан чиққан шахслар билан ҳам превертив ишларни амалга ошириш методикаларини ишлаб чиқиш зарурияти мавжуд.

- коррупция ҳуқуқбузарликлари профилактикаси жиноятчиликка қарши курашнинг энг асосий йўналиши деб эътироф этилаётган бўлсада, унинг амалга оширилишига келганда яқка тартибдаги профилактика жараёни деярли ўтказилмайди (мисоол учун, ортиқча ҳашамат ва дабдаба қарши превентив чоралар юзасидан суҳбатлар ўтказилмайди).

Хуллас, коррупция жиноятларининг келиб чиқиш сабаб ва шароитларини ўрганишда жабрланувчилар билан боғлиқ бўлган ҳамда жиноят содир этилишига туртки берувчи виқтим омиллар таҳлил қилинмаяпти. Ваҳоланки кўп ҳолларда айнан жабрланувчиларнинг хулқ-атвори жиноятнинг содир этилишига кўмаклашувчи омил сифатида баҳоланади.

Мазкур муаммолар биринчи тегишли давлат органлари ходимларининг **превентив** чора-тадбирларнинг мазмун ва моҳиятини тушунмасликлари ҳамда

уларни амалга ошириш бўйича етарли билим ва амалий кўникмаларга эга эмасликлари, қолаверса, амалиётда ушбу чора-тадбирларни амалга ошириш механизмларининг ишлаб чиқилмаганлиги билан боғлиқдир.

Шу боис, Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан превентив чора-тадбирларни кучайтириш учун виктимоген омиллари аниқлаш бўйича қуйидаги йўналишларда ижтимоий тадқиқотлар ўтказиш ва ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикаси чора-тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

- коррупцион ҳуқуқбузарликлар виктимологик профилактикаси ишларини баҳолашда идораларнинг расмий сайтида фуқаролар ўртасида онлайн сўровларни ташкил этиш;

- аҳоли орасида коррупция тамагирликларидан жабрланиш сабалари ва шароитларни ўрганиш мақсадида доимий равишда сўров ўтказиш, шу жумладан, энг оммавий платформалар, веб-сайтлардан фойдаланиш;

- аҳоли ўртасида коррупция жиноятлари билан курашидаги ютуқлар, тамагирлик ва пора бериш салбий оқибатларини кенг ёйиш, оммавий эълон қилиш учун маҳаллаларга етказиш фаолиятини йўлга қўйиш;

- маҳалалар, давлат органлари жамоат ташкилотларида фуқароларни коррупция ҳуқуқбузарликлардан жабрланиш ҳолатлари бўйича мурожаатлар таҳлилини мунтазам муҳокама қилиш ва умумлаштириб бориш.

Коррупциявий жиноятлар учун жавобгарликка оид хорижий давлатлар қонунчилиги нормаларининг қиёсий-ҳуқуқий таҳлили қуйидаги хулосалар қилиш имконини берди:

Жиноят кодексининг порахўрлик учун жавобгарликни назарда тутувчи моддалари диспозициясига тегишлича ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш орқали номоддий қимматликлар ва номулкый манфаатдорликни мазкур жиноятларнинг предмети сифатида белгилаш зарур.

Халқаро стандартлар ва хориж тажрибасига асосланган ҳолда пора таклиф қилиш, пора беришни ваъда қилиш, пора сўраш ва пора ҳақидаги таклифни қабул қилиш каби ҳаракатларни алоҳида жиноят сифатида эътироф этиш лозим⁵².

Қолаверса, Жиноят кодексини **ноқонуний бойлик орттириш** жинояти учун жавобгарликни назарда тутувчи янги модда билан тўлдириш, ва унда, масалан, давлат органи, давлат иштирокидаги ташкилот ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мансабдор шахсининг даромад ва мол-мулк

⁵² Абдухошимов, И. Порахўрликка қарши курашни такомиллаштириш долзарб масала. Наука и инновации в системе образования, 4(3), 17–20. <https://inlibrary.uz/index.php/sies/article/view/72224>

декларациясида назарда тутилган пул маблағи ёки мулкига нисбатан кўп миқдордан ортиқ бўлган бойлик орттириши, бунда мазкур мансабдор шахс ушбу мол-мулкнинг қонуний манбалари ҳақида ишонарли далилларни тақдим эта олмагани учун жавобгарликни белгилаш зарур.

Хулоса ўрнида, Янги Ўзбекистон Стратегияси мақсадларидан келиб чиқиб, Давлат раҳбарининг чиқишида алоҳида қайд этилган превентив чораларни кучайтириш – мамлакатимизда коррупцияга қарши курашишда энг устувор йўналишга айланиши ва мос равишда мазкур фаолиятга “**янги импульс**”га айланиши лозим.

АДАБИЁТЛАР:

1. <https://www.president.uz/uz/lists/view/7924>
2. Бекшанов Д.С., Осипова И.Н. Профилактика коррупционных правонарушений в сфере контрольно-надзорной деятельности» / Сборник научных трудов: Региональная власть, местное самоуправление и гражданское общество: механизмы взаимодействия. Саратов, 2017.;
3. Brooks, G. (2016) Criminology of Corruption: Theoretical Approaches. Basingstoke: Palgrave Macmillan // <https://www.uwl.ac.uk/staff/graham-brooks>;
4. И.И.Карпец. Организованная преступность как социальная и юридическая проблема, ее тенденции и причины. Организованная преступность -2 // Под ред. А.И. Долговой, С.В.Дьякива. – М., 1993. – С.-15;
5. Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений – Вестник МГУ. – Сер. 11. -1993. № 1. С.21.4.
6. Комиссаров В.С. “Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией”, Вестник МГУ. Сер. 11. - 1993. - № 1. С. 26. URL: <http://cj.bgu.ru/reader/article.aspx?id= 21340>;
7. Симон, А. Л. (2010). Правовые основы международного сотрудничества в сфере противодействия коррупции. Вестник Волгоградской академии МВД России, (3 (14)), 92-100;
8. А.Р.Зуфаров, Б.Ж.Ахраров. Коррупция. Қонун. Жавобгарлик. Монография Т., 2011.- Б. 20
9. <https://qalampir.uz/news/2023-yil-uchun-korrupsiyaga-oid-zhinoyatlar-statistikasi-ochik-landi-111377?ysclid=m92n9sz8iq620490059>
10. Абдухошимов И. Порахўрликка қарши курашни такомиллаштириш долзарб масала. Наука и инновации в системе образования, 4(3), 17–20. <https://inlibrary.uz/index.php/sies/article/view/72224>.

INNOVATSION FAOLIYATDA PEDAGOGIK MUAMMOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI

Rayimov Shukurullo Karimovich

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik muhandislik bilim yurti

Gumanitar fanlar kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari

nomzodi, dotsent

ANNOTATSIYA

Maqolada yosh o'qituvchilarning mahorati innovatsion faoliyatiga oid pedagogik qiyinchiliklarni o'z vaqtida aniqlash hamda kafolatlangan natijaga erishish uchun muhim pedagogik strategiya sifatida baholangan. Pedagogik tashxis orqali aniqlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilish, o'quv jarayonini optimal tashkil qilish yo'llari to'g'risida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar. innovatsion faoliyat, pedagogik qiyinchilik, strategiya, pedagogik tashxis, amaliy vazifa, kafolatlangan natija, texnologik qo'llanmalar.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вопрос своевременного выявления педагогических трудностей в инновационной деятельности как грани мастерства молодых преподавателей, оценивается важная педагогическая стратегия достижения гарантированного результата. Высказываются мнения об устранении выявленных трудностей и пути оптимальной организации учебного процесса с помощью установления педагогического диагноза.

Ключевые слова: инновационная деятельность, педагогическая трудность, стратегия, педагогический диагноз, практическое задание, гарантированный результат, технологические навыки.

KIRISH

Ma'lumki, har bir millat tarix va zamon voqealarining faol ishtirokchisiga aylanar ekan, uning jahon sivilizatsiyasi yoki mamlakatdagi mavqei va obro'-e'tibori doimo bilimli yoshlar salohiyatiga bog'liq bo'lib qoladi. Shuning uchun ham mamlakat kelajagi, undagi ta'lim tizimining rivojlanganlik darajasi zamiridagi eng asosiy o'lchovlaridan biri yosh o'qituvchilar faoliyati samarasidir.

Uzluksiz ta'lim tizimini amalga oshirish jarayonida ko'ngildagidek o'qitish va tarbiyalash haqida gap borar ekan, bunday g'oyat murakkab va ko'p qirrali vazifani faqat yuksak malaka va pedagogik mahoratga ega bo'lgan yosh o'qituvchi kadrlar bilangina amalga oshirish mumkinligini ta'kidlash lozim.

Pedagogik mahorat tug‘ma iste’dod yoki nasldan naslga o‘tuvchi xususiyat emas, balki uning negizida izlanish va ijodiy mehnat yotadi. Shuning uchun ham pedagogik mahorat hamma o‘qituvchilar uchun standart, ya’ni bir qolipdagi ish usuli hisoblanmay, balki u har bir o‘qituvchining o‘z ustida izlanishi, ijodiy mehnati davomida shakllanadi va rivojlanadi.

Bu o‘rinda ilg‘or o‘qituvchining pedagogik mahorati va tajribalarini boshqa o‘qituvchi o‘rganishi, undan ijodiy foydalanishi va o‘z faoliyatini ilg‘or tajribalar bilan boyitishi zarur. O‘qituvchining pedagogik mahorati, asosan, sinfda, auditoriya mashg‘ulotlarida yaqqol ko‘rinadi. Chunki o‘quv mashg‘ulotlari o‘zining mazmun va mohiyatiga ko‘ra o‘qituvchining o‘quv yurtidagi asosiy ishidir. Shuning uchun u ilmiy g‘oyaviy jihatdan yetuk va ommabop bo‘lishi, turmush bilan, o‘quvchi yoki kursantlarning tayyorgarlik darajasi bilan uzviy aloqador bo‘lishi zarur.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ta’lim jarayonida o‘qituvchi bilan kursantlar o‘rtasida o‘zaro jonli til muloqoti, fikr almashuv munosabatlari, samimiy hurmat va asosiy maqsadga erishishda yaqin hamkorlik lozim. Mazmuni sayoz, harbiy qismlardagi amaliy tajribadan, turmushdan ajralib qolgan, umumiy so‘z, quruq nasihatgo‘ylikdan iborat bo‘lgan, rasmiyat uchun yuzaki o‘tkaziladigan dars (ma’ruza) va boshqa o‘quv mashg‘ulotlari kursantlar va tinglovchilarni qiziqtirmaydi, ularni ilmiy, g‘oyaviy jihatdan yetarli darajada oziqlantirmaydi. Shu sababli, darslarni shunday tashkil qilish kerakki, ularning ta’sirida kursantlarda shu fanga nisbatan turli qarashlar, ilmiy tafakkur va e’tiqodlar vujudga kelishi hamda shakllanishi kerak.

Pedagogika fanida jamoaning innovatsion salohiyatini baholashga doir yondashuvlar ishlab chiqilgan bo‘lib, ular orasida diagnostik yondashuv keng tarqalgan. Diagnostik yondashuvni amalga oshirish aniq belgilangan mezonlar asosida jamoaning rivojlanganlik darajasini tashxis etish va tahlil qilish hamda innovatsion faoliyatga ta’sir etuvchi omillarni baholashni talab etadi.

Pedagogik qiyinchiliklarni o‘z vaqtida aniqlash muhim muammo bo‘lib, ularni hal qilmasdan o‘qituvchi faoliyatini takomillashtirishga erishish qiyin. O‘z vaqtida yechilmagan muammolar xatolarga olib keladi va ta’lim-tarbiya sifati hamda o‘qituvchi ishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagog kadrlarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida quyidagilarni alohida ajratib ko‘rsatib o‘tish mumkin:

pedagog-kadrlarning ijod qilishi uchun erkinlikning taqdim etilganligi;

novator pedagoglarning resurslar bilan ta’minlanishining rahbariyat tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi;

jamoada munozara va fikrlar almashinuvining faol yo‘lga qo‘yilganligi;

kasbiy kompetentlikni rivojlantirishga ishtiyoqning rag‘batlantirilganligi;
pedagogning o‘z-o‘zini rivojlantirishi uchun imkoniyatlarning taqdim etilishi;
yuqori darajadagi axboriy ta‘minotning yo‘lga qo‘yilganligi;
o‘zgarishlar argumentatsiyasining asoslanganligi;
harbiy jamoada ishonch va o‘zaro bir-biriga yordam berish jarayonining qo‘llab-
quvvatlanishi.

Innovatsion muhit sharoitida yuzaga kelayotgan pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri – bu, o‘qituvchi faoliyatida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklar bo‘lib, mazkur muammoning hal qilinmasligi quyidagi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi:

pedagogning o‘z ishidan qoniqmasligi;
pedagogik mehnat samaradorligining pasayishi;
psixik zo‘riqishning kuchayib borishi;
kasbiy deformatsiyalarning to‘planib borishi va boshqalar.

Pedagogik tashxis yakka, guruh va jamoada o‘qituvchilar kasbiy mahoratini o‘rganishning metod va vositalar tizimi sifatida pedagogik qiyinchiliklarni aniqlash, mohiyatini anglash va ularni bartaraf qilishning ta‘sirchan yo‘llarini topishga imkon beradi. Shu bilan bir qatorda, pedagogik tashxis o‘qituvchi ishidagi kuchli va kuchsiz jihatlarni aniqlash, ijobiy tomonlarini o‘stirish va mustahkamlash yo‘llarini belgilashga ham imkon beradi. Pedagogik tashxis pedagoglar malakasini oshirish jarayonida bir-biriga qarama-qarshi ijobiy va salbiy tomonlarni aniqlashga xizmat qilib, ularning oliy asab faoliyati, xarakter xislati, pedagogik yo‘nalganligi, qaysi qadriyatlarga intilishi haqida ham ma‘lumot olish imkoniyatini beradi. Shu asosda pedagogik tashxis, bir tomondan, o‘qituvchi faoliyatining bo‘sh, kuchsiz jihatlarni aniqlasa, ikkinchi tomondan, aniqlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilish yo‘llarini izlash imkoniyatini beradi. Pedagogik tashxis o‘qituvchi faoliyatiga aniqlik kiritib, uni ta‘lim-tarbiyaning yechilmagan amaliy vazifalarini hal qilishga undab, o‘quv jarayonini optimal tashkil qilishga zamin hozirlaydi [1].

O‘qituvchi pedagogik faoliyatining murakkab va ko‘p qirraliligi hamda muttasil o‘zgarib turishi yangidan-yangi paydo bo‘luvchi qiyinchiliklarni darhol payqashdan chalg‘itganday bo‘ladi. Bu esa o‘qituvchini uzluksiz ravishda son-sanoqsiz kasbiy vazifalarni yechishga undaydi, ularga pedagogik kasbiy holatining tarkibiy birligi tarzida qarashni taqozo qiladi.

Uzoq vaqt o‘qituvchilarning xizmat tajribasini o‘rganishimiz natijalari ko‘rsatdiki, ular faoliyatida pedagogik qiyinchiliklarning paydo bo‘lish sabablaridan biri aniq pedagogik, o‘quv vazifalarini yechayotganda nazariy bilimlar va harbiy qismlardagi tajribadan foydalana olmasligidadir. Bu o‘qituvchining mavjud

bilimlaridan amalda foydalana olmasligini ko'rsatadi. Undan o'rinli foydalanish, farqlash jarayoni va nazariy bilimni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarining rivojlanganligi bilan ham bog'liqdir.

Pedagogik qiyinchiliklarni bartaraf qilishda eng muhim narsa yangilikka intilish, o'z fanini va mutaxassisligini sevishtirish, keng ilmiy nazariy saviya ekanligidan kelib chiqib, o'qituvchi ularni doimiy izlanish, o'z fani, pedagogika, psixologiya, o'qitish metodikasini chuqur bilishi orqali bartaraf etishi mumkin [2]. Yosh o'qituvchilarining faoliyatida tez-tez ro'y beradigan pedagogik qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun pedagogik tajribaga boy bo'lgan, ilmiy daraja va ilmiy unvonga ega bo'lgan ofitserlarni maslahati bilan birgalikda o'z-o'zini tahlil qilish metodikasini o'rganishi alohida ahamiyatga egadir.

Mahoratli ofitser-o'qituvchilar uchun qiyinchiliklar innovatsion to'siqlarni yengib o'tish bilan bog'liq. Pedagogik faoliyatdagi to'siqchiliklar ko'pincha pedagog faoliyatini chegaralab qo'yish ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Mazkur tipologiya bilan bog'liqlikda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni hal etishda bir yoki bir necha strategiyani qo'llash maqsadga muvofiq. Masalan, yosh o'qituvchilar faoliyatida yuzaga keladigan qiyinchiliklar eng avvalo, ularning kasbiy rivojlanishi bosqichma-bosqich takomillashtirib borilishi, kasbiy faoliyat bilan bog'liq muammoli vaziyatlarni hal etishda ularni psixologik qo'llab-quvvatlash, o'z-o'ziga ishonch, mas'uliyatni qaror toptirish, shuningdek, o'zgaruvchan vaziyatlarda muvaffaqiyatli harakatlana olish strategiyalarini talab etadi.

Pedagogik qiyinchiliklarni aniqlashning professiografik metodikasini ishlab chiqish, o'qituvchilar uchun o'z vaqtida va uzluksiz ularni aniqlash va kasbiy qiyinchiliklarni bartaraf qilish, o'z faoliyatini maqsadga muvofiq o'rganish va takomillashtirish asoslarini yaratish lozimligini ko'rsatadi. Buning uchun o'qituvchiga har bir muayyan faoliyatni aniqlash, unga tayyorlanish, amalga oshirish, hosil bo'lgan qiyinchiliklarni bartaraf qilish yo'llarini o'zida aks ettirgan metodika zarur [3].

Texnologiyalar yordamida pedagogik qiyinchiliklarni aniqlash, pedagogik faoliyatga endi qadam bosgan ofitserlar uchun o'z faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etishga oid elektron amaliy qo'llanmalar Amerika va G'arb davlatlarida juda ommalashgan bo'lib, ularning vazifasi dars jarayonini yanada samarali tashkil etishdan iboratdir. Bu texnologik, axborot-kommunikatsion qo'llanmalar ofitser-o'qituvchi va kursantlar uchun bilim olishda keng imkoniyatlar yaratish bilan birga kursantlarga dars berish jarayonida yordam beradi va uning yanada qiziq olib borilishiga zamin yaratadi [4].

1. Better Lesson (Yaxshiroq dars). Better Lesson ofitser-o'qituvchilarga darslarni imkoni boricha foydali olib borish uchun yordam beradi.

Darslar ularni qanday olib borish kerakligini tushuntiruvchi izohlar bilan yozilgan. Bunga qo'shimcha tarzda ustoz-o'qituvchilar tomonidan tayyorlangan videolavhalar ham mavjud. O'qituvchilar uchun mo'ljallangan, ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lgan eng foydali qo'llanmalardan biridir.

2. GradeBook Pro (Sinovlar daftarchasi). GradeBook Pro ofitser-o'qituvchilarga auditoriyani boshqarishda yordam beruvchi eng yaxshi ilovalardan biridir. Ilovaning eng asosiy xususiyatlaridan biri, o'qituvchilar undan kursantlar diqqatini tekshirish maqsadida foydalanishlari mumkin.

Ilovaning eng foydali qismi shundan iboratki, o'qituvchilar yil davomida har bir kursantga erishayotgan muvaffaqiyati bo'yicha alohida izohlar yozishi mumkin, bu esdalik uchun juda qulay.

3. FineTune (Mukammal sozlov). FineTune kursantga yozish ko'nikmalarini oshirishda yordam beradi. O'qituvchilar namunaviy insholarni boshqa tajribali o'qituvchilar belgilagan reytinglar orqali baholashlari mumkin.

Yozuv juda muhim ko'nikma bo'lib, mazkur ilova tomonidan taklif etilayotgan eng yaxshi imkoniyatdir. Unda yana an'anaviy bo'lmagan – tarix va ilm-fan darslari ham bor.

4. TooNoisy (Juda shovqin). TooNoisy shovqinli auditoriyani xushlamaydigan ofitser-o'qituvchilar uchun a'lo darajadagi ilovadir. Bu ilova pedagoglarga auditoriyada shovqin qay darajada bo'lishi kerakligini aniqlashga yordam beradi, agar u belgilanganidan ortiqcha bo'lib ketsa, qo'ng'iroq chalinadi. Bu sinfni o'qituvchi tomonidan tinch holda ushlash uchun yaxshi usuldir.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joyizki, pedagogik faoliyatga endi qadam bosgan ofitserlar uchun texnologiyalar yordamida o'z faoliyatini maqsadga muvofiq tashkil etishga oid amaliy ko'rsatmalar berildi. Ushbu ko'rsatmalarning asosiy vazifasi ofitser-o'qituvchi va kursantlar uchun bilim olishda keng imkoniyatlar yaratish bilan birga kursantlarga dars berish jarayonida yordam beradi va uning yanada qiziqarli olib borilishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Азизходжаева, Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.: “Фан ва технологиялар”, 2006. - 246 б.
2. Rayimov, Sh.K. “Ofitser-o'qituvchining metodik tayyorgarligini shakllantirish asoslari”. Darslik. - Toshkent: O'R QK Akademiyasi, 2021. - 168 b.

3. Ишмухамедов, Р.Ж., Райимов, Ш.К. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. Услубий қўлланма. – Т.: “ТОУҚБЮ”, 2013. - 85 б.
4. Heckhausen, H. Motivation und Handeln. Berlin: Springer, 2011. - 244 p.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI MATNLARIDA "NUTQ ETIKETI" HODISASI CHEGARALARINI CHOG'ISHTIRMA TAHLIL QILISH

Sherimbetova Nargiza Nietbay qizi
Qoraqalpoq davlat universiteti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada «nutq etiketi» tushunchasini aniqlash va uning chegaralari ingliz va o'zbek tillarida tahlil qilinadi. Ushbu muammoni tushunchaning tezaurus maydonini tahlil qilish va ingliz va o'zbek tillaridagi nutq etiketi hodisasining chegaralarini belgilovchi xususiyatlar va uslublarni aniqlash orqali hal qilishga harakat qilgan.

Kalit so'zlar: Nutq etiketi; tushuncha; nutq etiketi hodisasining chegaralari; ingliz nutq etiketi; o'zbek nutq etiketi; darajalar; uslub; normalar; muloqot qoidalari.

ABSTRACT

The article analyzes the definition of the concept of "speech etiquette" and its boundaries in English and Uzbek. This problem is solved by analyzing the thesaurus field of the concept and identifying the features and styles that define the boundaries of the phenomenon of speech etiquette in English and Uzbek.

Keywords: Speech etiquette; concept; boundaries of the phenomenon of speech etiquette; English speech etiquette; Uzbek speech etiquette; levels; style; norms; rules of communication.

KIRISH

Muloqot jarayoni, ya'ni sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar, ko'plab muhim omillarning ahamiyatini belgilaydi, ulardan biri – so'zlashuvning madaniy darajasidir. So'z ifodalarining madaniy darajasini leksikografik taqdim etish, odatda, muloyim, chuqur hurmatga sazovor va tan olishni ifodalovchi (kommunikatsiya ishtirokchisiga nisbatan minnatdorchilikni anglash va ifodalash nuqtai nazaridan) munosabatlar bilan belgilanadi. Aynan shu omil, tilning leksikografik tuzilmasida Nutq etiketi hodisasining o'ziga xos jihati sifatida alohida ta'kidlanadi (Balaqay, 2002; Ilyina, 2016; Levshin, 2016; Mordovina, 2010; Formanovskaya, 1990: 413-414).

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqotda kontent-tahlil va struktural-temporal tahlili asosida «nutq etiketi» tushunchasining aniqligi keltirilgan va uning asosiy semantik tarkibiy qismlari aniqlangan.

Maqolada ingliz nutq etiketi xususiyatlari aniqlangan, ingliz nutq etiketi hodisasining darajalari va chegaralari ko'rsatilgan va misollar keltirilgan. Murojaat

va xulq-atvorning muhimligi, shu bilan birga, tilning aniq qoidalari, normalari, an'analari va ijtimoiy-madaniy bog'lanishlariga asoslangan tarzda ta'riflangan.

Ushbu muammoning ilmiy ahamiyati tadqiqotning maqsadini belgilab berdi: Nutq etiketi tushunchasining ta'rifini tahlil qilish va ingliz va o'zbek tillarida Nutq etiketi hodisasining chegaralarini aniqlash. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: «nutq etiketi» tushunchasining ta'riflarini kontent tahlili orqali o'rganish; «nutq etiketi» tushunchasining tarkibini struktural-temporal tahlili yordamida aniqlash; ingliz va o'zbek tillaridagi nutq etiketi xususiyatlarini aniqlash; ingliz va o'zbek tillarida nutq etiketi hodisasining chegaralarini belgilash.

Asosiy materialni bayon etish va tadqiqot natijalarini to'liq asoslash

Shubhasiz, kommunikatsiya tilining funksiyalari uning asosiy vazifasi bilan belgilanadi, ya'ni axborotni etkazish, ma'lumot almashish va shu kabi jarayonlar bilan. Ammo shu bilan birga, yuqoridagi funktsiyalar bilan bir qatorda, maxsus ahamiyatga ega bo'lgan boshqa funktsiyalar ham mavjud, masalan: emotiv funktsiya (emosional jihatdan muhim munosabatlarni shakllantirish), volyutiv funktsiya (kommunikatorning iroda tanloviga murojaat qilish), apellyativ funktsiya (aloqaga chaqiruvchi yoki undovchi), konativ funktsiya (aloqa o'rnatish) va boshqa funktsiyalar. Bu funktsiyalar «nutq etiketi» tushunchasining funksional-semantik va tezaurus maydonini tashkil etadi (Batalov, 2016; Galiberdova, 2019; Mordovina, 2010; Mustafaeva, 2019; Putilina, Relishskiy, 2019).

«Nutq etiketi» tushunchasini ilmiy adabiyotda tahlil qilish

Nutq etiketi tushunchasining mohiyati, ya'ni aloqa o'rnatishdagi roli, ingliz etnografi B. Malinovskiy tomonidan o'rganilgan va u "fatik" aloqa kontsepti sifatida belgilangan, bu esa kommunikatsiya jarayonini boshlash uchun emotsional signal yaratishga asoslanadi (Malinowski, 2012; Gluckman, 1949; Richards, 2007).

Til va so'zlashuv tarkibiy qismlarining tahlili, «nutq etiketi» tushunchasining etimologik va leksikografik mohiyatidagi muhim komponentlar sifatida o'rganish va uning kontent va struktural-temporal tahlilini amalga oshirish zaruriyatini anglatadi.

«Nutq etiketi» tushunchasining ta'riflari, bir tomondan, ko'p qirralidir va ular fatik aloqaning maxsus funktsiyalarini (Malinowski, 2012; Mordovina, 2010), so'zlashuv aktlarining kategoriyalari va tipologiyasini (Mustafaeva, 2019), madaniyatlararo muloqot va turli madaniyatlar kontekstidagi murojaat shakllarini (Mustafaeva, 2019; Sokolova, 2003, 2005; Jengo, Kuanyshebekova, 2017) hamda turli ilmiy sohalarining maxsus konseptlariga ekstrapolyatsiya qilingan mohiyat xarakteristikallari, masalan, psixologiya, lingvistika, filologiya, madaniyatshunoslik, axloqshunoslik, falsafaga oid bilimlarni o'z ichiga oladi (Malinowski, 2012; Gluckman, 1949; Richards, 2007; Levshin, 2016; Formanovskaya, Shevtsova, 1990).

Boshqa tomondan, «nutq etiketi» tushunchasining ta'riflari orasida bir qancha asosiy ma'nolarni ajratish mumkin: umumiy (yoki ushbu tushunchaning kengroq tushunilishi bilan bog'liq bo'lgan) ma'nolar, bunda nutq etiketi muloqot qilishning qoidalari va normalarining tizimi sifatida aniqlanadi, va yanada tor maqsadga yo'naltirilgan ta'riflar, ular so'zlashuv spetsifikasining aniq sxemalariga, ya'ni (fatik, emotiv, apellyativ va boshqa) aloqalar va o'zaro ta'sirni o'rnatishda qat'iy aloqaga va muloqotga e'tibor qaratadi, bu esa muloqotning chuqur ma'nosini, holatga mos ravishda shart-sharoitlarni hisobga olishni anglatadi (Galiberdova, 2019; Mustafaeva, 2019; Post, 1996; Formanovskaya, 1990; Brown, Levinson, 1987; Dictionnaire raisonne de la politesse et du savoir-vivre du Moyen Age a nos jours, 1995).

«Nutq etiketi»ning struktural-temporal tahlili natijalarini tahlil qilish

Kontent tahlili natijalariga ko'ra, «nutq etiketi» tushunchasining ta'riflari spektrida quyidagi asosiy semantik komponentlar ajratilgan: a) qoidalar tizimi; b) so'zlashuv xulqi; v) tilni ishlatish normalari; g) muloqot formulalari; d) til birligining funksional-semantik mikrosxemasi (Galiberdova, 2019; Sokolova, 1991, 2003, 2005).

Shunday qilib, kontent tahlili va struktural-temporal tahlil natijalariga asoslanib, «nutq etiketi» tushunchasining eng to'liq ta'rifini quyidagicha formulalash mumkin: Nutq etiketi (har qanday til va madaniyat doirasida, shu jumladan ingliz tilida) tilni ishlatishning qoidalari va normalari tizimi bo'lib, unga til birligining funksional-semantik yigindisi sifatida taqdim etilgan, so'zlashuv konstruktsiyalari va so'zlashuv sxemalarini qo'llashni belgilaydigan til birligi, maxsus shartlar va holatlarda so'zlashuv xulqini o'rnatish, muvaffaqiyatli muloqot va so'zlashuv xulqiga oid ijtimoiy, milliy-etnik, madaniy mavzuga oid talablarni belgilovchi til birliklaridan iborat.

Ingliz va o'zbek tillarida nutq etiketi hodisasining chegaralarini cho'gishtirish

Nutq etiketi, til hodisasi doirasida (bu holatda ingliz va o'zbek tillarida) bir qator qoidalarga bo'ysunadi, bu qoidalar ushbu hodisaning chegaralarini belgilaydi. Shunga qaramay, har bir til o'ziga xos qoidalarga ega bo'lib, ular tilga xos madaniy unikal nutq etiketi shakllanishiga olib keladi.

Masalan, o'zbek tilining musiqiyligi konsepti haqida gapirganda, so'zning melodiyasi, har bir holatga mos ravishda til ishlab chiqarilishi bilan bog'lanadi: beshta asosiy ohang uzoq vaqtdan beri nutq etiketi doirasidagi holatlar xususiyatlarini belgilagan. Kuch, hayajon, qasamyod, qasddan va tantanali va'dalar uchun xos bo'lib, jamiyatdagi tantanali daqiqalar bilan bog'liq nutq etiketi bilan birga qo'llangan ohangni tashkil etadi (Dubovskaya, 2003, 2008). Aniqlik, yumshoqlik va tantanadan

xoli bo'lgan (ohang) ochiq "kayfiyat" bilan bog'liq bo'lgan diniy murojaatlar uchun xos bo'lib, ingliz tilida esa bu nutq etiketi jihati faqat "thou" (sen) shaklida, bugungi kunda faqat Xudoga murojaat qilishda mavjud bo'lgan shaklda uchraydi.

Shunday qilib, nutq etiketi jihatlarini turli tillarda cho'gishtirishda, faqat umumiy qabul qilingan darajaviy jihatlar emas, balki har bir tilning madaniy unikaligi va mustaqilligi fenomenini tashkil etadigan chegara hodisalarini ham hisobga olish zarur.

Shuni ta'kidlash kerakki, nutq etiketi chegaralarining keng ma'nodagi fenomeni doirasida namoyon bo'lishi, quyidagi asosiy darajalarni birgalikda ko'rib chiqishni talab qiladi:

Leksik va frazeologik daraja (tilning leksik tuzilishi, verbal vositalarning boyligi, ko'pincha yangi til hodisalarini chetlab o'tadigan): masalan, ingliz tilida, "I forgot" (Men unutdim) va "It's sleeping in my memory" (Xotiramda uxlab yotgan) kabi ikki ifodani taqqoslaganda, yaqin suhbatdoshga nisbatan hurmatni ifodalashning turli darajalarini ko'rish mumkin. Birinchi holatda "unutilgan" ifodasi rasmiy munosabatni va, ehtimol, ba'zan beparvolikni bildiradi (agar muloqot yaqin ijtimoiy aloqalar doirasida bo'lsa). Ikkinchi holatda esa, suhbatdosh "men buni eslayman, lekin biroz vaqt kerak bo'lishi mumkin", deb aytadi, bu esa "xatoni" yengillashtiradi va uni jiddiyoq emas deb ko'rsatadi. Uchunchi holatda, masalan, falsafa imtihoniga tayyorlanmagan talaba bu ifodani qo'shimcha leksik-grammatik tuzilma bilan aytgan bo'lsa: It's sleeping in my memory. I knew this in the world of ideas on Plato! (Men buni Platonning g'oyalar dunyosida bilgan edim), u albatta qoniqarsiz baho olishdan qochadi.

O'zbek tilida esa "men unutdim" degan ifoda ham musiqiy va tonallikning nozik farqlariga ega bo'ladi: kundalik uslubda aytilgan bo'lsa, bu suhbatdoshda noaniq taassurot qoldiradi va masalani tushunishga to'laqonli tayyor emasligini ifoda etadi. "Men unutdim" degan so'zga "Kechirasiz" so'zini qo'shish esa, suhbatdoshga rasmiy uslubni va rasmiy muloyimlikni ko'rsatadi, ammo bu holatda so'zlovchi sababni tushunishga imkoniyat yaratmaydi. Boshqa tomondan, sinonim "Kechirasiz, xotiram pand berdi" ifodasi muloqotni biroz yumshatadi, lekin bu faqat kichik muammoni tushuntirishda foydali bo'lishi mumkin.

Bu yerda ko'rsatilgan misollar tilning qanday qilib rasmiy va norasmiy usullar yordamida suhbatdoshga bo'lgan hurmatni yoki uning bilan bog'liq munosabatni aks ettirishi mumkinligini, har bir tilning o'ziga xos madaniy va ijtimoiy kontekstlarga qanday moslashishini tasvirlaydi.

Leksik-grammatik daraja, argumentning ma'nosini kuchaytirib, grammatik tuzilmalarning o'ziga xosligini yaxshiroq tushunishga imkon yaratadi va turli

vaziyatlarda bir xil fikrni ifodalash uchun turli tildagi tuzilmalarni qo'llashni belgilaydi; masalan, ingliz tilida "You have been economical with the facts" (Siz haqiqatni ancha kamaytirib aytdingiz) iborasi "You are deceitful and dishonest". (Siz yolgonchi va firibgar ekansiz) degan ifodadan ko'ra muloyimroq bo'lib, fikrni yanada ehtiyotkorroq yetkazadi. Shuningdek, "That's a rather strange story, wouldn't you agree?" (Bu juda gayrioddiy hikoya, shunday emasmi?) iborasi, odatdagi "siz yolgon aytayapsiz" degan to'gridan-to'gri tanqidga qarshi ishlatiladi. O'zbek tilida esa, shunga o'xshash vaziyatda, yaqin va ishonchli munosabatlar o'rtasida "Bu yolgon" degan to'gridan-to'gri ayblovi eng maqbul bo'lib, xato qilgan odamning vijdoniga murojaat qilishni nazarda tutadi.

Stilistika va xulq-atvor darajasi, ingliz tilidagi rasmiy etiketning an'anaviy chegaralarini ko'rsatadi. Masalan, mojaro holatida, aybni o'ziga yuklab, "Oh! Of course, it's my fault" (Ha, albatta, bu mening xatoim) degan ibora ayblovni o'z zimmasiga olish uchun ishlatiladi, bu esa suhbatdoshingizni o'z aybini tan olishga undaydi. O'zbek tilidagi etiketda ham shunday holat bo'lishi mumkin, ammo u yanada kengroq va turli xil kontekstlarda namoyon bo'lishi mumkin. "Albatta, men ham har doim shunday qilaman" kabi iboralar odatda muloyim va norasmiy tarzda ishlatiladi. Bunday iboralar, odamni biror ayblovni yoki fikrni rad etishga, shuningdek, boshqa odamning fikrini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Bu kabi iboralar suhbatda o'zgalar bilan yaqinroq va samimiy munosabatda bo'lish uchun ishlatiladi. Odatda, bu uslub o'zaro tushunishni ta'minlash uchun qulaydir va rasmiy bo'lmagan munosabatlarda ko'proq qo'llaniladi.

Rasmiy uslubda esa, bunday fikrni ifodalashda farq bor. Rasmiy muhokama yoki xat yozishda, odamning ismi va unvoni bilan murojaat qilish ko'proq qo'llaniladi, chunki bu suhbatni rasmiy va ehtiyotkorona qilishga yordam beradi. Masalan, "Janob/Janobalar, sizning aytganingizni qayta ko'rib chiqishni iltimos qilaman" yoki "Iltimos, bu masalani yana bir bor ko'rib chiqing" kabi iboralar rasmiy uslubda ishlatiladi. Bu holatda, odamni qayta o'ylashga undash va tushuntirishni so'rash yanada aniq va ehtiyotkorona tarzda amalga oshiriladi, chunki rasmiy muhitda odatda mehribonlik va ehtiyotkorlik ustuvor hisoblanadi.

Kundalik uslubda bunday fikrni ifodalash ko'proq shaxsiy va samimiy bo'lishga, rasmiy uslubda esa aniq va professional ravishda murojaat qilishga urgu beriladi. Shu bilan birga, rasmiy muhitda murojaatni ehtiyotkorlik bilan ishlatish, maqsadni aniq va hurmat bilan ifodalash zarurdir.

Bundan tashqari, orfografik, fonetik va intonatsion komponentlar ham til va muloqotda odatdagi normani tashkil etadi, bu esa tildagi va muloyimlikda an'anaviy normalarni talab etadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ingliz va o'zbek tillarida nutq etiketining chegaralari o'ziga xos stilistik xususiyatlar bilan ham belgilangan bo'lib, ular odatda rasmiy, oddiy/kundalik va neytral uslubda ifodalanadi. Bu har bir tilning o'ziga xos va madaniy an'analariga asoslangan meyorlarini ko'rsatadi.

Masalan, "Soat necha bo'ldi?" degan savol stilistik chegaralar doirasida quyidagicha ifodalanadi:

Familiar uslub (oilaviy yoki yaqin do'stlar bilan suhbat): ingliz tilida "What time is it?" yoki o'zbek tilida "Soat necha bo'ldi?" degan iboralar qo'llaniladi. Bu holatda savol o'ta oddiy va odatdagi muloqotga to'g'ri keladi.

Neytral uslub (tanish bo'lmagan yoki kam tanish odam bilan): ingliz tilida "Excuse me, could you tell me the time, please?" degan so'rovdan foydalaniladi, o'zbek tilida esa "Soat necha bo'lganini aytib yubora olasizmi?" degan ibora ishlatiladi, bu savol vaqtni so'rashni bildiradi va muloyim tarzda vaqtni aytishni kutadi. Agar bu savolni ingliz tilidagi tarzda - "Soatingiz bormi?" - "Ha, bor" deb javob bersa, bu kontekstni e'tiborga olmagan holda, o'ta odobsizlik bo'lib, o'zbek tili muloqotida noto'g'ri deb hisoblanadi.

Rasmiy uslub (ish joylarida, biznes aloqalarida, davlat idoralarida va boshqalar): bu savol nomaqbul hisoblanadi, faqat yuqori lavozimdagi shaxs ishchilariga vaqtni tekshirishni so'raganda qo'llanishi mumkin (Ubina, Narmuxametova, 2019). O'zbek tilida esa bu savol ruxsat etilgan bo'lib, rasmiy va muloyim tarzda "Soat necha bo'lganini aytib yuboring, iltimos?" qabilida so'raladi. Bu yerda har bir tilning o'ziga xos chegaralari, kontekstual holatga qarab, turli xil stilistik darajalarda qanday javoblar berilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek tillarida nutq etiketi hodisasining chegaralari umumiy jihatlarga, ya'ni turli vaziyatlarda nutqning keng tarqalgan darajalari va stilistik shakllanishini belgilovchi jihatlarga bo'ysunadi, shuningdek, har bir tilning o'ziga xos xususiyatlariga, ya'ni bir xil tuzilmaning (o'zbekcha nutq etiketi) tonal va intonatsion xususiyatlariga ham ega. Bu faktorlar turli vaziyatlarda qo'llaniladigan bir xil iboralar va ifodalarning qanday ishlatilishiga ta'sir ko'rsatadi.

Ingliz tilida nutq etiketi hodisasining chegaralari rasmiy munosabatlar darajasida yosh, jins, shaxsiy afzalliklar va boshqa omillar tomonidan boshqarilmaydi, balki ular ijtimoiy status, kommunikatorlarda lavozim kabi imperativlarga bo'ysunadi. O'zbek tilida esa bu hodisaning chegaralari ba'zan biroz o'zgarishi mumkin. Neytral darajada nutq etiketi amal qilayotganda, tanish bo'lmaslik va tilning barcha an'anaviy me'yorlari va qoidalariga rioya qilish ahamiyatlidir. Familiar (yaqin) darajadagi nutq esa shaxsiy va yaqinroq aloqalarga ruxsat beradi, masalan, ingliz tilida "Darling" ("Azizam") o'rniga "Madame" ("Xonim") degan so'z ishlatilishi mumkin,

shuningdek, "Mom", "Dad", "Pappy" va boshqalar ham ishlatiladi. O'zbek tilida esa bu darajalar yanada kengroq bo'lib, bu, asosan, qo'shimchalar orqali "Oyijon, dadjon" kabi so'z va so'z yasash imkoniyatlari bilan izohlanadi, bu esa his-tuygularni ifodalash va turli xil ma'no nuanslarini yaratishga imkon beradi.

Ingliz tilida nutq etiketi hodisasining chegaralariga xos bo'lgan xususiyatlardan biri – to'g'ridan-to'g'ri fikrlarni va o'z fikrini ochiq bayon etishni inkor qilish (masalan, "I'm afraid, I can't agree with you" – "Afsuski, siz bilan rozi bo'la olmayman") bo'lib, bu odab-axloq va muloqotning tarixiy rivojlanish bosqichlariga, shuningdek, nutq etiketi qoidalarining saqlanishiga asoslangan. O'zbek tilida esa ushbu gap "Uzr, fikringizga qo'shila olmayman" deb tarjima qilinadi va qo'llanadi.

Nutq etiketi hodisasining asosiy struktural belgisi – uning semantik ta'rifi bo'lib, nutq etiketi (har qanday til va madaniyat doirasida) tilni ishlatishning qoidalari va me'yorlaridan iborat tizim sifatida tushunilishi kerak. Bu tizim, tilning verbal vositalarini o'z ichiga olgan holda, til birliklarining funksional-semantik yigindisi orqali aniqlanadi. U, o'z navbatida, til konstruksiyalarini va nutqning muayyan sharoitlar va vaziyatlardagi ishlatilishini belgilovchi nutq parametrlarini, etiketni, xulq-atvorni ta'riflaydi. Bular ijtimoiy, milliy-etnik, madaniy mavzularga oid talablarga asoslanadi, bu esa muvaffaqiyatli muloqot va nutq etiketining belgilangan talablar asosida amalga oshirilishini ta'minlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Балайкай А. Г. Русский язык: исследование принципов лексикографического описания и речевого этикета: диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Новокузнецк, 2002. 345 стр.
2. Баталов А. А. Характеристики и функции средств речевого этикета // Научный журнал Российского Международного университета дружбы народов. Лингвистика. Семантика. Символика. 2016. № 1. С. 32-42.
3. Галибердова Д. Р. Английский речевой этикет // O'zbekistan Journal of Education and Psychology. 2019. № 5. С. 19-24.
4. Дубовская О. Ф. Звезды не исчезают. Русский язык в песнях. СПб, 2003.
5. Дубовская О. Ф. Русская любовь. Самара: ОАО "Издательство Самарского печатного дома", 2008. 264 стр.
6. Ильина Д. В. Речевой этикет и его роль в развитии личности // Научно-методический электронный журнал "Концепт". 2016. Т. 17. С. 155-159.
7. Левшин Е. О. Речь и культура общения // Молодой ученый. 2016. № 13.2 (117.2). С. 50-52.

8. Мордовина Л. В. Речевой этикет // Анализ культуры. 2010. № 18. С. 138-141.
9. Мустафаева М. Ш. Этикетные формы обращения в английском и табасаранском языках // Журнал науки, культуры и образования. 2019. № 1 (74). С. 389-391.
10. Пост Эмили. Этикет / Э. Пост; Перевод с английского М. М. Гурвитс; редакция Элизабеты Л. Пост. М.: МАИК "Наука", 1996. 616 стр.
11. Путилкина Л. В., Релицкий А. И. Сравнительный анализ формул речевого этикета в рассказах // Балтийский гуманитарный журнал. 2019. № 3 (28). С. 345-348.
12. Ричардс Одри. Концепция культуры в работах Малиновского // Культура. 2007. № 1. С. 150-174.
13. Соколова Н. Л. Английский речевой этикет: Монография / Н. Л. Соколова; Госкомитет по народному образованию СССР. М.: Издательство Международного университета дружбы народов, 1991. 90, [2] стр.
14. Соколова Н. Л. О значении компонентов единиц речевого этикета // Филологические науки. 2003. № 5. С. 95-105.
15. Соколова Н. Л. О системном характере речевого этикета // Филологические науки. 2005. № 1. С. 43-51.
16. Формановская Н. И., Шевцова С. В. Речевой этикет. Русско-английские соответствия. Руководство. М.: Высшая школа, 1990. 80 стр.
17. Формановская Н. И. Речевой этикет // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 413-414.
18. Brown, P. Politeness: Some universals in language usage / P. Brown, St. Levinson. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987. -345 стр.
19. Dictionnaire raisonne de la politesse et du savoir-vivre du Moyen Age a nos jours / Sous la direction d'Alain Montandon. Paris: Seuil, 1995. 897 стр.
20. Jengo M., Kuanyshbekova G. E. Особенности референций в речевом этикете английского языка [Электронный ресурс] // Журнал Карагандинского университета. 2017. - URL: <https://articlekz.com/en/article/17975> (обращение от: 07.06.2020).

O‘ZBEKISTONDA BUDDAVIYLIK DININING TARIXIY ILDIZLARI

Elboyev Farxod Xolmaxmat o‘g‘li

TDIU assistant o‘qituvchisi

Tel: +998909539656

Kamolxo‘jayeva Muxlisa Akbarxo‘ja qizi

TDIU Iqtisodiyot yo‘nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

O‘zbekiston hududi qadim zamonlardan buyon madaniy, savdo va diniy aloqalar chorrahasi bo‘lib kelgan. Xususan, Buyuk Ipak Yo‘lining muhim qismi bo‘lgan bu hududda turli davrlarda zardo‘shiylik, buddaviylik va moniylik kabi dinlarning kirib kelishiga sabab bo‘lgan. Bu maqolada O‘zbekistonga buddaviylikning kirib kelishi, rivoji va merosi haqida so‘z yuritamiz.

Kalit so‘z: *Buddaviylik, Buyuk ipak yo‘li, Qoratepa, Fayoztepa, Ayritom, Dalvarzintepa, stupa.*

АННОТАЦИЯ

Территория Узбекистана с древних времен была перекрестком культурных, торговых и религиозных связей. В частности, как важная часть Великого шелкового пути, этот регион стал местом распространения таких религий, как зороастризм, буддизм и манихейство. В данной статье рассматривается проникновение, развитие и наследие буддизма в Узбекистане.

Ключевые слова: *Буддизм, Великий шёлковый путь, Коратепе, Файозтепа, Айритом, Далварзинтепа, ступа.*

ABSTRACT

The territory of Uzbekistan has long been a crossroads for cultural, trade, and religious exchanges. In particular, as an important part of the Great Silk Road, this region witnessed the introduction of religions such as Zoroastrianism, Buddhism, and Manichaeism at different times. This article discusses the arrival, development, and legacy of Buddhism in Uzbekistan.

Keywords: *Buddhism, Great Silk Road, Koratepa, Fayaztepa, Ayrtam, Dalverzintepa, stupa.*

KIRISH.

Buddaviylik O‘rta Osiyoga kirib kelishi va keng tarqalishida Buyuk Ipak Yo‘li muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu savdo yo‘li orqali Sharq va G‘arb o‘rtasida madaniy almashinuvlar bo‘lib turdi. Savdogarlar, budda rohiblari va boshqa

sayohatchilar orqali buddaviylik ta'limoti Markaziy Osiyoga, shu jumladan hozirgi O'zbekiston hududiga kirib keldi. Bu davrda buddaviylikning kirib kelishi mahalliy xalqlar madaniyati va diniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bundan tashqari, milodiy I asrda Markaziy Osiyo hududida hukmronlik qilgan Kushonlar davlati buddaviylikni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. Ayniqsa, Kanishka (taxminan milodiy 78–123 yillar) Kushonlar imperiyasining eng qudratli hukmdorlaridan biri bo'lib, uning davrida buddaviylik davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan va rivojlantirilgan. Kanishka o'z imperiyasini Hindistonning shimoliy hududlariga, shu jumladan Gandxara va Kashmir viloyatlariga kengaytirdi. Bu hududlarda buddaviylik allaqachon mavjud bo'lgan bo'lsa-da, Kanishkaning himoyasi tufayli din yanada yuksalib, keng ommaga tarqalgan. Kanishka buddaviylikni kuchli qo'llab-quvvatlagan va bu dinning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. U Gandxarada Buddaviylik Kengashini chaqirgan, bu kengashda buddaviylik ta'limotlari muhokama qilinib, tartibga keltirilgan. Shuningdek, uning davrida buddaviylik san'ati, ayniqsa Gandxara san'ati yuksak darajada rivojlangan. Gandxara san'atida yunon va hind madaniy an'analari uyg'unlashgan holda Buddaning haykallari va freskalari yaratildi. Kanishka o'z davrida buddaviylik san'atini, ibodatxonalarni va boshqa diniy inshootlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratganini shu dalillar yordamida bilamiz. Kanishka imperiyasining hududiy kengayishi va uning buddaviylikni targ'ib qilishi tufayli bu din Markaziy Osiyo, Xitoy va boshqa Sharqiy Osiyo davlatlariga ham tarqalgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

O'zbekiston hududida buddaviylik qadimgi davrlarda rivojlangan va uning izlari hozirgi kunda ham arxeologik yodgorliklarda saqlanib qolgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, milodiy I asrning boshlaridan Tarmita-Termiz buddaviylik ta'limotini Markaziy Osiyoda tarqalishida o'ziga xos «ko'pri» vazifasini bajargan. Mil. 629-630 yilda Baqtriya-Toxariston o'lkasi bo'ylab sayohat qilgan xitoylik buddaviy rohib Syuan Szan ham Tami (Termiz) mulkligida 12 ta, Chag'oniyon (Surxondaryoning o'rta va yuqori oqimi bo'yida joylashgan mulklik)da esa 5 ta buddaviylik inshootlari mavjud bo'lganligini o'z asarida ta'kidlab o'tgan.⁵³ Shundan ko'rinib turibdiki, Termiz shahri Kushon davrining yirik siyosiy, iqtisodiy, madaniy va savdo hunarmandchilik markazi sifatida tanilgan.

Markaziy Osiyo Buyuk Ipak Yo'lining muhim nuqtalaridan biri bo'lgani sababli buddaviylik bu hududga Hindiston va Sharqiy Osiyo davlatlaridan kirib kelgan. Kanishkaning islohotlari natijasida O'zbekistondagi qadimiy Baqtriya va Sug'diyona

⁵³ ЎТМИШГА НАЗАР / ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ / LOOK TO THE PAST № SI-3 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-SI-3> Жалолитдин Аннаев. Тармита-Термиз буддавийлик маданияти. 157-бет

hududlarida ko‘plab buddaviylik yodgorliklari barpo etilgan. Tarmita-Termiz shahrida bu davrda buddizm dini va uning madaniyati hayotning barcha sohalariga tez kirib keldi. Xususan, buddizm madaniyat va san’atning homiysi sifatida ko‘zga tashlanadi.

Buddizm dinining yirik g‘oyaviy markazlari sifatida Qoratepa va Fayoztepa monastirlari shu davr madaniyatining taraqqiyotidan darak beradi. Xuddi shu davrda Termiz shahrining maydoni 350 gektarni tashkil etadi. Shahar sharqiy hududlarga qarab kengayib borgan. Uning sharqiy tomonidagi Zurmala stupasi ham Termiz shahrining o‘sha davrda yirik buddaviylik markazi bo‘lganligidan darak beradi.⁵⁴

O‘zbekistondagi ba’zi muhim buddaviylik yodgorliklari va arxeologik topilmalar quyidagilardan iborat:

1. Qoratepa:

Qoratepa majmuasi Surxondaryo viloyati, Termiz shahrining sharqiy qismida joylashgan bo‘lib, Markaziy Osiyodagi eng yirik buddaviy monastir va ibodatxonalar majmualaridan biri hisoblanadi. Bu joyda olib borilgan arxeologik qazishmalar Qoratepa milodiy I-III asrlarda Kushonlar davrida faoliyat ko‘rsatgan diniy markaz bo‘lganini ko‘rsatadi. Qoratepa hududi o‘zining noyob arxitekturasini, devoriy san’ati va haykaltaroshlik namunalariga ega bo‘lib, Markaziy Osiyoda buddaviylik madaniyatining rivojlanishini aks ettiradi. Qoratepadagi Buddha diniy markazi uchta kichik tepalikdan iborat qumtosh tepaligida joylashgan bo‘lib, taxminan 7 gektar maydonni egallagan.⁵⁵ Qoratepadagi buddaviy yodgorliklarda Buddaning turli ko‘rinishdagi tasvirlari va haykallari uchraydi. U yerdagi devoriy rasmlar va haykallar, ayniqsa, Gandxara san’ati ta’sirini aks ettiradi. Gandxara uslubi yunon va hind madaniyatining uyg‘unlashuvidan tashkil topgan bo‘lib, Buddha tasvirlari yunoncha an’analarga moslab ishlangan. Majmua devorlarida Buddha va uning izdoshlari hayotidan sahnalar aks ettirilgan. Ushbu freskalar Buddaning hayoti va ta’limoti bilan bog‘liq bo‘lib, unda rohiblarning kundalik hayoti, diniy marosimlari va Buddha hayoti bilan bog‘liq turli voqealar tasvirlangan. Arxeologik qazishmalar natijasida Qoratepadan turli xil diniy ashyolar, sopol idishlar, tangalar va yozuvlar topilgan. Ushbu ashyolar buddaviy rohiblarning kundalik hayotini va ularning diniy faoliyatini tushunishga yordam beradi. Qoratepadan topilgan yozuvlar va sopol buyumlar Kushon imperiyasi davridagi diniy va ijtimoiy hayot haqida qimmatli manbadir. Shu bilan birga, topilgan tangalar va bezaklar bu joyning iqtisodiy va savdo hayotida ham muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki,

⁵⁴ Builders of The Future. ISSN: 2181-2705. 3.Э. Холиков. Тармита - Термиз Ўрта Осиёнинг йирик буддавийлик маркази. 304-бет. <https://doi.org/10.37547/builders-v2-i2-46>

⁵⁵ Builders of The Future. ISSN: 2181-2705 К. Хакбердиев. Распространение буддизма в Узбекистане <https://doi.org/10.37547/builders-v2-i2-45>

1927 yilda arxeloglar qadimiy Termizni o‘rganib, u yerda qator yunon buddaviylik yodgorliklari mavjudligini aniqladi. Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasining (TAKE) ishlari natijasida Qoratepa va Chingiztepada ikkita yirik budda ibodatxonasi bo‘lganligi aniqlandi, yunon buddaviylik me‘morchiligi va haykallarining parchalari topilgan o‘nlab joylar qayd etildi.

2. Fayoztepa:

Fayoztepa Termiz yaqinida joylashgan qadimiy arxeologik yodgorliklardan biridir. Bu joyda buddaviy ibodatxonalar, haykallar va devoriy rasmlar topilgan. Fayoztepa milodiy I-III asrlarga tegishli bo‘lib, u yerdan topilgan Buddha haykallari va freskalar buddaviylikning bu hududda keng tarqalganligini ko‘rsatadi.

Fayoztepa “vixara” (sanskritcha – kulba, boshpana, buddaviy rohiblarning yomg‘ir mavsumi vaqtida yashaydigan kulba, hovli va bog‘dan iborat bo‘lgan joyi) uslubidagi ibodatxona bo‘lib, uning markazida diniy marosimlar o‘tkazilgan. Ibodatxona bilan yonma–yon joylashgan stupadan oltin suvi yurgizilgan, sopol va marmardan yasalgan haykallar topilgan. Bu yerdan marmartoshdan nafis ishlov berib yasalgan muqaddas “Boddxa” daraxti ostida o‘tirgan Buddha va uning ikki tomonida turgan ikki rohib haykali ham topilgan.⁵⁶ Fayoztepa buddaviylik san’ati va me‘morchiligining qimmatli namunalaridan biridir va O‘zbekistonda buddaviylik izlarini o‘rganishda muhim manbadir.

3. Ayritom:

Termizdan 17 km masofada joylashgan Ayritom shaharchasining sharq tarafida aftidan buddaviylik stupasiga o‘xshash minora shaklidagi xom g‘ishtdan qurilgan bino vayronalari joylashgan. 1933 yilda arxeolog M.Ye.Masson tomonidan xom g‘ishtdan qurilgan bino qoldiqlari, uning ichida esa haykal, tosh karnizlar, me‘moriy buyumlar, toshdan yasalgan muqaddas yodgorliklar borligi aniqlangan. Musiqachilar va mutafakkirlar, ehson keltiruvchilarning shakllari tushirilgan haykallarning hoshiyali tosh plitalari topilgan. Bu ibodatxona majmuasiga ibodat joylaridan tashqari rohiblar uchun yotoqxona va qator xizmat xonalari, ya’ni oshxona, omborxonalarni ham o‘z ichiga olgan. Ayirtomdagi buddaviylik yodgorliklari mahalliy xalq hayotida ushbu dinning ta’sirini aks ettiradi.

4. Zarautsoy:

Zarautsoy O‘zbekistonning Surxondaryo viloyatida joylashgan bo‘lib, qadimgi davrlarda buddaviylik izlari mavjud bo‘lgan arxeologik yodgorliklardan biridir. Zarautsoy asosan o‘zining qoyatosh san’ati bilan mashhur bo‘lib, u yerda qadimgi diniy va madaniy hayotga oid bir qancha tasvirlar topilgan. Ushbu joyda Buddha

⁵⁶ А.Очилдиев, Д.Раҳимжонов, Н.Мухамедов. Диншунослик асослари (Ўқув қўлланма). «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент – 2013. 160-бет

tasvirlari va boshqa diniy sahnalar tasvirlangan bo‘lib, ular bu hududda buddaviylik ta’sirining mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Zarautsoy qadimgi davrlarda Markaziy Osiyoda buddaviylik dini ta’siriga tushgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu yer Ipak Yo‘li yo‘nalishidagi muhim madaniy nuqtalarda joylashganligi sababli Hindiston va boshqa Sharqiy Osiyo davlatlaridan kelgan savdogarlar, ziyoratchilar va buddaviy rohiblarning madaniy va diniy ta’siri bu hududda iz qoldirgan. Zarautsoy yodgorliklari qadimiy O‘zbekiston hududida buddaviylik va boshqa dinlarning qanchalik keng tarqalganini va madaniy almashinuv mavjudligini anglatadi. Zarautsoydagi qoyatosh san’atida Buddaning turli sahnalari va diniy ramzlar tasvirlangan. Bu tasvirlarda Budda va uning izdoshlari, rohiblarning diniy marosimlari, shuningdek, ularning meditatsiya holatidagi shakllari uchraydi. Ushbu tasvirlar o‘sha davrda buddaviylik dini ta’sirining mahalliy aholi orasida keng tarqalganini va bu hududda diniy madaniyatning rivojlanganligini ko‘rsatadi. Zarautsoy qoyatosh san’ati qadimgi O‘zbekiston xalqining diniy hayoti haqida qimmatli ma’lumot beradi. Buddaviylik izlari bu hududda qadimgi diniy e’tiqodlarning shakllanganini va bu dinning mahalliy madaniyat bilan uyg‘unlashganini ko‘rsatadi. Ushbu joy nafaqat buddaviylik, balki boshqa qadimgi madaniyat va dinlarning ham yodgorliklarini o‘z ichiga oladi, bu esa Zarautsoyni muhim madaniy meros manbaiga aylantiradi.

5. Dalvarzintepa:

Dalvarzintepadagi buddaviy yodgorliklar o‘ziga xos arxitektura va san’at asarlariga ega. Majmuada ibodatxonalar, buddaviy rohiblar uchun mo‘ljallangan xonalar, meditatsiya joylari va boshqa diniy binolar joylashgan. Dalvarzintepadagi ibodatxona qoldiqlari Hindiston va Kushonlar davri arxitektura uslublari bilan uyg‘unlashgan holda qurilgan bo‘lib, undagi bezaklar va tasvirlar buddaviylik g‘oyalari va ramzlarini aks ettiradi. Dalvarzintepada turli xil arxeologik topilmalar aniqlangan, jumladan, Budda tasvirlari, devoriy rasmlar, diniy ramzlar va ibodat qilinadigan joylar. Ushbu topilmalar orasida Buddaning hayoti va ta’limotlarini aks ettiruvchi freskalar va boshqa diniy tasvirlar mavjud. Bu tasvirlar orqali qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining buddaviylik g‘oyalarini qabul qilganligini va bu diniy ta’limotni o‘z madaniyatiga moslashtirganligini ko‘rish mumkin. Kushon podsholigining dastlabki poytaxti Dalvarzintepa (qalinligi 10 metrgacha bo‘lgan qudratli mudofaa devori bilan o‘rab olingan qal’a shahar) o‘rnida bo‘lgan. Kushonlar hukmdori Kanishka davrida Dalvarzintepa shahar sifatida shakllanib, savdo-sotiq markazlaridan biriga aylangan. Bu yerda O‘rta Osiyo hududlarida birinchi marta Buddaning loydan yasalgan, yaxshi saqlangan tasviri, ko‘plab haykalchalar, bezaklar, diniy marosimbuyumlari va tangalar topilgan, ular II asr oxiri III asr boshidagi budda

ibodatxonasining markaziy binolari ichida saqlangan. Ibodatxonani tadqiq qilish 1983 yildan boshlangan. Dalvarzintepa majmuasidagi Budda ibodatxonasi va aslzodalar dafn etilgan dahma, shuningdek, oltin xazina to'ldirilgan ikki yarim metrli sopol ko'za buddaviylikning o'sha davr xalqlari ijtimoiy-ma'naviy hayotidagi mavqei va boshqa mahalliy dinlar o'rtasida egallagan o'rnini ko'rsatadi. Dalvarzintepadan topilgan tangalar va sopollar o'sha davr iqtisodiy hayotidan dalolat beradi.⁵⁷ Kushon imperiyasida buddaviylik davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangani sababli, diniy ramzlar aks etgan tangalar chiqarilgan. Bu tangalar va sopol idishlar buddaviylik dinining keng tarqalganligini va bu hududdagi iqtisodiy hayotda ham uning izlari ko'rinib turganini ko'rsatadi.

Buddaviylikning madaniy ta'siri. Buddaviylik O'zbekistonda nafaqat diniy e'tiqod sifatida, balki madaniyat va san'atning rivojlanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Buddaviylik ibodatxonalari va ularga oid san'at namunalarini o'rganish orqali mahalliy xalqning estetik qarashlari, diniy madaniyati haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Fayoztepa va Ayritomdagi ibodatxona qoldiqlari, haykallar va freskalar buddaviylik san'ati bilan tanishish va uni o'rganish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Islomning tarqalishi va buddaviylikning susayishi. VII-VIII asrlarda arablar tomonidan amalga oshirilgan istilolar natijasida islom dini Markaziy Osiyoda keng tarqala boshladi. Bu davrda buddaviylik susayib, o'z o'rnini islomga bo'shatib berdi. Arab istilochilari islomni targ'ib qilish bilan shug'ullangan va buddaviylikka oid ko'plab yodgorliklar va ibodatxonalar yo'q qilindi. Ammo ayrim joylarda buddaviylik madaniy merosi saqlanib qolgan. O'zbekistonning ayrim hududlarida hanuzgacha buddaviylikning ayrim izlari va arxeologik yodgorliklarini ko'rish mumkin. tarqalganligini va bu hududdagi iqtisodiy hayotda ham uning izlari ko'rinib turganini ko'rsatadi.

XULOSA

O'zbekistonda buddaviylikning tarixi mamlakatning boy diniy va madaniy merosini namoyon etadi. Bu madaniy boylik O'zbekiston xalqining diniy e'tiqodlari, san'at va me'morchilik sohasidagi muvaffaqiyatlarini aks ettiradi. Bugungi kunda buddaviylik yodgorliklari va arxeologik topilmalar tarixni o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Ular nafaqat tarixchilar, balki sayyohlar uchun ham katta qiziqish uyg'otadi va O'zbekistonning qadimiy madaniyatini kashf qilishga imkon yaratadi.

⁵⁷ А.Очилдиев, Д.Раҳимжонов, Н.Муҳамедов. Диншунослик асослари (Ўқув қўлланма). «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент – 2013. 161-бет

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. А.Очилдиев, Д.Раҳимжонов, Н.Муҳамедов. Диншунослик асослари (Ўқув қўлланма). «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент – 2013. 161-бет
2. ЎТМИШГА НАЗАР / ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ / LOOK TO THE PAST № SI-3 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-SI-3> Жалолиддин Аннаев. Тармита-Термиз буддавийлик маданияти. 157-бет
3. Builders of The Future. ISSN: 2181-2705. З.Э. Холиқов. Тармита - Термиз Ўрта Осиёнинг йирик буддавийлик маркази. 304-бет. <https://doi.org/10.37547/builders-v2-i2-46>
4. Builders of The Future. ISSN: 2181-2705 К. Хакбердиев. Распространение буддизма в Узбекистане <https://doi.org/10.37547/builders-v2-i2-45>

ANUSHTEGIN XORAZMSHOHLAR DAVRI TARIXI MANBASHUNOSLIGI

Togʻaymurodova Zulayxo Fazliddin qizi

AIFU ijtimoiy fanlar kafedrası

Tarix yoʻnalishi 2-kurs magistratura bosqichi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Oʻrta Osiyo davlatchiligi tarixida oʻchmas iz qoldirgan sulolalardan biri - Xorazmshohlar davri tarixiga oid manbalar haqida maʼlumot keltirilgan boʻlib, ushbu sulola XI asr oxiri va XIII asr boshlarida Xorazmni boshqarib, hududni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan rivojlantirishda muhim rol oʻynagan.

Kalit soʻz. *Xorazmshohlar, “eng porloq sulola”, manba, davlatchilik, jild, asar.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация об исторических источниках, связанных с эпохой Хорезмшахов — одной из династий, оставивших неизгладимый след в истории государственности Средней Азии. Эта династия управляла Хорезмом с конца XI века до начала XIII века, сыграв важную роль в экономическом, политическом и культурном развитии региона.

Ключевое слово. *Хорезмшахи, «самая блестящая династия», источник, государственность, том, произведение.*

ABSTRACT

This article provides information about the historical sources related to the Khwarazmian dynasty, one of the dynasties that left an indelible mark on the history of statehood in Central Asia. This dynasty ruled Khwarazm from the late 11th century to the early 13th century, playing a significant role in the economic, political, and cultural development of the region.

Keywords: *Khorezmshahs, "the most brilliant dynasty", source, statehood, volume, work.*

KIRISH

Davlatchiligimiz tarixida Temuriylardan oldingi davrda hukmronlik qilgan, tarixda oʻzining qudrati bilan oʻchmas iz qoldirgan sulola bu – Xorazmshohlar sulolasidir. Xorazmshohlar sulolasi XI asr oxiri va XII asr boshlarida Saljuqiylar hukmronligidan qutilib, mustaqil va qudratli davlat sifatida 140 yil davomida gullab yashnagan. Shu davrlarda hukmronlik qilgan Anushtegin avlodi boʻlgan Xorazmshohlarni V.V. Bartold “eng porloq sulola” deb atagan edi.

XII-XIII asrdagi musulmon olamidagi eng qudratli bo‘lgan Xorazmshohlar sulolasiga tadqiqotchilar katta qiziqish bildirishgan. Sababi butun musulmon o‘lkalari ichida Xorazmshohlar musulmon sharqidagi Mo‘g‘ul istilochilari hujumini birinchilardan bo‘lib qaytarishga urungan va mo‘g‘ullardan mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsada, ularning eng ko‘p dodini bergan davlat hisoblanadi.

140 yillik hukmronlik qilgan sulolaning tarixini yoritishda mustaqillikdan so‘ng birinchi prezidentimiz I.A.Karimovning Jaloliddin Manguberdining 800 yilligini nishonlash haqidagi farmoni, bu sulola tarixini yanada kengroq o‘rganib, tarixiy haqiqatlarni xalqimizga yetkazish uchun ajoyib tadbir bo‘ldi. Xorazmshohlar tarixiga doir juda ko‘p manbalar mavjud. Ular orasida biz foydalana oladigan va bizga noma‘lum, bugungi kunga yetib kelmagan asarlar ham bor.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Xorazmshohlar tarixiga doir to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita ma‘lumotni o‘z ichiga olib haligacha topilmagan asarlar orasida - Muhammadiy Poyiziyning “Shahanshohnoma”, Sayyid Sadriddin Nishopuriyning “Tarixi Xorazmshohiy”, Abul Xasan Bayhaqiyning “Mashorib ut-Tajorib”, Arslon al-Xorazmiyning “Xorazm tarixi” kabi manbalari aytib o‘tishimiz mumkin.

Bu davrga doir muhim manbalardan biri, Ibn al-Asirning “Al-Komil fi-t-tarix” asari X asrgacha bo‘lgan tarixni yoritishda garchi kompilyativ ahamiyatga ega bo‘lsada, xususiy va umumiy masalalarni o‘rganishda alohida ahamiyatga egadir⁵⁸. X asrning ikkinchi yarmidan XII asrning o‘rtalarigacha muarrix Ibn al-Asir bizga kam ma‘lum bo‘lgan, yoki bizgacha yetib kelmagan ko‘pgina manbalardan foydalangan. XII asrning ikkinchi yarmidan boshlab, 1230-1231 yilgacha bo‘lgan davrni yoritishda Ibn al-Asirning asari birlamchi manba sifatida xizmat qiladi va uning ma‘lumotlari hamda axboroti originalligi bilan ajralib turadi. Ibn al-Asir al-Jazariyning “al-Komil fi-t-tarix” asari qo‘lyozma va toshbosma shaklida, turli tillardagi tarjimai bilan ilmda ma‘lumdir. Asarning qo‘lyozmalari turli kutubxona va xazinalarda saqlanadi. Asarning to‘la ilmiy-tanqidiy matni 1851-1876-yilda S.Tornberg tomonidan 14 jildda chop etilgan.

Asarning arabcha matni ham qayta-qayta nashrdan chiqqan. Asarning eski o‘zbek tilidagi to‘liq tarjimai 1901-1907 yillari Xiva xoni Muhammadrahimxon Soniy Feruzning farmoniga binoan, bir guruh tarjimonlar tomonidan tarjima etilgan.

Xorazm davlatchiligi tarixining eng murakab va fojiaiy davrini yoritishda Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning “Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mankburni” (Sulton Jaloliddin Mangubertiy (yoki Mankuburni) hayotining tafsiloti) asari muhim o‘rin egallaydi. Aytish joizki, Ibn al-Asir, Nasaviy - Chingizxon, uning harbiy

⁵⁸ Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-тарих. Полный свод истории. Введение . 16-с.

boshliqlarining yurishlari tarixini to‘la bayon etmaganlar. V.V.Bartold xulosasiga qaraganda “ular shunday bir sharoitda qolib ketganlarki, shu xavotirli zamonning faqat bir qismidan xabardor bo‘lib qolganlar, xolos”⁵⁹. Ibn al-Asir shu vaqtda Baynannahrain (Mesopotamiya)da bo‘lgan va Turkistonda bo‘lgan voqealar haqida to‘liq ma’lumot ololmagan. Faqat ba’zi voqealar, aynan Buxoro va Samarqandning bosib olinishi voqeasi guvohlar tilidan bayon qilingan. Xorazmshohlar tarixini chuqurroq o‘rganishda barcha tadqiqotchilar birinchi navbatda Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning “Siyrat as-sulton Jalol ad-Din Mankburni” (Sulton Jaloliddin Manguberdi hayoti tafsiloti) asariga yuzlanadilar. Chunki bu asardagi barcha voqealarni muallif xaqqoniy tarzda yoritib bergan.

Nasaviyning “Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mankburni” asari arab tilida yozilgan bo‘lib 108 bobdan iborat. Asarning ikkita to‘liq bo‘lmagan qo‘lyozmasi bugungi kungacha yetib kelgan. Ulardan biri 1260-yilda yozilgan qo‘lyozmasi Parij Milliy kutubxonasida, ikkinchisi esa Britaniya muzeyida saqlanadi.

Asarning yozilish tarixi haqida muallif shunday deydi: “Men o‘tmishda yashab o‘tgan xalqlar tarixiga doir asarlarni o‘qiganimda ulardan ko‘plab ma’lumotlar oldim. Ularda insoniyat otasi bo‘lgan Odam Atodan va uning avlodlarini turli tomonlarga tarqalib ketishidan boshlab, to bizning shu kunlargacha bo‘lgan voqealarimiz qamrab olingan edi. Shunda bir narsani agladimki, har bir tarixchining asosiy maqsadi, avvalo o‘zidan oldingilarning aytganlarini takrorlash, so‘ng ularning gaplariga nimadr qo‘shish yoki olib tashlash va nihoyat o‘z davridagi voqealarni hikoya qilib berishdan iborat.

Men Ibn al-Asir nomi bilan tanilgan Ali ibn Muhammad ibn Abdulkarim insho qilgan “Al-Komil” asarini o‘qiganman. Unda turli xalqlar taqdiri ko‘plab voqealar hikoya qilinadi. Shuningdek, unda faqat ajamliklarga xos bo‘lgan g‘aroyib ma’lumotlar ham o‘rin olganki, bunday ma’lumot boshqa birorta ijodkor asarida uchramaydi. U o‘z asarini “Al-Komil fit-tarix” deb ataganiga to‘la haq edi. Uning asarini o‘qish asnosida ulug‘ sulton Alovuddunyo-vad-din Abul Fath Muhammad ibn Takish ibn El-Arslon ibn Otsiz ibn Anushtagin va uning xushbaxt o‘g‘li, dini islomni mustahkamlash yo‘liga behad aziyat chekkan Jaloliddin Manguberdi xususidagi taqdir bevafoqlari tufayli ular boshida tushgan tashvishlar, baxtsizliklar to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ham duch keldim.

Shundan keyin o‘zimcha bunday xulosaga keldim: xaqiqatdan ham ash-Shom mamlakatida yashaydigan odamning Hindistonning eng uzoq chekkalarida,

⁵⁹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Сочинения, Т. I. -Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. 86-с.

Xitoyning inson qadami yetishi qiyin bo'lgan joylarda yuz berayotgan voqealarni birovlarining hikoyalari orqali yozib olishga qaror qilish ajoyib ish emasmi!"⁶⁰

2006 yili Kamol Matyoqubov mazkur asarni 1973 yildagi Ziyovunbiyotov amalga oshirilgan rus tilidagi tarjimasida asosida o'zbek tiliga o'girib, "Sulton Jaloldiddin Manguberdi (hayoti tafsiloti)" nomi bilan Toshkentda "O'zbekiston" nashriyotida chop etgan. Kitob tarjimonning kirish so'zi, tarjima va izohlardan (izohlar muallifi Ziyovunbiyotov) iborat. Asar tarjimasidagi ba'zi kamchiliklar sifatida tarixiy shaxslar, joy nomlari, arab tilidagi asarlar nomlari, ba'zi istilohlarning o'zbek tilida berilishidagi xatolarni ko'rsatish mumkin).

Bu davrga doir yana bir muhim manba hisoblanadigan asarimiz Alouddin Atomalik Juvayniy "Tarixi Jahongusho" asaridir. Juvayniyning ushbu asari mo'g'ullar va xorazmshohlar tarixi yoritilgan asosiy ikkinchi manba sifatida o'rganiladi.

Alouddin Atomalik Juvayniy Markaziy Osiyo va Eron, Mo'guliston va Xitoyning XIII asrdagi ijtimoiy-siyosiy tarixini aks ettirgan "Tarixi Jahongusho" (1260) asari bilan shuhrat qozongan. Asar 3 jildan iborat bo'lib, 1-jild mo'g'ullar tarixi, 2-jild Xorazmshohlar tarixi va Movorounnahr va Xurosondagi mo'gul hukmdorlari (1258 yilgacha) kechmishiga bag'ishlangan. 3-jildda Xuloguning Eronning zabt etishi (1256-1258), Ismoililar davlati tarixi batafsil bayon etilgan. O'rta Osiyo tarixi uchun asarning 1-2-qismlari alohida ahamiyatga ega. Asarda muallif so'z go'zalligiga ahamiyat bergan. Uni uzun jumlar, qofiyali so'zlar, tushinilishi qiyin bo'lgan o'xshatishlar, turkcha mo'g'ulcha so'zlar shu bilan birga Qur'oni Karimdan olingan oyatlar, hadislar maqol va matallardan foydalangan.

Atomalik Alouddin binni Bahouddin Muhammad binni Shamsiddin Muhammad Juvayniyning "Tarixi Jahongushoi Juvayniy" asarining asl nashri hijriy 658 (milodiy 1260) yilda nashr qilingan bo'lib, ushbu nashr 1370-yildan buyon Tehronda saqlanadi.

Mazkur nashr 3 jildan iborat bo'lib, uning birinchi jildi Muhammad binni Abdulvahob Qavziniyning "Maxsus muqaddima"si bilan ochiladi. Muqaddima so'nggida mazkur asarning 7 ta qo'lyozma nusxasi va ularning tavsiflari berilgan. Muqaddimada yozilgan sana – hijriy 1330 (milodiy 1912) ko'rsatilgan. So'ngra asarning 1-jildi (232 sahifa) arabchada yozilgan she'rlarning izoh va tarjimalari, rasmlar izohi, nihoyat Edvard G.Brouning 1912-yil avgust sanasi ko'rsatilgan so'ngso'zi (ingliz tilida 93 sahifa) keltirilgan. Ikkinchi jild ham Muhammad Qavziniyning "Maxsus muqaddima"si bilan ochiladi. Unga hijriy 1333 (1915) sanasi bilan imzo qo'yilgan. Matndan so'nggi izohlar, hamda indeks berilgan. Uchinchi

⁶⁰ Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти./ Камол Матёқубов таржимаси./ - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 18-19-б.

jildning “Maxsus muqaddima”siga imzo qo‘yilmagan. Jildda avval fixrist, so‘ngra matn va indeks berilgan. Kitob so‘nggida esa E.Denson Rosning ixcham so‘ng so‘zi “E.J.Gibb memorial” nashrlar ro‘yxati keltirilgan. Tehronda chop etilgan har uch jild ham hijriy-shamsiy 1370 sanasi bilan bosmadan chiqqan.

Asarning ikkinchi jildi 32 bobdan iborat bo‘lib, asosan Xorazmshohlar davlati tarixiga bag‘ishlangan. Ushbu jild asosan Xorazmshohlar davlatining kelib chiqishidan boshlanib, amir Arg‘unning katta qurultoyda ishtirok etishigacha bo‘lgan voqea hodisalarni qamrab olgan. Juvayniy mo‘g‘ullar qo‘lida xizmat qilib, xorazmshohlar siyosatiga nisbatan tanqidiy qarashda bo‘lishiga qaramay, xorazmshoh Jaloliddinning jasurligi va uning mohir sarkarda ekanligiga tan berib, uning jasoratini xolisona yoritib berishga harakat qilgan.

Xorazmshohlar mavzusi uchun eng muhim bo‘lgan to‘rtinchi manba bu “Jome’ ut-tavorix” (“Tarixlar majmuasi”) asaridir⁶¹. Asarning muallifi mashhur qomusiy olim, tarixchi, tilshunos, tabib va yirik davlat arbobi Rashididdin Fazlulloh ibn Imoduddavla Abulxayr al-Hamadoniylardir. Uning ota-bobolari ham o‘z zamonining o‘qimishli kishilaridan bo‘lganlar va otasi Elxoniylar saroyida tabiblik qilgan. Rashididdin 1247 yili Hamadonda tug‘ilgan. Yoshligidan yaxshi o‘qib, ota kasbidan tashqari, ko‘pgina ilmlarni – ilohiyot, tabiiy fanlar, mumtoz adabiyot, tarix, geografiya va boshqa fanlarni puxta egallagan.

“Jome ut-tavorix” asari o‘rta asr tarixnavisligining o‘ziga xos noyob asari hisoblanadi. Bu kitob o‘rta asr Sharq tarixchiligida yangi an‘anani boshlab bergan asar. Unda umumiy tarix sifatida musulmon mamlakatlari tarixi bilan birga, G‘arb mamlakatlari, Xitoy hamda Hindiston tarixini ham yoritishga harakat qilingan, Sharq mamlakatlari tarixini umumjahon tarixining bir qismi, deb hisoblangan.

“Jome ut-tavorix” asari 1301-1311 yillari orasida G‘ozonxonning topshirig‘i bilan yozilgan. Asar uch qismdan iborat: 1) mo‘g‘ullar va ular asos solgan davlatlar – Ulug‘ yurt, ya‘ni Mo‘g‘uliston, Elxoniylar davlati hamda mo‘g‘ullar asoratiga tushib qolgan mamlakatlar, Shimoliy Xitoy, O‘rta Osiyo va Yaqin hamda O‘rta Sharq mamlakatlari xalqlarining mo‘g‘ul istolchisigacha bo‘lgan qisqacha tarixi. 2) Sharq mamlakatlari xalqlarining islomiyotdan avvalgi tarixi, Arab xalifaligi va uning tarkibida tashkil topgan G‘aznaviylar imperiyasi, Saljuqiylar davlati, Xorazmshohlar davlati tarixi; Xitoy, qadimgi yahudiylar, franklar, Rim imperiyasi va Hindiston tarixi. 3) Yer kurrasi hamda yetti iqlim mamlakatlarining geografik holati. Afsuski, asarning so‘nggi, uchinchi qismi saqlanmagan. Qo‘lyozma 1318 yili Rashididdinning shaxsiy kutubxonasi talon-taroj qilingan vaqtlarda yo‘qolgan bo‘lishi mumkin.

⁶¹ Фазлуллоҳ Рашид Ад-Дин. Джами Ат-Таварих. Баку: Нагил Эви, 2011.

“Jome ut-tavorix” asarining to‘la ruscha tarjimasi 7 nafar mo‘tabar qo‘lyozmalar asosida 1946-1960 yillari Sankt-Peterburgda amalga oshirilgan.

Bu asar bizning mavzumizga oid qismlarida Juvayniyning asaridagi ma‘lumotlarni deyarli takrorlasa ham undan farqli ravishda Jaloliddin Manguberding faoliyatiga na tanqidiy va na ijobiy baho bermagan.

Keyingi asrlarda barcha musulmon olamidagi tarixchilar o‘z asarlarida Xorazmshohlar davri tarixini keng yoritishga harakat qilganlar. O‘rta Osiyoda jahon tarixiga bag‘ishlangan barcha asarlarda Xorazmshohlar va Xorazm tarixi, shu jumladan, Jaloliddin Manguberdi haqida alohida, maxsus bayon qilinadi. Ana shunday asarlar sirasiga Yoqut Hamaviy, Sibt Ibn al-Javziy, Yosin al-Umariy, Zakariy al-Qazviniy, Al-Kalkashandiy, Ibn Tiqtaqa, Ibn Tangriberdiy, Mirzo Ulug‘bek, Ibn Xollikon, Ibn Qosir, Ibn al-Ibriy, Ibn al-Vardiy, Ibn al-Amid, G‘ozi Ahmad G‘afforiy, Abulfaraj, Bayhaqiy, Mirxond, Vassof, Abulg‘oziy Bahodirxon va boshqa o‘nlab tarixchilarning asarlarini tilga olish mumkin⁶².

Ammo ularning ko‘pchiligida bizning asosiy masalamiz bo‘lgan Jaloliddin Manguberdi bilan bog‘liq voqealar biryoqlama aks etgan yoki bu mavzuga kam e‘tibor berilgan.

Juzjoniyy – Mihojiddin Abu Umar Usmon ibn Sirojuddin Muhammad o‘z asari “Tabaqoti Nosiriy”ni Dehli Sultoni Eltutmishning o‘g‘li Nosiriddin Mahmud (1246-1265)ga bag‘ishlagan. Bu asar 1260 yili yozilgan. Umumjahon tarixiga oid mazkur asarning 16-chi tabaqasida Xorazmshohlar (18 sahifada), 23-tabaqasida esa mo‘g‘ullarning bosqini haqida (62 sahifada) ma‘lumot beradi⁶³.

Jaloliddin Manguberdi hayoti va faoliyati, uning mo‘g‘ullarga qarshi kurashlari tarixi juda yaxshi ochib berilgan yana bir asar “Kitob nafs al-masdur fi futuri zamon al-masdur va zamon as-sudur al-futur”dir. Mazkur manba 1930 yili Tehronda nashr etildi⁶⁴. Eron olimi va adibi Mirzo Muhammad Qazviniy bu asarni Muhammad Zaydariga nisbat berilishi xato ekani va u an-Nasaviyga taalluqli ekanini isbotlab bergan⁶⁵. Ammo haligacha uning muallifi kim ekanligi bahsligicha qolmoqda. Mazkur asarni eronlik tarixchi, adib va shoir Rizoqulixon Hidoyat (1800-1871) nashrga tayyorlagan, hamda u shu olim vafotidan ancha keyin Rizoqulixonning kirish so‘zi bilan toshbosma shaklida chop etilgan (79+26 varq, kichik hajmda). “Nafs al-masdur fi futuri zamon as-sudur va zamon as-sudur al-futur” (Zamona fatarotining

⁶² Уларнинг асарлари номлари ва таркиби ҳақида муфасссал қаранг: Собрание Восточных рукописей (СВР): (История). -Тошкент: Фан, 1998. (См. разделы: Всеобщая история, История Центральной Азии. – С. 15-252).

⁶³ Табақоти Носирий // Қўлёзма. Россия ФА ШИ Санкт-Петербургдаги Шарқ қўлёзмалари институти. – № С 426 (572abb). Нашри: Tabaqati Nasiri. Edited by Abdul Hai Habibi. Kabul. Vol.I. 1963. Vol II. 1964.

⁶⁴ Нафсат ал-масдур. Иншои Шихобиддин Муҳаммад Хурандизи Насави. Тасҳиҳ ва тавзиҳи дуктар Амир Ҳасан Йаздагирди. Чопи аввал. -Техрон: Тус, Китобхонаи миллии Эрон. 1381. – 948 с. (форс тилида)

⁶⁵ Қаранг: Петрушевский И. Новый источник по истории монгольского нашествия. // Вопросы истории, 1946. – № 11-12. – С. 121-126.

sodir bo‘lishi va fatarot sodir bo‘lishi zamoni shamolining esish ovozi) asari fors tilidagi asar sanaladi. Bu asar muallifning esdaliklari bo‘lib, unda bayon qilingan voqealarning ishtirokchisi bir guruh olimlar an-Nasaviyning o‘zi desalar, yana bir guruh olimlar bu kishi Muhammad Zaydari bo‘lgan deydilar hamda avtobiografik asar deb hisoblaydilar. “Siyrat” esa Xorazmshoh Jaloliddin haqidagi tarixiy-biografik asar hisoblanadi.

“Nafsat al-masdur”da ham huddi “Siyrat”dagi kabi muallifning boshidan kechirgan voqealari, g‘am-qayg‘ulari, taqdirini barcha tafsilotlari bilan bayon qilgan. Mazkur asar “Siyrat”dan yetti yil oldin, ya’ni 1234-1235 yillarda yozilgani ma’lum bo‘ladi.

XULOSA.

Diyorimiz tarixida o‘z ahamiyatiga ega bo‘lgan davlat – Xorazmshohlar tarixini va uning tarixshunosligini o‘rganish juda muhimdir. Bu sulola davriga oid manbalar nisbatan kam o‘rganilgan bo‘lsa-da, tadqiqotchilar shu manbalar asosida ko‘plab izlanishlar olib borishdi va bu davr tarixining tarixshunosligini kengroq holda yoritishga harakat qilishdi. Manabalarni tahliliy xulosasi haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, Xorazmshohlar Jaloliddin Manguberding mo‘g‘ullarga qarshi olib borgan kurashlari voqealari va uning faoliyatiga bag‘ishlangan manbalarda berilgan baholar ko‘p hollarda mavhum va bahstalar mavzulardan biri hisoblanadi.

Xorazmshohlar davlati va ularning boshqaruv siyosatiga bag‘ishlangan yoki uning tarixi qisman aks etgan tadqiqotlarni ko‘rib chiqish jarayonida shunday xulosaga kelindiki, haligacha ko‘pgina tadqiqotchilar manbalarni chuqur tahlil qilinishi va Xorazmshohlar davlatidagi Anushteginiylar sulolasininng davlat boshqaruvini yanada chuqurroq tahlil etish, va bu davrdagi siyosatini teranroq anglashga harakat qilish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Ибн ал-Асир. Ал-Комил фит-тарих. Полный свод истории. Введение . 16-с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. / Сочинения, Т. I. -Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. 86-с.
3. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти./ Камол Матёкубов таржимаси./ - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. 18-19-б.
4. Фазлуллоҳ Рашид Ад-Дин. Джами Ат-Таварих. Баку: Нагил Эви, 2011.
5. Уларнинг асарлари номлари ва таркиби ҳақида муфассал қаранг: Собрание Восточных рукописей (СВР): (История). -Тошкент: Фан, 1998. (См. разделы: Всеобщая история, История Центральной Азии. – С. 15-252).

6. Табақоти Носирий // Қўлёзма. Россия ФА ШИ Санкт-Петербургдаги Шарқ қўлёзмалари институти. – № С 426 (572abb). Нашри: Tabaqati Nasiri. Edited by Abdul Hai Habibi. Kabul. Vol.I. 1963. Vol II. 1964.
7. Нафсат ал-масдур. Иншои Шихобиддин Муҳаммад Хурандизи Насави. Тасҳиҳ ва тавзиҳи дуктар Амир Ҳасан Ёздагирди. Чопи аввал. -Техрон: Тус, Китобхонайи миллии Эрон. 1381. – 948 с. (форс тилида)
8. Қаранг: Петрушевский И. Новый источник по истории монгольского нашествия. // Вопросы истории, 1946. –№ 11-12. – С. 121-126.

THE POLITICAL IMAGE OF UZBEKISTAN IN CENTRAL ASIA IN THE CONTEXT OF COOPERATION AND INTEGRATION

Nizamova Mohidil Maxmud qizi

Uzbekistan State University of World Languages,
Teacher-intern of the Department of Political Sciences,
+998 (94) 5208770,
nizamovamohidil@gmail.com.

ABSTRACT

This research explores the evolving leadership image of Uzbekistan in the context of Central Asia's political, economic, and social landscape. Since the beginning of the reform era, Uzbekistan has actively promoted regional cooperation and pursued integration policies aimed at strengthening ties with neighboring countries. The paper analyzes Uzbekistan's initiatives in diplomacy, trade, infrastructure development, and cultural exchange to assess how these efforts have shaped its reputation as a regional leader. The study also examines the challenges and opportunities facing Uzbekistan as it balances national interests with collective regional goals. Emphasis is placed on recent foreign policy strategies and the country's role in multilateral platforms. Through a comprehensive evaluation, the paper highlights Uzbekistan's growing influence in promoting peace, development, and unity within Central Asia.

Key words: *Uzbekistan, Central Asia, regional cooperation, integration, leadership image, foreign policy, diplomacy, multilateralism, regional development, international relations.*

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy ish O'zbekistonning Markaziy Osiyodagi yetakchilik imidji shakllanishini hamda uning mintaqaviy hamkorlik va integratsiyaga yo'naltirilgan siyosatini o'rganadi. So'nggi yillarda O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish, savdo-iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash, infratuzilma loyihalarini amalga oshirish va madaniy almashinuv orqali mintaqada barqarorlik va taraqqiyotga xizmat qilayotgan faol tashqi siyosat yuritmoqda. Tadqiqotda mamlakatning diplomatik tashabbuslari, ko'p tomonlama tashkilotlardagi ishtiroki, shuningdek, mintaqaviy yetakchilik sari intilishdagi imkoniyat va qiyinchiliklar tahlil qilinadi. O'zbekistonning mintaqada tinchlik, taraqqiyot va birlikni mustahkamlashdagi o'rni keng yoritib beriladi.

Kalit soʻzlar: Oʻzbekiston, Markaziy Osiyo, mintaqaviy hamkorlik, integratsiya, yetakchilik imidji, tashqi siyosat, diplomatiya, koʻp tomonlama munosabatlar, mintaqaviy taraqqiyot, xalqaro munosabatlar.

INTRODUCTION

Central Asia is one of the important regions in geopolitical and economic terms, and the cooperation among the countries within it is crucial for regional stability and development. In recent years, Uzbekistan has been striving to strengthen its position as one of the leading countries in the region. The openness in foreign policy, the strengthening of friendly relations with neighboring countries, and active participation in economic integration and transport-logistics projects are contributing to the formation of Uzbekistan's leadership image in Central Asia.

The foreign policy of the Republic of Uzbekistan, under the leadership of President Shavkat Mirziyoyev, is aimed at strengthening regional integration, focusing on enhancing strategic cooperation with neighboring countries, and actively working to ensure the alignment of economic and political interests. Additionally, we will analyze Uzbekistan's cooperation with Central Asian countries, its economic and diplomatic relations, and its role in the processes of regional integration.

METHODS

This research is based on a qualitative methodological approach, combining descriptive, analytical, and comparative methods. Data were collected from a variety of sources, including official documents, academic literature, expert analyses, and international reports. The study utilizes content analysis to examine Uzbekistan's policy documents, speeches, and regional cooperation strategies. A comparative analysis is also applied to evaluate Uzbekistan's regional role in contrast with other Central Asian countries. Through this multi-method approach, the study aims to comprehensively assess Uzbekistan's leadership image and its contribution to regional integration and cooperation.

DISCUSSIONS AND RESULTS

One of the main priorities of Uzbekistan's foreign policy is to establish close cooperation with the Central Asian countries. Since 2017, the President of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, has been pursuing a policy based on open dialogue with regional states and addressing regional issues⁶⁶.

The issues in Uzbekistan's relations with regional countries. The relations established with neighboring states by Uzbekistan until 2016 required a thorough

⁶⁶ Mirziyoyev Sh. M. Markaziy Osiyo davlatlari bilan ochiq muloqot siyosati. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti, 2018. URL: <https://president.uz/uz>.

reassessment of all matters⁶⁷. Long-standing disputes, when approached correctly, could lead to reasonable solutions, but the "contradictions" regarding these issues not only resulted in disagreements but often caused unpleasant incidents at the borders as well.

The main reason for the disagreement was the lack of compromise on the use of water and transport communications⁶⁸, the delimitation of state borders between Uzbekistan and neighboring countries, and the crossing of border points.

In 2018, at the initiative of Uzbekistan, a **"Consultative Meeting of the Leaders of Central Asian States"** was organized in Tashkent⁶⁹. This format created a new platform for discussing important issues among regional states and achieving mutual agreements. This indicates that Uzbekistan is actively participating as a leading state in the processes of regional integration.

The economic relations of Uzbekistan with the Central Asian countries are strengthening, and the volume of trade is increasing⁷⁰. The country is striving to enhance its economic leadership by developing regional trade and implementing infrastructure projects.

Uzbekistan–Kazakhstan trade cooperation. In recent years, the trade volume between Uzbekistan and Kazakhstan has approached 5 billion dollars. Both countries are implementing joint projects in the industrial and agricultural sectors.

Uzbekistan–Turkmenistan cooperation. Uzbekistan has expanded transport-logistics cooperation to enhance opportunities for access to Iranian ports through Turkmenistan⁷¹. This demonstrates Uzbekistan's leading role in the regional transport network.

Uzbekistan–Tajikistan relations. In recent years, cooperation with Tajikistan in the economic and energy sectors has developed, and mutual trade volume has sharply increased. Uzbekistan is contributing to regional cooperation by establishing electricity exports to Tajikistan.

Water resources in Central Asia are of strategic importance. Uzbekistan is promoting a balanced approach to resolving water and energy issues as a regional leader.

⁶⁷ Мирзиёев Ш. М. Развитие регионального сотрудничества в Центральной Азии. Журнал международных отношений, 2019. URL: <https://journal.uz/ru>.

⁶⁸ Mirziyoyev Sh. M. Uzbekistan's New Foreign Policy in Central Asia. Central Asia Review, 2020. URL: <https://centralasia.org/en>.

⁶⁹ Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Konsultativ uchrashuvi. O'zbekiston Milliy axborot agentligi, 2018. URL: <https://uza.uz/uz>.

⁷⁰ Экономическое сотрудничество Узбекистана с Центральной Азией. Новости Центральной Азии, 2021. URL: <https://news.ca/ru>.

⁷¹ O'zbekiston-Turkmaniston transport-logistika hamkorligi. Transport va logistika jurnali, № 5., 2022. – B. 23-29.

Uzbekistan is working to improve cooperative relations with Tajikistan regarding the Rogun Hydropower Plant project⁷². This project, which previously caused contentious debates, is now being addressed through bilateral dialogue.

Uzbekistan–Kyrgyzstan political-diplomatic cooperation. The political relations between Uzbekistan and Kyrgyzstan significantly improved after 2017. As a result of President Shavkat Mirziyoyev's regional cooperation policy, the atmosphere of friendship and trust between Uzbekistan and Kyrgyzstan was strengthened⁷³.

In 2017, 85 percent of the 1375 km long state border between the two countries was demarcated. This helped to resolve a long-standing conflict.

In 2023, the "**Kampirobod Water Reservoir Agreement**" was signed. Within the framework of this agreement, a compromise was reached regarding the use of water resources between Uzbekistan and Kyrgyzstan. The leaders of the countries regularly meet to reach agreements on further developing strategic cooperation.

Additionally, Uzbekistan is planning to expand its opportunities to access the markets of China and South Asia through Kyrgyzstan.

Currently, the establishment of joint clusters for the production and export of agricultural products between Uzbekistan and Central Asian countries can deepen regional economic integration. By developing transport and trade routes between Uzbekistan, China, and Central Asia, Uzbekistan can further strengthen its position as a transit country.

The people's diplomacy of Uzbekistan. Uzbekistan is striving to strengthen its leadership image in the region through its cultural diplomacy. In particular, higher education and cultural exchange programs are positioning Uzbekistan as an educational center in the region.

Uzbekistan's major universities (MDIS Tashkent, Westminster University, and other higher education institutions) are accepting students from neighboring countries. This indicates the country's desire to lead in the field of science and education.

Uzbekistan can strengthen its role as a leading humanitarian and educational center in the region by creating educational, cultural, and innovative platforms that unite the youth of Central Asia. It can take the lead in fostering collaboration among the younger generation of Uzbekistan through regional youth forums, IT and startup competitions, and student exchange programs.

Uzbekistan's leadership image in Central Asia is linked to its active participation in regional cooperation and integration processes. From political diplomacy to

⁷² Rog'un GES bo'yicha O'zbekiston-Tojikiston muloqoti. Energetika yangiliklari, 2022. URL: <https://energy.uz/uz>

⁷³ Демаркация границы между Узбекистаном и Кыргызстаном. Дипломатический вестник, № 8., 2017. – С. 12-19.

economic projects, and from transport to water resource issues, the broad range of cultural activities is transforming the country into one of the main leaders in the region. Due to this, Uzbekistan's regional policy serves not only its own interests but also the stability and development of the entire Central Asia.

If we assume, the issue of creating a single economic space for Central Asian countries, similar to the European Union, is becoming increasingly relevant. Uzbekistan may present advanced initiatives to strengthen economic, transport, and customs integration. The implementation of joint projects to create a unified "Central Asia Transport Corridor" in the transport and logistics sector could accelerate regional economic development⁷⁴.

Additionally, Uzbekistan and the countries in the region are focusing on the development of environmentally friendly energy sources. For instance, Uzbekistan may strengthen strategic cooperation with Kazakhstan and Turkmenistan in the development of solar and wind energy. Regional energy integration can promote the initiative to create a unified energy market in Central Asia by improving electricity transmission networks.

It is likely that in the future, the digital economy and technological cooperation may become a new direction for integration among the countries in the region. Uzbekistan has the opportunity to develop cooperation with Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan through IT Park and digital transformation initiatives. Uzbekistan can promote advanced initiatives to create a unified e-commerce system, fintech collaboration, and an innovative startup ecosystem in Central Asia.

The role of Uzbekistan in strengthening regional security is increasing. For instance, despite not being a member of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), Uzbekistan is actively participating in regional security issues. Uzbekistan is one of the countries undertaking an important mediation mission regarding the Afghanistan issue, holding strategic significance for regional stability.

CONCLUSION

In conclusion, Uzbekistan's leadership image in Central Asia has significantly strengthened in recent years, transforming the country into a crucial driving force for regional stability and development. It would not be an exaggeration to say that openness in foreign policy, the development of friendly relations with neighboring countries, and the deepening of economic cooperation have been key factors in enhancing Uzbekistan's influence in the region.

⁷⁴ Prospects of a Single Economic Space in Central Asia. *Economic Integration Journal*, Vol. 20, No. 3., 2024 – P. 55-63.

In recent years, our country has been actively working to strengthen friendly relations with foreign states, relying on the principles of preserving and developing the culture, spiritual values, national traditions, and customs of all nations and ethnic groups living in our homeland. Currently, the lifestyle of our multi-ethnic people is improving further under the influence of the harmonious and cooperative relationships among representatives of more than 130 nations and ethnicities residing in our country. It is worth noting that, due to the initiatives of the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, and his active participation in high-level negotiations, the number of new partners and benefactors of the New Uzbekistan, which remains committed to the "Policy of Openness to the World," is increasing. As a result of the international visits of the President of the Republic of Uzbekistan, our country has established active diplomatic relations with foreign states.

Our country has paved the way for a new stage of regional cooperation through political leadership, economic integration, the development of transport and logistics infrastructure, a balanced approach to water and energy issues, and the promotion of cultural and educational diplomacy. The initiative of Uzbekistan has established consultative meetings among the Central Asian states, expanded trade and economic relations, and strengthened the institutional foundation of regional cooperation.

One of the pressing issues is the ecological problem of the Aral Sea, which compels the Central Asian countries to cooperate with each other. Uzbekistan can promote initiatives for ecological diplomacy and environmental protection as a leading state in this regard. Developing and implementing new projects in collaboration with neighboring countries on climate change adaptation can further strengthen Uzbekistan's leadership in the region.

As a result, Uzbekistan has succeeded not only in promoting its strategic interests but also in advancing initiatives that contribute to the stability and development of the entire Central Asia. This, in turn, serves to further strengthen the country's leadership image in the region. In the future, Uzbekistan's activities in this direction are expected to deepen regional integration and transform Central Asia into a stable and rapidly developing area.

REFERENCES:

1. Mirziyoyev Sh. M. Markaziy Osiyo davlatlari bilan ochiq muloqot siyosati. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy sayti, 2018. URL: <https://president.uz/uz>.
2. Мирзиёев Ш. М. Развитие регионального сотрудничества в Центральной Азии. Журнал международных отношений, 2019. URL: <https://journal.uz/ru>.

3. Mirziyoyev Sh. M. Uzbekistan's New Foreign Policy in Central Asia. Central Asia Review, 2020. URL: <https://centralasia.org/en>.
4. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Konsultativ uchrashuvi. O'zbekiston Milliy axborot agentligi, 2018. URL: <https://uza.uz/uz>.
5. Экономическое сотрудничество Узбекистана с Центральной Азией. Новости Центральной Азии, 2021. URL: <https://news.ca/ru>.
6. O'zbekiston-Turkmaniston transport-logistika hamkorligi. Transport va logistika jurnali, № 5., 2022. – B. 23-29.
7. Rog'un GES bo'yicha O'zbekiston-Tojikiston muloqoti. Energetika yangiliklari, 2022. URL: <https://energy.uz/uz>
8. Демаркация границы между Узбекистаном и Кыргызстаном. Дипломатический вестник, № 8., 2017. – С. 12-19.
9. Prospects of a Single Economic Space in Central Asia. Economic Integration Journal, Vol. 20, No. 3., 2024 – P. 55-63.

O‘ZBEK VA ARAB TILLARI KONTEKSTIDA TIL O‘RGANISH JARAYONINING LINGVISTIK VA METODIK MUAMMOLARI

G‘aniev Akmaljon Usarovich

Oriental Universiteti, Filologiya fanlari fakulteti,
Lingvistika (arab tili) kafedrası,
Toshkent, O‘zbekiston.

E-mail: akmal91ganiev@gmail.com

Ilmiy rahbar: Bultakov Ikrom Yusupovich

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Oriental Universiteti, Filologiya fanlari fakulteti,
Lingvistika (arab tili) kafedrası,
Toshkent, O‘zbekiston.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tilida so‘zlashuvchi auditoriya uchun arab tilini o‘rganish jarayonida uchraydigan lingvistik va metodik muammolar tahlil qilinadi. Arab va o‘zbek tillarining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik tizimlari o‘rtasidagi tafovutlar aniqlanib, ularning til o‘rganish samaradorligiga ta’siri yoritiladi. Mavjud o‘quv-uslubiy materiallarning moslashtirilmaganligi, talaffuzdagi murakkab tovushlar, so‘z yasash tizimidagi farqlar hamda dars jarayonida madaniy komponentlarning yetarli darajada e’tiborga olinmasligi asosiy muammo sifatida ko‘rsatilgan. Tadqiqot davomida lingvodidaktik va qiyosiy-lingvistik tahlil usullari asosida til o‘rgatish samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi tavsiyalar ishlab chiqildi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar asosidagi metodik yondashuvlarning roli baholandi.

Kalit so‘zlar: Arab tili, o‘zbek tili, fonetik tafovutlar, morfologik tizim, qiyosiy tilshunoslik, til o‘rganish metodikasi, lingvodidaktika, talaffuz muammolari, madaniyatlararo kommunikatsiya.

ABSTRACT

This article explores the linguistic and methodological challenges faced by Uzbek-speaking learners in acquiring the Arabic language. It examines the phonetic, morphological, syntactic, and lexical differences between Arabic and Uzbek, highlighting how these disparities affect language acquisition efficiency. Key issues identified include the lack of adapted instructional materials, the complexity of Arabic phonemes, differences in word formation systems, and the limited inclusion of cultural components in classroom settings. The research employs linguodidactic and comparative linguistic analysis methods to develop practical recommendations aimed

at improving teaching outcomes. Furthermore, the role of modern, technology-enhanced teaching approaches is critically assessed.

Keywords: *Arabic language, Uzbek language, phonetic differences, morphological system, comparative linguistics, language teaching methodology, linguodidactics, pronunciation issues, intercultural communication.*

KIRISH

XXI asrda globallashuv va transmilliy madaniy aloqalarning jadallashuvi natijasida xorijiy tillarni o'rganishga bo'lgan ehtiyoj jahon miqyosida ortib bormoqda. Ayniqsa, iqtisodiy, siyosiy va dini qadriyatlar bilan boy arab dunyosiga bo'lgan qiziqish ortishi arab tilini o'rganish masalasini dolzarb muammolardan biriga aylantirdi. BMTning 2024-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, arab tili dunyoda 420 milliondan ortiq inson tomonidan so'zlashiladigan, 26 davlatda rasmiy maqomga ega bo'lgan, shuningdek, Islom dini asosiy manbalarining tili bo'lgan xalqaro muhim tillardan biridir. O'zbekistonda ham arab tilini o'rganishga qaratilgan e'tibor yildan-yilga ortib bormoqda. Xususan, 2023-yilda Respublikadagi diniy ta'lim muassasalari, oliy o'quv yurtlari va nodavlat til markazlarida arab tilini o'rganuvchilar soni 35 mingdan oshdi (O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hisobotiga ko'ra). Shu bilan birga, o'rganish jarayonida yuzaga kelayotgan fonetik, grammatik, semantik va metodik muammolar ushbu sohaga alohida ilmiy e'tibor qaratishni talab qilmoqda. Arab tili va o'zbek tili o'rtasidagi tipologik tafovutlar, xususan fonetik va morfologik tizimdagi tub farqlar, o'quvchilarda talaffuz va yozuvda, ayniqsa so'z yasash va fe'l zamonlarida muammolar keltirib chiqarmoqda. Arab tilidagi noaniq talaffuzga ega tovushlar ([ع], [غ], [ق]) o'zbek tilida mavjud emasligi sababli, o'rganish jarayonida fonetik to'siqlar yuzaga keladi. Bundan tashqari, arab tilining ildiz asosida yasaluvchi morfologik modeli o'zbek tilidagi affiksallik modeldan farq qilgani sababli, grammatik moslashuvni talab qiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek tilida so'zlashuvchi auditoriyaga mo'ljallangan arab tili o'qitish metodikasini ishlab chiqish, lingvistik asoslar bilan boyitilgan holda taklif etish orqali o'rganish samaradorligini oshirish mumkin. Shu bois, arab va o'zbek tillarining lingvistik strukturasini tahlil qilish, metodik yondashuvlarni ishlab chiqish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali bu jarayonni optimallashtirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Arab tilini o'zbek auditoriyasiga samarali o'rgatish masalasi tilshunoslik va didaktika nuqtai nazaridan ko'plab tadqiqotlar markazida turibdi. Til o'rganish jarayonida yuzaga keladigan fonetik, grammatik va semantik tafovutlar, madaniyatlararo tafakkurning farqlari, shuningdek, metodik moslashuv zaruriyati

dolzarb mavzuga aylangan. Arab va o'zbek tillarining til strukturalari o'rtasidagi farqlarni chuqur tahlil qilish ularni o'rgatish jarayonidagi muammolarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, fonetik tizimdagi o'ziga xos tovushlar, morfologik yasallishdagi farqlilik, gap tuzilmasidagi sintaktik tafovutlar hamda leksik birliklarning semantik yuklamasi arab tilini o'zbek tilida so'zlashuvchi o'rganuvchilar uchun sezilarli qiyinchiliklar tug'diradi.

Quyidagi jadvalda arab va o'zbek tillari o'rtasidagi asosiy lingvistik xususiyatlar qiyosiy tahlil asosida umumlashtirilib, bu tafovutlarning o'quv jarayoniga qanday ta'sir qilishi ifodalangan:

1-Jadval :Arab va o'zbek tillarining lingvistik tizimlari qiyosiy tahlili

Til darajasi	Arab tili xususiyati	O'zbek tili xususiyati	Farqlarning ta'siri (til o'rganishga)
Fonetik	Ayn (ع), G'ayn (غ), Qof (ق) kabi tovushlar mavjud; og'iz bo'shlig'ida kuchli artikulyatsiya	Bu tovushlar mavjud emas; yumshoq talaffuzga ega	Talaffuz qiyinlashadi, fonetik moslashuv talab etiladi
Morfologik	So'z yasallishi ildizlarga asoslanadi (3 harfli ildizlar asosida); fe'l zamonlari ko'p	Affiksial yasallish; zamonlar soddaroq	So'z yasallishini tushinishda va o'rganishda murakkablik
Sintaktik	Gap tuzilmasida fe'l odatda boshda (VSO tartib)	O'zbek tilida odatda ot + fe'l (SOV tartib)	Gap tuzishda adashish; tarjimada grammatik xatolarga olib keladi
Leksik	Ko'plab diniy, falsafiy so'zlar; ko'p ma'nolilik keng tarqalgan	Arab tilidan o'zlashgan leksik birliklar mavjud; lekin konnotatsiyasi farqli	Tarjimada semantik noaniqliklar va chalkashlik yuzaga keladi
Madaniy kontekst	Diniy-islomiy dunyoqarash, so'zlar ijtimoiy rolda	Sekulyar yoki milliy o'zbek madaniyati bilan uyg'un	So'zlar pragmatik qiymati tushunilmay qolishi mumkin

Avvalo, arab va o'zbek tillari strukturaviy jihatdan ikki xil til oilasiga mansubligi sababli, ular o'rtasida muhim morfologik va sintaktik tafovutlar mavjud. Abdurahmonov (2015) o'z tadqiqotida arab tilining ildizga asoslangan morfologik tizimini tahlil qilib, o'zbek tilidagi affiksial model bilan farqlarini ko'rsatadi. U, ayniqsa, so'z yasallishi va fe'l zamonlaridagi murakkabliklar haqida fikr bildiradi [1].

Phonetik darajadagi eng muhim to'siqlardan biri — arab tilidagi maxsus tovushlar bo'lib, ular o'zbek tilida mavjud emas. Al-Munajjid (2012) ayn, g'ayn, qof kabi tovushlar talaffuzida o'zbek tilida so'zlashuvchilar duch keladigan qiyinchiliklarni tahlil qiladi va ularni o'rgatish bo'yicha fonetik mashqlar tizimini taklif qiladi [2].Leksik darajadagi o'xshashliklar haqida Mamajonov (2020) arabcha

kelib chiqishli o'zbekcha so'zlarning semantik o'zgarishini tahlil qilib, bu holatni ikki tilda shakllangan diniy va ilmiy uslub doirasi bilan izohlaydi. U til o'zlashuvining tarixiy va madaniy jarayonlarini chuqur tahlil qilgan [3].

Arab tilini xorijiy til sifatida o'qitishda kommunikativ metodik yondashuvlar haqida Cohen va Rosenberg (2019) o'z tadqiqotida yangi interaktiv va multimedaviy usullarni sinovdan o'tkazgan. Ular mobil ilovalar, suhbat mashqlari va multimodal materiallar yordamida o'rganish samaradorligini oshirishga urg'u beradi [4].

Qiyosiy tilshunoslik metodlari asosida arab va o'zbek tillarini tahlil qilish masalasi Jumaev (2017) tomonidan yoritilgan. Muallif ikki til grammatik tizimi va semantik birliklarini tahlil qilishda lingvistik xususiyatlar va madaniy kontekstlarning ahamiyatini asoslab beradi [5]. Tarjima nazariyasi nuqtai nazaridan, V. Nida (1964) tomonidan ishlab chiqilgan "dynamic equivalence" konsepsiyasi arab tilidagi iboralar va diniy matnlarni o'zbek tiliga mos tarjima qilishda samarali qo'llanilishi mumkin [6]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi (2023) hisobotlarida arab tiliga bo'lgan talabning yillik o'sishi, arab tili o'rgatuvchi muassasalar soni va o'rganuvchilar statistikasi keltirilgan. 2023-yil holatiga ko'ra, respublikada 35 mingdan ortiq shaxs arab tilini o'rganayotgani qayd etilgan [7].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda qiyosiy-lingvistik, deskriptiv (tasviriy), analiz-sintez, statistik va lingvodidaktik tahlil uslublari qo'llanildi. Qiyosiy tahlil orqali arab va o'zbek tillarining fonetik, morfologik va sintaktik tizimlari o'rtasidagi farqlar aniqlanib, o'rganishga ta'siri baholandi. Deskriptiv metod yordamida esa o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonida kuzatilgan muammolar tizimlashtirildi. Shuningdek, mavjud o'quv dasturlar va darsliklar asosida lingvodidaktik yondashuvlar tahlil qilinib, ular samaradorligi baholandi. Statistik ma'lumotlar asosida arab tilini o'rganuvchilar soni va til o'rganishga bo'lgan talab dinamikasi ko'rsatildi. Tadqiqot materiali sifatida arab va o'zbek tilidagi darsliklar, lingvistik maqolalar, tarjima matnlari, hamda O'zbekiston va xalqaro tillarni o'rgatish markazlarining statistik ma'lumotlari foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot davomida arab va o'zbek tillari o'rtasidagi lingvistik tafovutlar chuqur tahlil qilinib, ularning til o'rganish jarayoniga ta'siri quyidagi yo'nalishlarda aniqlashtirildi:

1. Fonetik tafovutlar – arab tilidagi maxsus undosh tovushlarning o'zbek tilida mavjud emasligi o'rganuvchilarning talaffuzda qiyinchilikka duch kelishiga sabab bo'lmoqda.

2. Morfologik tizim tafovutlari – arab tilida soʻz ildizi asosida yasalgan murakkab feʼl tizimi oʻzbek tilidagi affiksali soʻz yasallash tizimidan tubdan farq qiladi.

3. Sintaktik tuzilma – arab tilida feʼl gap boshida kelishi, oʻzbek tilida esa odatda gap oxirida joylashishi grammatik moslashuvni qiyinlashtiradi.

4. Leksik darajadagi umumiylik va semantik tafovutlar – ayrim soʻzlarning maʼnosi ikki tilda turlicha konnotatsiyaga ega boʻlib, tarjimada yoki tushinishda chalkashlik keltirib chiqaradi.

5. Metodik yondashuvlar muvofiqligi – mavjud oʻquv qoʻllanmalarining ayrimlari oʻzbek tilida soʻzlashuvchilar uchun moslashtirilmagan, bu esa dars jarayonining samaradorligini pasaytiradi.

Quyidagi 1-jadval asosida arab tilini oʻzbek auditoriyasiga oʻrgatishda uchraydigan asosiy lingvistik muammolar tasniflandi:

2-jadval. Arab tilini oʻzbek tilida soʻzlashuvchilarga oʻrgatishdagi asosiy lingvistik muammolar

№	Muammo turi	Tavsifi	Taʼsir doirasi	Tavsiya qilingan yondashuv
1	Fonetik	Ayn, qof, gʻayn tovushlarining talaffuzi qiyin	Talaffuz va eshitish qobiliyati	Maxsus fonetik mashqlar, audio darslar
2	Morfologik	Soʻz yasallash tizimining ildiz asosli boʻlishi	Feʼl yasallashi, zamon tushunchasi	Vizual jadval va sxemalar asosida oʻrgatish
3	Sintaktik	Gapdagi soʻz tartibining farqli boʻlishi	Gap tuzish va tarjima	Qiyosiy sintaktik tahlil asosida mashqlar
4	Leksik- semantik	Soʻzlarning konnotativ maʼnosi har xil boʻlishi	Tarjima va tushunish	Kontekst asosida semantik tahlil
5	Metodik	Moslashtirilgan darsliklar yetishmasligi	Oʻqitish samaradorligi	Oʻzbek tiliga mos metodik materiallar ishlab chiqish

Yuqoridagi tahlillar shuni koʻrsatdiki, arab tilini samarali oʻrgatishda faqatgina grammatika va lugʻat bilan cheklanib boʻlmaydi. Til oʻrgatish jarayoniga madaniy kontekst, fonetik tayyorgarlik, va lingvodidaktik yondashuvlar integratsiyalangan holda yondashilsa, bu oʻquvchilarning tilni anglash, talaffuz qilish va foydalanish darajasini sezilarli oshiradi. Tadqiqot natijalariga koʻra, metodik materiallarni oʻzbek tilida soʻzlashuvchi auditoriyaga moslashtirish, darsliklarda fonetik murakkabliklarga alohida boʻlim ajratish, va til oʻrgatishda multimodal (audio-video) resurslar bilan boyitilgan platformalardan foydalanish maqsadga muvofiqligi asoslandi.

XULOSA

O'zbek tilida so'zlashuvchi auditoriya uchun arab tilini o'rgatish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar fonetik, morfologik, sintaktik va leksik darajadagi lingvistik tafovutlar bilan bog'liq ekani aniqlashtirildi. Shuningdek, mavjud o'quv-uslubiy materiallarning yetarlicha moslashtirilmaganligi, fonetik va madaniy komponentlarning yetishmasligi o'quvchilarning tilni o'zlashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tadqiqotda arab va o'zbek tillarining strukturaviy tahlili asosida ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanib, bu asosda til o'rgatish metodikasini takomillashtirish bo'yicha muhim xulosalar berildi. Arab tilidagi talaffuzi murakkab tovushlar, ildizga asoslangan so'z yasalishi va gap tuzilmasining o'zbek tilidan farqli ekanligi o'quvchilarga tushunarli tarzda yetkazilishi uchun maxsus metodik yondashuvlar ishlab chiqilishi lozim. Shuningdek, arab tilini o'qitishda zamonaviy texnologiyalar, vizual va audio materiallar, kontekstual mashqlar, qiyosiy tahlillarga asoslangan metodlar samarali ekani asoslandi.

Ushbu tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Arab va o'zbek tillarining lingvistik tafovutlari asosida tuzilgan metodik yondashuv o'rgatish samaradorligini oshiradi;
2. Til o'rganishda fonetik va madaniy komponentlar yetarlicha e'tiborga olinishi kerak;
3. Moslashtirilgan darslik va multimodal o'quv platformalarini joriy qilish dolzarb vazifadir;
4. Arab tilini o'rgatishda qiyosiy-lingvistik yondashuv asosiy metod sifatida taklif etilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abdurahmonov, A. (2015). *Arab tilshunosligining asosiy yo'nalishlari*. Toshkent: Fan nashriyoti.
2. Al-Munajjid, J. (2012). *Fonetik to'siqlar va talaffuz mashqlari: Arab tilini chet elliklar uchun o'rgatish metodikasi*. Qohira: Doru al-Fikr.
3. Mamajonov, M. (2020). O'zbek tilidagi arabcha kelib chiqishli so'zlarning semantik o'zgarishi. *Filologiya masalalari*, 1(2), 45–51.
4. Cohen, D., & Rosenberg, M. (2019). Teaching Arabic through communicative approaches. *International Journal of Language Teaching*, 12(3), 89–103.
5. Jumaev, I. (2017). *Qiyosiy tilshunoslik asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
6. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill Academic Publishers.

7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. (2023). *Arab tili bo‘yicha o‘quvchilar soni va ta’lim muassasalari statistikasi*. Toshkent: Oliy ta’lim vazirligi matbuot xizmati.
8. Hasan, M. T. (2018). Comparative analysis of Arabic and Uzbek verb systems. *Journal of Comparative Linguistics*, 6(1), 55–63.
9. Karimov, S. (2021). Arab tilini o‘qitishda interfaol metodlar: tajriba va amaliyot. *Zamonaviy ta’lim*, 3(4), 28–34.
10. UNESCO Institute for Statistics. (2022). *Global Education Monitoring Report: Language and learning*. Paris: UNESCO Publishing.

THE PHENOMENON OF ENGLISH LOANWORDS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE: CAUSES AND CONSEQUENCES

Jumaniyazova Feruza Iskanderovna

Associate professor, Karakalpak state university

ABSTRACT

The increasing influence of English on languages worldwide is a well-documented phenomenon, with languages ranging from widely spoken to minority languages incorporating English vocabulary. This article explores the phenomenon of English loanwords in the Karakalpak language, a Turkic language spoken in Uzbekistan, focusing on the reasons behind the borrowing of these words and their adaptation within the language. The study identifies key factors such as globalization, technological advancements, cultural exchange, and the prestige of English, which contribute to the increasing presence of English loanwords in Karakalpak. The article also examines the processes through which these loanwords are adapted to the phonological and morphological rules of Karakalpak.

Keywords: English loanwords, Karakalpak language, language borrowing, globalization, language interference, sociolinguistics.

ANNOTATSIYA

Ingliz tilining dunyo tillariga ta'siri tobora kuchayib bormoqda, bu jarayon keng tarqalgan, buning tasdigini ingliz so'zlarining boshqa tillarga o'zlashishida ko'rishimizga bo'ladi. Ushbu maqolada turkiy tillardan biri bo'lgan qoraqalpoq tili misolida inglizcha so'zlarning o'zlashish jarayoni va ularning tilga moslashishi tadqiq qilinadi. Tadqiqotda globalizatsiya, texnologik yutuqlar, madaniy almashinuv va ingliz tilining nufuzini o'z ichiga olgan asosiy omillar, inglizcha so'zlarning qoraqalpoq tilida ko'payishiga sabab bo'layotgani ko'rsatilgan. Maqolada shuningdek, ushbu o'zlashgan so'zlarning qoraqalpoq tilining fonologik va morfologik qoidalariga moslashish jarayonlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ingliz tilidan o'zlashgan so'zlar, qoraqalpoq tili, o'zlashish jarayoni, globalizatsiya, interferentsiya, sotsiolingvistika.

INTRODUCTION

The process of language contact, particularly through the borrowing of vocabulary from one language to another, has been a subject of extensive linguistic research. In the context of the Karakalpak language, a Turkic language spoken predominantly in Uzbekistan, English has emerged as a significant source of loanwords. The widespread use of English in global media, technological

advancements, education, and business has facilitated this phenomenon. While loanwords are not a new linguistic occurrence, the specific case of English loanwords in Karakalpak presents an interesting example of how languages adapt to modern realities and global interconnectedness.

This article examines the reasons behind the borrowing of English words into Karakalpak, the domains in which these words are used, and the linguistic processes involved in adapting these terms. By investigating the factors influencing this linguistic phenomenon, the study contributes to the understanding of language contact and interference in the post-Soviet space, where local languages often come into contact with English due to various socio-cultural and economic dynamics.

Factors Driving the Borrowing of English Words into Karakalpak

1. Globalization and Cultural Exchange

One of the primary reasons for the borrowing of English words into the Karakalpak language is the global influence of English. As globalization accelerates, English has become the dominant language in many spheres, including business, technology, science, and entertainment. For Karakalpak speakers, exposure to English through the media, the internet, and international communication has led to the incorporation of English terms, especially those related to modern concepts and innovations. This process is not limited to Karakalpak but is a widespread phenomenon across many languages, particularly in regions where English is not the native language.

The rise of English-language media, including movies, television shows, social media, and news outlets, exposes Karakalpak speakers to English words and expressions that become part of everyday language. In urban centers, where access to global media is more prevalent, the use of English loanwords is particularly noticeable. These loanwords often reflect modern lifestyles, cultural trends, and global values that are associated with English-speaking countries.

2. Technological Advancements and Lexical Gaps

The rapid pace of technological progress has introduced new concepts and tools that often lack native equivalents in Karakalpak. Fields such as information technology, computing, and digital media are predominantly driven by English terminology, which is frequently adopted by speakers of Karakalpak due to the absence of appropriate terms in their native lexicon. Words such as "internet," "software," "smartphone," and "computer" are commonly used in Karakalpak without translation, as these terms represent concepts that have no direct equivalent in the language.

Technological advancements not only require new vocabulary but also demand a certain level of familiarity with global trends. Karakalpak speakers who use English terms related to technology are often seen as more modern or technologically adept, reflecting the influence of English as the language of innovation and progress.

3. Education and Professional Development

English has become the dominant language of higher education and professional development worldwide. Many academic resources, research papers, and technical manuals are published in English, making it necessary for Karakalpak-speaking students and professionals to engage with English to access knowledge and participate in international discourse. Consequently, English words are often borrowed into Karakalpak to fill gaps in specialized fields such as medicine, law, and engineering.

Moreover, the rise of English-language education programs, particularly in cities and universities, has increased the number of Karakalpak speakers proficient in English. These individuals often serve as conduits for the introduction of English vocabulary into their communities, particularly in professional or academic settings where English is frequently used.

4. Prestige of the English Language

The prestige associated with English also plays a significant role in the adoption of English loanwords. English is often seen as the language of modernity, global influence, and higher status. As such, the use of English terms can be seen as a marker of social distinction or cultural capital. In urban areas, particularly among the younger population, the use of English is sometimes associated with cosmopolitanism, sophistication, and a connection to global trends.

This social value placed on English words can encourage their use in everyday conversation, even when native terms exist. The adoption of English loanwords in fashion, advertising, and social media is a clear indication of the cultural prestige that English holds.

Linguistic Adaptation of English Loanwords in Karakalpak

When English loanwords are incorporated into the Karakalpak language, they often undergo phonetic and morphological adaptations to fit the phonological and grammatical structures of Karakalpak. For example, English words may be modified to conform to Karakalpak's vowel harmony and consonant patterns. The "th" sound in English, which is absent in Karakalpak, may be replaced with a "t" or "d" sound. Similarly, some loanwords are adjusted to follow Karakalpak's morphological rules, such as adding plural suffixes or adjusting for case markers.

Examples of English Loanwords in Karakalpak:

1. Internet – Adopted directly, with no change in form.
2. Smartphone – Borrowed with slight phonetic adjustments to fit Karakalpak sounds.
3. Software – Often used in the original form or with minor phonetic adaptation.
4. Business – Borrowed directly, reflecting the growing importance of global business practices.
5. Computer – Used without translation, as it represents a modern concept.

The borrowing of English loanwords into the Karakalpak language reflects broader trends in language contact driven by globalization, technological advancement, and the socio-economic dominance of English-speaking countries. The incorporation of English vocabulary is particularly evident in fields such as technology, business, and education, where English serves as a global lingua franca. While this borrowing enriches the Karakalpak lexicon, it also poses challenges related to language preservation and the potential loss of indigenous terminology.

Understanding the reasons behind the borrowing of English words and the processes involved in their adaptation provides valuable insights into the dynamic nature of language contact. Further research into the sociolinguistic implications of this phenomenon could offer a deeper understanding of how languages evolve in response to global influences.

The phenomenon of English loanwords in the Karakalpak language is a reflection of the broader effects of globalization, technological advancements, and cultural exchange. The increasing adoption of English terms, particularly in domains such as media, education, and technology, demonstrates the dynamic nature of linguistic evolution. Studies indicate that while loanwords enhance lexical diversity and facilitate international communication, they also pose challenges to linguistic purity and cultural preservation. The phonetic and semantic adaptation of these borrowings shows the Karakalpak language's ability to integrate foreign influences while maintaining its structural integrity. Moving forward, language policies and educational strategies should aim to balance modernization with the preservation of linguistic identity, ensuring sustainable linguistic development in the face of global influences.

REFERENCES

1. **Haspelmath, M. (2009).** *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*. Mouton de Gruyter.
2. **Hickey, R. (2010).** *The Handbook of Language Contact*. Wiley-Blackwell.

3. **Poplack, S. (2000).** *Code-switching (and borrowing) in bilingual communities.* In *Language and Society*, 29(1), 1-30.
4. **Blommaert, J., & Verschueren, J. (1998).** *The Role of Language in Cultural Contact and the Construction of Identity.* *International Journal of the Sociology of Language*, 133, 57-77.
5. **Kachru, B. B. (1986).** *The Alchemy of English: The Spread, Functions, and Models of Non-native Englishes.* University of Illinois Press.
6. **Thomason, S. G., & Kaufman, T. (1988).** *Language Contact and Language Change.* University of California Press.
7. **Gumperz, J. J., & Hymes, D. (Eds.). (1972).** *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication.* Holt, Rinehart & Winston.
8. **Seong, H. (2017).** *A Study on English Loanwords in Korean.* *Linguistics Journal*, 11(3), 21-38.
9. **Pennycook, A. (2007).** *Global Englishes and Transcultural Flows.* Routledge.
10. **Bakker, P., & Mous, M. (2015).** *Language Contact in the History of English.* Cambridge University Press.

METHODS OF APPLICATION OF WATER-SAVING TECHNOLOGIES AND EFFICIENT USE OF CLEAN WATER FROM WASTEWATER TREATMENT FACILITIES FOR MELON CROP GROWING

Tursunboyev Laziz Umidjonovich

Researcher at the Research Institute of Irrigation and Water Problems

ABSTRACT

This article analyzes the possibilities of using clean water from wastewater treatment facilities in agriculture, in particular, in the cultivation of melon crops. The advantages of modern water-saving technologies, their integration into agro-technological processes, and their ecological and economic efficiency are scientifically covered.

Keywords: wastewater, water-saving technologies, melon crops, drip irrigation, ecological sustainability.

МЕТОДЫ ПРИМЕНЕНИЯ ВОДОСБЕРЕГАЮЩИХ ТЕХНОЛОГИЙ И ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЧИСТОЙ ВОДЫ ОЧИСТНЫХ СООРУЖЕНИЙ ДЛЯ ВЫРАЩИВАНИЯ БАХЧЕВЫХ КУЛЬТУР

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы возможности использования чистой воды очистных сооружений в сельском хозяйстве, в частности, при выращивании бахчевых культур. Научно освещены преимущества современных водосберегающих технологий, их интеграция в агротехнологические процессы, а также их эколого-экономическая эффективность.

Ключевые слова: сточные воды, водосберегающие технологии, бахчевые культуры, капельное орошение, экологическая устойчивость.

OQOVA SUV TOZALASH, INSHOATIDAN CHIQAYOTGAN TOZA SUVNI POLIZ EGINLARINI SUV-TEJAMKOR TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH VA UNUMLI FOYDALANISH USULLARI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada oqova suv tozalash inshootlaridan chiqayotgan toza suvdan qishloq xo'jaligida, xususan, poliz ekinlarini yetishtirishda foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy suv-tejamkor texnologiyalarning afzalliklari, ularning agrotexnologik jarayonlarga integratsiyasi, ekologik va iqtisodiy samaradorligi ilmiy asosda yoritilgan.

***Kalit soʻzlar:** oqova suv, suv-tejamkor texnologiyalar, poliz ekinlari, tomchilatib sugʻorish, ekologik barqarorlik.*

INTRODUCTION

Due to factors such as population growth, increased food demand, expansion of industrial production, and climate change, the demand for water resources is increasing year by year in countries around the world. As a result, a trend of water resource shortage is observed in many regions of the world. As is known, the agricultural sector is the largest user of water in the world. Therefore, the entire scientific community of the world emphasizes the economical use of water in agriculture, especially in irrigated agricultural fields, including the widespread introduction of water-saving technologies, as the most priority way to alleviate water shortages. It is worth recognizing that Uzbekistan is taking the initiative among the countries of the region in the effective use of water resources, 80 percent of which are formed in neighboring countries, especially in the widespread introduction of water-saving irrigation systems for crops and expanding the use of modern technologies in water resource management in order to alleviate the increasing water shortage in recent years.

RESEARCH METHODOLOGY. Our esteemed President Sh. Mirziyoyev has adopted a number of Decrees and Resolutions on the development of the water sector and the introduction of water-saving technologies in the past five years, as a result of which the establishment of a mechanism for allocating state subsidies to encourage agricultural producers who have introduced new irrigation technologies, the creation of a number of benefits for agricultural producers have made a fundamental shift in the development of irrigated agriculture. As a result of the attention of the state leadership, the improvement of the necessary legal norms and their consistent application in practice, the scale of the introduction of water-saving irrigation systems in our country has increased sharply in recent years. In 2021 alone, the areas where water-saving technologies were introduced increased by 5 times, covering 22% of the total irrigated areas, and the goal is to bring this figure to 50% in the next five to seven years. The Parliament of our country is also carrying out extensive work on improving the legislation in the field of water management. As the head of our state emphasized the need to approach each issue with science and experience, advanced modern technologies were brought from foreign countries, and their specialists were involved. Due to the annual expansion of the areas where these technologies are introduced, many enterprises have been established in our country, and the production of irrigation system equipment has been launched in local conditions. Now, there is a need for local personnel who will build modern water-saving

irrigation systems and provide service to them. At the same time, the issues of a creative approach to these irrigation systems, their improvement, and adaptation to the specific soil and climatic conditions of Uzbekistan are becoming more and more relevant every day, and life itself demands this.

Water plays a crucial role in many processes occurring in nature and, therefore, in ensuring the life of humanity. In industry, water is used as a raw material and energy source, as a cooling or heating agent, solvent, extractant, as a means of transport for raw materials and materials, and for a number of other needs. Wastewater is water used for domestic purposes, in production and processing, and also formed after passing through a certain polluted area. Depending on the conditions of formation, wastewater is divided into 3 types. 1. Domestic wastewater (DWW); 2. Industrial wastewater (IWW); 3. Atmospheric wastewater (AWW). Domestic water is water from showers, bathrooms, laundry, dining rooms, toilets, and floor washing. This water contains 58% organic and 42% mineral impurities. Atmospheric water is water that comes from rain and snowmelt and flows from the territory of the enterprise. It is contaminated with both organic and mineral impurities. Industrial wastewater is liquid waste generated from the extraction and processing of organic and inorganic materials. Wastewater consists of a mixture of various substances, forming a complex system: dissolved inorganic and organic compounds, suspended coarsely dispersed and colloidal mixtures, and in some cases dissolved gases (hydrogen sulfide, carbonate, etc.). The relevance of the topic is that today, the improper treatment of wastewater discharged by small industrial enterprises has a negative impact on human health. In the framework of our topic, we will take a closer look at industrial wastewater and the laboratory tests performed on it and try to give the necessary recommendations.

ANALYSIS OF LITERATURE ON THE SUBJECT

It is important to effectively use clean water from wastewater treatment plants for irrigation of melon crops using water-saving technologies. This includes pressurized irrigation systems, such as drip irrigation, which delivers water directly to plants. Technologies such as reverse osmosis and ultrafiltration can also be used for wastewater treatment. This reduces organic and inorganic substances dissolved in water, providing cleaner water for irrigation of crops. These methods contribute to the rational use of water resources and water conservation in agriculture. Due to the depletion of water resources and climate change, increasing the efficiency of water use in agriculture has become an urgent issue worldwide. The Republic of Uzbekistan is also implementing important reforms in this regard. In particular, by reusing secondary sources of clean water from wastewater treatment plants, agricultural

productivity can be increased while maintaining ecological balance. This approach can be especially effective for water-intensive crops such as melon crops.

2. The capabilities of wastewater treatment plants. Modern wastewater treatment technologies purify waste and create a biologically and chemically safe water source.

These waters:

- Meet agrotechnical standards;
- Are considered safe according to microbiological indicators;
- Are available as a permanent source, allowing for year-round use.

For example, existing water treatment plants in cities such as Tashkent, Bukhara, and Karshi produce thousands of cubic meters of clean water annually. By directing these water sources to melon fields, the pressure on natural resources is reduced.

2. Water-saving technologies: necessity and prospects

Traditional methods of irrigating melon crops — ditches, open channel irrigation — cause a large amount of water waste. Therefore, the following modern technologies are of particular importance:

- Drip irrigation system: water is delivered directly to the roots, reducing evaporation;
- Automatic irrigation systems: optimize water consumption;
- Misting (sprinkler): ensures even distribution by distributing in small droplets.

These technologies can also be used in wastewater treatment, as the quality of the treated water fully meets them.

3. Effective ways of using melon crops

Melon crops, which are widespread in Uzbekistan - watermelons, melons, cucumbers, tomatoes, etc., require a specific agro-irrigation system. The following measures are recommended when using wastewater:

- Monitoring water content - conducting water analysis every month;
- Optimizing the irrigation regime - creating an individual schedule for each type of crop;
- Improving soil structure - retaining moisture through mulching, using catch crops.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS.

Scientific research has shown that the use of wastewater through drip irrigation has increased crop yields by 20–25% and reduced water consumption by 30–50%. Clean water resources from wastewater treatment plants serve as an important ecological and economic resource for the cultivation of melon crops in Uzbekistan. The introduction of water-saving technologies in this area not only saves water

resources, but also contributes to the development of sustainable agriculture. The widespread use of these technologies creates opportunities for efficient use of resources and environmental protection.

REFERENCES

1. Karimov I.A. “Tabiat – bizning umumiy uyimiz” – T.: O‘zbekiston, 1994.
2. Raxmonov I. “Qishloq xo‘jaligida resurs tejovchi texnologiyalar” – T.: Mehnat, 2018.
3. FAO (2021). Water reuse in agriculture: guideline for safe and sustainable use.
4. O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi hisobotlari (2023).
5. G‘ulomov S. va boshqalar. “Sug‘orish tizimlari va suv tejash texnologiyalari” – Samarqand, 2022.
6. Ахунов Д. Б., Жураев Х. А. Стеклокристаллические материалы на основе базальтов Кутчинского месторождения //Современные научные исследования и разработки. – 2017. – №. 3. – С. 14-17. 2.Ахунов Д. Б., Карабаева М. У. Защита зданий от вибраций, возникающих от тоннелей метрополитена круглого сечения с помощью экранов //Современные концепции развития науки. – 2017. – С. 34-36.
7. Ахунов Д. Б. Стекла и ситаллы на основе базальтов Кутчинского месторождения: дис.–технология силикатных и тугоплавких неметаллических материалов. Ташкент, 2008.–143 с, 2008.

CHIZIQLI VA NOLINEYER DIFFERENSIAL TENGLAMALAR ASOSIDA OPTIMALLASHTIRISH

Jonqobilov Jahongir Tirkashevich

TDTU Olmaliq filiali o'qituvchisi

jonqobilovjaxongir70@gmail.com

ANNOTATSIYA

Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar matematik modellashda, shu jumladan optimallashtirish muammolarini yechishda keng qo'llaniladi. Ushbu sohadaishlashda asosiy maqsad - tizimning vaqt bo'yicha o'zgarishlarini tavsiflovchi differensial tenglamalar yordamida turli jarayonlar va tizimlarni optimallashtirishdir.

Kalit so'zlar: *Chiziqli differensial tenglamalar, Nolineyer differensial tenglamalar, Optimallashtirish, Tizimni optimallashtirish, Chiziqli optimallashtirish, Nolineyer optimallashtirish, Cheklovlar bilan optimallashtirish.*

АННОТАЦИЯ

Линейные и нелинейные дифференциальные уравнения широко используются в математическом моделировании, в том числе для решения задач оптимизации. Основная цель в данной области — это оптимизация различных процессов и систем с использованием дифференциальных уравнений, описывающих изменения системы во времени.

Ключевые слова: *Линейные дифференциальные уравнения, Нелинейные дифференциальные уравнения, Оптимизация, Системная оптимизация, Линейная оптимизация, Нелинейная оптимизация, Оптимизация с ограничениями.*

ABSTRACT

Linear and nonlinear differential equations are widely used in mathematical modeling, including solving optimization problems. The main goal in this field is to optimize various processes and systems using differential equations that describe the changes of the system over time.

Keywords: *Linear differential equations, Nonlinear differential equations, Optimization, System optimization, Linear optimization, Nonlinear optimization, Optimization with constraints.*

KIRISH

Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar yordamida optimallashtirish masalalari — bu murakkab tizimlarni modellash va ularning samaradorligini oshirish uchun matematik vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Chiziqli differensial

tenglamalar va nolineyer differensial tenglamalar tizimlarni o'rganish va boshqarish uchun zarur bo'lgan eng muhim vositalardir. Ushbu maqolada, optimallashtirish kontsepsiyasi, chiziqli va nolineyer tenglamalar yordamida tizimlarni boshqarish va resurslarni taqsimlash haqida gap boradi.

Differensial Tenglamalar va Optimallashtirish

Differensial tenglamalar tizimlar dinamikasini tasvirlashda ishlatiladi. Tizimlar vaqt davomida o'zgaradigan, ya'ni dinamik bo'lgan tizimlar sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar yordamida bu tizimlar optimallashtiriladi, ya'ni tizimning maqsadli vazifasini bajarishi uchun samarali strategiyalar ishlab chiqiladi. Optimallashtirish odatda quyidagi maqsadlarni nazarda tutadi:

- Tizimning resurslarni maksimal samaradorlik bilan taqsimlash.
- Tizimning energiya sarfini kamaytirish.
- Tizimning vaqt bo'yicha maksimal samaradorlikka erishishi.

Chiziqli Differensial Tenglamalar Asosida Optimallashtirish

Chiziqli differensial tenglamalar ko'pincha chiziqli tizimlarni tavsiflashda ishlatiladi. Chiziqli tizimlar o'zgaruvchilarining ta'siri bir-biriga mutanosib va to'g'ridan-to'g'ri bo'ladi. Bu tenglamalar yordamida tizimning holati vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishini tahlil qilish mumkin.

Chiziqli differensial tenglamalar yordamida optimallashtirishning asosiy maqsadi — tizimning holatini boshqarish va resurslarni eng optimal tarzda taqsimlashdir. Bu masala ko'pincha **optimal boshqaruv nazorati** (Optimal Control Theory) orqali yechiladi. Optimal boshqaruv nazorati tizimning maqsadli funktsiyasini (masalan, energiya sarfini kamaytirish yoki tizimning ishlashini maksimal qilish) minimallashtirish yoki maksimal qilishga qaratilgan.

Masalan, chiziqli tizimda:

Tizimning holatini tasvirlovchi differensial tenglama:

$$\frac{dx}{dt} = Ax + Bu$$

bu yerda $x(t)$ tizimning holatini ifodalaydi, $u(t)$ boshqaruv parametrlarini, A va B esa tizimning koeffitsiyentlarini ifodalaydi.

]Tizimni optimallashtirish uchun quyidagi maqsadga erishishga harakat qilamiz:

Maqsadli funksiya (cost function) minimallashtirish:

$$J = \int_0^T (x(t)^T Q x(t) + u(t)^T R u(t)) dt$$

Bu yerda Q va R — bu chiziqli tizim uchun muhim bo'lgan og'ishlarni aks ettiruvchi matritsalar.

Tizimga optimallashtirishning birinchi bosqichida, yechimni topish uchun Pontryaginining maksimum prinsipini qo'llash mumkin.

Nolineyer Differensial Tenglamalar Asosida Optimallashtirish Nolineyer differensial tenglamalar tizimlarining xatti-harakatlari murakkab va ko'pincha chiziqli tizimlarga qaraganda ancha noaniq bo'ladi. Nolineyer tizimlar uchun optimallashtirish masalalari ko'proq murakkab va noaniqliklarni o'z ichiga oladi. Nolineyer tizimlar uchun optimallashtirishning asosiy yo'nalishi nolineyer optimal boshqaruv (Nonlinear Optimal Control) hisoblanadi. Nolineyer tizimlarning differensial tenglamalari ko'pincha quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{d(x)}{d(t)} = f(x(t), u(t))$$

Bu yerda $f(x(t), u(t))$ nolineyer funktsiyasi bo'lib, tizimning o'zgarishini ifodalaydi. Nolineyer tizimlarda optimallashtirish masalalari, ko'pincha matematik yoki sonli metodlar yordamida yechiladi, chunki analitik yechimlarni topish qiyin bo'lishi mumkin. Nolineyer tizimlar uchun yechimlar **numerik metodlar** yordamida topiladi. Bunday metodlar:

Gradient descent: Bu metod tizimning holatini va boshqaruv parametrlarini o'zgartirish orqali maqsadli funktsiyani minimallashtirishga qaratilgan.

Dynamic Programming: Bu metod tizimni bosqichma-bosqich optimallashtirishni nazarda tutadi, bu esa nolineyer tizimlar uchun samarali yondashuvdir.

Chiziqli va Nolineyer Optimallashtirishda Yechimlarni Taqqoslash

Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar yordamida optimallashtirishni taqqoslaganda, chiziqli tizimlar ko'proq aniq va aniq yondashuvlarni taqdim etadi, bu esa optimallashtirishni samarali tarzda amalga oshirishga yordam beradi. Nolineyer tizimlar esa o'zgaruvchan va murakkab holatlarda ishlashga imkon beradi, lekin bunday tizimlar uchun yechimlar ko'proq matematik va sonli metodlar yordamida amalga oshiriladi.

Amaliy Misollar

Iqtisodiy optimallashtirish: Iqtisodiy tizimlar, masalan, ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarishda, resurslar va ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar qo'llaniladi. Bu tizimlar uchun optimallashtirish, resurslarni eng samarali tarzda taqsimlash va xarajatlarni kamaytirish uchun juda muhimdir.

Avtonom transport tizimlari: Avtonom transport vositalari va robototexnik tizimlarining harakatini optimallashtirishda differensial tenglamalar yordamida tizimlar boshqariladi. Bunday tizimlar uchun yechimlar chiziqli va nolineyer optimallashtirish yondashuvlari orqali amalga oshiriladi.

XULOSA

Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar asosida optimallashtirish masalalari murakkab tizimlarni boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Chiziqli tizimlar uchun optimal boshqaruv nazorati aniq va aniq yondashuvlarni taqdim etsa, nolineyer tizimlar murakkab va ko'proq matematik va sonli metodlarni talab qiladi. Har ikki tizimning optimallashtirilgan yechimlari turli sohalarda, jumladan, iqtisodiyot, sanoat, transport va robototexnikada keng qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Djurayevich, D. O., & Doniyorovich, I. S. (2021). TEYLOR FORMULASI VA UNING TURLI MATEMATIK MASALALARGA QO'LLANILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(3), 774-779.
2. Djurayevich, D. O., & O'G'Li, A. A. A. (2021). O'RTA ARIFMETIK VA O'RTA GEOMETRIK TUSHUNCHAGA BOG'LIQ KETMA-KETLIK LAR LIMITI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 196-199.
3. Djurayevich, D. O., & Qizi, J. G. A. (2021). DARAXT HAJMINI HISOBLASHNING BIR MATEMATIK USULI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1), 251-254.
4. Djurayevich, D. O., & Qizi, J. G. A. (2021). MATEMATIK O'ZGARMASLARNING TURLI KO'RINISHLARI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 237-240.
5. Djurayevich, D. O., & Qizi, A. M. M. (2021). MATEMATIKA FANINI O'RGANISHDA QIZIQARLI MASALALARNING O'RNI HAQIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(2), 233-236.
6. Djabbarov, O. D. (2021). TEKISLIKDA UCHBURCHAK YUZASI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(9), 857-862.
7. Мусаев, М. У., Иркабаев, Д. У., & Джаббаров, О. Д. (2019). Методы оптимизации набора функциональных модулей вычислительных систем. *Universum: технические науки*, (10-1 (67)), 9-11.
8. Мусаев, М. У., Иркабаев, Д. У., & Джаббаров, О. Д. (2019). Методы синтеза функциональных модулей управляющих вычислительных систем. *Universum: технические науки*, (9 (66)), 5-8
9. Джаббаров О.Дж. "Принципы построения и основные направления организации обмена информацией", "ORIENTAL RENAISSANCE: innovative, educational, natural and social sciences", №6, 2021.

10. O'rta maktab fizika fani darsliklari.
11. Азларов Т., Мансуров Х. Математик анализ. -Тошкент. Ўқитувчи, 1-қисм, 1989.
12. Т.Жураев, А.Саъдуллаев, Г.Худойбергенов, Х.Мансуров, А. Ворисов “Олий математика асослари” 1, 2- қисм. Т., Ўзбекистон, 1995 й.

UMMON SULTONLIGINING DAVLAT BOSHQARUVI TUZILISHI EVOLYUTSIYASI, HOZIRGI HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Nasirova Nilufar Yuldashevna

Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti mustaqil izlanuvchisi

nilufarnasirova2017@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Ummon Sultonligining davlat boshqaruvi tuzilishi, uning tarixiy evolyutsiyasi, hozirgi holati va kelajakdagi istiqbollarini tadqiq qilishga bag'ishlangan. Maqolada Ummonning monarxik tizimi, hukumat strukturasi, ma'muriy-hududiy bo'linishi, ijtimoiy-siyosiy barqarorligi va iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, mamlakatning global siyosatdagi roli, diplomatik faoliyati va kelajakdagi islohotlar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Ummon Sultonligi, Sulton Qobus ibn Said, Sulton Haytham ibn Tariq, davlat boshqaruvi, monarxiya, siyosiy tizim, ma'muriy islohotlar, Fors ko'rfazi.*

ЭВОЛЮЦИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ СТРУКТУРЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ СУЛТАНАТА ОМАН

Насирова Нилуфар Юлдашевна

Исследователь Ташкентского
государственного университета востоковедения

nilufarnasirova2017@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению структуры государственного управления в Султанате Оман, ее исторической эволюции, современному состоянию и перспективам на будущее. В статье анализируются монархический строй Омана, структура государственного управления, административно-территориальное деление, социально-политическая стабильность и роль в экономическом развитии. В нем также обсуждается роль страны в мировой политике, дипломатической деятельности и будущих реформах.

Ключевые слова: Султанат Оман, султан Кабус ибн Саид, султан Хайсам ибн Тарик, государственное управление, монархия, политическая система, административные реформы, Персидский залив.

EVOLUTION, CURRENT STATUS AND PROSPECTS OF THE GOVERNMENT STRUCTURE OF THE SULTANATE OF OMAN

Nasirova Nilufar Yuldashevna

Researcher Tashkent State University of Oriental Studies

nilufarnasirova2017@gmail.com

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the structure of state governance of the Sultanate of Oman, its historical evolution, current state and future prospects. The article analyzes Oman's monarchical system, government structure, administrative-territorial division, socio-political stability and role in economic development. It also discusses the country's role in global politics, diplomatic activities and future reforms.

Keywords: Sultanate of Oman, Sultan Qaboos bin Said, Sultan Haitham bin Tariq, state governance, monarchy, political system, administrative reforms, Persian Gulf.

KIRISH

1970-yilda Buyuk Britaniyadan mustaqilligini e'lon qilgan Ummon xalqaro huquq tizimiga qo'shilmagan va shuning uchun ishlar islom qonunlari asosida hal qilingan. Biroq 1970-yildan boshlab mamlakat boshqaruvini o'z qo'liga olgan Sulton Qobus bilan huquq sohasida ba'zi qadamlar tashlandi. Biroq Sulton Qobus hokimiyat tepasiga kelgach, birinchi navbatda ta'lim va sog'liqni saqlash kabi sohalaridagi islohotlarga e'tibor qaratdi va faqat 1990-yillarga kelib huquq sohasida keng qamrovli islohotlarni amalga oshirdi. Lekin ahamiyati shunga ko'ra, mamlakat jinoyat qonuni 1974-yilda tartibga solingan va 2018-yilda ehtiyojlarni to'liq qondirish uchun etarli bo'lmaganda yangilangan. Sulton Qobus 1996-yilda mamlakat konstitutsiyasini e'lon qildi va keyingi davrda keng qamrovli huquqiy kodifikatsiyalarni amalga oshirdi.

Konstitutsiyada qonun chiqaruvchi hokimiyatning asosi islom huquqi ekanligi qayd etilgan bo'lsada, Ummon huquqi islom huquqi va anglo-sakson huquqining aralashmasidan iborat deyish mumkin. Oila huquqi asosan islom qonunlariga, jinoyat huquqiga asoslanadi, moddalar xalqaro huquq normalariga muvofiq tartibga solinadi.

2020-yilda davlat boshqaruvini qoʻlga olgan Sulton Heysem, lavozimga kirishganidan koʻp oʻtmay, baʼzi oʻzgarishlar kiritib, yangi konstitutsiyani nashr etdi va baʼzi qonunlarni oʻzgartirdi. Mamlakatning siyosiy tuzilishi konstitutsiyaviy monarxiyaga asoslangan. Sulton daxlsizdir va uning buyruqlariga boʻysunish kerak va hurmat qilish majburiydir.

Ummon Sultonligi Arabiston yarim orolining janubi-sharqida joylashgan boʻlib, maydoni 300,000 km² ni tashkil etadi. Mamlakat Saudiya Arabistoni, Yaman va Birlashgan Arab Amirliklari bilan chegaradosh.[1] Ummonning geografik joylashuvi Fors koʻrfazi va Hind okeanidagi muhim transport yoʻllari chorrahasida boʻlib, neft yetkazib berishda strategik ahamiyatga ega. Ummon Sultonligi – Mutlaq monariya boshqaruv shakliga ega boʻlgan davlat hisoblanadi. Mamlakatning hozirgi siyosiy tizimi 1970-yilda hokimiyatga kelgan Sulton Qobus ibn Said davrida shakllangan va uning vafotidan keyin (2020) Sulton Haytham ibn Tariq tomonidan davom ettirilmoqda[2]. Ummonning davlat boshqaruvi tuzilishi mutlaq monarxiya asosida ishlaydi, ammo soʻnggi yillarda maʼmuriy islohotlar, shu jumladan mahalliy oʻzini oʻzi boshqarish institutlarini kuchaytirish orqali mamlakat siyosiy boshqaruvi diversifikatsiya qilinmoqda. Maqolada tahlili amalga oshirilgan tadqiqot mavzusining maqsadi – Ummon Sultonligining davlat boshqaruvi mexanizmlari, uning tarixiy rivojlanishini, hozirgi holatini va kelajakdagi istiqbollarini ochib berishdan iboratdir.

ASOSIY QISM

Maʼlumki, Ummonning davlat boshqaruvi tizimi anʼanaviy monarxiya bilan modernizatsiya qilingan maʼmuriy apparatning uygʻunligiga erishgan universallikka ega. Tarixiy evolyutsion bosqichni oʻz boshidan oʻtkazgan Ummon Sultonligining hozirgi boshqaruvi tizimi XVIII asrda yuzaga kelgan Al Bu Said sulolasi davrida shakllangan. 1970-yilda Sulton Qobus ibn Said hokimiyatga kelganidan keyin mamlakatda keng qamrovli islohotlar boshlandi, birinchidan, markaziy hokimiyatni mustahkamlash orqali mahalliy qabilaviy boshliqlarning taʼsirini pasaytirishga erishish. Ikkinchidan, maʼmuriy-hududiy islohotlarni amalga oshirish orqali 11 muhofazaga (viloyatga) boʻlib uning nazoratini markazga boʻysundirish. Uchinchidan, 1996-yilda Konstitutsiyaviy islohotlar natijasi orqali birinchi asosiy qonun qabul qilinishiga erishish, bu orqali siyosiy xilma-xillikka erishish.[3] Lekin mamlakatda siyosiy partiyalar taqiqlangan.

Shuni ham alohida qayd etish muhimki, Sulton Qobus hokimiyatga kelganida taʼkidlagan haqiqatlardan biri mamlakatning arab va musulmon xarakteri boʻlib, bu haqiqatni ifodalar ekan, ibodiy tariqatiga alohida urgʻu bermagan. Ummon maʼmuriyati har doim chetdan mafkuralarni olib kirish va isloh qilish oʻrniga mahalliy diniy bilim va mahalliychilikni saqlab qolishga harakat qilgan. Ibodiylik bu

yerlarda madaniy o'ziga xoslikning ajralmas qismi bo'lgan va shunday davom etmoqda.[8]

Biroq, Ummon hukumati ba'zi musulmon davlatlari kabi bir mazhabga qat'iy rioya qilish va mamlakatni shunga mos ravishda boshqarish o'rniga, ibodiylikni diniy an'ana va asos sifatida qabul qilinadigan diniy ishora sifatida ko'rish, boshqa din va mazhablarga nisbatan bag'rikenglik va teng masofada munosabatda bo'lish tamoyilini o'zlashtirdi.[7] Aslida, Ummonni arab dunyosidagi eng dindor davlat deb ta'riflash mumkin. Bu holatning shakllanishida Sulton Qobusning "Yasha va yashasin" yondashuvi katta rol o'ynaydi. Ummonda nasroniylar va hindlar sulton tomonidan vaqf qilingan yerlarda qurilgan ibodatxonalarda erkin ibodat qilishlari mumkin. Hukumat tuzilmasi, ikki palatali parlament va sud tizimida ibodiylik bilan bir qatorda sunniylar va shialar ham mavjud. Sulton Qobus mutaassiblikni yoqtirmaydigan shaxs bo'lgani uchun diniy mazhabchilik va kamsitish harakatlariga yo'l qo'ymaydi.

Bosh vazir, mudofaa vaziri va qurolli kuchlar shtab boshlig'i lavozimlarini saqlab qolgan Qobusdan farqli o'laroq, Xaytham bir nechta vazirlik portfellaridan (tashqi ishlar va moliya) voz kechdi va endi mamlakat markaziy bankining rahbari emas. Biroq u bir vaqtning o'zida yaqin qarindoshlarini muhim lavozimlarga tayinlagan. Uning to'liq akasi Shihob bosh vazirning mudofaa masalalari bo'yicha o'rinbosari, o'g'li Heyazin esa madaniyat, sport va yoshlar vaziri va ma'muriyatda uchinchi eng yuqori lavozimli a'zo bo'ldi. 2021-yil yanvar oyida hukmdor sifatidagi birinchi yilligida Sulton Xaytham amaldagi Asosiy Qonunni bekor qildi va avvalgi tahrirga deyarli o'xshash yangi qonunni e'lon qildi. Yangi qonun davlatning paternalistik kontsepsiyasini tasdiqlaydi, bunda sulton rahbarlik qiladi. Sulton qonunlarni e'lon qilish va tasdiqlash va uning buyruqlariga bo'ysunishni talab qilish huquqiga ega. Yangi qonunga sezilarli qo'shimchalar toj knyazlik lavozimini belgilash (Konstitusiyaning 7-moddasi) va erkak primogeniture institutsionalizatsiyasi bilan bog'liq bo'lib, Heyazin otasining o'rnini egallashini ta'minlaydi.[6]

Hozirgi davlat boshqaruvi tuzilishiga ko'ra Sultonlik hukumat tizimi to'rt asosiy organlardan iborat:

Birinchi, Monarx, ya'ni Sulton – davlat va hukumat boshlig'i, qurolli kuchlar qo'mondoni.

Ikkinchi, Vazirlar Kengashi – ijroiya hokimiyat organi, bosh vazir (odatda Sulton o'zi) boshchiligidagi ishlaydi.

Uchinchi, Maslahat Kengashi (Majlis al-Shura) – 86 a'zodan iborat, cheklangan qonun chiqaruvchi vakolatga ega.

To'rtinchi, Davlat Kengashi (Majlis al-Dawla) – 83 a'zodan iborat, Sulton tomonidan tayinlanadi.[5]

2021-yil yanvar oyi o'rtalarida e'lon qilingan yangi Ummon Qonuni Kengashi saylangan quyi palata (Majlis al-Sho'ro) va sulton tomonidan to'liq tayinlanadigan yuqori organdan (Majlis al-Davla) tashkil topgan ikki palatali institutning asosan maslahatchi rolini yanada cheklaydi. Ichki xavfsizlik va fuqarolik erkinliklari bilan bog'liq siyosat nuqtai nazaridan Sulton Haysam o'zidan oldingi rahbar bilan mustahkam davomiylikni namoyish etdi. Bugungi kunda Ummon parlamenti ikki qismdan iborat: davlat kengashi va sho'ro kengashi. Davlat kengashi a'zolari sulton tomonidan tayinlansa, sho'ro kengashi a'zolari xalq tomonidan saylanadi. Ummonda siyosiy partiyalar mavjud emasligi sababli, saylovda qatnashmoqchi bo'lgan har bir nomzod o'z targ'ibotini olib boradi.

Qayd etish lozimki, davlat boshqaruvida to'rt organ mukammal tarzda ishlashi muhim hisoblanib, biroq, asosiy vakolat va siyosiy mas'uliyat Sulton hokimiyatiga yuklatiladi. Sultonlik ijtimoiy-siyosiy hayoti bir tizimga solinganligi uchun uning barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishi bugungi kunda ijobiy natijalarga erishmoqda. Xususan, arab davlatlari ichida kuchli uchtalik, dunyo bo'yicha kuchli 30 talik ichida mavjudligi uning bugungi holatini tushinish uchun yordam beradi.

Darhaqiqat, 1970-2020-yillarda Sulton Qobus davrida Ummon mintaqadagi eng barqaror davlatlardan biriga aylandi. Albatta bunga Neftdan tashqari iqtisodiyotni diversifikatsiya qilishni maqsad qilgan, "Vision Oman-2040" strategiyasidagi maralarga erishish. Shuningdek, tashqi siyosatda diplomatik neytralitet – Eron, Saudiya Arabistoni va AQSh bilan munosabatlarda oltin muvozanatni saqlash. Qolaversa, mamlakatda ta'lim va sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish orqali aholining savodxonlik darajasi 94% dan yuqori natijasiga erisha olish kabi bir qator omillar sabab qilib ko'rsata olishimiz mumkin.[6]

Hozirgi davrda har bir davlat o'z rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishda tabiiy resurslar, demografik holat va global jarayonlarni hisobga oladi. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, barqaror iqtisodiyot ijtimoiy muammolarni hal qilish va mustaqillikni mustahkamlash uchun asosdir.[7] Mamlakat hozirgi kunda rivojlanishning yuqori natijalariga ildamlamoqda. Sulton Haytham ibn Tariq hukumatga kelganidan keyingi davrida bir qator islohotlar amalga oshirildi. Covid2019 pandemiyasi butun jahon iqtisodiy inqiroz holati va neft narxlarining pasayishi vaziyatida sultonlik byudjet taqchilligini kamaytirishga erishish uchun iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish bo'yicha qaror qabul qildi. Shuningdek, viloyatlarning iqtisodiy avtonomiyasini oshirish maqsadida mahalliy o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirishga erishish. Bundan tashqari, 2021-yilda ayollarga davlat

idoralarida yuqori lavozimlarni egallash imkoniyati berildi va bu orqali ichki siyosiy boshqaruvda ayollar huquqlarini kengaytirishga erishihs maqsad qilinadi.

Davlatlarning rivojlanish yo‘lidagi bosib o‘tgan yo‘lida qator muammaolar uchrashi tabiiy holat xisoblanib, Ummon Sultonligida ham bu kabi muammaolar talaygina uchraydi. Xususan, mamlakat yoshlarining ishsizlik ko‘rsatkichi 15-24 yoshdagilar hisobga olinganda 20% tashkil etmoqda. Bu kelajakda ko‘plab muammalarni keltirib chiqaradi. Iqtisodda neftga qaramlik mamlakatning hozir ham YaIMning 40% neft va gazdan keladi. Darhaqiqat, bugungi kunda Ummon neft va gaz resurslariga tayanib, rivojlangan iqtisodiyotga ega. Biroq, neft zahiralari cheklanganligi sababli (5,4 mlrd barrel), mamlakat diversifikatsiyaga e‘tibor qaratmoqda.[8] Ayniqsa, quyosh energiyasi, baliqchilik va gidroenergetika kabi sohalarni rivojlantirish ustida ish olib borilmoqda.

XULOSA

Ummon Sultonligi o‘zining barqaror siyosiy tizimi, strategik geografik joylashuvi va ehtiyotkor islohotlari bilan Fors ko‘rfazidagi muhim o‘rinni egallaydi. Biroq, neftga qaramlik, demografik bosim va global iqtisodiy o‘zgarishlar kelajakda jiddiy sinovlar tug‘dirishi mumkin. Ummon neft narxlarining pasayishi va COVID-19 pandemiyasiga qaramay, “Vision Oman 2040” strategiyasi orqali barqaror iqtisodiyotni shakllantirishga va Ummonni 2040-yilga borib dunyoning eng yaxshi 10 davlati qatoriga kiritishni maqsad qilishga intilmoqda. Mamlakat xorijiy investitsiyalar uchun qulay shart-sharoitlar yaratib, kelajakda mintaqaviy yetakchilardan biriga aylanishni maqsad qilgan ushbu strategiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilsa, mamlakat mintaqaviy yetakchilardan biriga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Valeri, J. "Oman: Politics and Society in the Qaboos State" – Sulton Qobus davridagi siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar haqida. (2019).
2. Peterson, J.E. "Oman’s Insurgencies: The Sultanate’s Struggle for Supremacy" – Ummonning ichki va tashqi siyosiy xavflarga qarshi kurashi. (2016).
3. Al-Rasheed, M. "The Son King: Reform and Repression in Saudi Arabia and Oman" – Fors ko‘rfazi monarxiyalarining modernizatsiyasi. (2021).
4. Uzi Rabi, "Oman Under Qaboos: The Emergence of a New Diplomatic Style in the Gulf", Andrzej Kapiszewski ve diğەرleri, Modern Oman içinde (99-116), Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 2006, s. 180
5. Николаевна Л.Р. Оман: состояние и перспективы экономики и внешнеэкономических связей. // Российский внешнеэкономический вестник

- 5 – 2021, с. 36-49. <https://cyberleninka.ru/article/n/oman-sostoyanie-i-perspektivy-ekonomiki-i-vneshneekonomicheskikh-svyazey>
6. Кириченко В.П. Султан Кабус и модернизация Омана.// DOI: 10.31249/rimm/2020.03.07
7. Ian Skeet Oman: Politics and Development. – Machmillan, 1992. – P. 101.
8. Ummon Konstitutsiyasi. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/oma128757E.pdf>
9. “Vision Oman 2040” strategiyasi, (Rasmiy hujjat, 2020). Руденко Л.Н. Оман: состояние и перспективы экономики и внешнеэкономических связей
10. A. Gary Grappo, In The Shadow of Qaboos: Contemplating Leadership Change in Oman, Washington: Arab Gulf States Institute, 2015, s. 6
11. Vision Oman 2040. UN ESCWA. 2020 <https://andp.unescwa.org/node/2020>
12. Sultan Qaboos of Oman, Arab world's longest-serving ruler, dies aged. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-50902476>
13. Аль-Балуши А.А. Султан Омана Кабус Бин Саид: политик и дипломат // Вестник РУДН, серия Международные отношения. 2012. № 1. С. 107.
14. Пьяных Д. Маленький султанат большой политики: как Кабус бен Саид сделал Оман преуспевающей страной // <https://tass.ru/opinions/7503671>
15. BMT va Jahon banki hisobotlari. (2023).
16. BMT Inson taraqqiyoti hisoboti (2023).

DAVLAT BUYURTMASI ASOSIDA YARATILGAN MUALLIFLIK HUQUQI OBYEKTлари HAMDA XIZMAT ASARINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Qahhorova Sohiba Abdurazzoq qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti biznes huquqi fakulteti magistranti

qahhorovasohiba@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari hamda xizmat asariga nisbatan mualliflik huquqining e’tirof etilishi, mualliflik huquqi obyektiga nisbatan bo‘lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar va mulkiy huquqlarning tomonlar o‘rtasida taqsimlanishi, mualliflik shartnomasi va buyurtma shartnomasi o‘rtasidagi farqli va o‘xshash jihatlar huquqiy jihatdan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *mualliflik huquqi, mulkiy huquqlar, shaxsiy nomulkiy huquqlar, buyurtma shartnomasi, intellektual mulk huquqi, davlat buyurtmasi, “work for hire” tushunchasi, xizmat asari, davlat buyurtmasi asosida yaratilgan intellektual mulk obyekti.*

SPECIFIC ASPECTS OF COPYRIGHT OBJECTS AND SERVICE WORKS CREATED ON THE BASIS OF A STATE ORDER

ABSTRACT

In this article, the recognition of copyright in relation to copyright objects and service works created on the basis of the state order, the distribution of personal non-property rights and property rights in relation to the copyright object between the parties, the differences between the author's contract and the contract of order and similar aspects are analyzed from a legal point of view.

Key words: *copyright, property rights, personal non-property rights, order contract, intellectual property right, state order, “work for hire” concept, service work, intellectual property object created on the basis of state order.*

ОСОБЕННОСТИ ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА И УСЛУГ, СОЗДАНЫХ НА ОСНОВЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО ЗАКАЗА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы признания авторского права в отношении объектов авторского права и сервисных произведений, созданных на основе государственного заказа, распределение личных неимущественных прав и имущественных прав в отношении объекта авторского права между

сторонами, различие между авторским договором и договором заказа и подобные аспекты анализируются с юридической точки зрения.

Ключевые слова: *авторское право, имущественные права, личные неимущественные права, договор заказа, право интеллектуальной собственности, государственный заказ, понятие «work for hire», работа по оказанию услуг, объект интеллектуальной собственности, созданный на основе государственного заказа.*

KIRISH

Bugungi kunda mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan bo'lgan mulkiy huquqlar va shaxsiy nomulkiy huquqlarning o'rni va ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Ayniqsa, mualliflik huquqi obyektlarini yaratgan subyektlar o'z huquqlaridan oldingi yillarga nisbatan kengroq ravishda foydalanmoqdalar, shu bilan birga buzilgan huquqlarini sud orqali himoya qilish, mulkiy huquqlarni jamoaviy asosda boshqaruvchi tashkilotlar tomonidan buzilgan huquqlarning himoya qilinishi mualliflik huquqi obyekti hisoblanadigan asarlarning qadrini orttirmoqda.

Hammamizga ma'lumki, mualliflik huquqi obyektlari hisoblanuvchi asarlar odatda muallifning o'z xohish-irodasi asosida yaratiladi, ammo shunday holatlar mavjudki, ushbu asarlar muallif ish faoliyat olib boruvchi tashkilot yoki davlat buyurtmasi asosida ham yaratilishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi qonuni⁷⁵ng 34-moddasida hamda Fuqarolik kodeksi⁷⁶da xizmat asarlari yoritilgan bo'lib, unga ko'raxizmat vazifalarini yoki xizmat topshirig'ini bajarish tartibida yaratilgan asar (xizmat asari) deb yuritiladi. Yuqoridagi Qonuning 41-moddasida hamda Fuqarolik kodeksining tegishli moddasida buyurtmaasosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari haqidaso'z yuritiladi, unga ko'ra muallif tomonidan buyurtmachining buyurtmasi asosida yaratilgan asar buyurtmaasar hisoblanadi. Ko'pchilik holatlarda xizmat asari va davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlarchalkashlikni vujudga keltiradi, ya'ni xizmatasarlarning hammasini davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asar deb hisoblash holatlari amaliyotda uchrab turadigan holat hisoblanadi, aslida, xizmat asarlari bilan davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlar bir-biridan farq qiladi. Chunki, xizmat asarlari ish beruvchi va xodim o'rtasida tuzilgan shartnomaasosida yaratiladi, davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlar bo'lsa, muallif va buyurtmachi, yani davlat o'rtasida tuzilgan buyurtmaning mualliflik shartnomasi asosida yaratiladi. Shunday holatlar mavjudki, ushbu holatlarda xizmat asari bir vaqtning o'zi davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyekti

⁷⁵O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni

⁷⁶O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi

hisoblanuvchi asar va xizmat asari bo'lishi mumkin. Quyida xizmat asari va davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari haqida batafsil so'z yuritamiz.

ASOSIY QISM

Xizmat asari - bu xodim tomonidan o'z xizmat vazifalarini bajarish jarayonida yoki ish beruvchining aniq topshirig'i asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyekti, ya'ni xodimning mehnat shartnomasi doirasida yoki lavozim majburiyatlari asosida yaratilgan intellektual faoliyat mahsuli hisoblanadi. Xizmat asari ish beruvchining topshirig'i yoki roziligi asosida xodimning ish vaqtida va ish beruvchining resurslaridan foydalangan holda yaratiladi, shuningdek, bunday turdagi asarlar ish beruvchining faoliyat sohasiga tegishli bo'ladi. Xizmat asarlarining huquqiy maqomiga to'xtaladigan bo'lsak, ushbu asarlarga tegishli bo'lgan mulkiy huquqlar odatda ish beruvchiga tegishli bo'ladi, muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlari (masalan, muallif sifatida tan olinish) kabi huquqlari o'zida saqlanib qoladi, ya'ni mulkiy huquqlar odatda ish beruvchiga o'tadi, shaxsiy huquqlar muallifning o'zida saqlanib qoladi⁷⁷. Xizmat asarlari uchun to'lanadigan kompensatsiya asosan ish haqi doirasida qoplanadi, ba'zi hollarda qo'shimcha mukofot belgilanishi holatlari ham kuzatilishi mumkin. Ish beruvchi asardan o'z xohishiga ko'ra foydalanish huquqiga ega hisoblanadi, lekin muallif (xodim) odatda asardan foydalanishda cheklangan huquqlarga ega hisoblanadi. Xizmat asarini yaratish uchun mehnat shartnomasi, lavozim yo'riqnomasi, ichki tartib-qoidalar yuridik asoslar hisoblanadi. Xizmat asarlarining asosiy turlari quyidagilar hisoblanadi:

- Ilmiy-texnik hujjatlar;
- Dasturiy ta'minot;
- Dizayn loyihalari;
- Marketing materiallari;
- Texnik ixtirolar.

Xizmat asarlarining muhim jihatlaridan biri shundaki, xodimning ish vaqtdan tashqari yaratgan asarlari xizmat asari hisoblanmasligi mumkin, ya'ni xodim ish vaqtdan tashqari, ammo o'z ish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan asarni yaratgan taqdirda bunday asar xizmat vazifalarini amalga oshirish jarayonida yaratilgan asar hisoblanmaydi, chunki xodim ushbu asarni yaratishda ish beruvchining resurslaridan emas, balki o'z shaxsiy resurslaridan foydalangan bo'ladi. Shuningdek, xizmat asari tushunchasi mualliflik huquqi va mehnat huquqi kesishgan nuqtada joylashgan murakkab masala hisoblanadi. Shuning uchun, xodim va ish beruvchi o'rtasida

⁷⁷ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т 3./Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Тошкент: Baktria press, 2013. 412 б.

vujudga keladigan munosabatlar fuqarolik hamda mehnat munosabatlari hisoblanishi natijasida har ikkala huquq doirasidaamalga oshiriladi, shuningdek, ularning chegaralari qonunchilik asosidaaniqlanadi.

Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlario‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning huquqiy maqomi ham birmuncha murakkab. Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari - bu davlat organlari yoki muassasalari tomonidan maxsus shartnomaasosida, davlat mablag‘lari hisobiga yaratilgan adabiyot, san‘at va ilm-fan asarlari hisoblanadi. Unga quyidagi asosiy turlar misol bo‘la oladi:

- Ilmiy maqolalar va monografiyalar;
- Badiiy adabiyot asarlari;
- Musikaasarlari;
- Kino va televideniye asarlari;
- Ta‘lim materiallari va darsliklar;
- Komputer dasturlari;
- Ma‘lumotlar bazalari;
- Tasviriy san‘at asarlari.

Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlarini yaratilishi uchun huquqiy asos sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

-O‘zbekiston Respublikasining “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to‘g‘risida”gi qonuni;

- Fuqarolik kodeksi;
- Davlat buyurtmalari to‘g‘risidagi nizomlar.

Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlariga nisbatan muallifda mualliflik huquqi (shaxsiy nomulkiy huquq sifatida), asar muallifligini tan olish huquqi, asardan o‘z ismi bilan foydalanish huquqi, asarning daxlsizligi huquqi, mukofot olish huquqi (shartnoma shartlariga ko‘ra) kabi huquqlar tegishli hisoblansa, davlatgaasardan foydalanish huquqi, asarni tarqatish huquqi, asarni o‘zgartirish huquqi (ko‘p hollarda muallif roziligi bilan), asarni tijoratlashtirish huquqi tegishli hisoblanadi. Odatda, mulkiy huquqlar davlatgao‘tadi, lekin bu shartnoma shartlariga bog‘liq, ba‘zi hollarda muallifga cheklangan mulkiy huquqlar qoldirilishi ham mumkin.Ko‘p hollardadavlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari erkin foydalanish uchun ochiq bo‘ladi, shuningdek, davlat manfaatlari uchun keng qo‘llaniladi va ba‘zi hollarda maxfiylik rejimi ham qo‘llanilishi mumkin.

Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyekti va xizmat asari o‘rtasida bir qator o‘xshash va farqli jihatlarga to‘xtalib o‘tamiz.

O‘xshash jihatlar:

1. Yaratilish maqsadi: Har ikkala turdagi asar ham muayyan topshiriq yoki buyurtmaasosida yaratiladi.

2. Muallifning shaxsiy huquqlari: Har ikki holda ham muallifning shaxsiy nomulkiy huquqlari (masalan, muallif sifatida tan olinish huquqi) saqlanib qoladi.

3. Shartnomaasosida: Ikkala holda ham asar yaratish uchun shartnoma tuziladi.

4. Mulkiy huquqlar: Ko‘p hollarda mulkiy huquqlar buyurtmachi (ish beruvchi yoki davlat)ga o‘tadi.

Farqli jihatlar:

1. Buyurtmachi:

- Davlat buyurtmasi: Davlat organlari yoki tashkilotlari;
- Xizmat asari: Xususiy kompaniya yoki tashkilot (ish beruvchi).

2. Moliyalashtirish:

- Davlat buyurtmasi: Davlat mablag‘lari hisobidan;
- Xizmat asari: Xususiy kompaniya mablag‘lari hisobidan.

3. Huquqiy asos:

- Davlat buyurtmasi: Davlat shartnomasi yoki maxsus qaror asosida;
- Xizmat asari: Mehnat shartnomasi yoki lavozim majburiyatlari doirasida.

4. Foydalanish doirasi:

- Davlat buyurtmasi: Odatda keng jamoatchilik foydalanishi uchun;
- Xizmat asari: Ko‘pincha faqat ish beruvchi tashkilot ichida foydalanish uchun.

5. Huquqlarning o‘tishi:

- Davlat buyurtmasi: Mulkiy huquqlar to‘liq davlatga o‘tishi mumkin;
- Xizmat asari: Mulkiy huquqlar ish beruvchigao‘tadi, lekin ba’zi hollarda cheklovlar bo‘lishi mumkin.

6. Maqsad:

- Davlat buyurtmasi: Ko‘pincha ijtimoiy ahamiyatga ega maqsadlar uchun;
- Xizmat asari: Asosan kompaniyaning tijorat maqsadlari uchun yaratiladi.

7. Haq to‘lash tizimi:

- Davlat buyurtmasi: Ko‘pincha bir martalik to‘lovasosida haq to‘lanadi;
- Xizmat asari: Odatda ish haqi doirasida qoplanadi, qo‘shimchahaq kam hollarda beriladi.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rishimiz mumkinki, xizmat asari bilan davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektini hisoblanuvchi asarlar ikki xil turdagi mualliflik huquqi obyektini hisoblanadi, bir qarashda bir xildek ko‘rinsa ham ular yaratilish jarayoni, tomonlarning huquq va manfaatlari jihatidan farq qiladi. Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari asosan davlat

manfaatlari uchun yaratiladi hamda ulardan foydalanish ko'pchilik holatlarda omma uchun erkin hisoblanadi. Asosan ta'lim materiallari hisoblanadigan maktab darsliklari, oliy ta'lim uchun o'quv qo'llanmalar, maxsus ta'lim muassasalari uchun metodik materiallar, ilmiy asarlar, davlat ilmiy institutlari tomonidan tayyorlangan tadqiqot hisobotlari, davlat buyurtmasi asosida yozilgan ilmiy monografiyalar, davlat ahamiyatiga molik mavzularda yozilgan dissertatsiyalar, davlat ahamiyatiga molik tarixiy shaxslar haqida yozilgan biografik asarlar, milliy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi badiiy asarlar, davlat bayramlari uchun yaratilgan she'riy to'plamlar, davlat madhiyasi, davlat tadbirlari uchun maxsus buyurtmaasosida yaratilgan musiqalardavlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlarining xilma-xilligini ko'rsatadi. Har bir holatda, ushbu asarlarning mualliflik huquqlari va ulardan foydalanish shartlari alohida shartnomalar bilan tartibga solinadi.

XORIJIY TAJRIBALAR

Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari xorijiy davlatlarda ham muhim ahamiyatga ega va turli mamlakatlarda bu masala turlicha hal etiladi. Masalan, AmerikaQo'shma Shtatlarida davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari masalasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Asosiy qonun bu Federal mualliflik huquqi qonuni⁷⁸ (17 U.S.C.) hisoblanadi va ushbu qonunda "Work for hire" (ish beruvchi uchun yaratilgan asar) doktrinasi nazarda tutiladi. AQSH huquqiy tizimida "work made for hire" asarlarning turlari judako'p bo'lib, bizning milliy qonunchiligimizdagi xizmat asarlari, shuningdek davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlar, ya'ni umumiy ma'nodaaytadigan bo'lsak, har qanday turdagi buyurtmaasosida yaratilgan asarlar uning tarkibiga kiritiladi.

AQSH qonunchiligigako'ra ikkita holatdaasari xizmat asari hisoblanadi:

- a) Xodim tomonidan ish doirasida yaratilgan asar;
- b) Maxsus buyurtmaasosida yaratilgan va yozma ravishda xizmat asari sifatida kelishilgan asar⁷⁹.

AQSH qonunchiligida milliy qonunchiligimizdan farqli ravishda ish beruvchi yoki buyurtmachi asarning mualliflik huquqi egasi hisoblanadi, ya'ni muallif emas, balki ish beruvchi yoki buyurtmachi "asar muallifi" deb hisoblanadi.

Shuningdek, oddiy asarlardan farqli o'laroq, xizmat asarlarining mualliflik huquqi AQSHda95 yil davomida yoki nashr etilgan sanadan boshlab 120 yil davomida himoyalanaadi. AQShda shaxsiy nomulkiy huquqlar tushunchasi cheklangan, asosan tasviriy san'at asarlarigaqo'llaniladi.

⁷⁸<https://www.bitlaw.com/source/17usc/index.html>

⁷⁹ John M. Garon & Elaine D. Ziff, The Work Made for Hire Doctrine Revisited: Startup and Technology Employees and the Use of Contracts in a Hiring Relationship, 12 MINN. J.L. SCI. & TECH. 489 (2011).

AQShda federal hukumat tomonidan yaratilgan yoki buyurtma qilingan asarlar alohida maqomga ega sanaladi. AQSh federal hukumati xodimlari tomonidan o'z lavozim majburiyatlari doirasida yaratilgan asarlar mualliflik huquqi bilan himoyalanganmaydi va bunday asarlar jamoat mulki (public domain) bo'lib erkin foydalanish uchun ochiqhisoblanadi. Shuningdek, davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlarning o'zlari ham federal hukumat tomonidan yoki shtatlar va mahalliy hukumatlar tomonidan buyurtma qilinganligiga qarab huquqiy jihatdan bir-biridan farq qiladi. Odatda Federal hukumat tomonidan yaratilgan asarlar mualliflik huquqi bilan himoyalanganmaydi va jamoat mulki hisoblanadi, biroq, AQSH qonunchiligiga ko'ra federal hukumat shartnoma asosida xususiy shaxslar yoki tashkilotlardan buyurtma qilgan asarlar mualliflik huquqi bilan himoyalaniishi mumkin hisoblanadi. Umuman olganda, federal hukumat xodimlari tomonidan o'z vazifalari doirasida yaratilgan asarlar mualliflik huquqi bilan himoyalanganmaydi va bunday asarlar jamoat mulki (public domain) hisoblanadi va hamma ulardan erkin foydalanishi mumkin hisoblanadi. Agar asar mustaqil pudratchi tomonidan yaratilgan bo'lsa, u holda mualliflik huquqi masalasi shartnomada belgilanadi. Ko'p hollarda, bunday asarlarning mualliflik huquqi federal hukumatga o'tkaziladi. "Work for hire" doktrinasi davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlarga ham qo'llanilishi mumkin. Agar asar "work for hire" sifatida yaratilgan bo'lsa, mulkiy huquqlar to'g'ridan-to'g'ri buyurtmachiga (bu holda davlatga) tegishli bo'ladi. Federal hukumatdan farqli ravishda, shtat va mahalliy hukumatlar o'zlari yaratgan yoki buyurtma bergan asarlarga nisbatan mualliflik huquqiga ega bo'lishlari mumkin. Ba'zi federal agentliklar o'zlari yaratgan yoki buyurtma bergan asarlarni jamoat mulki sifatida e'lon qilishni afzal ko'radilar. Hatto federal hukumat mualliflik huquqiga ega bo'lmagan hollarda ham, u bunday asarlardan keng foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Milliy xavfsizlik yoki boshqa muhim manfaatlar tufayli ba'zi davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlar ommaga e'lon qilinmasligi va maxfiy saqlanishi mumkin. Federal hukumat, odatda, o'zi egalik qilgan mualliflik huquqi obyektlarini tijoratlashtirmaydi, biroq, u bunday asarlardan xususiy sektor foydalanishiga ruxsat berishi mumkin. AQSh hukumati tomonidan yaratilgan asarlar AQShda mualliflik huquqi bilan himoyalansa ham, boshqa mamlakatlarda himoyalaniishi mumkin, shuningdek, davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlar bo'yicha nizolar federal sudlarda ko'rib chiqiladi.

AQSH federal hukumati, shtatlar va mahalliy hukumatlar tomonidan buyurtma asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlariga quyidagilarni misol qilib keltirishimiz mumkin:

- NASA tomonidan olingan kosmik tasvirlar;

- Qishloq xo'jaligi departamenti tomonidan tayyorlangan tadqiqot hisobotlari;
- Milliy sog'liqni saqlash institutlari tomonidan moliyalashtirilgan ilmiy maqolalar.

AQSH qonunchiligiga ko'ra: "work for hire" asarlar uchun mulk huquqi umuman olganda, davlat IP huquqlariga egalik huquqini saqlab qoladi, ammo milliy qonunlar va maxsus shartnomalar asosida o'zgarishlar kiritilishi mumkin vaayrim yurisdiksiyalarda ijodkorlar muayyan huquqlarni saqlab qolishlari mumkin, ya'ni ma'naviy huquqlar (ularni tan olgan mualliflik huquqi tizimlarida), ixtirochi nomini olish huquqi (patent tizimlarida), potentsial royalti yoki kompensatsiya (shartnoma bo'yicha) olish huquqlari ijodkorga tegishli hisoblanadi. IPdan foydalanish va undan foydalanish huquqi, IPni litsenziyalash yoki o'tkazish huquqi, IP huquqlarini buzuvchilarga nisbatan qo'llash huquqi davlatga tegishli huquqlar hisoblanadi⁸⁰. Ko'pgina yurisdiksiyalar davlat tomonidan moliyalashtiriladigan IP-ga jamoatchilik kirishini ta'minlaydi, ba'zi asarlar darhol jamoat mulkiga kirishi mumkin. IPni davlat tijoratlashtirish siyosati turlicha ba'zan xususiy sektorga tijoratlashtirish uchun litsenziyalar berilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, AQShda xizmat asari tushunchasi ancha keng va murakkab, maxsus buyurtmaasosida yaratilgan asarlarni ham o'z ichiga oladi. Federal hukumat asarlari avtomatik ravishda jamoat mulkigaaylanadi, bu boshqa mamlakatlardagi amaliyotdan farq qiladi. Bu tizim AQShning o'ziga xos huquqiy an'analari va mualliflik huquqiga yondashuvini aks ettiradi. Boshqa mamlakatlar bilan taqqoslaganda, AQShda davlat asarlariga nisbatan ochiqlik tamoyili kuchliroq, ammo xizmat asarlari bo'yicha ish beruvchilar huquqlari kengroq himoyalangan.

XULOSA

Intellectual mulk huquqi obykti hisoblanadigan xizmat asari va davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlarga nisbatan mulkiy huquqlar ish beruvchi yoki davlatga tegishli hisoblansa, shaxsiy nomulkiy huquqlar muallifga tegishli hisoblanadi. Ularning har ikkalasini yaratish uchun tomonlar o'rtasida shartnoma tuziladi, xizmat asari uchun tuzilgan xodim va ish beruvchi o'rtasidagi shartnoma mehnat munosabatlarining bir qismi hisoblansa, davlat buyurtmasi asosida asar yaratish uchun tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnoma fuqarolik munosabati hisoblanadi va bu ular o'rtasidagi asosiy farqlardan biri hisoblanadi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni o'rganish davomida qonunchilimizda xizmat asari haqida maxsus moddalar mavjud va uning xususiyatlari ochib berilganligi, ammo davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari to'g'risida

⁸⁰ Copyright Law of the United States and Related Laws Contained in Title 17 of the United States Code. december 2022. 7-10 p.

ma'lumotlar umumiy asoslarda yoritilganligi ma'lum bo'ldi. Shuning uchun taklif bildirib qolamizki, mamlakatimiz ijtimoiy hayotida yuqori ta'sir ko'rsatadigan intellektual mulk huquqining obyekti hisoblanuvchi davlat buyurtmasi asosida yaratilgan asarlarning huquqiy maqomini atroflicha yoritib beradigan, davlat vamuallifning huquq va majburiyatlarini, ulardan foydalanish shartlarini o'zida mujassamlashtiruvchi qonunchilik hujjatlarini ishlab chiqilishi amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.

REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi
3. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т 3. / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Тошкент: Baktria press, 2013. 412 б.
4. <https://www.bitlaw.com/source/17usc/index.html>
5. John M. Garon & Elaine D. Ziff, The Work Made for Hire Doctrine Revisited: Startup and Technology Employees and the Use of Contracts in a Hiring Relationship, 12 MINN. J.L. SCI. & TECH. 489 (2011).
6. Copyright Law of the United States and Related Laws Contained in Title 17 of the United States Code. december 2022. 7-10 p.

O‘Z-O‘ZINI BOSHQARISH JARAYONI – PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Iskandarov Erkinboy G‘ayrat o‘g‘li

UrDU mustaqil tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘z-o‘zini boshqarish jarayonini psixologiya fanidagi talqini, o‘zini o‘zi boshqarishning rivojlanishi, ta’lim muassasalarining o‘quv faoliyati asosida talabalarining o‘zini o‘zi boshqarishning asosiy funktsional maqsadlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar nazariy tahlil qilingan.

Kalit sozlar: *O‘z-o‘zini boshqarish, adaptiv, integrativ, prognostik funktsiyalar, rasmiy va norasmiy qoidalar, ijtimoiy institut, yoshlarning ijtimoiylashuvi va integratsiyalashuvi, o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi tasdiqlash,*

THE PROCESS OF SELF-MANAGEMENT AS A PSYCHOLOGICAL ISSUE

Iskandarov Erkinboy Gayrat ugli

Researcher at Urgench State University

ABSTRACT

This article provides a theoretical analysis of the concept of self-management within the field of psychology. It explores the development of self-regulation and examines the primary functional goals of students’ self-management based on the educational activities of academic institutions.

Keywords: *Self-management, adaptive, integrative, prognostic functions, formal and informal rules, social institution, youth socialization and integration, self-awareness, self-affirmation.*

ПРОЦЕСС САМОУПРАВЛЕНИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Искандаров Эркинбой Гайрат угли

Независимый исследователь Ургенчского государственного университета

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен теоретический анализ понятия самоуправления в психологии. Рассматриваются развитие саморегуляции и основные функциональные цели самоуправления студентов на основе учебной деятельности образовательных учреждений.

Ключевые слова: Самоуправление, адаптивные, интегративные, прогностические функции, формальные и неформальные правила, социальный институт, социализация и интеграция молодежи, самопознание, самоутверждение.

KIRISH

O‘z-o‘zini boshqarish muammosi chuqur tarixiy ildizlarga ega. Hozirda, uchinchi ming yillikning boshlarida, talabalarining o‘zini o‘zi boshqarishning rivojlanishi yoshlarning ijtimoiy rivojlanishining muhim omillaridan biri bo‘lib qolmoqda. Talabalarining o‘zini o‘zi boshqarish organlari faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarida “o‘zini o‘zi boshqarish” tushunchasi turli tomonlardan ko‘rib chiqilgan: boshqaruv funktsiyasi sifatida, o‘zini o‘zi boshqarishning shakllanish darajasining ko‘rsatkichi sifatida, jamoa bo‘lib shakllanish va boshqalar. Biz ushbu hodisaning mohiyatini jamoaviy shakllanish jarayoni bilan o‘zaro bog‘lash orqali ochib berish niyatidamiz, chunki u birgalikda boshqaruvdan o‘zini o‘zi boshqarishga sifatli o‘tishni kuzatishga imkon beradi .

O‘zini o‘zi boshqarishning rivojlanishi - bu boshqaruvning ketma-ket o‘zgarishi, jamoaning boshqariladigan tizim holatidan o‘zini o‘zi boshqaradigan tizimga o‘tishini ta’minlaydigan doimiy sifat o‘zgarishlaridir. Jamoa faoliyatining maqsadi - o‘zini o‘zi boshqarishni rivojlantirish jarayonida tizimni tashkil etuvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

METODOLOGIYA

Pedagogik psixologiyada “o‘zini o‘zi boshqarish” atamasi uzoq vaqtdan beri qo‘llanilsa-da, bu hodisaning mohiyatini tushunish bir ma’noli emas. Dastlab, barcha fanlarda “o‘z-o‘zini boshqarish - mustaqil nazorat” deb tushunilgan[1].

O‘z-o‘zini boshqarishni o‘z a’zolarining mustaqilligini rivojlantirishni ta’minlaydigan jamoani tashkil etish shakli sifatida belgilash mumkin ; muhim jamoaviy maqsadlarga erishish uchun qarorlar qabul qilish va amalga oshirishda o‘quvchilarning mustaqilligini rivojlantirishga asoslangan jamoaviy faoliyatning o‘ziga xos tashkilotidir. Shaxsga nisbatan o‘zini o‘zi boshqarish adaptiv, integrativ, prognostik funktsiyalarni va boshqaruv madaniyatini o‘zlashtirish funktsiyasini bajaradi.

Shu munosabat bilan fanda fanlararo darajada o‘rganiladigan “o‘quvchining o‘zini o‘zi boshqarishi” tushunchasini yaxlit o‘zini o‘zi boshqarish tushunchasi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqish zarur. Talabalarining o‘zini o‘zi boshqarishning sub'ektga yo‘naltirilgan kontseptsiyasini ishlab chiquvchi tadqiqotchilar uni talabalarni jamiyatning ijtimoiy hayotiga jalb qilish usuli, shuningdek, bu tizimni talabalar, universitetlar (ijtimoiy institut sifatida) va davlat o‘rtasidagi mavjud ijtimoiy

munosabatlarni yoshlarning ijtimoiy faolligi o'zgartirish va rivojlantirishga qaratilgan namoyon bo'lish shakli sifatida talqin qiladilar.

TAHLIL

O'z-o'zini boshqarishning psixologik-pedagogik hodisa sifatida ko'p qirraliligi to'g'risida ko'plab talqin va ta'riflar mavjud.

Jumladan, V. M. Korotov o'zini o'zi boshqarishni o'quv jamoasini tashkil etish usuli sifatida belgilaydi. Yu. P. Sokolnikov – “faoliyatni tashkil etish usuli”. L. I. Novikovaning fikricha, o'zini o'zi boshqarish - bu bolalarning o'zlari tomonidan oqilona amalga oshiriladigan faoliyat, shu jumladan maqsadni belgilash, rejalashtirish, rejani amalga oshirish usullari, hisob va nazoratni tashkil etishdir [3].

Bir qator mualliflar (A. A. Usov, T. I. Volchonok va boshqalar) talabalarning o'zini o'zi boshqarishini bo'lajak mutaxassis uchun o'zini o'zi tashkil etuvchi shaxs sifatida, birinchi navbatda, ijtimoiy jihatdan zarur bo'lgan o'quvchilarning fazilatlarini rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirishni ta'minlaydigan ta'lim vositasi deb hisoblashadi.

V. M. Pevzner talabalarning o'zini o'zi boshqarishiga quyidagicha ta'rif beradi:

- talabalar jamoalari oldida turgan maqsad va vazifalarga muvofiq amalga oshiriladigan oliy ta'lim muassasasini boshqarish funksiyalarini amalga oshirishda talabalarning mustaqil ijtimoiy faoliyati sifatida;

- talabalarning jamoatchilik fikridan kelib chiqib, ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini maksimal darajada hisobga olishni nazarda tutuvchi universitetda o'quv jarayonini boshqarishning umumiy tizimining elementi;

- Talabalar guruhining o'z hayotiy faoliyatini ichki tashkiliy boshqarish huquqi amalga oshiriladigan, shu jumladan maqsadlarni belgilash, rejalashtirish, maqsadlarga erishish usullari va shakllari, shuningdek faoliyat natijalarini kuzatish va tahlil qilish funktsiyasi;

- ma'lum fanlarni o'rganish bo'yicha mustaqil ishi asosiy bo'lgan o'quv faoliyatida “o'zini o'zi anglash manbaidir”.

Talabalarning o'zini o'zi boshqarish tizimi sifatidagi murakkabligi uning elementlarining murakkabligida emas, balki uning sub'ektlarining o'zaro ta'sirining tabiatidadir. Talabalarning o'zini o'zi boshqarishning rivojlanishi tashqi muhit bilan birlikda ko'rib chiqilishi kerak [2].

O'z-o'zini boshqarish - bu ijtimoiy boshqaruvning bir turi. Bu boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirish tobora ommaviylashib borayotgan boshqaruvni demokratlashtirish jarayonini aks ettiradi va ijrochilar bu jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylanadi.

O‘z-o‘zini boshqarishning institutsional va huquqiy tomoniga e‘tiborni uning shaxsiy tomoniga o‘tkazish kerak. Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishini inson faoliyatining turli sohalarini tartibga soluvchi va ularni rollar va maqomlar tizimiga tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar, tamoyillar, me‘yorlar, munosabatlarning barqaror to‘plami sifatida tavsiflangan ijtimoiy institutning alohida turi deb hisoblash mumkin.

Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish tizimining barcha elementlari murakkab munosabatlar va o‘zaro ta‘siri talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish sub’ektlari: universitet ma‘muriyati va talabalar o‘rtasidagi munosabatlarga, shuningdek, ta‘limning turli shartlariga bog‘liq.

Talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishining mohiyatini ko‘rib chiqishda ijtimoiy va ijtimoiy-psixologik jihatlarini ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir. Ijtimoiy - jihat biz uchun jamoat o‘zini o‘zi boshqarishning ajralmas qismi, ijtimoiylashuvning eng muhim vositasi sifatida tushuniladi. Uning asosida talabalarda oliy o‘quv yurti va jamiyatda sodir bo‘layotgan voqealarga daxldorlik, bu hodisalar uchun mas‘uliyat hissi shakllanadi.

Yoshlarning ijtimoiylashuvi va integratsiyalashuvi muammolari jamiyatning o‘quvchilarga qo‘yadigan talablari va bu jarayonlarni amalga oshirish uchun taqdim etilayotgan imkoniyatlar o‘rtasidagi nomuvofiqlik tufayli yuzaga keladi, bu esa yosh avlodning rivojlanishi uchun etarli emas. Ushbu qarama-qarshilikni bartaraf etish uchun yoshlarga universitetni rivojlantirish jarayonida, shu jumladan talabalarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari yordamida o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi tasdiqlash, ijtimoiylashtirish imkoniyatini berish kerak.

Ta‘lim muassasalarining o‘quv faoliyati asosida talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishning zamonaviy talqinida talabalarning o‘zini o‘zi boshqarishning to‘rtta asosiy funksional maqsadi aniqlanadi:

- 1) tegishli huquqlar, imkoniyatlar va majburiyatlarga ega talabalar demokratiyasining haqiqiy shakli;
- 2) ijtimoiy va huquqiy mudofaa vositasi (resursi);
- 3) o‘quv, kognitiv, ilmiy, kasbiy va madaniy munosabatlarda ijodiy faoliyat va havaskorlik faoliyatini amalga oshirish sharti;
- 4) talabalarni ijtimoiylashtirish holati [4].

O‘z o‘zini boshqarish talabalarning o‘zini o‘zi tasdiqlash va o‘z taqdirini o‘zi belgilashda ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun erkin maydon yaratadi. Unda asosiy narsa ijtimoiy ahamiyatga ega norasmiy va mutlaqo bepul muloqot bo‘lib, uning darajasi talabalarning ijtimoiy yetuklik darajasiga va barcha jamoat va davlat muassasalari va ta‘lim markazlarining ijtimoiy talablari darajasiga bog‘liq.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim muassasasining talabalarning o'zini o'zi boshqarishi – ijtimoiylashuv uchun ta'limni kuchaytirish, shaxsning rivojlanish va o'zini o'zi amalga oshirishga bo'lgan qiziqishini oliy ta'lim muassasasi, davlat manfaatlari bilan bog'lash imkoniyatidir.

Talabalarning o'zini o'zi boshqarishdagi shaxsiyat talabalarni tayyorlashning ijtimoiy-fuqarolik komponentini amalga oshirish jarayonida tarbiyalanadi, bu kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun muhim bo'lgan bir qator qo'shimcha vakolatlarni egallashni o'z ichiga oladi. Shuningdek, talaba o'zini o'zi boshqarishda tabiiy va ijtimoiy jarayonlarni o'zgartirib, tartibga solib, o'zini o'zgartiradi, o'zini rivojlantiradi. Bunday o'z-o'zini tarbiyalash, o'z rivojlanishini tartibga solish shaxsiy mavjudligi uchun ham mumkin, ham zarur shartdir.

Shuning uchun o'z-o'zini rivojlantirish (va uning eng muhim shakllaridan biri sifatida o'zini o'zi boshqarishda ishtirok etish) faqat istalgan narsa sifatida qaralishi mumkin emas. Ijtimoiy talab tobora dolzarb bo'lib bormoqda: uning shakllanishi uchun individual javobgarlikni rivojlantirish. Bunday yondashuv asosan tashqi ta'sir sifatida tarbiya g'oyasini yengib o'tishga imkon beradi .

XULOSA

Talabalarning o'zini o'zi boshqarishi, shubhasiz, bo'lajak mutaxassisga alohida ta'sir ko'rsatadi; ular kasbiy tayyorgarlik bilan cheklanib qolmay, talabalarning o'zini o'zi boshqarishi nafaqat to'laqonli oliy ma'lumot olish, balki ta'lim olish, fuqarolik, faollik, mas'uliyat, umumiylik kabi fazilatlarni shakllantirish shartlaridan biriga aylanishini nazarda tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бабич О.М. Методы саморегуляции и психологической разгрузки. Воронеж: Издат. полиграф. центр Воронежского гос. ун-та, 2008
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб: Изд-во "Питер", 2000. – 578 с
3. Шойфет М.С. Самогипноз. Тренинг психофизической саморегуляции. – СПб.: Питер, 2003.
4. G'oziev E. Ontogenez psixologiyasi. Toshkent . 2010. 360-b

O‘ZBEK TILIDAGI FORSCHA O‘ZLASHMALAR XUSUSIDA

Bobur Qurbonov,

Samarqand davlat chet tillar institute

Yaqin sharq tillari kafedrası mudiri

E-mail: qurvonov@samdchti.uz

Tel: +998973970300

ANNOTATSIYA

Har qanday tilning taraqqiyoti uning ichki imkoniyatlari bilan bir qatorda, boshqa tillar bilan bo‘lgan o‘zaro ta’siri orqali ham boyib boradi. Bu jarayonda boshqa tillardan kirib kelgan o‘zlashma (qarz) so‘zlar muhim rol o‘ynaydi. Bunday so‘zlar tilning lug‘aviy boyligini oshiradi, suningdek, madaniy va tarixiy aloqalarning ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada forscha o‘zlashma so‘zlarning tildagi o‘rni, ularning fonetik va semantik o‘zgarish xususiyatlari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zlashma, o‘zbek, fors, lug‘at, semantik siljish, shakl o‘zgarishi.

О ПЕРСИДСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Бобур Курбонов,

Заведующий кафедрой языков Ближнего Востока

Самаркандского государственного института иностранных языков

Эл. почта: qurvonov@samdchti.uz

Тел.: +998973970300

АННОТАЦИЯ

Развитие любого языка происходит не только за счёт его внутренних ресурсов, но и в результате взаимодействия с другими языками. В этом процессе заимствованные слова играют важную роль. Они способствуют обогащению лексического запаса языка, а также служат отражением культурных и исторических связей. В данной статье рассматривается место персидских заимствований в узбекском языке, а также их фонетические и семантические изменения.

Ключевые слова: заимствование, узбекский, персидский, лексика, семантический сдвиг, изменение формы.

ON PERSIAN LOANWORDS IN THE UZBEK LANGUAGE

Bobur Kurbonov,

Head of the Department of Middle Eastern Languages

Samarkand State Institute of Foreign Languages

E-mail: qurvonov@samdchti.uz

Tel: +998973970300

ABSTRACT

The development of any language is driven not only by its internal resources but also by its interaction with other languages. In this process, borrowed (loan) words play a significant role. Such words enrich the vocabulary of a language and reflect cultural and historical ties. This article discusses the role of Persian loanwords in the Uzbek language and analyzes their phonetic and semantic transformations.

Keywords: *borrowing, Uzbek, Persian, vocabulary, semantic shift, form alteration.*

KIRISH

Til va jamiyat ajralmas tushunchalardir. Jamiyatda sodir bo'ladigan siyosiy, iqtisodiy, madaniy va texnologik o'zgarishlar bevosita tilga ta'sir ko'rsatadi. Natijada, yangi atama va tushunchalarni ifodalash ehtiyoji o'zlashma so'zlar orqali qondiriladi. O'zbek tiliga arab, fors, rus va hozirgi kunda ingliz tillaridan juda ko'plab so'zlar kirib kelgan. Masalan, *ilm*, *aql*, *tafakkur*, *adabiyot* kabi so'zlar arab tilidan, *gul*, *sabzavot*, *xona* kabi so'zlar fors tilidan, *traktor*, *zavod*, *sovet*, *profsoyuz* rus tilidan, *internet*, *kompyuter*, *fayl*, *dizayn* kabi zamonaviy terminlar esa ingliz tilidan o'zlashgan.

Qarz so'zlar o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotida muhim leksik qatlamni tashkil etadi. Ular zamon va ehtiyojga qarab ma'nosini o'zgartiradi yoki yangicha konnotatsiyalarda ishlatiladi.⁸¹ O'zlashma so'zlar tilning leksik qatlamini kengaytirishi, yangi sohalarda terminologik bazani shakllantirishi, tarixiy, madaniy aloqalarni aks ettirishi hamda tilni rivojlantirishda muhim manba vazifasini bajarishi sababli ahamiyatlidir⁸². Tilga kirib kelgan har qanday o'zlashma so'z fonetik va morfologik jihatdan mahalliy lashadi. Bu jarayon quyidagi bosqichlarda sodir bo'ladi:

Fonetik moslashuv: So'zning talaffuzi til fonetik qonun-qoidalariga moslashtiriladi. Masalan: *strategy* → *strategiya*, *telephone* → *telefon*.

⁸¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 1-jild, 34-bet

⁸² Qarang: Boqoyev M., 2012. Tilshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 145-bet

Morfologik moslashuv: Soʻz oʻzbek tilining grammatik qurilishi asosida oʻzlashtiriladi. Masalan: *foy*l → *foy*llar, *kompyuter* → *kompyuterimiz*, *dizayn* → *dizaynchi*.

Bu hodisa tilning dinamik, moslashuvchan tizimga ega ekanligini koʻrsatadi. Oʻzlashma soʻzlar oʻzbek tilidagi ot, sifat, feʼl shakllarini oladi va bimalol gap tarkibiga kirib boradi.

Oʻzlashgan soʻzlar koʻpincha oʻzining dastlabki maʼnosida emas, balki yangi yoki toraygan/kengaygan maʼnoda ishlatiladi ⁸³. Bu holatni quyidagi tarzda izohlashimiz mumkin:

Maʼno torayishi: Masalan, *reklama* dastlab keng maʼnoda boʻlsa, hozirda koʻproq mahsulot targʻiboti maʼnosida qoʻllaniladi.

Maʼno kengayishi: *Virus* dastlab faqat tibbiy termin boʻlgan, hozir esa kompyuter virusi, gʻoya virusi kabi koʻplab kontekstlarda qoʻllanadi.

Metaforik ishlatish: Ayrim oʻzlashma soʻzlar obrazli yoki kinoyali maʼnoda ishlatiladi. Masalan: *xaker* — faqat texnik mutaxassis emas, balki qoidani buzuvchi, tizimni buzuvchi kishi maʼnosida ishlatiladi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Oʻzlashma soʻzlar masalasi tilshunoslikda doimiy ravishda oʻrganib kelinayotgan dolzarb yoʻnalishlardan biridir. Bu borada xorijiy va mahalliy tilshunoslar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar va klassifikatsiyalar ishlab chiqilgan. Til kontaktlari va leksik oʻzlashuv jarayonlarini ilk bor sistematik tahlil qilgan olimlardan biri amerikalik tilshunos Uriel Vaynrayx boʻlib, uning “*Languages in Contact*” (1953) asarida oʻzlashma soʻzlar sotsiolingvistik kontekstda, madaniy va psixologik omillar asosida tahlil qilingan. Vaynrayx tillararo leksik oʻzlashuvning asosiy omillari sifatida ehtiyoj, ijtimoiy taʼsir va prestijni koʻrsatadi. Shuningdek, Einar Xaugen oʻzining “*The Analysis of Linguistic Borrowing*” (1950) maqolasida oʻzlashma soʻzlarni fonetik, morfologik va semantik darajalarda tahlil qilib, ularni “adaptatsiya darajasi” asosida guruhlaydi.

Mahalliy olimlardan M. Boqoyev “*Tilshunoslik asoslari*” asarida oʻzlashma soʻzlarning fonetik va morfologik moslashuvi jarayonlarini tarixiy misollar asosida yoritadi. U arab, fors va rus tillaridan kirgan soʻzlarning oʻzbek tilidagi oʻrnini tahlil qilib, bu soʻzlar qanday yoʻllar bilan adabiy tilga singganini koʻrsatadi. N. Joʻrayev “*Hozirgi oʻzbek adabiy tili*” nomli asarida adabiy til tarkibidagi oʻzlashma soʻzlarning stilistik rang-barangligiga eʼtibor qaratadi. U badiiy matnlarda oʻzlashma soʻzlarning uslubiy xususiyatlarini ajratib koʻrsatadi va ularning koʻp hollarda muqobil oʻzbekcha ifodalar bilan almashishini tahlil qiladi. Bundan tashqari, OʻzR

⁸³Qarang: Joʻrayev N., 2019. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: Oʻqituvchi, 88-bet

FA Til va adabiyot instituti tomonidan tayyorlangan *O'zbek tilining izohli lug'ati*, *O'zbek tilining imlo qoidalar*, *Terminologik lug'atlar* kabi amaliy manbalar ham o'zlashma so'zlarning normativ shakllari, ularning rasmiy ishlatilish mezonlarini belgilab bergan muhim ilmiy nashrlardir.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ma'lumki o'zbek tili tarkibidagi o'zlashmalarning eng ko'p qismini fors tilidan o'zlashgan so'zlar va so'z birikmalari tashkil etadi. Fors tilidan o'zlashgan so'zlarning ma'lum qismi o'z shaklini hamda ma'nosini saqlagan holda ishlatiladi, masalan, *barg, gul, dil, noz, bog', bahor, xazon, chaman, gulshan, sardor, rang, chang, navo, oftob, osmon va hk.* Forscha o'zlashmalarning ba'zilar esa yoki ma'no jihatidan, yoki shakl jihatidan o'zgargan. Masalan, zimiston so'zi aslida qish fasli ma'nosini anglatadigan so'z bo'lib, o'zbek tilida qorong'u, zulmat ma'nosi bilan ishlatiladi. Bu holat tilshunoslikda semantik siljish hodisasi deyiladi.

Biz ushbu maqolamizda shakl va mazmun jihatidan o'zgargan ba'zi bir forscha o'zlashmalarni tahlil qilamiz. Quyida tahlil qilinadigan so'zlar o'zbek tilida juda keng ishlatiladi, ammo, bugungacha ularning kelib chiqishi va asl ma'nosi xususida hech bir ilmiy tadqiqot ishida ma'lumot berilmagan.

1. **“Bachkana”** so'zi. Bu so'z xalq tilida, badiiy asarlarda, shuningdek, ilmiy-adabiy matnlarda keng ishlatiladi. bu so'z o'zbek tilida odatda salbiy ma'noda ishlatiladi va quyidagi ma'nolarga ega: *Mazmunsiz, sayoz, yuzaki*: fikrda, g'oyada chuqurlik bo'lmagan, yengil-yelpi, jiddiylkdan yiroq. *Ko'r-ko'rona*: taqlidga asoslangan, o'ziga xosligi bo'lmagan, madaniyatsiz yoki estetik jihatdan past darajadagi harakat, kiyim, muomala, h.k. *Sun'iy, soxta*: tabiiy emas, bezak uchun ortiqcha pardoqlangan yoki keraksiz bezaklar bilan to'ldirilgan narsa yoki so'z. Misol: *Uning bachkana hazillar odamni zeriktiradi.*

Ushbu so'z aslida fors-tojik tilidagi “bachagona” “بچه‌گانه” so'zidan olingan bo'lib, uning asl ma'nosi bolalarga xos narsa yoki katta odamlarga yarashmaydigan fe'l atvordir. “Bacha” so'zining ma'nosi bola, “gona” esa sifat yasovchi qo'shimchadir. Mazkur qo'shimcha so'z oxiridagi harflarning unli yoki undosh ekanligiga qarab “ona”, “yona” va “vona” shakllarida ham kelishi mumkin. Bu shakldagi so'zlarga “pisarona” (o'g'ilbolalarga xos), “duxtaron” (qizlarga xos), “dugona” (bir-biriga mos bo'lgan ikta narsa yoki ikki shaxs), “dustona” (do'stlarcha) va yana yuzlab so'zlarni misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Ta'kidlash joizki fors-tojik tilida “bachagona” so'zi ham ijobiy va ham salbiy ma'noda ishlatiladi. Masalan, bolalar kiyimlari “*liboshoyi bachagona*” deyiladi.

2. **Chorak** so'zi. Ushbu so'z ma'no jihatidan umuman o'zgarmagan, ammo shklan biroz o'zgargan. Bu so'zning asl shakli “choryak” bo'lib, to'rttan bir qismi

degan ma'noni anglatadi. Eron forschasida “*chahoryak*” چهاریک ham deyiladi. Fors-tojik tilida “*choryak*” soʻzidan tashqari “*haftyak*” (yettidan bir qismi), “*hashtyak*” (sakkizdan bir qismi) kabi soʻzlar ham mavjud boʻlib miqdor maʼnosini ifodalsh maqsadida ishlatiladi.

3. ***Hamin qadar*** soʻz birikmasi. Ushbu soʻz birikmasi shakl jihatidan oʻzgarmagan, ammo semantic siljish hodisasi kuzatiladi. Buning asl maʼnosu “shunchagina”, “shu miqdor” boʻlib biron bir narsaning hajmi, ogʻirligi, uzunligini bildiradi. Taʼkidlash kerakki bu soʻz birikmasi toʻliq fors tiliga tegishli emas. Bu sobirikmasi forsha “hamin” (shu, ushbu) va arabcha “qadar” (miqdor) soʻzlaridan tashkil topgan. Umuman olganda, miqdorni ifodalovchi ushbu soʻz birikmasi predmetlar miqdorining kam yoki koʻp ekanligini belgilash maqsadida ishlatiladi. Ammo, oʻzbek tilida shunchagina, koʻp emas yoki yetarli boʻlmagan miqdor maʼnosi bilan ishlatiladi. Misol: *Gʻaybullo fan doktori darajasini olgan, ammo bilimi **hamin qadar**.*

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oʻzlashma soʻzlar til taraqqiyotining ajralmas boʻlagi hisoblanadi. Ular nafaqat yangi tushunchalarni ifodalash vositasi, balki tarixiy-madaniy jarayonlarning tilga taʼsirini koʻrsatadigan vositadir. Biroq, tilshunoslar va adabiyotchilar tomonidan oʻzlashma soʻzlarning meʼyoriy ishlatilishi, ularning milliy tilga moslashuvi, ortiqcha begonalashishga yoʻl qoʻymaslik masalalari ham alohida nazoratda boʻlishi lozim. Bu esa tilning boyligi va sof milliyligining uygʻunligida muvozanatni saqlab qoladi.

ADABIYOTLAR

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – T.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 1-jild, 34-bet
2. Boqoyev M., 2012. Tilshunoslik asoslari. – T.: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 145-bet
3. Joʻrayev N., 2019. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – T.: Oʻqituvchi, 88-bet
4. Chorshanbiyevich, Qurbonov Bobur. "On the translation of Persian complements." *Multidisciplinary Journal of Science and Technology* 4.6 (2024): 266-269.
5. Qurbonov, Bobur. "“Majolis un-nafois” tazkirasining ruscha tarjimasida badiiy sanʼatlar ifodasi." *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit*. 2024.
6. Аламов, Шавкатжон. "ФОРСЧА ИЛДИЗЛИ АРАБЧА СЎЗЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ" *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 2, no. 6, 2022, pp. 472-476.

7. Alamov, Shavkatjon. "Arab tilidagi forsha iqtiboslar." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.3 (2022): 390-395.
8. Муртазоев, Валижон. "Лингвостилистический анализ текстов газет Узбекистана и Египта конца XIX–начала XX века." *Зарубежная лингвистика и лингводидактика* 2.5/S (2024): 465-471.
9. Murtazoyev, V. X. "ARAB TILIDAGI GAZETALAR SARLAVHALARI TAHLILI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 3.5 (2023): 300-305.

ORCID

UDK

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯПОНСКИХ ГЛАГОЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ 気にする и 気になる В СРАВНЕНИИ С УЗБЕКСКИМИ ЭКВИВАЛЕНТАМИ

Усмонова Фотима

Магистрантка 2 курса факультета восточных языков Узбекского
государственного университета мировых языков, специализация: японская
филология.

Научный руководитель: Ибрагимова М.М.

Кандидат филологических наук, доцент кафедры японской филологии
Узбекского государственного университета мировых языков.

Контактная информация :

+998 99 856 50 07

E-mail: fotima.usmonova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается семантико-прагматический анализ японских глагольных конструкций 気にする и 気になる в сопоставлении с их возможными узбекскими эквивалентами. Исследование направлено на выявление семантических оттенков, различий в степени осознанности эмоций, а также культурно-прагматических факторов, влияющих на употребление указанных конструкций. Сравнительный подход позволил показать, что в узбекском языке отсутствуют прямые соответствия, и в ряде случаев перевод требует контекстуальной интерпретации. Полученные результаты важны для разработки учебно-методических материалов, двуязычных словарей и практики перевода с японского языка на узбекский.

Ключевые слова: японский язык, узбекский язык, глагольные конструкции, 気にする, 気になる, семантика, прагматика, межъязыковой анализ, перевод.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada yapon tilidagi 気にする va 気になる fe'l konstruktsiyalarining o'zbek tilidagi ekvivalentlari bilan semantik va pragmatik tahlili yoritilgan. Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad – ushbu konstruktsiyalarning ma'no nozikliklarini, emosional ifodaning ixtiyoriyligi darajasini va madaniy konnotatsiyalarini aniqlashdan iborat. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilida

ushbu ifodalarning to'laqonli ekvivalentlari mavjud emas va tarjimada kontekstga bog'liq moslashuv zarur bo'ladi. Olingan natijalar tarjima amaliyoti, lug'at tuzish va o'quv-uslubiy materiallar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: yapon tili, o'zbek tili, fe'l konstruktsiyalari, 気にする, 気になる, semantika, pragmatika, qiyosiy tahlil, tarjima.

ABSTRACT

This article explores the semantic and pragmatic analysis of the Japanese verbal constructions 気にする and 気になる, comparing them with their possible equivalents in the Uzbek language. The study focuses on identifying nuanced meanings, the degree of emotional intentionality, and cultural-pragmatic factors that influence their usage. The results show that the Uzbek language lacks direct equivalents, and translation often requires contextual adaptation. These findings are significant for developing bilingual dictionaries, translation practices, and educational materials in Japanese language instruction for Uzbek-speaking learners.

Keywords: Japanese language, Uzbek language, verbal constructions, 気にする, 気になる, semantics, pragmatics, contrastive analysis, translation

ВВЕДЕНИЕ

В условиях стремительной глобализации и углубления межкультурных коммуникаций особую значимость приобретает точное понимание и адекватная передача лексико-семантических и прагматических нюансов между языками. Одним из наиболее труднопереводимых аспектов японского языка являются глагольные конструкции с компонентом 気 (ки), в частности — 気にする и 気になる, которые отражают тончайшие оттенки психологических состояний, субъективного восприятия, внутренней озабоченности и социальной чувствительности. Эти конструкции, с одной стороны, широко употребляются в повседневной и формальной речи носителей японского языка, а с другой — практически не имеют прямых эквивалентов в узбекском языке. Поэтому лингвистический анализ их семантико-прагматических характеристик в сопоставлении с узбекскими средствами выражения эмоций и внимания представляется особенно актуальным. Актуальность темы подтверждается и статистическими данными. Согласно отчету Министерства иностранных дел Республики Узбекистан, в 2023 году количество переводческих запросов между японским и узбекским языками увеличилось на 17,4% по сравнению с предыдущим годом. Кроме того, число студентов, изучающих японский язык в Узбекистане, утроилось за период с 2015 по 2023 год, что фиксируется в данных Ташкентского государственного университета востоковедения. Это

указывает на необходимость более глубокой разработки методологии преподавания японского языка с акцентом на трудные для понимания конструкции, включая выражения с 気. Не менее важным аспектом является то, что ошибки при переводе конструкций 気にする и 気になる могут привести к недопониманию, искажению интонации и даже нарушению коммуникативного взаимодействия в межкультурной среде. Особенно это касается текстов, содержащих эмоциональную оценку, внутренние сомнения, заботу или озабоченность, — типичных для японского дискурса.

Целью данной статьи является проведение сопоставительного семантико-прагматического анализа японских глагольных конструкций 気にする и 気になる, выявление их узбекских функциональных и смысловых эквивалентов, а также обсуждение культурных и когнитивных факторов, влияющих на их интерпретацию и употребление.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

В трудах японских лингвистов (Судзуки Т. [1;59]; Кондо М. [2;45]) подробно рассматривается специфика морфемы 気 (ки) и её роль в передаче эмоций и внутренних психических состояний носителей японского языка. Отмечается, что данные глагольные конструкции (気にする / 気になる) широко охватывают категории «беспокойства», «интереса», «переживания», «заинтересованности» и «внимания к чему-либо или кому-либо» [1;59]. В частности, Судзуки Т. [1;59] указывает на то, что отличие между 気にする и 気になる во многом определяется степенью осознанности и контроля, при этом первый вариант (気にする) предполагает активное волевое участие говорящего, а второй (気になる) чаще указывает на спонтанное или неконтролируемое волнение. Некоторые авторы (Юаса К. [3;22]; Накамура С. [4;147]) акцентируют внимание на культурно-специфических факторах употребления конструкции 気: в японской коммуникативной культуре «необременение собеседника» и «соблюдение гармонии отношений» зачастую приводят к тому, что говорящий предпочитает употреблять более смягчённые формы выражения собственного беспокойства. В то же время, при переводе этих конструкций на другие языки (в частности на английский или русский) наблюдается явное смещение или «обеднение» смысловых оттенков [4;147]. Значительный вклад в развитие теории сопоставительной семантики внёс Лиан Дж. (Lian, J.) [5;88], который рассматривает феномен «полисемии» японских глаголов через призму когнитивной лингвистики. Исходя из его концепции, каждая семантическая единица обладает «ядром» и «периферией» значений, причём у конструкций с

気 периферия включает личностно-оценочные оттенки (приставку «беспокоит», «заботит») и социально-коммуникативные (связанные с вежливостью, межличностной дистанцией и т.д.) [5;88].

В рамках научной традиции постсоветского пространства к анализу японской грамматики и семантики неоднократно обращались такие исследователи, как Маслова В. [6;101], Кобзева И. [7;33] и др. Маслова В. [6;101] подчёркивает важность сопоставительного подхода при изучении «эмотивных» конструкций: для носителя русского (или любого другого) языка не всегда очевидно, что «ощущение на душе» (как это описывается в японской лингвокультуре) может иметь множество вариантов выражения в зависимости от степени вовлечённости говорящего. Кобзева И. [7;33], проводя экспериментальные опросы среди русскоговорящих студентов-японистов, выявила, что при переводе 気にする чаще выбираются глаголы «переживать» и «беспокоиться», тогда как для 気になる — «интересоваться» или «волноваться», но при этом возможны наложения и пересечения значений в ряде коммуникативных ситуаций. Особый интерес представляют исследования межкультурной коммуникации (Морев А. [8;59], Самойлов Д. [9;90]), где подчёркивается, что в японском обществе высок уровень «социального контроля эмоций», следовательно, выбор лингвистической формы зависит не только от личных ощущений, но и от предполагаемой реакции собеседника. По этой причине непосредственная транслитерация или подстрочный перевод без учёта культурного контекста могут вызывать недоразумения [9;90].

В узбекской лингвистике проблемам сопоставительного анализа японского и узбекского языков уделяли внимание Назаров Н. [10;77], Ходжаева М. [11;52], а также ряд специалистов по методике преподавания восточных языков. Назаров Н. [10;77] отмечает, что эквиваленты типа «xavotir olmoq», «havotirga tushmoq» («беспокоиться», «волноваться») и «qiziqmoq» («интересоваться») в узбекском языке не всегда точно отражают все нюансы конструкций 気にする и 気になる, так как узбекские глаголы имеют более «двухполюсную» структуру значения (либо положительная эмоция «интереса», либо негативная «озабоченность»). В японском же языке присутствует более гибкая шкала смыслов, где один и тот же глагол может быть использован как в положительном, так и в отрицательном контексте, в зависимости от окружающих лингвистических факторов и интонации [10;77]. Ходжаева М. [11;52], рассматривая вопрос обучения японскому языку в узбекской аудитории, указывает на трудности, которые возникают при объяснении грамматической связки «субъект + 気にする / 気になる + объект» студентам:

поскольку в узбекском языке конструкция «biror narsa menga ta'sir qildi» (что-то на меня повлияло) обычно выражается менее формально, студенты часто путают активное (контролируемое) и пассивное (спонтанное) выражения эмоциональных состояний. Также существуют работы по контрастивной лингвистике, в которых уделяется внимание «аффективной лексике» (Расулова Д. [12;11]). Автор подчёркивает, что в узбекском языке нет строгого разграничения между «интересом» и «беспокойством» на уровне морфемы или приставки, в отличие от японского 気, которое обладает широкой полисемией с оттенками «мысль», «дух», «чувства», «рассудок» и т.д. [12;11]. Таким образом, совокупность исследований — от классических японских авторов до современных узбекских лингвистов — показывает важность комплексного анализа глагольных конструкций 気にする и 気になる.

МЕТОДОЛОГИЯ

В данном исследовании уделяется особое внимание сопоставительному анализу глагольных конструкций 気にする и 気になる в японском языке и их возможных эквивалентов в узбекском. Материалом для анализа послужили примеры из японских и узбекских литературных текстов, газетных статей, учебных пособий, а также авторитетных словарей и справочников, включая те, что рекомендованы Министерством высшего и среднего специального образования Узбекистана. Для получения дополнительных данных о реальном употреблении конструкций были проведены консультации с носителями японского языка, а также опрос среди студентов-японистов в ряде вузов Ташкента, что позволило уточнить частотность и контекстуальные особенности употребления данных глаголов.

Работа основывалась на принципах семантико-прагматического и функционально-сопоставительного анализа, при котором каждая конструкция изучалась с учётом её лексико-семантического окружения, коммуникативных условий и культурно-специфических факторов. В ходе исследования выявлялись основные значения и оттенки глаголов 気にする и 気になる, определялась степень их пересечения и различий в тех случаях, когда носители японского языка предпочитают употреблять одну из этих конструкций, а носители узбекского языка прибегают к эквивалентным (или приблизительно эквивалентным) глагольным формулам типа «havotir olmoq», «qiziqmoq», «xavotirga tushmoq» и т.д. Сравнительный подход предусматривал сопоставление семантики, прагматики и синтаксических особенностей: анализировались формы сочетания с существительными, лексической средой, морфологическими показателями времени, вида и наклонения. Для уточнения

частотных характеристик было проведено изучение доступных электронных корпусов японского языка, в частности текстовых баз крупных университетов Японии. При этом учитывались три типа контекстов: формальные тексты (новостные статьи, официальные документы), неформальные (посты в блогах, социальные сети) и художественная литература. Аналогичные три типовых блока были выбраны и для узбекского языка. Затем выявленные в двух языках примеры сортировались по категориям «интерес, любопытство», «беспокойство, волнение», «озабоченность, тревожность» и «личная вовлечённость». Такой подход позволил систематизировать наблюдения и выделить наиболее распространённые соответствия между конструкциями 気にする / 気になる и узбекскими глаголами.

Собранный материал классифицировался на основе разработанной модели семантического поля, предполагающей наличие центральных и периферийных зон значений. При этом центральными считались те случаи, где говорящий осознанно выражает своё отношение к объекту (например, тревогу, неудобство, подозрение), а периферийными — случаи, когда речь идёт о спонтанной реакции, возникающей без чёткой воли говорящего. Для объективизации данных были задействованы методы анкетирования и самооценки: респондентов просили переводить небольшие фразы с японского на узбекский и комментировать уместность тех или иных лексических вариантов. Обработка результатов включала статистический подсчёт наиболее часто выбираемых эквивалентов и их связь с контекстом. Таким образом, использованный комплексный научный подход, опирающийся на анализ письменных источников, корпусных данных, анкетирования и сопоставительной интерпретации, позволил выявить тонкие лексико-семантические различия и прагматические нюансы конструкций 気にする и 気になる, а также определить их функциональные аналоги в узбекском языке. Полученные данные в дальнейшем могут быть применены при составлении двуязычных словарей, учебных материалов и методических пособий для студентов-лингвистов и переводчиков, что повышает практическую ценность настоящего исследования.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Глагольные конструкции японского языка 気にする и 気になる являются неотъемлемой частью повседневного и формального общения носителей японского языка, так как выражают широкий спектр оттенков эмоциональных состояний, вовлечённости, обеспокоенности и интереса. Ключевой особенностью этих конструкций выступает морфема 気 (ки), которая в

японской лингвокультуре носит комплексный характер, объединяя смыслы «дух», «энергия», «мысль», «эмоции» и «настроение». В узбекском языке, в противоположность японскому, зачастую нет чёткого разделения между «интересом» и «беспокойством» на уровне сугубо лексических или морфемных единиц, поэтому носителям узбекского языка трудно найти точный эквивалент японским конструкциям 気にする и 気になる. В ходе исследования было обнаружено, что, несмотря на приблизительные переводы вроде «xavotir olmoq», «qiziqmoq», «havotirga tushmoq», ни один из них не покрывает всю совокупность значений, передаваемых японскими конструкциями. Поэтому крайне важно учитывать контекст и коммуникативную ситуацию, чтобы адекватно отразить речевой акт в узбекском языке. Сопоставительный анализ позволил выявить ряд параметров, определяющих выбор соответствующих выражений на узбекском языке: сила эмоциональной вовлечённости, социальная дистанция между собеседниками, степень осознанности или произвольности эмоциональной реакции, а также стилистическая окрашенность речи.

Общая характеристика собранного материала.

Материал для исследования включал:

1. Примеры из художественной и публицистической литературы на японском и узбекском языках (всего 512 контекстов).
2. Фрагменты учебных пособий (220 примеров).
3. Анкетирование студентов-японистов и носителей японского языка (96 респондентов).
4. Электронные корпуса (около 200 текстов различной стилистической направленности).

Для наглядного представления основных результатов сопоставления в исследовании были составлены и проанализированы обобщённые таблицы. Ниже приведены некоторые из наиболее показательных.

Таблица 1. Сопоставление основных значений 気にする и 気になる с эквивалентами в узбекском языке

Глагольная конструкция	Пример (на японском)	Возможный узбекский перевод	Комментарий
気にする	そんなに気にしないでください。	“Buni bunchalik xavotir qilmang.” (“Не беспокойтесь так сильно.”)	Подразумевается осознанное, волевое беспокойство или переживание говорящего.
気になる	彼女はいつも人	“U doim odamlarning	Указывается активное внимание

Глагольная конструкция	Пример (на японском)	Возможный узбекский перевод	Комментарий
	の目を気にしている。	nazaridan xavotir oladi.” (“Она всегда переживает из-за чужого мнения.”)	к тому, что думают окружающие, с ноткой тревожности.
気になる	明日の天気が気になる。	“Ertangi ob-havo meni qiziqtirayapti (havotirga solyapti).”	Оттенок как интереса (“qiziqtirayapti”), так и лёгкого беспокойства (“havotirga solyapti”) в зависимости от контекста.
気になる	最近、この問題がずっと気になっている。	“Oxirgi paytlarda bu muammo meni tinch qo‘ymayapti.”	Часто выражает спонтанное, непроизвольное беспокойство, но может иметь и смысл “не отпускает мысль”.

Примечание. Переводы на узбекский язык могут варьироваться в зависимости от конкретного контекста и стилистики высказывания.

Таблица 2. Частотность основных оттенков значений (в %) на основании анализа 512 контекстов

Категория значения	気にする (осознанное участие)	気になる (непроизвольная реакция)
«Беспокойство», «волнение»	55	35
«Интерес», «любопытство»	18	42
«Тревога о чужом мнении»	22	13
«Общее эмоциональное состояние»	5	10

Из данных таблицы видно, что конструкция **気にする** чаще употребляется при выражении осознанного беспокойства или волнения (55%), в то время как **気になる** нередко выражает скорее некий непроизвольный интерес или легкую тревогу (42% случаев). При этом встречаются ситуации, когда значение может «расплываться» между обеими конструкциями, и выбор зависит от степени контроля говорящего над эмоцией.

Основные результаты сопоставительного анализа

1. Полисемия морфемы **気**. Японские конструкции **気にする** и **気になる** не являются синонимами в полном смысле слова, поскольку различаются по степени волевого участия. Однако в узбекском языке перевод часто сводится к глаголам «xavotir olmoq», «havotirga tushmoq» (при выражении тревоги) или «qiziqmoq» (при выражении интереса), что не всегда отражает тонкие оттенки японского оригинала.

2. Культурно-прагматические факторы. В японском обществе выражение беспокойства может носить более социальный и ритуальный характер (учитывая важность «необременения собеседника»). В узбекском языке также имеются культурные нормы вежливости, однако они иначе структурированы и не напрямую соотносятся с морфемой «ки» (氣).

3. Перекрывание семантических полей. В ряде случаев различить, где уместно использовать 気にする и где — 気になる, даже для носителей японского языка оказывается непросто, поскольку эти конструкции могут взаимозаменяться при определённом контексте. В переводе на узбекский язык выбор конкретного глагола зачастую продиктован логикой высказывания и субъективной оценкой переводчика.

4. Необходимость контекстуального подхода. Одно и то же высказывание, содержащее 気にする или 気になる, может по-разному интерпретироваться в зависимости от интонации, стиля текста и социального статуса собеседника. Для узбекского языка подобная вариативность обычно достигается дополнительными пояснениями (выражения типа “bir oz xavotir olyapman”, “meni qiziqtirib qo‘ydi” и т. п.).

ОБСУЖДЕНИЕ

Полученные в ходе исследования данные подтверждают результаты предыдущих работ, посвящённых сопоставительному анализу японского языка и языков, принадлежащих иным культурно-лингвистическим традициям (Судзуки Т. [1;59], Кондо М. [2;45], Накамура С. [4;147]). В частности, выявленные различия между конструкциями 気にする и 気になる согласуются с точкой зрения о том, что первая форма в большей степени отражает осознанное, волевое отношение говорящего к объекту или ситуации, тогда как вторая преимущественно указывает на спонтанное, неконтролируемое или слабоконтролируемое состояние. При этом сопоставление с узбекскими эквивалентами («xavotir olmoq», «havotirga tushmoq», «qiziqmoq») наглядно продемонстрировало, что в узбекском языке не существует столь же гибкой системы лексических или морфологических показателей для выражения разницы между «сознательным беспокойством» и «непроизвольной тревогой или интересом». Следовательно, переводчик или преподаватель сталкивается с необходимостью контекстуального подхода, при котором выбор узбекского глагола будет зависеть от коммуникативной ситуации и её подтекста. Подобная проблема интерпретации, по мнению Масловой В. [6;101] и Кобзевой И. [7;33], характерна для многих пар языков, где отсутствуют прямые соответствия «эмотивным» конструкциям. Кроме того, данные анкетирования студентов-

японистов демонстрируют, что даже при наличии формальной теоретической информации о разнице между **氣にする** и **氣になる**, в практике перевода и живого общения студенты могут путать эти конструкции. Это свидетельствует о сложности их усвоения и необходимости дополнительных учебных материалов (с упражнениями на дифференциацию) для закрепления навыков точного употребления. С учётом выводов Ходжаевой М. [11;52], подобные материалы следует дополнить примерами из живой речи, а также пояснениями, касающимися культурного аспекта японского общества. Важно подчеркнуть, что результаты исследования имеют не только лингвистическое, но и **межкультурное** значение. В японском дискурсе социально приемлемая форма выражения своих чувств, интереса или беспокойства зачастую связана с культурной нормой «не обременять собеседника». В узбекской речевой культуре также соблюдается уважительная дистанция, но достигается она несколькими иными средствами — например, формулами вежливости, специфическими обращениями, использованием различных форм глагола в зависимости от статуса собеседника. Понимание этих нюансов помогает избежать коммуникативных недоразумений и более точно интерпретировать намерения говорящего.

Таким образом, представленное исследование указывает на многоаспектность проблемы перевода и преподавания японских конструкций с морфемой **氣** (ки). Хотя в предыдущих работах (Морев А. [8;59], Самойлов Д. [9;90]) уже обсуждались трудности передачи японских «эмотивных» выражений на русский язык, анализ узбекского материала позволил в ещё большей степени выявить нюансы семантического и прагматического расхождения. Поскольку узбекский язык опирается на иные культурно-лингвистические категории, точный подбор эквивалентов требует систематизации, в том числе разработки специальных учебно-методических пособий. Сопоставительные таблицы, представленные в разделе с результатами, подтверждают, что далеко не все значения и оттенки **氣にする** и **氣になる** могут быть выражены одной-двумя узбекскими глагольными формами. В ряде случаев уместна комбинация лексических единиц («bir oz havotirlanmoq, qiziqib qoldim, tinch qo‘umayapti» и т.д.), которые в совокупности воспроизводят полноценную семантическую и прагматическую картину оригинала. Дальнейшая углублённая работа в данном направлении могла бы способствовать более детальному описанию «гибридных» переводческих решений и созданию многоуровневой типологии эквивалентов для различных групп контекстов. Таким образом, исследование даёт основания полагать, что

для эффективного овладения и точной передачи смысловых оттенков глагольных конструкций 氣にする / 氣になる в узбекском языке необходимо учитывать следующие факторы: лингвокультурный контекст, степень осознанности и глубины эмоционального опыта говорящего, а также социально-прагматические нормы обоих языков. Подобный междисциплинарный подход, включающий когнитивную лингвистику, теорию перевода и культурологию, представляется наиболее перспективным направлением дальнейших исследований.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённое исследование позволило выявить ключевые семантико-прагматические особенности японских глагольных конструкций 氣にする и 氣になる, а также определить специфику их функционирования в межъязыковом и межкультурном аспекте на фоне узбекского языка. Было установлено, что данные конструкции отражают не только различные эмоциональные состояния — от беспокойства и тревоги до интереса и озабоченности, — но и глубоко укоренены в социальной и культурной структуре японского общения. Сравнительный анализ показал, что в узбекском языке отсутствует прямая грамматическая или лексическая аналогия японским выражениям с компонентом 氣. Такие узбекские глаголы, как «xavotir olmoq», «havotirga tushmoq», «qiziqmoq», выступают лишь частичными функциональными эквивалентами, отражая отдельные аспекты значений, заложенных в оригинале. Более того, узбекская лингвоментальность опирается на иные модели выражения внутреннего состояния и эмоциональной реакции, что требует контекстуальной адаптации при переводе и преподавании японского языка.

В ходе анализа были определены следующие основные выводы:

1. Конструкция 氣にする преимущественно выражает осознанную, волевою форму беспокойства или внимания, тогда как 氣になる — произвольное, спонтанное состояние заинтересованности или тревожности.
2. Узбекские аналоги демонстрируют тенденцию к смысловому сближению, но не обладают достаточной гибкостью для охвата всей семантической палитры японских форм.
3. Стилистическая и культурная нагрузка японских выражений (включая элементы вежливости, эмоционального самоконтроля, социальной дистанции) требует обязательного учёта при их передаче в узбекской речи.

4. Проблемы перевода японских конструкций с 気 требуют не только лексической, но и прагматической интерпретации, ориентированной на ситуацию, участников общения и интенцию говорящего.

Полученные результаты могут быть полезны в следующих направлениях:

→ при составлении японско-узбекских словарей, особенно специализированных — эмоционально-оценочной лексики;

→ при разработке методических пособий по преподаванию японского языка в узбекской аудитории;

→ в практике перевода художественных, публицистических и устных текстов, где важна точность передачи эмоционального состояния персонажей или автора;

→ в межкультурной коммуникации, где требуется точная интерпретация и адаптация высказываний для обеих сторон.

В заключение следует подчеркнуть, что изучение конструкций 気にする и 気になる представляет собой важное направление для лингвистов, переводчиков и преподавателей восточных языков. Учитывая быстро растущий интерес к японскому языку в Узбекистане, дальнейшие исследования в этой области представляют большую научную и практическую ценность. Перспективными являются также расширенные сопоставительные исследования, включающие и другие постпозиционные глагольные конструкции с компонентом 気 (например, 気がする, 気をつける), а также включение элементов корпусной лингвистики и экспериментальных методик.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Судзуки, Т. (2019). *Семантика и прагматика японских глаголов с морфемой 気*. Токио: Bunka Press.
2. Кондо, М. (2018). *Японская система глагольных конструкций с элементом 気*. Осака: Nihon Gakuin.
3. Юаса, К. (2017). *Культурная специфика выражения эмоций в японском языке*. Киото: Gakugei University Publishing.
4. Накамура, С. (2020). *Перевод японских эмотивных конструкций: теория и практика*. Токио: JLC Publications.
5. Lian, J. (2020). *Cognitive and Pragmatic Features of Japanese Verbs*. New York: Routledge.
6. Маслова, В. А. (2016). *Сопоставительная семантика: теория и практика*. Москва: Наука.

7. Кобзева, И. Л. (2019). Лексико-семантические трудности перевода японских глагольных конструкций. *Вестник востоковедения*, (2), 30–45.
8. Морев, А. И. (2018). *Межкультурная коммуникация Японии и России: лингвопрагматические аспекты*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
9. Самойлов, Д. С. (2021). Коммуникативные барьеры при передаче японских глаголов чувства. *Вопросы языкознания*, (3), 85–94.
10. Назаров, Н. (2019). *Yapon tilidagi fe'l konstruktsiyalarining o'zbek tili bilan qiyosiy tahlili*. Toshkent: Mumtoz so'z.
11. Xodjaeva, M. (2021). *Yapon tilini o'qitishda madaniyatlararo pragmatika va tarjima muammolari*. Toshkent: Sharqshunoslik nashriyoti.
12. Rasulova, D. (2022). Emotional semantics in Uzbek and Japanese: a contrastive perspective. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2), 10–20.
13. Sharipov, B. (2020). *Qiyosiy tilshunoslik asoslari: nazariya va amaliyot*. Samarqand: Ilm ziyo.
14. Gonda, Y. (2015). *Aspects of Japanese Verb Semantics in Cultural Contexts*. Kyoto: International Linguistics Series.
15. Nishimura, Y. (2017). *Politeness and Emotion in Japanese Communication*. Tokyo: Japan Language Society.

ТЕМА ДОБРА И ЗЛА В ЛИТЕРАТУРЕ НА ПРИМЕРЕ ПОЭМЫ СЕРГЕЯ ЕСЕНИНА "ЧЕРНЫЙ ЧЕЛОВЕК"

Рустамова Дилдора Зафар кизы

Студентки магистратуры направления русский язык как иностранный

dildora05057@gmail.com

+998880351661

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается анализ произведения Сергея Есенина "Черный человек», в котором раскрывается внутренние переживания, борьба с самим собой и с темными силами, которые пытаются завладеть душой.

Ключевые слова: *душа, темные силы, борьба, ангелом-хранитель, мифология, лиризм, интерпретация.*

ABSTRACT

This article reveals an analysis of sergei yesenin's work "the black man," which reveals internal experiences, the struggle with oneself and with the dark forces that are trying to take over the soul.

Key words: *soul, dark forces, struggle, guardian angel, mythology, lyricism, interpretation.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sergey Yeseninning "qora odam" asarining tahlili ochib berilgan bo'lib, unda ichki tajribalar, o'ziga qarshi kurash va ruhni egallashga harakat qilayotgan qorong'u kuchlar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *ruh, qorong'u kuchlar, kurash, qo'riqchi farishta, mifologiya, lirizm, talqin.*

ВВЕДЕНИЕ

Творчество Сергея Александровича Есенина всегда привлекало внимание самого широкого круга людей. В его лирике с поразительной органичностью сочетались алогическое искусство русского народа с традициями классической литературы — пушкинский лиризм и Лермонтовка грусть. Сегодня мы во многом пересматриваем наши взгляды на художественное наследие поэта, его биографию, о чем свидетельствуют многие научные работы, количество и объем которых значительно увеличились в период празднования столетнего юбилея со дня рождения С. Есенина. Несмотря на это, до сего времени нельзя говорить о равномерности изучения всего творческого наследия С. Есенина. Одним из наименее изученных произведений остается поэма «Черный человек».

Одна из первых попыток многопланового исследования поэмы «Черный человек».

Существуют разнообразные интерпретации значения данного образа. Так, например, М.П. Свириденков в аналитической статье «Чёрный ангел-хранитель Есенина» предполагает, что Чёрный человек мог быть ангелом-хранителем С. А. Есенина, олицетворением его совести. В таком случае, на наш взгляд, возможны и иносказательные упрёки в адрес героя поэмы («Может, с толстыми ляжками / Тайно придет «она», / И ты будешь читать / Свою дохлую томную лирику?»), и подчёркнутый дидактизм («В грозы, в бури, / В житейскую стынь, / При тяжелых утратах / И когда тебе грустно, / Казаться улыбчивым и простым – / Самое высшее в мире искусство»).

Существует также точка зрения, что Чёрный человек – это «явление дьявольской, зловещей силы». Он испытывает героя, терзает его.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Предметом диссертационного исследования является поэма С.А. Есенина (1895-1925 гг.) «Черный человек» в контексте устойчивых творческих связей с мировой литературной традицией, с народной художественной культурой и мифологией, а также с собственным творчеством поэта. К исследованию, помимо художественных произведений, привлечены эпистолярное наследие С. Есенина, воспоминания современников о нем, что позволяет уяснить основные закономерности формирования концепции поэмы, ее этических, философских, эстетических принципов, воплощенных посредством творческого диалога сознаний.

Объектом изучения избран спектр интер-текстуальных (имея в виду не только прямые реминисценции или художественное цитирование, а типологические связи означенного произведения с теми или иными элементами художественной культуры) связей поэмы «Черный человек», так как здесь наиболее четко выкристаллизовались эстетические представления С. Есенина на пути становления его как поэта и человека.

С точки зрения поиска возможных промотивов поэмы «Черный человек» мы выходим за рамки избранной темы и рассматриваем произведения классиков мировой (не только русской, но и зарубежной) литературы: А. Пушкина, К. Батюшкова, А. Толстого, Ф. Достоевского, А. Чехова, Августина Аврелия, П. Абеляра, Ж.-Ж. Руссо, Э. По, А. Мюссе и др.; современников С. Есенина: В. Брюсова, А. Блока, Ф. Сологуба, З. Гиппиус, М. Лохвицкой, В. Шершеневича, А. Кусикова и др.; нелитературную (фольклорно-мифологическую) традицию: символику мифа, славянскую демонологию,

духовные стихи. Наряду с этим, представлен опыт анализа связей образно-стилевой системы «Черного человека» под углом лингво-мифологического зрения. Так как поэма «вырастает» из творчества С. Есенина в целом, нам требуется ограничить авторский контекст наиболее яркими проявлениями тех линий, которые развиты в поэме «Черный человек» и которые встречаются в поэмах «Пугачев», «Страна негодяев», цикле стихов «Москва кабацкая», а также целом ряде произведений как раннего периода творчества, так и периода творческой зрелости поэта.

Степень разработанности проблемы. Несмотря на возросший объем исследовательских работ, посвященных творчеству С. Есенина, затронутая нами проблема остается нерешенной как в плане разработки фактического материала, так и в теоретико-методологическом плане изучения особого рода художественной концепции поэмы «Черный человек». История изучения наследия С. Есенина в силу вненаучных причин может характеризоваться известной долей дискретности, что не могло не отразиться на глубине разработки различных групп проблем творчества поэта. Так произошло с поэмой «Черный человек», которая долгое время оставалась произведением на вторых, а то и третьих ролях. Поэтому крайне сложно говорить о преемственности в фундаментальном изучении означенной нами проблемы. Ряд научно обоснованных положений, в том числе «фрагментов» монографий о С. Есенине, нельзя принимать за целостное исследование поэмы. Наметившаяся, однако, в последние годы тенденция в изучении творчества эпохального русского поэта, позволяет говорить о выходе есениноведения из кризиса, неминуемо возникавшего при столкновении с поэмой «Черный человек».

Цели и задачи исследования обусловлены избранным материалом и стремлением подчеркнуть творческую индивидуальность поэта. Отсюда необходимость установления путей формирования самобытного культурно-исторического и идейно-эстетического мышления С. Есенина в контексте поэта и мировая художественная культура; творчество поэта как путь к созданию «Черного человека».

Сегодня, по прошествии многих лет, мы способны воспринимать творчество С. Есенина в целом, говорить о закономерностях и противоречиях в его наследии, то есть мы смотрим на поэта издали, «сверху». И это оправданно, потому что естественно видеть в прошлом единое, складывать картину минувшего значительно сложнее, однако, по нашему мнению, и более продуктивно. Основным способом постижения анализируемой поэмы явилось рассмотрение лирики С. Есенина не как завершенного высказывания (имея в

виду, естественно, не отсутствие цельнооформленной, а наличие потенциала развития художественного акта), а как процесса постоянного дополнения и полемики и, что особенно важно, самодополнения и самополюмики, в котором «произведение — звено в цепи речевого общения, как реплика диалога, оно связано с другими произведениями: и с теми на которые оно отвечает, и с теми, которые на него отвечают»¹.

Соответственно, чем более развит этот диалог (говорить о доминировании внутреннего диалога, точнее диалога с самим собой — само диалога — у С. Есенина, как и любого другого автора, нельзя, так как в абсолюте они могут быть возведены к внешним посылам. Таким образом, под само диалогом мы будем понимать «сообщение самому себе уже известной информации. когда при этом повышается ранг сообщения»), тем сложнее его последующие формы, вбирающие и перерабатывающие предыдущие. В монографии «Эстетика словесного творчества» М. Бахтин писал: «Каждое высказывание полно отзвуков и отголосков других высказываний, с которыми оно связано общностью сферы речевого общения. высказывание занимает какую-то определенную позицию в данной сфере общения, по данному вопросу, в данном деле и т.п. Определить свою позицию, не соотнеся ее с другими позициями нельзя. Поэтому каждое высказывание полно ответных реакций разного рода на другие высказывания данной сферы речевого общения»³. Воспринимая поэму «Черный человек» как реплику в определенном диалоге, мы тем самым поднимаем проблему интертекстуальности творчества С. Есенина.

Проблема чужого слова в художественном произведении в настоящее время вышла за рамки теории литературы и является объектом исследования лингвистики, психологии, культурологии, этнографии как один из важнейших факторов сознания человека, его социальной адаптации, когда собственный опыт перестает быть продуктом исключительно индивидуальной рефлексии, став звеном, позволяющим индивиду идентифицировать себя в исторической традиции.

Из чего следует, что от того, какой характер имеют интертекстуальные связи произведения: осознанный (преднамеренный) или неосознанный (интуитивный)* — зависит степень однородности художественного сознания автора с породившим его художественным пространством.

Исследуя интертекстуальность поэмы «Черный человек» и понимая под этим «использование поэтики того или иного произведения в структуре другого произведения, которое может присутствовать в открытом или скрытом виде»⁴,

мы, однако, не ставим задачу исследования роли «чужого слова» как такового, для нас важна концепция формирования эстетического ядра поэмы.

Поэтому необходимость теоретической разработки проблемы «чужого слова» отсутствует. Разделение условное, так как в чистом виде подобное деление не приемлемо, обычно это процесс контаминированного (преднамеренного и интуитивного) заимствования. Поэтому логичнее говорить о преобладании того или иного типа связей.

Таким образом, для уяснения художественных особенностей поэмы «Черный человек» необходимо всецело представить объективный непрерывный процесс становления мастерства С. Есенина на основе взаимоотношений профессиональной и народной художественной культуры.

Основная задача, заложенная в фундамент диссертационного сочинения — определение места поэмы в художественно-литературном процессе России и отчасти Европы. Для чего необходимо изучение литературного (авторского) материала с точки зрения развития диалога сознаний как ведущего сюжетно-композиционного принципа организации поэмы.

Иными словами, необходимо проследить на уровне поэмы художественные связи творчества С. Есенина с мировой литературной традицией и на основе анализа конкретных произведений выявить их тип: наследование этических, моральных, художественных принципов или их отторжение; а также определить степень обусловленности есенинской поэмы этими произведениями. Поэтому следует различать творческий диалог с другим автором (вне зависимости от направленности этого диалога) и формальное сходство образов, заданное бродячим сюжетом.

Таким образом, прежде всего следует сформировать начальное представление о поэме путем анализа имеющихся критических материалов. Логика исследования, определенная поставленными целями, требует прежде всего представить историю изучения «Черного человека» в отечественном литературоведении, то есть, обращаясь к критическому наследию, наметить собственную линию исследования пафоса, конфликта и способов его разрешения в поэме.

Анализ фольклорного и мифологического материала как основы формирования этико-эстетических и художественных принципов алогического миропонимания и народного нравственного идеала поэмы — ядро последовательного изучения того влияния, которое оказало народно-поэтическое мышление на поэму С. Есенина «Черный человек».

Требуется определить место и значение мифологической традиции, наиболее древнего типа мышления, в ее проявлениях как в виде собственно мифа (например, мифы о строении мира) и обрядовых форм, так и в отраженном виде в поздней фольклорной традиции, в том числе реализации религиозно ориентированного сознания человека, как прямой предпосылки к возникновению поэмы С. Есенина.

Завершающий этап исследования — обращение к творчеству самого С. Есенина, сформированного на высокохудожественных образцах русской культуры, как непосредственной предыстории поэмы «Черный человек», ставшей обобщением многовекового опыта предков.

Проблема толкования образно-стилевого строя, возможных прототипов героев, жанрового своеобразия поэмы под разными углами зрения проявляется во всем многообразии вариаций, поэтому заданная в одной главе тема не исчерпывается в рамках этой главы, а в последующем развивается, однако, в ином качестве*. Диссертационное исследование, таким образом, построено по тому же принципу, что и анализируемая поэма — взаимодополняющих аспектов. Такой способ можно назвать спиралевидным, когда мы, заостряя внимание на главных проблемах, смотрим на аутентичные моменты с разных точек зрения, основывая последующее на предыдущем.

Теоретической и методологической базой диссертации являются труды таких философов, критиков, литературоведов, лингвистов, как С. Аверинцев, А. Афанасьев, М. Бахтин, В. Виноградов, А. Воронский, А. Лосев, Ю. Лотман, М. Маковский, А. Потебня Б. Эйхенбаум и др.

Важное значение для обоснования многих положений диссертационной работы имеют труды есениноведов: Л. Бельской, О. Вороновой, Г. Дьяченко, Л. Жигач, С. Кошечкина, А. Марченко, Е. Наумова, М. Никё, Ю. Прокушева, Н. Шубниковой-Гусевой, П. Юшина и др.

Методы исследования. В работе проводится анализ типологических связей творчества С. Есенина как в рамках культурно-исторической ситуации первой четверти XX века, так и шире — в рамках мировой (русской, в том числе древнерусской, и иностранной) литературной традиции, а также народного художественного сознания. Проблемы контекстуальной корреляции поэмы «Черный человек» решаются посредством сравнительно-типологического, историко-функционального, историко-генетического, а также, если так можно обозначить, «лингво-мифологического» методов исследования.

Научная новизна диссертационного исследования заключается в принципиально новом в истории Есенина-ведения подходе к анализу

проблематики и поэтики поэмы «Черный человек», включая специфику жанра. Контекстуальные связи как конкретной поэмы, так и творчества С. Есенина в целом интерпретируются не только как проблема традиции и новаторства в отношении истории мировой литературы, но и как творческий и диалог эстетических систем. Это позволяет с наибольшей полнотой и достоверностью выявить истоки мастерства С. Есенина как автора поэмы «Черный человек», которая впервые в рамках одного исследования рассматривается сквозь призму фольклорных, мифологических, в том числе библейских, корней, а также в качестве реплики в литературном диалоге (и самодиалоге), реализуемого на протяжении всего творческого пути поэта.

Подобный подход к изучению конкретного произведения конкретного автора (воплощение идеалов народного сознания, представленного в фольклоре и мифологии через древнюю литературу к вершинам классической и современной новаторской литературы) может быть использован в роли универсального ключа для анализа культурного пространства эпохи.

Результаты исследования. В процессе исследования мы выяснили, что образ «черного человека» динамичен, то есть меняется, развивается в определенных социально-исторических условиях. У С.А.Есенина этот образ показан как результат размышлений поэта о судьбе творческой личности.

Проанализировав поэму великого поэта, можно сделать вывод, что образ «черного человека» в творчестве Есенина трансформировался. Неизменным осталось его (Черного человека) неприятие такого творчества, которое заставляет людей думать, затрагивает за живое, не оставляет равнодушными. «Черный человек» у С.А. Есенина - лирическое выражение терзаний души поэта, осознавшего собственную вину за свою «изломанную жизнь». Трактую образ «черного человека» по-своему, поэт воплотил в нем не только злые силы, преследующие творческого человека, но и отрицательные начала души самого героя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

«Черный человек» есть у каждого, вернее сказать: есть у каждого, кто задумывался над смыслом жизни и о нравственных ценностях, кто имел свой собственный взгляд на вещи, свое мнение и характер.

Одна неизвестная поэтесса Вера Кондрат написала, что "стук сапог" черного человека услышит тот, кто:

... жизнью был хоть малость озабочен,
Кто шел вперед и жил не между прочим,
Кто написал хотя бы пару строк [4].

Мы считаем, что история образа «черного человека» не заканчивается на классической литературе. Тема добра и зла, черного и белого волновала и будет волновать умы творческих людей, равнодушных к судьбе своей страны, к будущему людей. История этого образа может быть развернута и в дальнейшем, так как она до конца не изучена. Многие авторы пытались и будут пытаться познать человеческую сущность, понять, что делает нас людьми.

Наша гипотеза оказалась верной: образ «черного человека» у С.А. Есенина – результат размышления поэта о судьбе творческой личности в определенных социально-исторических условиях.

Практическая значимость работы состоит в том, что данное исследование в дальнейшем можно использовать на уроках литературы в старших классах общеобразовательных учреждений, для подготовки к олимпиадам по предмету «Литература».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гаврилов А. Загадка Чёрного человека в мировой литературе, статья. – Саратов.: 2015. – URL: <https://www.sgu.ru/en/node/79558> (Дата обращения 17.12.2019).
2. Карпов А. С. Поэмы Сергея Есенина. М.: Высш. Школа, 1989. 108 с.
3. Меткий Г. «Чёрный человек» Есенина. Кем был ночной гость поэта?, статья. – 2015. – URL: <http://penzacitylibblog.ru/index.php/dlya-vzroslykh/item/300-chernyj-chelovek-esenina-kem-byl-nochnoj-gost-poeta> (Дата обращения 15.12.2019).
4. Свириденков М.П. «Чёрный ангел-хранитель Есенина», статья. – М., 2004. – URL: <http://esenin.niv.ru/esenin/articles/article-3.htm> (Дата обращения 15.12.2019).
5. Чижонкова Л. В. О зеркальной поэтике «Чёрного человека» С. Есенина, статья. – 2007, с. 70-72.
6. Юдкевич Л. Г. Лирический герой Есенина. Казань: Из-во Казан. унт-та., 1971. 210
7. Есенин С. А. Собр. Соч.: В 2 т. – Т. 1.– М, 1992.
8. Пашинина В.С. Неизвестный Есенин. Факты и документы. Литературно-историческое исследование. – М., 2013.
9. Свириденков М.П. «Чёрный ангел-хранитель Есенина», статья. – М., 2004. – URL: <http://esenin.niv.ru/esenin/articles/article-3.htm>.
10. www.bibliofond.ru
11. Куняев С. С., Куняев Ст. Ю. Сергей Есенин. М.: Молодая гвардия, 2015. 595 с.

12. Летопись жизни и творчества С. А. Есенина: в 5 т / гл. ред. Н. И. Шубникова- Гусева. М.: ИМЛИ РАН, 2018. Т. 5. Кн. 2. 1160 с.
13. Пильняк Б. А. Повесть петербургская или Святой-Камень-город. М.; Берлин: Геликон, 1922. 126 с.
14. Скороходов М. В. Смерть Есенина как культурологический феномен // Вестник НовГУ 2009. № 54. С. 73-76.
15. Хорев В. А. Восприятие России и русской литературы польскими писателями. М.: Индрик, 2012. 238 с.
16. Хорев В. А. Другой Броневский // Славяноведение. 2012. № 1. С. 70-79.
- Чижонкова Л. В. О зеркальной поэтике «Черного человека» С. Есенина // Известия ПГПУ Гуманитарные науки. 2007. № 4 (8). С. 70-72.
17. Шокальский Е. Есенин в Польше (1980-2000) // Современное есениноведение. 2006. № 4. С. 59-63.

RUS TILIDA SINONIMLARNING QO‘LLANILISHI

Radjabova Nargiza Bekmurodovna

Qarshi davlat texnika universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada rus tilida sinonimlarning qo'llanilishi, ularning lingvistik ahamiyati, nutq madaniyatidagi o'rni va badiiy adabiyotda qo'llanilish xususiyatlari tahlil qilinadi. Maqolada sinonimlarning klassifikatsiyasi, ularning semantik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, rus tili leksikologiyasida sinonimlarning o'rni hamda ulardan foydalanishning amaliy jihatlari yoritilgan. Tadqiqot natijasida sinonimlarning zamonaviy rus tilidagi ahamiyati va ulardan to'g'ri foydalanish usullari bo'yicha xulosalar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: sinonimlar, rus tili, leksikologiya, sinonimik qator, semantik munosabatlar, stilistik xususiyat, nutq madaniyati, leksik birliklar.

ПРИМЕНЕНИЕ СИНОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Раджабова Наргиза Бекмуродовна

Каршинский государственный технический университет
Преподаватель кафедры узбекского языка и литературы

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется употребление синонимов в русском языке, их лингвистическое значение, роль в культуре речи и особенности использования в художественной литературе. В статье рассматриваются классификации синонимов, их семантические и стилистические особенности, а также место синонимов в лексикологии русского языка и практические аспекты их применения. По результатам исследования представлены выводы о значимости синонимов в современном русском языке и способах их правильного употребления.

Ключевые слова: синонимы, русский язык, лексикология, синонимический ряд, семантические отношения, стилистическая особенность, культура речи, лексические единицы.

KIRISH

Rus tili dunyodagi eng boy tillardan biri hisoblanadi. Uning boyligini ko'rsatuvchi muhim jihatlardan biri sinonimlarning ko'pligi va xilma-xilligidir. Sinonimlar - bir xil yoki yaqin ma'nolarni ifodalovchi, ammo shakli, qo'llanilishi,

emotsional-ekspressiv bo'yog'i yoki boshqa xususiyatlari bilan farq qiluvchi so'zlardir [1]. Ular til leksikasining muhim qatlami hisoblanib, nutqning aniqligini, ta'sirchanligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Rus tilidagi sinonimlar masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, bu masala V.V. Vinogradov, Yu.D. Apresyan, L.A. Novikov, N.M. Shanskiy kabi taniqli tilshunoslarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan [2]. Sinonimlarning o'rganilishi nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy maqsadlarda ham - tarjima, o'qitish metodikasi, nutq madaniyatini shakllantirish va boshqa sohalarda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu tadqiqotning maqsadi rus tilida sinonimlarning qo'llanilish xususiyatlarini o'rganish, ularning turlarini tahlil qilish va amaliy ahamiyatini ko'rsatishdan iborat. Maqolada sinonimlarning lingvistik tabiati, ularning semantik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, zamonaviy rus tilidagi qo'llanilish holatlari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Rus tilida sinonimlar leksikologiyaning alohida va muhim qismini tashkil etadi. Ular tilning leksik tizimidagi semantik munosabatlarning murakkabligini ko'rsatadi. Sinonimlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi til tarixiy taraqqiyotining natijasi bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlarni aks ettiradi.

Sinonimlar turli mezonlar asosida tasniflanadi. Apresyan semantik xususiyatlariga ko'ra sinonimlarni to'liq va qisman sinonimlarga ajratadi [3]. To'liq sinonimlar (mutlaq sinonimlar) ma'nosi to'liq mos keluvchi so'zlar bo'lib, ular nisbatan kam uchraydi. Misol sifatida "tilshunoslik - lingvistika", "orfografiya - imlo" kabi juftliklarni keltirish mumkin. Qisman sinonimlar, ko'pchilikni tashkil etadi va o'xshash, lekin aynan bir xil bo'lmagan ma'nolarga ega, masalan, "jasur - botir - dovyurak - qo'rqmas".

Stilistik belgilariga ko'ra sinonimlarni stilistik neytral va stilistik bo'yoqli sinonimlarga bo'lish mumkin. Stilistik neytral sinonimlar barcha nutq uslublarida ishlatiladi va qo'shimcha hissiy yuklamaga ega emas. Stilistik bo'yoqli sinonimlar esa ma'lum bir nutq uslubiga tegishli bo'lib, maxsus ekspressivlikka ega bo'ladi [4].

Sinonimlarni o'rganishning muhim jihati sinonimik qator tushunchasidir. Sinonimik qator - bu umumiy ma'no bilan birlashgan, lekin ma'no nozikliklari yoki stilistik bo'yoq bilan farq qiluvchi so'zlar guruhi. Har bir sinonimik qatorda dominant so'z ajratiladi - umumiy ma'noni eng aniq ifodalovchi va stilistik jihatdan neytral bo'lgan so'z [5]. Masalan, "gapirmoq - aytmoq - so'zlamok - izhor qilmoq - bayon etmoq" qatorida dominant so'z "gapirmoq" hisoblanadi.

Nutqda sinonimlarning vazifalari xilma-xildir. Birinchidan, ular takrorlardan qochishga yordam berib, nutqni yanada xilma-xil va ta'sirchan qiladi. Ikkinchidan,

ular fikrni aniqroq ifodalash, ma'no nozikliklarini ta'kidlash imkonini beradi. Uchinchidan, sinonimlar gradatsiyani yaratish, belgi yoki harakatni kuchaytirish uchun ishlatiladi [6]. Masalan, "U nafaqat xafa edi, u qayg'urardi, u azob chekardi" jumlasida emotsional holatni kuchaytirish uchun gradatsiya ishlatilgan.

Badiiy adabiyotda sinonimlar ifodali vositalarning kuchli quroli hisoblanadi. Ular mualliflarga yorqin obrazlar yaratishga, ma'noning nozik jihatlarini etkazishga, hikoya monotonligidan qochishga yordam beradi. Vinokur ta'kidlaganidek, "sinonimlarning boyligi - bu tilning ifoda imkoniyatlari boyligidir" [7].

Rus tili tizimida kontekstual sinonimlar alohida o'rin egallaydi - bu faqat ma'lum bir kontekstda sinonim bo'lib qoladigan so'zlar. Masalan, "temir" va "po'lat" so'zlari inson xarakteri haqida gap ketganda sinonimlar bo'lishi mumkin ("temir iroda", "po'lat xarakter"), lekin to'g'ridan-to'g'ri ma'noda sinonimlar emas [8].

Rus tilining turli funktsional uslublarida sinonimlarni qo'llash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ilmiy uslubda aniq, bir ma'noli terminlarga ustunlik beriladi, bu erda sinonimiya cheklangan. Rasmiy-idoraviy uslubda ham bir ma'nolilik va standartlashtirishga intilish kuzatiladi. Publitsistik uslubda sinonimlar nutqni ta'sirli va ishonchli qilish uchun ishlatiladi. So'zlashuv uslubi turli stilistik bo'yoqli sinonimlarni erkin qo'llash bilan tavsiflanadi [9].

Rus tilining tarixiy rivojlanishi jarayonida sinonimik qatorlar yangi so'zlar bilan to'ldiriladi, ba'zi so'zlar esa, aksincha, qo'llanilishdan chiqib ketadi. Bu jarayon til va jamiyatning rivojlanish dinamikasini aks ettiradi. Boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar ham sinonimik qatorlarni boyitib, yangi ma'no nozikliklari va stilistik xususiyatlarni kiritadi.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, sinonimlardan to'g'ri foydalana olish yuqori nutq madaniyatining ko'rsatkichi hisoblanadi. Sinonimik lug'atning kamligi ko'pincha nutqning bir xilligi, takrorlari, fikrlarni ifoda etishdagi noaniqlikka olib keladi. Shu sababli, sinonimlar bilan so'z boyligini oshirish nutq madaniyatini rivojlantirishning muhim qismi hisoblanadi.

XULOSA

Sinonimlar rus tilining leksik tizimidagi eng muhim komponent bo'lib, uning boyligi va ifoda imkoniyatlarini aks ettiradi. Ular nutqda turli vazifalarni bajaradi: fikrni aniqlashtiradi, takrorlardan qochishga yordam beradi, nutqni stilistik va emotsional jihatdan boyitadi.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, rus tilida sinonimlarning qo'llanilishi kontekst, funktsional uslub va kommunikativ vazifaga qarab forma va qo'llash usullarining xilma-xilligi bilan tavsiflanadi. Sinonimlar, ayniqsa badiiy adabiyot va publitsistikada nutqning ta'sirchan vositasi hisoblanadi.

Sinonimlarni tizimlashtirish va tasniflash ularning tabiatini va tildagi funktsiyalashini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Sinonimik qatorlarni, ularning tuzilishini va xususiyatlarini o'rganish rus tilining leksik tizimidagi semantik munosabatlarni chuqurroq anglashga imkon beradi.

Sinonimlarni o'rganishning amaliy ahamiyati ulardan nutq madaniyatini oshirish, so'z boyligini oshirish, til kompetentsiyasini rivojlantirish uchun samarali foydalanish imkoniyatidan iborat. Sinonimlarni bilish va ulardan foydalana olish savodli va ifodali nutqning zaruriy sharti hisoblanadi.

Rus tilidagi sinonimlarni kelgusida o'rganish istiqbollarida alohida e'tibor ularning turli diskurslarda qo'llanilishiga, boshqa leksik kategoriyalar bilan o'zaro ta'siriga, shuningdek zamonaviy til jarayonlarining sinonimik munosabatlar rivojlanishiga ta'siriga qaratilishi lozim.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Apresyan Yu.D. Leksik sinonimiya: tilning sinonimik vositalari. Moskva: Nauka, 2018.
2. Ражабова, Н. Б., Усмонова, У. А., & Рахимова, Д. П. (2018). Применение методов инновационных технологий на занятиях по русскому языку в национальных группах. *Молодой ученый*, (11), 190-192.
3. Ражабова, Н. Б., & Усмонова, У. А. (2019). ОБРАЗЦЫ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ. *Интернаука*, (14-1), 45-46.
4. Ражабова, Н. Б. (2019). ИНТЕРАКТИВНЫЕ ЗАНЯТИЯ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА. In *Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики* (pp. 236-239).
5. Radjarova, N. B., & Usmanova, U. A. (2020). IDEOLOGICAL PROCESSES IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION AND THEIR IMPACT ON THE CONSCIOUSNESS OF YOUTH. *Theoretical & Applied Science*, (4), 127-129.
6. Radjarova, N. B. (2020). THE EFFECTIVENESS OF ROLE-PLAY IN LEARNING RUSSIAN LANGUAGE. *Modern Science*, (4-4), 213-215.
7. Ражабова, Н. Б., & Усмонова, У. А. (2020). ОСВОЕНИЕ СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ СТУДЕНТАМИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУПП. *Научные исследования XXI века*, (3), 135-138.
8. Аминова, З. П. (2024). ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ. *Academic research in educational sciences*, 5(3), 29-32.
9. Турдалиева, Д. С. (2021). Применение языковых возможностей. *Бюллетень науки и практики*, 7(4), 508-511.

10. Khaitov, J., Khakberdiev, K., & Kamilova, A. (2022). MUNG BEANS ARE A SOURCE OF PROTEIN AND A HIGH ENERGY SOURCE. *International Bulletin of Medical Sciences and Clinical Research*, 2(12), 61-63.
11. Inoyatova, Z. X., Po'Latova, G. N., & Xojimurodova, D. (2022). Ta'lim jarayonida o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish. *Science and Education*, 3(12), 795-800.
12. Jamolova, M. (2022). Characteristics of Mythological Worlds and their Impact on Human Consciousness. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 7.
13. Bisht, Y. S., Alzubaidi, L. H., Gulbakhor, U., Yuvaraj, S., Saravanan, T., Kumar, R. S., & Dari, S. S. (2024). Legal Framework for Energy Transition: Balancing Innovation and Regulation. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 540, p. 13015). EDP Sciences.
14. Гафурова, С. Ш., & Юсупхаджаева, С. Т. (2022). Тревожные-фобические расстройства при синдроме раздраженного кишечника и эффективность психотерапии и психофармакотерапии. In *Innovative research in science International scientific-online conference*.
15. Kendjayeva, G. (2020). ANALYSIS BEYOND THE SIMILARITY OF THE WORKS OF NEW ZEALAND WRITER KATHERINE MANSFIELD AND RUSSIAN DRAMATIST ANTON CHEKHOV. *ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz)*, 10(9).
16. Гафуров, Б. З. (2010). презентация фоностилистики в узбекском языкознании (на материале фоновариантов имен существительных). *Journal of Modern Turkish Studies*, 7(4), 68.
17. Mamatkulov, B., Tolipova, G., Adilova, Z., & Nematov, A. (2023). ПРОБЛЕМЫ ИММУНОПРОФИЛАКТИКИ: ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ К ИММУНОПРОФИЛАКТИКЕ.
18. Жамолов, А. Ш., & Ахмедова, Н. А. (2022). *Psychological aspects of commitment treatment Of patients with rheumatoid arthritis* (Doctoral dissertation, Doctoral Dissertation, Ташкент).
19. Садиков, Э. Т. (2023). ПРАГМАТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЯ. *Scientific progress*, 4(4), 157-160.
20. Saidakbarova, M. A. (2025). FISCAL POLICY IS A FACTOR IN STIMULATING ECONOMIC GROWTH AND ENSURING STABILITY. *Modern Scientific Research International Scientific Journal*, 3(3), 64-71.
21. Anvarovich, N. E. (2024). The Role of Infrmation Technologies in the Innovative Development of Banks. *IQTISODIYOT VA XALQARO MUNOSABATLAR ONLAYN ILMIY JURNALI*, 1(2), 27-32.

22. Vinogradov V.V. So'zning asosiy leksik ma'nolari turlari. Moskva: Oliy maktab, 2015.
23. Apresyan Yu.D. Sinonimiya va sinonimlar. Tilshunoslik masalalari. 2017, №4, 75-91 betlar.
24. Shmelyov D.N. Zamonaviy rus tili. Leksika. Moskva: Ma'rifat, 2016.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ГРУППАХ

Рахимова Дилрабо Пулатовна

Преподаватель Каршинского государственного технического университета

dilraboraximova1971@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию эффективных методов обучения фразеологизмам в национальных группах. Рассматриваются особенности восприятия фразеологических единиц представителями различных культур, анализируются традиционные и инновационные методики преподавания, а также предлагаются практические рекомендации по оптимизации учебного процесса. Особое внимание уделяется лингвокультурологическому аспекту и проблеме межкультурной коммуникации при изучении фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизмы, национальные группы, межкультурная коммуникация, методика преподавания, лингвокультурология, русский язык как иностранный.

ABSTRACT

This article is devoted to the study of effective methods of teaching phraseological units in national groups. The features of perception of phraseological units by representatives of different cultures are considered, traditional and innovative teaching methods are analyzed, and practical recommendations for optimizing the educational process are offered. Particular attention is paid to the linguacultural aspect and the problem of intercultural communication in the study of phraseological units.

Key words: phraseological units, national groups, intercultural communication, teaching methods, linguacultural studies, Russian as a foreign language.

ВВЕДЕНИЕ

Фразеологический фонд языка представляет собой уникальную сокровищницу национальной культуры, отражающую особенности мировосприятия, менталитета и исторического опыта народа. В контексте обучения иностранному языку фразеологизмы вызывают особые трудности у учащихся, поскольку их значение зачастую не выводится из суммы значений составляющих их компонентов. Эта проблема приобретает особую актуальность при работе с национальными группами, где культурные различия могут существенно затруднять понимание и усвоение фразеологических единиц.

Согласно исследованию Телия [1], фразеологизмы являются "зеркалом народной культуры", в котором отражаются национально-специфические черты восприятия мира. Щукин [2] подчеркивает, что овладение фразеологией иностранного языка способствует не только обогащению речи учащихся, но и более глубокому пониманию культуры изучаемого языка. В свою очередь, Верещагин и Костомаров [3] рассматривают фразеологизмы как важнейший компонент лингвострановедческого материала.

Цель данной статьи — провести анализ существующих методов обучения фразеологизмам в национальных группах и предложить комплексный подход к оптимизации этого процесса с учетом лингвокультурологической специфики.

Основная часть.

Современная методика преподавания фразеологизмов в национальных группах сталкивается с рядом вызовов, требующих системного и дифференцированного подхода. Традиционно выделяют несколько ключевых методов работы с фразеологическим материалом: сопоставительный, лингвокультурологический, коммуникативный и функционально-семантический.

Сопоставительный метод, как отмечает Мальцева [4], основан на поиске эквивалентов и аналогов фразеологизмов в родном языке учащихся. Этот подход позволяет установить межъязыковые параллели и облегчить понимание иноязычных фразеологических единиц. Однако следует учитывать, что полные эквиваленты встречаются относительно редко, а частичные могут вводить учащихся в заблуждение из-за различий в культурных коннотациях. Так, Барышников [5] предлагает классификацию фразеологизмов по степени их межъязыковой эквивалентности, что может служить основой для разработки учебных материалов с учетом особенностей конкретной национальной группы.

Лингвокультурологический метод, разработанный в трудах Воробьева [6], фокусируется на культурно-исторической составляющей фразеологизмов. В рамках этого подхода особое внимание уделяется этимологии фразеологических единиц, их связи с историческими событиями, обычаями и традициями народа. Например, при изучении русского фразеологизма "бить челом" целесообразно объяснить его происхождение, связанное с древним обычаем земного поклона. Такой подход способствует формированию лингвокультурной компетенции учащихся и более глубокому пониманию менталитета носителей изучаемого языка.

Коммуникативный метод, которому посвящены работы Пассова [7], предполагает изучение фразеологизмов в контексте живого общения.

Фразеологические единицы вводятся в типичных ситуациях их употребления, что способствует формированию навыков их уместного использования в речи. Важной составляющей этого метода является ролевая игра, позволяющая моделировать ситуации межкультурного общения с использованием фразеологизмов.

Функционально-семантический подход, разработанный Шанским [8], акцентирует внимание на семантике фразеологизмов и их функционировании в речи. В рамках этого метода фразеологические единицы группируются по семантическим полям, что облегчает их систематизацию и запоминание. Например, фразеологизмы, связанные с эмоциональными состояниями человека ("выйти из себя", "прийти в восторг", "сердце в пятки ушло"), могут изучаться в комплексе.

Особый интерес представляет интегративный подход, предложенный Арутюновой [9], который объединяет элементы различных методов. Этот подход предполагает многоаспектное изучение фразеологизмов с учетом их лингвистических особенностей, культурного контекста и коммуникативной значимости.

Практическая реализация рассмотренных методов требует разработки специализированных учебных материалов, адаптированных к особенностям конкретной национальной группы. В этом контексте представляется целесообразным использование аутентичных текстов различных жанров, содержащих фразеологизмы. Анализ таких текстов позволяет учащимся наблюдать функционирование фразеологических единиц в естественной языковой среде.

Немаловажную роль в обучении фразеологизмам играют мультимедийные средства. Как отмечает Азимов [10], использование аудиовизуальных материалов способствует более эффективному восприятию и запоминанию фразеологизмов. Просмотр фрагментов фильмов, прослушивание песен и интервью позволяет учащимся воспринимать фразеологические единицы в живой речи носителей языка.

Важным аспектом работы с фразеологизмами является разработка системы упражнений, направленных на формирование рецептивных и продуктивных навыков. На рецептивном уровне целесообразно предлагать задания на распознавание фразеологизмов в тексте, определение их значения, подбор эквивалентов в родном языке учащихся. На продуктивном уровне эффективны упражнения на составление предложений и диалогов с использованием

фразеологизмов, перевод с родного языка на изучаемый, трансформация фразеологических единиц.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Проведенный анализ методов обучения фразеологизмам в национальных группах позволяет сделать вывод о необходимости комплексного подхода, учитывающего лингвистические, культурологические и психологические аспекты. Эффективное обучение фразеологии предполагает интеграцию сопоставительного, лингвокультурологического, коммуникативного и функционально-семантического методов с учетом специфики конкретной национальной группы.

Особое внимание следует уделять разработке учебных материалов, адаптированных к особенностям восприятия представителей различных культур. Использование аутентичных текстов, мультимедийных средств и интерактивных методов обучения способствует формированию устойчивых навыков понимания и использования фразеологизмов в речи.

Перспективным направлением дальнейших исследований представляется разработка национально-ориентированных учебных пособий по фразеологии, учитывающих специфику родного языка и культуры учащихся. Такие пособия могли бы включать тематические разделы, посвященные различным аспектам русской культуры, отраженным во фразеологии, с параллельным представлением материала на родном языке учащихся.

В заключение следует подчеркнуть, что обучение фразеологизмам в национальных группах — это не только лингвистическая, но и культурологическая задача, решение которой способствует формированию межкультурной компетенции учащихся и их успешной интеграции в новую языковую и культурную среду.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа "Языки русской культуры", 1996.
2. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. М.: Высшая школа, 2018.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Индрик, 2019.
4. Мальцева Д.Г. Страноведение через фразеологизмы. М.: Высшая школа, 2017.

5. Барышников Н.В. Основы профессиональной межкультурной коммуникации. М.: Вузовский учебник, 2020.
6. Воробьев В.В. Лингвокультурология. М.: РУДН, 2018.
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 2019.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. СПб.: Специальная литература, 2018.
9. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М.: Языки русской культуры, 2020.
10. Азимов Э.Г. Информационно-коммуникационные технологии в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык. Курсы, 2022.

O‘ZBEKISTONDA OILANI MUSTAHKAMLASH, RIVOJLANTIRISH VA KUCHAYTIRISHNING MUHIM XUSUSIYATLARI

Zebiniso Amrullojeva Shadmanova,

Buxoro davlat pedagogika instituti, “Ijtimoiy va gumanitar fanlarni o‘qitish
metodikasi (ma’naviyat) 1 - kurs magistranti

E-mail: zebinisoshadmanova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash masalasi, shu bilan birga, ushbu sohada davlat siyosatini muvaffaqiyatli olib borishni yo‘lga qo‘yuvchi bir qator tizimli yondashuvlar tahlil qilingan. Ushbu maqsad yo‘lida qilingan islohotlarni to‘liq ro‘yobga chiqarish va belgilangan maqsadlarga erishish maqsadlari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston, oila, institut, mahalla, fuqarolar, milliy qadriyat, urf-odat muammo va kamchiliklar.*

ВАЖНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УКРЕПЛЕНИЯ, РАЗВИТИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ СЕМЬИ В УЗБЕКИСТАНЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется вопрос укрепления института семьи в Республике Узбекистан, а также ряд системных подходов, которые обеспечат успешную реализацию государственной политики в этой сфере. Намечены задачи по полной реализации реформ, проводимых в этом направлении, и достижению поставленных целей.

Ключевые слова: *Узбекистан, семья, институт, соседство, граждане, национальные ценности, традиции, проблемы и недостатки.*

IMPORTANT FEATURES OF STRENGTHENING, DEVELOPMENT AND STRENGTHENING THE FAMILY IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article analyzes the issue of strengthening the family institution in the Republic of Uzbekistan, as well as a number of systematic approaches to successfully implementing state policy in this area. The goals of fully implementing the reforms carried out towards this goal and achieving the set goals are outlined.

Keywords: *Uzbekistan, family, institution, neighborhood, citizens, national values, traditions, problems and shortcomings.*

KIRISH

Insoniyat tarixining barcha bosqichlarida Alloh taolo o'zi yuborgan payg'ambarlari orqali oilaning mustahkam bo'lishi uchun har qaysi davrga muvofiq nizom va qonunlar joriy qilgan. Alloh taoloning yagona xoliqligining dalili va belgilaridan hamda ne'matlaridan biri oila asosida turmushimizni joriy qilib qo'yganidir.

Oila – ijtimoiy hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini, tarbiyaning uzluksizligini ta'minlaydigan, kelajak avlod, qadriyatlar tizimiga o'z ta'sirini ko'rsatadigan ijtimoiy makon.

Oila erkak va ayol o'rtasidagi rasmiy nikohga asoslangan, ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlardan tashkil topgan, jamiyatning axloqiy me'yorlari va qoidalari qo'llab-quvvatlanadigan, insoniyat madaniyatini kelajak avlodga etkazib beradigan va uni rivojlantiradigan birlamchi ijtimoiy guruhdir.

Oila – asrlar davomida shakllanib kelgan jamiyatning mustahkam poydevori, jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi qudratli maskan. Jamiyatning har tomonlama farovonligi oilaning mustahkamligi, tinchligi va xotirjamligiga bog'liq. Ma'lumki, mamlakatimizda ayollar huquqi davlatimiz tomonidan qonun asosida to'la to'kis himoya qilinadi. Chekka-chekka qishloqlarimizda ham ayollarni sog'lig'ini tiklash, shifoxonalarni tashkil qilingani, barcha ijtimoiy siyosiy sohalarida ularning faol qatnashib kelayotgani buning yorqin misolidir. Ayollardan katta va kichik rahbarlar, tadbirkorlar, fan doktorlari va O'zbekiston qahramonlari mavjudligi dilimizni quvontiradi, albatta. Shu bois Yangi O'zbekiston hamda Uchinchi Renessans poydevoriga asos solinayotgan bir davrda oila institutini mustahkamlash va uning tinchligi, xotirjamligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

Oila jamiyatning asosiy instituti hisoblanadi. Shu bois u doimo davlat hamda jamiyat muhofazasida bo'lgan va shunday bo'lib qoladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 1993 yil 20 sentabrdagi Xalqaro oila yili to'g'risidagi rezolyusiyasi (A/RES/47/237)⁸⁴ ga muvofiq 15 may kuni, jahon miqyosida Xalqaro oilalar kuni (International Day of Families) sifatida nishonlanadi. Xalqaro oilalar kunini o'tkazishdan maqsad jahon hamjamiyati diqqatini oilaviy qadriyatlarga va oila instituti bilan bog'liq muammolarga qaratishdir. Bayram munosabati bilan har yili BMT bosh kotibining murojaati e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi oila va xotin-qizlar davlat qo'mitasi huzurida "Oila va xotin-qizlar" ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etilib, uning zimmasiga oilalarga

⁸⁴ Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [без передачи в главные комитеты (A/47/1011)] / A/ RES/47/23. 8 October 1993 // <https://www.un.org> (Мурожаат қилинган сана: 2022 йил 10 апрель)

ta'sirchan metodik, konsultativ va amaliy yordam ko'rsatishning samarali tizimini yaratish kabi muhim vazifalar yuklangan. Ayniqsa, keyingi yillarda bu borada olamshumul ishlar amalga oshirilmoqda.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonida belgilab berilgan 7 ta yo'nalishning beshinchi "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" yo'nalishi bo'yicha 71-78 - maqsadlarning mohiyati ham oilaning ma'naviy poydevorini mustahkamlashga qaratilgan⁸⁵.

Xotin-qizlar va oilalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, mahalla va oila institutlarini har tomonlama mustahkamlash bo'yicha davlat siyosatini samarali amalga oshirishning "mahallabay", "xonadonbay" vertikal tizimi yaratildi.

Oiladagi ma'naviy muhit, shaxslararo munosabatlar bolaning tarbiyasida juda katta rol o'ynaydi. Ma'rifatparvar, mutafakkir muallim, Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" kitobida⁸⁶: "Alloh taolo insonlarni asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi bilan yomonni, foyda bilan zararni, oq bilan qorani ajratadigan qilib yaratgan. Lekin insondagi bu qobiliyatni kamolga etkazish tarbiya bilan bo'lur. Qush uyasida ko'rganini qilar", – deydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev: "Ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qanchalik ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib qilsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab etadi"⁸⁷, – deb ta'kidlagnalaridek, bugungi kunlarimizda nikoh-oila munosabatlari zaminida yuzaga kelayotgan ko'plab savollarga javobni o'tmish mutafakkirlarimiz ishlarida ko'rishimiz mumkin.

Darhaqiqat, tarixiy, ilmiy-nazariy va hayotiy nuqtai nazardan qaraganda oilaning ma'naviy poydevori-oilaviy milliy va umuminsoniy qadriyatlar hisoblanadi.

Oilaviy qadriyatlar moddiy va axloqiy-ma'naviy qadriyatlardan iboratdir. Oilaning moddiy qadriyatlari oilani iqtisodiy jihatdan ehtiyojlarini ta'minlashga xizmat qiladigan, avlod-ajdodlar tomonidan shakllantirib kelinadigan moddiy resurslardan iboratdir.

⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60- сон Фармони.

⁸⁶ Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. – T.: Yoshlar. 2018. – 96 b.

⁸⁷ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. // Xalq so'zi. 2020-yil 25-yanvar, – № 19. 3-sahifa.

Oilaning, jamiyatning moddiy barqarorligi, oila a'zolarining baxtlik indeksini namoyon etadigan indikatorlardan muhimi oila ma'naviyati bo'lib, uning asl maqsadi – oila a'zolarining umuminsoniy va milliy qadriyatlarga, axloq-odob qoidalariga kundalik hayotida amal qilgan holda hayotdan rozi bo'lib yashash demak.

Oilaviy qadriyatlar – oila a'zolari tomonidan qadrlanadigan, sulolalar g'ururiga aylangan, avloddanavlodga ma'naviy boylik sifatida o'tib, boyib, takomillashib jamiyatda oila imijini namoyon etadigan dunyoviy va diniy an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar, axloq-odob qoidalaridan iborat.

Shuningdek, oila a'zolari imijini belgilovchi axloq-odob qoidalari ham hisoblanadi.

Oilaviy qadriyatlarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ularga rioya etish oilaning, oila a'zolarining jamiyatda tutgan o'rnini belgilaydi. Oilaviy qadriyatlar milliy-umuminsoniy-milliy tizim asosida o'zini-o'zi namoyon etadi va takomillashib boradi.

Tadqiqot materiallari va metodologiya:

Tadqiqotlarga ko'ra, oilaviy qadriyatlar qo'yidagi tarbiyaviy komponentlarni o'z ichiga oladi:

Oilalarning ma'naviyatining asosiy mazmuni: milliy va sulolaviy qadriyatlar asosida er-xotin, ota-ona va farzandlar, qaynona-kelin o'rtasida o'zaro ma'naviy-axloqiy munosabatlarga ko'ra, kundalik hayot tartib-qoidalariga rioya etish, oila an'analariga muhabbat, sadoqat; bir biriga nisbatan qadr-qimmatlilik, kamtarlik, sabr-toqatlilik; har qanday vaziyatda o'zini ma'naviyatini namoyon eta bilish; muloqot madaniyati, ongli intizom, milliy odob doirasida so'zlash, sermulo hazalilik; saranjom-sarishtalilik, orastalilik; turli noaxloqiy illatlardan xolis bo'lish; e'tiqodlilik, milliy iftixor tuyg'usiga ega bo'lish, yurish-turish, xatti-harakat qoidalariga, sog'lom turmush tarzi (kiyinish, ovqatlanish, shaxsiy gigiena, jismoniy salomatlikni saqlash) qoidalariga amal qilish; ro'zg'orshunoslik madaniyatiga amal qilish, kattalarga hurmatda va kichiklarga nisbatan izzatda bo'lish; adabiyot va san'atga muhabbatni namoyon etish; turli millat urf-odatlari, an'analari, tili, dini va madaniyatiga hurmat, bag'rikenglik; mehnat madaniyati va boshqalardan iborat.

XIX asrning o'rtalarida bizning o'lkamizda yashab, ijod etgan, xalqimiz milliy xususiyatlarini tadqiq etgan German Vamberi o'z ishlarida, Sharqda, ayniqsa, O'rta Osiyoda dinning ahamiyati haqida yozar ekan: "Bu erda din odamning yaratganga munosabatini aniqlash vazifasi bilangina cheklanmaydi, u bu erda qandaydir ko'proq narsa bo'lib, xalq jamoatchiligining barcha jabhalariga kirib boradi, u siyosatga ham, ijtimoiy munosabatlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi, o'z izini (muhrini) tafakkur

qatlamlarida qoldiradi va mahalliy aholining butun ruhiyatida aks etadi”⁸⁸, – deb yozadi.

Bizning nazarimizda, oilaviy qadriyatlarning maqsadi yuqoridagi komponentlarni oilaning har bir a’zosi o’z xatti-harakati, xulq-atvori, yurish-turishi, kiyinishi orqali kundalik faoliyatida ongli ravishda namoyon etishdir.

Darhaqiqat har qaysi millatning o’ziga xos ma’naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o’rni va ta’siri beqiyosdir. Chunki, insonning eng sof va pokiza tuyg’ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag’rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma’naviy mezon va qarashlar – yaxshilik va ezgulik, oliyjanoblik va mehr-oqibat, or-nomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir.

Shuning uchun ham yoshlarimizdagi aynan oila muhitida paydo bo’ladigan ota-onaga hurmat, ularning oldidagi umrbod qarzdorlik burchini chuqur anglash har qaysi insonga xos bo’lgan odamiylik fazilatlarini va oilaviy munosabatlarning negizini, oilaning ma’naviy olamini tashkil etadi.

O’zbekiston bu – yoshlar mamlakati hisoblanadi, aholimizning teng yarmidan ko’pini yoshlar tashkil qilishi, bu yurtimizda hurmatli Prezidentimiz tomonlaridan olib borilayotgan yoshlar siyosati - davlat siyosatining asosiy tarkibiy qismi ekanligini yana bir bor ko’rsatib turibdi.

Oila hayoti hech qachon sidiq’asiga faqat shodu xurramlik, baxt-saodatdan iborat bo’lmaydi.

Turmushda ixtilof va tashvishlar, qiyinchilik va etishmovchiliklar, musibat va g’am-anduhlar keragicha uchraydi. Er-xotin birgalashib, qarshi kurashsagina ularni engish oson kechadi, oila xotirjamligi tezroq qo’lga kiradi⁸⁹.

Darhaqiqat, biz jamoada, ko’pchilik orasida, mahallada, hasharchilikda yashaymiz. Ma’naviyatimizning bu jihatlarini bilmagan yoki bilishni istamagan ayrim kuchlar bizga o’z g’oyalarini singdirmoqchi bo’ladilar. Islom Karimov: “Ming afsuski, mana shunday tarixiy haqiqatni anglamaydigan yoki anglashni istamaydigan chet eldagi ba’zi siyosatchi va arboblar nafaqat siyosat yoki iqtisodiyot, balki ma’naviyat bobida ham bizga aql o’rgatishga, azaliy hayot tarzimiz, ruhiy dunyomizga yot bo’lgan qarashlarni majburan joriy etishga urinmoqda”, degan⁹⁰.

⁸⁸ Гулямов Л. Невероятное путешествие Арминиуса Вамбери // Uzbekistan Airways. Журнал НАК Ўзбекистон ҳаво йўллари. – № 2. 2013. – Б. 52-56.

⁸⁹ Alimov Usmonxon. Oilada farzand tarbiyasi: U.Alimov; mas’ul muharrir A.Mansur. – Toshkent: Movarounnahr. 2012. – B. 140.

⁹⁰ Burhoniddin Marg’inoniy. Hidoya. 1-jild. – Toshkent: Adolat, 2000. – B. 11.

Ma'lumki, so'nggi yillarda Respublikamizda mediatorlik harakati yo'lga qo'yilmoqda. Bunga ko'ra, ro'y berishi ehtimol bo'lgan nizoli vaziyatlar, tortishuvlar, tomonlar o'rtasidagi kelishmovchiliklar, o'zaro kelishuv asosida, mediatorlik aralashuvi bilan sudgacha olib bormasdan bartaraf etilishi nazarda tutiladi.

Oila muammosini tadqiq etish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash masalasi alohida e'tibor talab etadi. Aksariyat hollarda turmush qurgan yoshlarda oilaning nozik jihatlari haqida etarli tasavvur, bilim va ko'nikmaning yo'qligi yosh oiladagi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ekspertlarning ta'kidlashicha, bu borada ijobiy natijaga erishish yo'lida ota-ona va qarindoshlarning yoshlarga tarbiyaviy ta'siri muhim hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari va muhokama:

Bugungi kunda zamonaviy jamiyatning muammolaridan biri – bu oila institutida vujudga kelayotgan ko'plab salbiy holatlardir. Oilaviy munosabatlarda milliy qadriyat va urf-odatlarimiz o'rniga "G'arb madaniyati"ning salbiy jihatlari shaxs ongiga singib borayotganligi ko'plab muammolarga sabab bo'lmoqda.

Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o'rne va ta'siri beqiyosdir. Chunki insonning eng sof va pokiza tuyg'ulari, ilk hayotiy tushuncha va tasavvurlari birinchi galda oila bag'rida shakllanadi. Bolaning xarakterini, tabiati va dunyoqarashini belgilaydigan ma'naviy mezon va qarashlar – yaxshilik va ezgulik, oliyjanoblik va mehr-oqibat, ornomus va andisha kabi muqaddas tushunchalarning poydevori oila sharoitida qaror topishi tabiiydir⁹¹.

Shuning uchun ham yoshlarimizdagi aynan oila muhitida paydo bo'ladigan ota-onaga hurmat, ularning oldidagi umrbod qarzдорlik burchini chuqur anglash har qaysi insonga xos bo'lgan odamiylik fazilatlar va oilaviy munosabatlarning negizini, oilaning ma'naviy olamini tashkil etadi.

Zero, oila farovonligi – milliy farovonlik asosidir. Xalqimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qimmatli an'analar: halollik, rostgo'ylik, or-nomus, sharmu-hayo, mehru-oqibat, mehnatsevarlik kabi barcha insoniy fazilatlar, eng avvalo, oilada shakllangan.

Bugungi kunda ham ana shu an'analarni davom ettirib, o'zbek oilalari oilaning sog'lom iqlimi, ota-onaning bir-biriga mehri va hurmati sharoitida, oila bag'rida farzandlarini el-yurtining munosib o'g'il-qizlari, Vatanining haqiqiy sodiq fuqarosi bo'lib voyaga etishlarida jon kuydirmoqdalar. Shuning uchun ham o'zbek xalqida

⁹¹ Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини тубдан ислоҳ қилиш ва янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6017-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 30.06.2020 // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. 30.11.2021 й., 06/21/26/1111 - сон.

“qush o‘z uyasida ko‘rganini qiladi” deb, bejizga aytilmagan, bunda chuqur ma‘no-mazmun bor.

Oila jamiyatning asosiy negizi. Sog‘lom oila muhitini yaratish, ona va bola salomatligini muhofaza qilish, sog‘lom avlodni shakllantirish esa sog‘lom kelajak demakdir. Oila haqida gapirar ekanmiz, avvalambor, oila hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta‘minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak nasllar qanday inson bo‘lib etishishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan tarbiya o‘chog‘i ekanini tan olishimiz darkor.

Oila haqida so‘z yuritar ekanmiz, avvalo, ko‘z o‘ngimizda Ona siymosi shakllanadi. Nima deganda oila muqaddasligini ta‘minlovchi birinchi omil – Ona, ahli ayolning pokizaligi, oqilaligi, mehru muruvvati, sadoqati va vafodorligidir.

XULOSA

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mustaqillik yillarida hukumatimiz tomonidan oilaga ahamiyat qaratilib, “Oila”, “Ona va bola”, “Sog‘lom avlod”, “Ayollar”, “Yoshlar” va “Barkamol avlod” yillari e‘lon qilindi. Bularning mohiyatini va ahamiyatini inobatga olgan holda, oilaga e‘tiborimizni tubdan o‘zgartirish, oilalarni avvalo ijtimoiy jihatdan himoyalash, e‘zozlash, qo‘llab-quvvatlash – bugungi kunimiz uchun va ertangi istiqbolimiz uchun naqadar muhim va dolzarb ekanligini yaxshi tushunishimiz va anglashimiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатини тубдан ислох қилиш ва янги босқичга олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПФ-6017-сон Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 30.06.2020 // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси. 30.11.2021 й., 06/21/26/1111 - сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги 2022 йил 28 январдаги ПФ-60- сон Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 2020-йил 25-январ, – № 19. 3-саҳифа.
4. Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. – T.: Yoshlar. 2018. – 96 b.
5. Алимов Усмонхон. Оилада фарзанд тарбияси: У.Алимов; масъул муҳаррир А.Мансур. – Тошкент: Мовароуннахр. 2012. – Б. 140.
6. Бурҳониддин Марғиновий. Ҳидоя. 1-жилд. – Тошкент: Адолат, 2000. – Б. 11.

7. Гулямов Л. Невероятное путешествие Арминиуса Вамбери // Узбекистан Аирвайс. Журнал НАК Ўзбекистон ҳаво йўллари. – № 2. 2013. – Б. 52-56.
8. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей [без передачи в главные комитеты (A/47/1011)] /A/ PЕC/47/23. 8 Октобер 1993 // [хттпс://www.ун.орг](https://www.un.org) (Мурожаат қилинган сана: 2022 йил 10 апрель).

FORS TILIDAGI TURK TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR TASNIFI

Xabibova M.R.

ToshDSHU, Eronshunoslik va afg‘onshunoslik oliy maktabi

katta o‘qituvchisi .

email: habibovamuhabbat9@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada fors tilidagi turk tilidan o‘zlashgan so‘zlar haqida, shuningdek, Eron Islom Respublikasi Fors tili va adabiyoti akademiyasining faoliyati, ular tomonidan amalga oshirilgan izlanishlar va qabul qilingan terminlar, sof va o‘zlashma so‘zlarning fors tilida tutgan o‘rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Purizm, madaniy meros, tilni saqlash, turkiy o‘zlashmalar, ingliz tilining ta’siri, texnologiya va ilm-fan, ommalashuv, rasmiy doira, tilning dinamik tabiati.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются слова тюрецкого происхождения которые вошли в персидский язык, о деятельности Академии персидского языка и литературы Исламской Республики Иран, проводимые ею исследования, утвержденные термины, а также роль чистых и заимствованных слов в персидском языке.

Ключевые слова: *пуризм, культурное наследие, сохранение языка, заимствования, влияние английского языка, технологии и наука, популяризация, официальная сфера, динамичная природа языка*

ABSTRACT

This article reflects on the activities of the Academy of Persian Language and Literature of the Islamic Republic of Iran, the research conducted by it, the approved terms, as well as the role of pure and borrowed words in the Persian language.

Key words: *Purism, cultural heritage, language preservation, loanwords, influence of the English language, technology and science, popularization, official domain, dynamic nature of language*

KIRISH

Shuni nazarda tutish lozimki, har bir millatning madaniy merosini saqlash uning tili bilan chambarchas bog‘liqdir. Til nafaqat mintaqaviy yoki milliy o‘zlikni himoya qilish, balki butun dunyo madaniyatining rivojiga ta’sir ko‘rsatadigan vosita sifatida

xizmat qiladi. Fors tili o'zining qadimiy tarixi va boy adabiyoti bilan nafaqat Eron, balki butun Islom dunyosi va Markaziy Osiyo madaniyatida muhim o'rin egallaydi.

Eron islom respublikasida qadimdan turkiy zabon xalqlar - turklar, ozariylar, turkmanlar va boshqalar forsiy zabon aholi bilan bir xududda yashab kelishgan. Azaldan bir xududda yashaganligi bois urf- odatlari, yagona dini va boshqa tomonlari ham uyg'unlashib ketgan. Bu xalqlar o'rtasida asrlar davomida mavjud bo'lgan aloqalar natijasida mingga yaqin leksik birliklar turkiy tillardan fors tiliga o'tdi va turkiy xalqlar ham ko'plab forscha so'zlarni o'zlashtirdilar. Natijada eroniy so'zlashuvchi xalqlarning so'zlashuv jarayonida turkiy o'zlashmalarni foydalanish keng tus oldi. Turkiy o'zlashmalar ham tilda moslashuv o'tgan. Bu moslashuv jarayonlari uzoq muddatli jarayon bo'lib, to yangi so'z yoki birikma til sistemasining hamma bosqichlarida o'z o'rnini topmaguncha o'zlashtiruvchi til sistemasiga kirib ketmaydi.

Tilga o'zga tillardan kirib kelgan o'zlashmalarni tartibga keltirish, tilda tutgan o'rnini aniqlash bo'yicha Eronda 1935-yilda o'z faoliyatini boshlagan Fors tili va adabiyoti akademiyasining o'rnini beqiyosdir. Akademiya tilni saqlash, rivojlantirish va boyitish kabi ustuvor maqsadlarni o'z oldiga qo'ygan. Bugungi kunda, Fors tili va adabiyoti akademiyasi Eronning o'zidagina cheklanmasdan, butun dunyoda fors tilini o'rganishni istaganlar uchun ilmiy markaz sifatida faoliyat yuritmoqda.

Fors tiliga o'zlashmalarning asosiy qismi XIX asrning oxiri va XX asrning boshida kirgan. Bu davrda Fors tiliga ko'plab rus, arab va fransuz tilidan o'zlashmalar kirib kelgan bo'lsa, so'nggi o'n yilliklarda turk tili, ingliz tillarining ham ta'siri ham kuchaygan. Hozirgi fors tilida ot so'z turkumiga oid turkiy tillardan kirib kelgan ko'plab o'zlashmalarni uchratishimiz mumkin. Masalan:

قيچى	<i>qeyçi</i>	qaychi
چاقور	<i>čāyu</i>	pichoq
دشک	<i>došak</i>	to'shak
قابلمه	<i>qāblame</i>	kastrulka
اطاق	<i>otāy</i>	xona

1) Turdosh otlarga mansub bo'lgan turkiy o'zlashmalar hozirgi fors tilidagi juda ham ko'p. Masalan:

تسمه	<i>tasme</i>	tasma
بغچه	<i>boyçe</i>	tugun
تولمبه	<i>tolombe</i>	nasos

الک	alak	elak
گمرک	gomrok	bojxona

Shuningdek Akademiya faoliyati davomida ravish قېد *veyd so 'z turkumiga oid* fors тилида ҳам бир қанча равиш ўрнида келувчи туркий сўзларни учратишимиз мумкин:

شلوغ	šoluy	tiqilinch
يواش	yavāš	sekin
قاق	qāq	quruq
يواش يواش	yavāš- yavāš	sekin sekin

Turkiy o'zlashmalar ham boshqa arabiy va evropa tillaridan kirgan o'zlashmalar singari sodda va murakkab fe'llardan yasalishi da qatnashishi mumkin.

Sodda fe'llar. Fors tilida turkiy o'zlashmalardan yasalgan sodda fe'llar kam uchraydi:

قايدىن	γāpidan	tutib olmoq
كوچيدىن	kučidan	ko'chmoq
چايدىن	čāpidan	o'g'irlamoq
توپيدىن	tupidan	do'q qilmoq

مناطق گرم خوزستان كوچيدند. عشائر زاگرس به

ašāyer-e zāgros be manotey-e garm-e xuzeston kučidand.

Zagrosdagi qabilalar Xuzestonning issiq mintaqalariga ko'chib o'tdilar.

Bunday fe'llar ko'pincha يدين *idan shaklida tugaydi va hozirgi zamon negizi aynan o'zlashmaning o'zi sanaladi.*

Qo'shma fe'llar. Ot yoki boshqa so'z turkumlari va ko'makchi fe'llar yordamida yasalgan fe'llar qo'shma fe'llar deyiladi. Qo'shma fe'llar ikki qismdan tashkil topganini inobatga olsak bu turdagi fe'llarda ham turli o'zlashmalar, xususan, turkiy o'zlashmalar ishtirok etishi mumkin. Umuman olganda qo'shma fe'llar fors tili fe'llarining asosiy qismini tashkil qiladi. Turkiy o'zlashmalarni ham sodda fe'llarga nisbatan ko'p uchratishimiz mumkin.

كشيك دادن	keshik dādan	qo'riqlamoq
سراغ رفتن	sorāy raftan	so'rab bormoq
چاق كردن	čoy kardan	semirtirmoq,
		boqmoq
بوق زدن	buq zadan	signal chalmoq
چمباتمه زدن	čombātme zadan	cho'kkalab o
		'tirmoq

بالاخره خسته شدم و رو زمین چمباتمه زدم. (بزرگ علوی: شب اول زندان)

belāxe xaste šodam va ru zamin čombātme zadam

Oxiri charchadim va yerga cho'kkalab o'tirib oldim.

Akademiya tomonidan ishlab chiqilgan muqobil so'zlarning ommalashish darajasi turli omillarga bog'liq. Tahlillarga ko'ra, akademiya tomonidan taklif qilingan so'zlarning taxminan 60-70 foizi ommaviy foydalanishda o'z o'rnini topgan. Qolgan so'zlar esa asosan rasmiy doiralarda qolmoqda yoki xalq orasida chet tili o'zlashmalariga qaraganda kamroq qo'llanmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki:

Fors tili va adabiyoti akademiyasi tomonidan tilni sof holatda saqlash maqsadida olib borilgan keng ko'lamli ishlar va purizm siyosatiga qaramasdan, chet tillaridan, xususan, Yevropa tillaridan kirib kelgan o'zlashmalar butunlay tark etilmadi. Bu so'zlar kundalik hayotda, texnologiya, ilm-fan va zamonaviy madaniyatda keng qo'llanilib kelmoqda.

Masalan, Akademiya tomonidan o'zgartirilgan so'zlarning ayrimlari ommalashgan bo'lsa-da, boshqa so'zlar xalq orasida foydalanilmay qolmoqda. Buning sababi, chet so'zlarning qisqaligi, zamonaviy muhitga mosligi yoki odatiy ishlatilish shakli orqali xalq orasida chuqur ildiz otganligidadir. Shu sababli, akademiyaning faoliyati fors tilining sof forsiyligini tiklashda sezilarli natijalar ko'rsatayotgan bo'lsa-da, globalizatsiya va texnologiyalar davrida tilni chet so'zlardan to'liq holi qilish qiyin bo'lib qolmoqda.

Shu nuqtai nazardan, Akademiya fors tilining boy tarixiy merosini saqlash va rivojlantirish yo'lida muhim ishlarga asos solgan bo'lsa-da, tilning dinamik tabiati va uning boshqa tillar bilan aloqadorligi sababli, chet el elementlarining ma'lum darajada saqlanib qolishi tabiiy jarayon sifatida qaraladi. Bu fors tilining nafaqat milliy o'zlikni, balki dunyo miqyosidagi muloqotni ham ta'minlaydigan universal vosita ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Guliyev, E. I. Persidskaya poeziya i tyurkskiye zaimstvovaniya [Persian poetry and Turkic borrowings]. In orgkomitet konferentsii, 2016, pp. 91
2. Quronbekov A., Nuriddinov N. Fors tili leksikologiyasi. -Toshkent, 2019.
3. Hashemi, Eftekhar Sadat, et al. "Phonological adaptation of Arabic loan words in Persian: Consonants." International Journal and Humanities and Social Science 4.6 (2014): 1.

4. Куранбеков, А. "Проблемы формирования научно-технической терминологии в современном персидском языке." Вопросы филологии 22.14 (2003): 16-18.
5. Mohamadi F. A. The kinds of borrowing in Persian // Iranian Journal of Information processing and Management. – 2003. – Т. 18. – №. 3. – С. 71-74
6. تهران. – لغتنامه دهخدا. دهخدا علی اکبر, ۱۳۱۹

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

RAXMATOV A. // <i>Abu Nasr Farobiyning adolat, axloq va ijtimoiy uyg'unlik haqidagi g'oyalari</i>	5
ЧИННIEBA C.A. // <i>Ўзбек oilalarining kitobxonlik va tarbiya borasidagi an'analari</i>	9
QODIROVA N.M., SAIDUMARXO'JAYEVA M.S. // <i>Oila - jamiyat ichidagi qo'rg'ondur</i>	14
ERMETOVA J.I., MATCHANOVA Ch.Sh. // <i>Koreys va O'zbek maqol va matallarida "ota-ona" obrazining aks etishi</i>	17
ХОЛМУМИНОВ Дж. М., КОМИЛОВ Д.Р. // <i>Тасаввуф и его школы</i>	24
LUTFILLOYEVA M.U. // <i>Yangi O'zbekiston sharoitida yosh avlod tarbiyasining strategik yo'nalishlari</i>	39
NARZULLAYEV K.S. // <i>Zamonaviy ta'lim jarayonlarida "Blum taksonomiyasi"</i>	47
AXMEDOV A.A. // <i>Iste'molchilarning xulq-atvori, madaniyati va jamiyat qadriyatlari o'rtasidagi munosabat</i>	57
САЛОМОВ Х. // <i>Коррупцияга қарши курашнинг омиллари ва самарали чора-тадбирлар</i>	77
HABIBULLAYEV O.M. // <i>"O'zbekiston – 2030" strategiyasida yoshlar tarbiyasi masalalari</i>	82
АТАШИКОВА Н.А. // <i>Формирование жанровой компетентности студентов-экономистов при обучении профессионально-ориентированному английскому языку</i>	89
ISMAILOVA X.Dj. // <i>Turli sug'orish rejimini tuproqdagi tuz rejimiga ta'sirini tajribalar orqali o'rganish</i>	97
QOZAQOVA K.M. // <i>Matematik ta'lim uzviyligi va izchilligini ta'minlashning ilmiy metodik asoslari</i>	102
ISMOILOV E.M. // <i>Emotsional holatlarning fiziologik asoslari</i>	114
ШАДМАНОВА Н.И. // <i>Современные педагогические технологии в обучении студентов инженерных направлений</i>	118
SHABANOV Dj.K. // <i>Siyosiy nutq tarjimasi, muammolar va ularning yechimi</i>	123
KHALIKOVA L.U., NARZULLOYEV I., BOZORBOYEV E., QOSIMOV M., UTABOYEV J. // <i>The importance of world experience in learning english</i>	130

ERGASHEV A.T. // <i>Milliy madaniyatimiz va qadriyatlarimizni rivojlantirish, xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirish-ijtimoiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuch.....</i>	136
JURAYEV SH.S. // <i>Ibn Sinoning "Al-Ishorat va at-tanbihot" asaridagi "quvonch va baxt" kategoriyalari haqida ba'zi mulohazalar.....</i>	142
PULATOVA D.N. SHERBOBOYEV M.A. // <i>Umar Sa'duddin Taftazoniyni ijodiy faoliyati va unga ta'sir qilgan omillar.....</i>	148
КОМИЛОВ А.Л., МИРЗАЕВ А.Ш. // <i>Модель пропускной способности остановочного пункта (на примере Термеза).....</i>	154
ABDULAZIZOVA N.A., ABDUMUXTOROVA M.F. // <i>O'quvchilarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish.....</i>	164
СОЛАЕВА Ш.Б. // <i>Анализ маркетинговой среды в туристическом бизнесе.....</i>	171
AXMEDOVA F.K., NIYAZMETOV A.R. // <i>Temir va rux tuzlari ishtirokida xinolinlar sintez qilish.....</i>	177
ABDIRASHIDOV A.A., XUDAYKULOV R.Z. // <i>Karyer avtosamosvallari dvigatellarining havo filtrlariga texnik xizmat ko'rsatish va tozalash tizimini tahlil qilish.....</i>	183
ESHDAVLATOVA G.E., BOBILOVA Ch.X. // <i>Tabiiy gazlarni nordon komponentlardan tozalashda alkanolamin tarkibidagi vodorod sulfid miqdorini aniqlash.....</i>	187
TOSHTEMIROVA X.N., KHIKMATOV F.Kh. // <i>Development of non-governmental non-commercial organizations in Germany.....</i>	193
SHERALIYEVA Sh.Z., // <i>Xavfli yuklarni xalqaro yo'llarda tashish to'g'risidagi konvensiya asosida tomonlar javobgarligi.....</i>	207
KHASANOVA D. // <i>Reading-driven tasks as a pedagogical approach to enhancing reading skills.....</i>	212
XASANOVA M.M. // <i>XX asr nemis adabiyotida realizm: Genrix Byoll ijodi misolida.....</i>	217
DORIPOV A.Y. // <i>Davlat unitar korxonalarida aylanma mablag'larni boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish masalalari.....</i>	222
DODOYEV K.R. // <i>Rahbarlik uslublarining jamoa a'zolarining professional rivojlanishiga ta'siri.....</i>	232
MULLABAYEV A.A. // <i>Byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazoratni amalga oshirishda ichki auditni takomillashtirish.....</i>	240
ТЕЛУШКИНА Э.Р. // <i>Пути совершенствования и повышения конкурентоспособности банковских услуг.....</i>	249

ХАБИБУЛЛАЕВ М.У. // <i>Палестинское сопротивление: эволюция от Фатха до Хамаса</i>	256
АШИРОВА А., АЛЛАБЕРГАНОВ С.У. // <i>Разработка мобильного приложения "автосервис"</i>	259
JUMANIYOZOV Y.Sh. // <i>Turli yoshdagi talaba yigitlarda otalik xulq-atvori shakllanish darajasini eksperimental o'rganish</i>	263
TURDIMURODOVA Kh.R., ABDULLAYEV O.X. // <i>The importance of lexicology in teaching and learning the english language</i>	270
GISAROV F. // <i>Uyg'ur millatining to'y marosimlari</i>	274
ЮЛДАШЕВА Л.С. // <i>Тиббиёт илмини юксак чўққизга кўтарган аллома</i>	287
АШУРОВ М. // <i>Тарих фанини ўқитишнинг замонавий методлари</i>	291
XIKMATOV F.H., YOQUBOVA Sh. // <i>O'zbekiston va Xitoy Xalq Respublikasi o'rtasidagi aloqalar: barqaror rivojlanish omillari</i>	296
MADAMINOVA M.N. // <i>Globalashuv davrida internet xavfi</i>	302
MAMADALIYEV A.A., IZZETOVA E.M. // <i>Arab-musulmon sharqida madaniyat va ilmiy-falsafiy fikr taraqqiyotining tarixiy rekonstruksiyasi (VIII-XII asrlar)</i>	306
SAFAROVA I. // <i>The role of adjectives in sentences - forms and types</i>	316
XIKMATOV F.H., YOQUBOVA Sh. // <i>O'zbekistonda davlat boshqaruvidagi modernizatsiya siyosati</i>	321
IKROMOV A.A. // <i>Texnik suvlarni tozalash uchun mahalliy va ikkilamchi homashyolar asosida koagulyant texnologiyasini ishlab chiqish</i>	329
MURODOV N., ABDURAXMANOV.U.M. // <i>Python yordamida loyqa uzatuvchi quvurlar hisob-kitobini avtomatlashtirish. zemsnaryadning loyqa uzatuvchi quvurlari misolida</i>	337
MIRZAYEVA O.I. // <i>Farg'ona viloyat mehnat bozorining rivojlanishidagi asosiy muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari</i>	344
AXMADALIYEV A.A., MATMUROTOV A.R. // <i>Advokaturada reklama munosabatlarining muammoli masalalari: milliy qonunchilik va xorijiy tajriba</i> ...	352
QARSHIYEV Y. // <i>Yengil sanoatga oid paremiologik birliklarning madaniy talqini</i>	360
МИРЗАЕВ Ш. // <i>Превентив чораларни кучайтириш - коррупцияга қарши курашда "янги импульс"</i>	365
RAYIMOV Sh.K. // <i>Innovatsion faoliyatda pedagogik muammolar va ularni bartaraf etish usullari</i>	371

SHERIMBETOVA N.N. // <i>Ingliz va o'zbek tillari matnlarida "nutq etiketi" hodisasi chegaralarini chog'ishtirma tahlil qilish</i>	377
ELBOYEV F.X., KAMOLXO'JAYEVA M.A. // <i>O'zbekistonda buddaviylik dinining tarixiy ildizlari</i>	385
TOG'AYMURODOVA Z.F. // <i>Anushtegin xorazmshohlar davri tarixi manbashunosligi</i>	392
NIZAMOVA M.M. // <i>The political image of Uzbekistan in Central Asia in the context of cooperation and integration</i>	400
G'ANIYEV A.U., BULTAKOV I.Y. // <i>O'zbek va arab tillari kontekstida til o'rganish jarayonining lingvistik va metodik muammolari</i>	407
JUMANIYAZOVA F.I. // <i>The phenomenon of english loanwords in the Karakalpak language: causes and consequences</i>	414
TURSUNBOYEV L.U. // <i>Methods of application of water-saving technologies and efficient use of clean water from wastewater treatment facilities for melon crop growing</i>	419
JONQOBILOV J.T. // <i>Chiziqli va nolineyer differensial tenglamalar asosida optimallashtirish</i>	424
NASIROVA N.Y. // <i>Ummon sultonligining davlat boshqaruvi tuzilishi evolyutsiyasi, hozirgi holati va istiqbollari</i>	429
QAHHOROVA S.A. // <i>Davlat buyurtmasi asosida yaratilgan mualliflik huquqi obyektlari hamda xizmat asarining o'ziga xos jihatlari</i>	436
ISKANDAROV E.G'. // <i>O'z-o'zini boshqarish jarayoni – psixologik muammo sifatida</i>	445
QURBONOV B. // <i>O'zbek tilidagi forsha o'zlashmalar xususida</i>	450
УСМОНОВА Ф., ИБРАГИМОВА М.М. <i>Семантико-прагматический анализ японских глагольных конструкций 気にする и 気になる в сравнении с узбекскими эквивалентами</i>	456
РУСТАМОВА Д.З. // <i>Тема добра и зла в литературе на примере поэмы Сергея Есенина "Черный человек"</i>	469
RADJABOVA N.B. // <i>Rus tilida sinonimlarning qo'llanilishi</i>	478
РАХИМОВА Д.П. // <i>Методы обучения преподавания фразеологизмов в национальных группах</i>	484
SHADMANOVA Z.A. // <i>O'zbekistonda oilani mustahkamlash, rivojlantirish va kuchaytirishning muhim xususiyatlari</i>	489
XABIBOVA M.R. // <i>Fors tilidagi turk tilidan o'zlashgan so'zlar tasnifi</i>	497

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2025. – 506 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'asis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 5-bo'lim 3-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

